

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Journal of Sakarya University
Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26
Sayı/Issue: 50
Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
uluslararası hakemli bir dergidir.
Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki
sorumluluğu yazarlarına aittir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ	JOURNAL OF SAKARYA UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
Cilt: 26 Sayı: 50 Yıl: 2024 (Aralık)	Volume: 26 Issue: 50 Year: 2024 (December)
e-ISSN: 1304-6535	
Sahibi/Owner on behalf of Theology Faculty Prof. Dr. Hamza AL Editör/Editor in chief Doç. Dr. Emrah KAYA Sayı Editörleri/Issue Editors Arş. Gör. Halil İbrahim YILMAZ Arş. Gör. Üsâme BALIKÇI Arş. Gör. Zehra ORAN Editör Yardımcısı/Editorial Assistants Doç. Dr. Abdurrahman HENDEK Dr. Öğr. Üyesi Aysegül METE Dil Editörü/Language Editor Dr. Öğr. Üyesi Esra AKAY DAĞ Yazı Takip/Secretary Arş. Gör. Ayşe KAYA İç Tasarım/Design Arş. Gör. Betül ELMACI ÇETİN Arş. Gör. Furkan Ramazan ÖĞE Web Sayfası Sorumlusu Arş. Gör. Enes TARHAN Yazışma Adresi/Corresponding Address Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Esentepe Kampüsü 54050 Serdivan/Sakarya Tel: +90 (264) 295 67 30 – Faks: +90 (264) 295 67 36 web sayfası / web page https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd e- posta / e-mail: sauifd@sakarya.edu.tr	Yayın Kurulu / Editorial Board Prof. Dr. Erdiñ AHATLI (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Kemal BATAK (Sakarya Üniversitesi) Doç. Dr. Ziya ERDİNÇ (Marmara Üniversitesi) Doç. Dr. Merve ÖZAYKAL (İstanbul Üniversitesi) Dr. Öğr. Üyesi Soner AKSOY (Sakarya Üniversitesi) Danışma Kurulu / Advisory Board Prof. Dr. Abdullah AYDINLI (Emekli) Prof. Dr. Ahmet YAMAN (Konya Necmettin Erbakan Üni.) Prof. Dr. Ali DURUSOY (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Alim YILDIZ (Cumhuriyet Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Bülent UÇAR (Osnabrück University) Prof. Dr. Dilaver GÜRER (Konya Necmettin Erbakan Üni.) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. George TAYLOR (Pittsburgh School) Prof. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. İlhan KUTLUER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ATALAN (Kastamonu Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ÜMİT (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU (Bolu A.İ.B. Üni.) Prof. Dr. Muhammed AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER (Medeniyet Üniversitesi) Prof. Dr. Mürteza BEDİR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Naser NİKOUBAKHT (Tarbiat Modarrés Uni.) Prof. Dr. Oliver LEAMAN (University of Kentucky) Prof. Dr. Osman AYDINLI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer ÇELİK (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Rahim ACAR (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Ramazan MUSLU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Zekeriya GÜLER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Doç. Dr. Abd-alraheem al-SHAREEF (Zarqa University) Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ (Kocaeli Üniversitesi) Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Dergimizin yayım ve yazım ilkeleri 815-822 sayfaları arasında yer almaktadır.	

Açık Erişim Politikası / Open Access Policy

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Creative Commons Atıf-Gayriticari (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracığı ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonunu imzalamıştır.

Journal of Sakarya University Faculty of Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC 4.0) International License. Journal of Sakarya University Faculty of Theology provides immediate open access to its content on the principle that making research free available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Journal of Sakarya University Faculty of Theology has added its name to the Budapest Open Access Initiative.

Dizinleme Bilgileri / Abstracting and Indexing Services

- 1- ESCI- Emerging Sources Citation Index (2017)
- 2- DRJI- Directory of Research Journals Indexing (2017)
- 3- ULAKBİM- TR Dizin (2012)
- 4- İSAM- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (2011)
- 5- EBSCOHOST (2010)
- 6- Academic Resource Index- ResearchBib (2017)
- 7- PhilPapers (2017)
- 8- CEEOL- Central and Eastern European Online Library (2017)
- 9- ESJI- Eurasian Scientific Journal Index (2017)
- 10- ROOTINDEXING- Journal Abstracting and Indexing Service (2017)
- 11- CiteFactor- Academic Scientific Journals (2017)
- 12- OAJI- Open Academic Journals Index (2017)
- 13- Scientific World Index (2017)
- 14- SOBİAD- Sosyal Bilimler Atf Dizini (2017)
- 15- IZOR- International Institute of Organized Research (2017)
- 16- Scilit- Scientific Literature (2017)
- 17- Türk Eğitim İndeksi (2017)
- 18- Acarindex- Akademik Araştırmalar İndeksi (2017)
- 19- ROAD- Directory of Open Access Scholarly Resources (2017)
- 20- Science Library Index (2017)
- 21- OpenAIRE (2017)
- 22- ERIHPLUS- European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (2017)
- 23- Scientific Indexing Services (2017)
- 24- İdealonline (2017)
- 25- WORLDCAT (2017)
- 26- SAIF- Scholar Article Impact Factor (2017)
- 27- MIAR - Information Matrix for the Analysis of Journals (2018)
- 28- MLA - Modern Language Association (2018)
- 29- ATLA Religion Database (2019)

  İNDEK LER / CONTENTS

Makaleler / Articles

**Yazma Eserlerdeki Kuy  d t I ı ında Ge  Dönem (9-11. / 15-17.)
Hanefî Fık h ve Us l-i Fık h Eserlerinin Bilgi ve Kaynak De eri /**
*In Light of the Notes in Manuscripts: Information and Source Value of Late Pe-
riod (9th-11th / 15th-17th centuries) Hanafî Jurisprudence and
Principles of Jurisprudence Works*

Do . Dr. Orhan Ençakar

397-429

Türkiye’de Hint Havzasını Konu Alan Fık h  alı maları: Bir Hasıla /
Fiqh Works in Turkey on the Indian Subcontinent: An Overview

Do . Dr. Ahmet Aydın

431-463

**Cinsiyet Geli im Bozukluklarında  slam Hukukçularının
Dayandıkları Etik  lkeler: Psikolojik Komplikasyonların Engellen-
mesinden Tıbb  Bakım Standartlarına / The Ethical Principles Relied
Upon by Islamic Jurists in Disorders of Sex Development: From Preventin
Psychological Complications to Standards of Medical Care**

Mine Do an

465-493

**Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık  artlı Kıyasa
Evrimindeki Devinim / The Dynamics of the Evolution of Argumentum a
Contrario (Ma kh m al-Mukh laf ) Method into Disjunctive Conditional
Syllogism (Al-Sabr wa’l-Taqsım)**

Dr.   r.  yesi Mahmud Muhammed  zdemir

495-516

**Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion: The
Translation of the Az n from the Perspective of Rewriting and
Norms / Bir Ulusu Millile tirmek için Dinini Yerlile tirmek: Yeniden
Yazım ve Normlar Perspektifinden Ezanın  evirisi**

Ar . G r. Zeynep Elife Sunar

517-537

**Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile  majı: Lise
Öğrencileri  zerine Bir Araştırma / Family Image Portrayed in
Popular Turkish Series: The Case of the High School Students**
Ar . G r. Muhammed Furkan Koçak – Doç. Dr. Abdullah  nce

539-571

**Samuel Jonhson ve Mutluluğu Aramak: Habeşistan Prensi
Rasselas Bir Hikâye Üzerine Bir İnceleme / Samuel Jonhson and The
Search for Happiness: A Study on The Prince of Abyssinia: Rasselas a Tale**

Doç. Dr. Tamer Yıldırım

573-590

**Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir Muhaddis:
İbnü's-Seken ve es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra Adlı Eseri / A Forgotten
Muhaddis from the Fourth Century of Hijra: Ibn al-Sakan and His Work
al-Sunan al-sihâh al-ma'sûra**

Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu

591-621

**Klasik Arap Şiirinde Özhiciv ve Kendini Hicveden Şairler /
Self-Satire and Self-Satirizing Poets in Classical Arabic Poetry**

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şirin Aladağ

623-650

**Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlüklerdeki Varlığı
el-Mu'cemu'l-Vasît Örneği / The Presence of al-Muthannâ al-Talqîbî in
General Arabic Dictionaries: The Case of al-Mu'jam al-wasît**

Doç. Dr. Nazife Nihal İnce - Zeynep Sevde Akdoğan Anou

651-674

**Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı İfade Biçimleri ve
Anlam Boyutu / The Different Forms of Expression that İzâfa can Transform
into and Their Meaning Dimensions in Arabic Language**

Doç. Dr. Yakup Kızılkaya

675-702

**Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin
Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar / Factors Influencing the
Career Tendencies of Imam Hatip High School Students According to
Administrators' Insights**

Dr. Öğr. Üyesi Kübra Cevherli – Kevser Altındağ

703-746

**Addiction: An Examination Within the Framework of Religious Cul-
ture and Moral Knowledge Textbooks / Bağımlılık: Din Kültürü ve Ahlak
Bilgisi Ders Kitapları Çerçevesinde Bir İnceleme**

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Kurttekin

747-778

Kitap Değerlendirmeleri / Book Reviews

Christopher Craig Brittain. *Adorno ve Teoloji*
Doç. Dr. Tamer Yıldırım
779-786

Ercan elik. *ocuk, Suç ve Din İlişkisi*
Arş. Gör. Murat Kaya
787-793

İbn Yezdānyār-ı Hemedānī. *Ravzatü'l-Mürîdîn*
Dr. Öğr. Üyesi Veysel Başçı
795-802

Muhammed Abdülvehhâb el-Abbâsî.
el-Mu'cemü'ş-şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere
Arş. Gör. Abdulkerim Dik
803-809

İndeks / Index
49-50. Sayılar
811-813

Yayın ve Yazım İlkeleri / Guidelines for Publication
815-822

Editör'den

Bu bir veda yazısıdır.

1996'da yayın hayatına başlayan fakat 2000 yılıyla birlikte düzenli yayımlanan *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin bugün 50. sayısını yayımlamaktan büyük bir mutluluk duymaktayız. 25 senelik bir dergi olarak Türkiye'deki ilahiyat çalışmalarına sayısız araştırma makaleleri, kitap değerlendirmeleri, çeviriler ve araştırma notlarıyla önemli bir katkı sunduğumuzu düşünmekteyiz. Yayınların niteliğinde belli bir seviyeyi yakalayan, editöryal yapısı itibariyle önemli bir olgunluğa erişen ve ilahiyat araştırmacılarının dikkatle takip ettiği bir dergi olduğumuz için gururluyuz.

Dergimizin bu seviyelere gelmesinde ismini sayamayacağımız kadar fazla kişinin katkısı bulunmaktadır. Özellikle benden önce bu dergide editörlük yapan Mehmet ERKAL (2. sayı), Abdullah AYDINLI (3-5. sayılar), Ali ERBAŞ (6-8. sayılar), H. Mehmet GÜNAY (9-18. sayılar), Murteza BEDİR (19-21. sayılar), Ramazan MUSLU (22-25. sayılar), İbrahim ÇAPAK (26-27. sayılar) ve Erdinç AHATLI (28-38) hocalarımız ile çalışma arkadaşlarının derginin bugünlere gelmesinde payı büyüktür. Böyle önemli, köklü ve rüştünü ispatlamış bir dergide ben de hem yardımcı editör (35-36-37-38) hem de baş editör (39-50) olarak toplamda 16 sayının çıkarılmasında emek verdim. Fakültemize böyle bir hizmette bulunabilmekten onur duydum.

Editörlüğüm süresince derginin akademik ve etik kurallara riayet ederek nitelikli araştırmaları yayımlamasına özen gösterdim. Dergimizin internet sayfasını uluslararası standartlara uygun olacak şekilde İngilizce/Türkçe olarak düzenledim. Elektronik formlarla, uluslararası yayıncılık sözleşmeleriyle ve indekslerin beklentilerini karşılayacak uygulamalarla derginin uluslararası alanda da bilinir olması için çaba gösterdim. Bunun neticesinde başta Web of Science (ESCI) olmak üzere dergimizin birçok uluslararası indekste taranmasına vesile oldum. Türkiye'deki ilahiyat alanında yayın yapan 150 civarı dergiden 10 tanesinin ve üniversitemizin 20'den fazla dergisinden sadece fakülte dergimizin bu indekste tarandığını göz önüne alırsak bu başarının önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Bu süreçte en büyük destekçim şüphesiz ki dergimizin tüm yayın sürecini özveriyle takip eden yayın ekibidir. Editörlüğü bırakmasına rağmen ihtiyaç duyduğumuz her an yanımızda olan Erdinç AHATLI hocamıza, idareci olarak dergiye rahat bir çalışma imkanı sunan Ahmet BOSTANCI hocamıza, yardımcı editörlüğü üstlenen Abdurrahman HENDEK ve Ayşegül METE hocalarıma, derginin tüm yazışmalarını dikkatle takip eden Ayşe KAYA'ya, bir matbaacı gibi titiz ve nitelikli mizanpaj yaparak derginin görselliğine büyük katkı sağlayan Betül ELMACI ÇETİN'e ve Furkan Ramazan ÖĞE'ye, atıf kurallarını dikkatle inceleyip düzelten ve verilerin indekslere aktarılmasında emek veren Enes TARHAN'a, İngilizce dil editörümüz Esra AKAY DAĞ'a en samimi duygularıyla teşekkür ediyorum.

Bundan sonraki süreçte editörlük görevini üstlenecek hocamıza dergiyi çok daha iyi yerlere getirmesi için başarılar diliyorum. Ayrıca yeni dekanımız sayın Prof. Dr. Hasan MEYDAN hocamıza görevden çekilme talebimi kabul ettiği için teşekkür ediyorum. Kendisinin dekanlığı süresince de derginin taze kan ile daha güzel başarılarla ulaşacağını ümit ediyorum.

Bu veda kısmından sonra 50. sayımıza dair kısaca bilgi vermek gerekirse, bu sayıda en önemli gelişme dergimizin bundan sonra sadece e-dergi olarak yayımlanacak olmasıdır. Hem ülkemizin tasarruf tedbirlerine uymak hem de gelişen dijitalleşme süreciyle dergilerin matbu nüshalarına ilginin fazlasıyla azalması gibi nedenlerden dolayı böyle bir karar alınmıştır.

Bu sayımızda Arap dili ve belagatı, fıkıh, hadis, felsefe, din eğitimi ve din sosyolojisi alanlarında 13 araştırma makalesi ve 4 kitap değerlendirmesi bulunmaktadır. Önceki sayılarımızda olduğu gibi bu sayıda da yayın çeşitliliğini korumaya özen gösterdik. Hiçbir karşılık beklemeden hakemlik yaparak makalelerin niteliğine katkı sağlayan hakemlerimize, çalışmalarını dergimize ciddiyetle gönderen yazarlarımıza ve ön okuma sürecinde katkı sunan fakültemizin öğretim elemanlarına çok teşekkür ederim.

Doç. Dr. Emrah KAYA

Editör

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Yazma Eserlerdeki Kuyûdât Işığında Geç Dönem (9-11. / 15-17.)
Hanefî Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserlerinin Bilgi ve Kaynak Değeri**

*In Light of the Notes in Manuscripts: Information and Source Value of
Late Period (9th-11th / 15th-17th centuries) Hanafî Jurisprudence and
Principles of Jurisprudence Works*

Orhan Ençakar

Doç. Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) – Assoc. Prof.,
Türkiye Diyanet Foundation Centre for Islamic Studies (ISAM).

74orhan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6629-6965>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Ençakar, Orhan. “Yazma Eserlerdeki Kuyûdât Işığında Geç Dönem (9-11. / 15-17.) Hanefî Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserlerinin Bilgi ve Kaynak Değeri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 397-429. <https://doi.org/10.17335/sa-kaifd.1526267>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Yazma eserlerde temellük, vakıf, kıraat, rivayet, icazet, minhüvât, mütalaa, fevâid, mukabele, tashih, ferağ vb. isimlerle anılan metin dışı kayıtlar/kuyûdât bulunur. Bu kayıtlar eser ve müellifi hakkında başka hiçbir kaynaktan bulunmayan değerli bilgiler içerebilmektedir. Geçmişte klasik eserler üzerine kısıtlı imkanlarla yapılan akademik çalışma, tercüme ve tahkiki neşir faaliyetlerinde kapsamlı bir nüsha taraması yapmak çok mümkün olmadığı için yazmalarda yer alan kayıtları görüp bunları bir kaynak olarak kullanmak pek rastlanan bir durum değildi. Yazma eserlerin onlarca dijital nüshasını aynı anda inceleme imkanını bulduğumuz son on, on beş yıl zarfında yazmalardaki kuyûdât araştırmacılar için yeni bir çalışma alanı olarak karşımıza çıktı. Bu kayıtlardan elde edilen bilgiler sayesinde eserler ve müellifleri hakkındaki bazı boşluklar doldurulmaya, hatalar tashih edilmeye başlandı. Sağladığı faydalar neticesinde günümüzde kuyûdât üzerine yapılan ve ilimler tarihine önemli katkılar sağlayan çalışmalar giderek artmakta olup kuyûdâtın kaynak değeri daha belirgin hale gelmektedir. Kuyûdât üzerine yapılmış çalışmalardan biri olan bu makalede geç dönem (9-11. / 15-17.) Hanefî fıkıh ve usûl-i fikhına dair Osmanlı coğrafyasında telif edilmiş bazı önemli eserlerin ve onlara ait yazma nüshaların bilgi ve kaynak değerini öne çıkaran kayıt türleri üzerine yapılmış bir araştırmanın neticeleri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hanefî Fıkıhı, Yazma Eser, Kuyûdât, Ferağ Kaydı, Minhüvât, Fevâid.

Abstract

In this study, in which we examined the extra-textual notes, which are expressed in manuscripts with terms such as *derkenar notes*, *quyûdât* (*manuscript notes*), etc., on some late period (9th-11th / 15th-17th) fiqh and usul al-fiqh works of the Hanafî madhhab, it has been seen that there are important quyûdât with historical and scholarly value about the work and its copies that are included in a small number of manuscripts of these works and are not found in other manuscripts and printed copies. When we collected these kuyûdât, which are divided into different types according to the purpose of their writing and named as reading (*qirâ'at*), transmission (*riwāya*), certificate (*ijāza*), author's note (*minhuwāt*), reading note (*mutālaa*), information note (*fawāid*), collation (*muqābala*), correction (*tashih*), colophon (*ferāgh*), etc., we found important information about the related works and their copies.

The research on the *ferāgh* notes has given us the opportunity to determine the chronology of the author's works, the period of composition of his works, the fact that he had several editions of his works on different dates, that he had them read, that he had them read, that he had made changes on them and created different editions. Having all this information will enable us to follow his views in historical order in a study on the author's views and thus see his intellectual development and change. Otherwise, it will not be possible to determine which of his works is the first or the last and to make a healthy interpretation of his views.

The notes showing the sources utilized in the composition of the work, which are usually given in a table, enable us to determine the name and type of sources used by the author and facilitate a sound evaluation of the information contained in the work based on its sources. For example, Ibn Âbidîn (d. 1252/1836) claimed that Mullâ Khusraw's (d. 885/1480) *Ġurar al-aḥkām* could not be counted among the authoritative texts and justified this claim on the grounds that there were too many issues taken from fatwa books. There is a table in the author's calligraphic copy of *Ġurar al-aḥkām* that includes the names of the texts, commentaries, and fatwa books that were utilized during the composition of the work. The table includes 7 texts, 17 commentaries, and 18 fatwa books. The predominance of fatwa books in this table shows that Ibn Âbidîn's determination, which he probably made without seeing this copy, was correct.

The study has also enabled us to identify the existence of crucial comparison notes on the originality of the work in the copies. Thus, it was determined that some of the works were not actually by their authors and were prepared with the help of the works of other, more famous authors. For example, we learned from a note in only one of the 30-odd copies of the work that Qinālizāda Ali Efendi's (d. 979/1572) famous treatise on the classification of the Hanafî madhhab's masā'il, *ṭabaqāt al-masā'il*, was actually based on the notes kept by Qāsim b. Quṭlūbugā (d. 879/1474). Again, thanks to these comparison notes, we realized that the gloss Mehmed Shah Fanārî (d. 839/1435 [?]) wrote on his father Mollâ Fanārî's (d. 834/1431) *Fuṣūl al-badāyi'* was not actually his own, but was compiled from his father's *minhuwāt*.

Another type of note that attracted attention in the study was the *fawâid*, which records important information in the works. Thanks to these *fawâid* entries at the beginning or end of the works, we have the opportunity to easily determine which books contain some information that is considered significant in the relevant field or what kind of important information the relevant work contains that cannot be found in other works.

Another type of note that makes the works valuable in terms of information and source value is undoubtedly the *minhuwât* written by the author. These should be taken into consideration, especially those that are in the nature of commentaries, as they make the work easier to understand. On the other hand, it has also been determined that a type of *minhuwât* in which the names of the ulema whose ideas and opinions are implicitly criticized in the work are explained was frequently used by the Ottoman ulamâ. Such notes add value to the work in terms of deciphering the network of ulamâ who made statements on the subject and showing how well the author was aware of the views expressed on the subject.

The notes under the last heading are mostly those that show the scholarly value of the copies of the work. The notes indicating that the work is the author's calligraphic, the notes indicating that it was written from the author's copy, that it was written in response to the author's copy, that it was corrected from the author's copy, or that it was read to the author, and the copies containing the transmission (*riwāya*), certificate (*ijāza*) notes of the work are more qualified than the other copies that do not contain these notes. Academic studies, translations or critical editions of the work should be based on these qualified copies in order to comply with scholarly criteria because the margin of error in such qualified copies is much lower than in others.

As a result, as the number of studies on manuscripts increases, the fact that manuscripts contain many extra-textual notes of historical and scholarly importance, which cannot be detected due to the lack of a comprehensive copy scan, or which are neglected or overlooked because they are not part of the text, becomes better understood. Thus, the necessity of preparing detailed manuscript catalogs in order to access such notes and the necessity of using manuscript copies as well as printed copies of classical works in research studies is better understood. In addition, since these notes are likely to be included in any copy of the work, the importance of examining all accessible manuscript copies of these works in academic studies, translation, and critical edition activities to be carried out on classical works is becoming more and more evident day by day. As a result, it is hoped that many previous academic studies, translations, and critical editions will be revised, improved, and renewed in the light of these notes.

Keywords: Hanafî Fiqh, Manuscripts, Quyûdât, Ferâgh, Minhawât, Fawâid.

Giriş*

Yazma eserlerde *derkenar notları*, *kuyûdât* gibi terimlerle ifade edilen metin dışı unsurlar/kayıtlar da bulunur. Yazılış gayelerine göre farklı türlere ayrılıp temellük, vakıf, kiraat, rivayet, icazet, minhüvât, mütalaa, fevâid, mukabele, tashih, ferağ vb. isimlerle anılan bu kayıtlar başka hiçbir kaynaktan bulunmayan ilmî ve tarihî değere sahip bilgiler içerebilmektedir. Yazma eserlerde sıklıkla rastladığımız ve genellikle kısa kısa yazılmış bu kayıtlar sayesinde ilgili alandaki bazı boşluklar doldurulmakta, eksik ve hatalar giderilmektedir. Yazma eserlere ulaşmanın bugüne nispetle daha zor olduğu düne kadar kısıtlı imkanlarla yapılan akademik çalışmalar ve tahkikli neşir faaliyetlerinde kapsamlı bir nüsha taraması yapmak çok mümkün olmadığı için bu tür kayıtları görüp bunları bir kaynak olarak kullanmak pek rastlanan bir durum değildi.

* Bu makale, 16-18 Mayıs 2024 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "Kuyûdât: Yazma Eserlerde Bireysel ve Toplumsal Hafızaya Dair İzler" isimli uluslararası sempozyumda aynı isimle sunduğum tebliğ esas alınarak hazırlanmıştır.

Dijitale aktarımın sağladığı kolaylıkla yazma eserlerin onlarca nüshasını aynı anda inceleme imkanını bulduğumuz son on, on beş yıldan bu yana araştırmacılar için çok zengin içeriğe sahip kuyûdât alanı açılmış oldu. Bu dönemde kuyûdâtın kaynak değerine dair çalışmalar yapıldığı gibi kuyûdâttan hareketle ilimler tarihine önemli katkılar sağlayan makale, tez, kitap ve sempozyum çalışmaları da arttı. Bu konuda şimdiden bir literatür dahi oluştu.¹ Berat Açı editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* isimli eser gibi kuyûdât dikkate alınarak yapılan çalışmaların ilimler tarihine sağladığı katkıların güzel örneklerini oluşturan dikkat çekici çalışmalar yapılır oldu.²

Kuyûdâtın ilimler tarihindeki önemini gözler önüne seren bu tür çalışmalar sayesinde bu alana ilginin giderek arttığı günümüzde konu hakkında “Kuyûdât: Yazma Eserlerde Bireysel ve Toplumsal Hafızaya Dair İzler” isimli bir sempozyum yapıldı. Yurtiçi ve yurtdışından farklı alanlarda ihtisas sahibi birçok araştırmacı yazma eserlerdeki kuyûdât üzerine hazırladıkları ufuk açıcı tebliğlerini sundular.³ Adı geçen sempozyum vesilesiyle hazırladığımız bu makale yazma eserlerde yer alan kuyûdâttan hareketle Hanefî mezhebi geç dönem (9-11. / 15-17. asır) bazı fıkıh ve usûl-i fıkıh eserleri ile bunların yazma nüshalarının bilgi ve kaynak değerleri üzerine yapılmış bir araştırmanın ürünüdür. Çalışmada daha çok Osmanlı uleması tarafından kaleme alınmış eserler tercih edilmiştir. Fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerinin bilgi ve kaynak değeriyle doğrudan veya dolaylı olarak alakalı olduğunu tespit edebildiğimiz, yazılış gayelerine göre farklı tasniflere tabi tutulan bu kuyûdât türleri makalede ele alındığı sırayla şunlardır:

- 1 Kuyûdât literatürü hakkında genel bir değerlendirme için bk. Nimet İpek - Serra Bostan, “Zarfin Ehemmiyeti: Süheyl Ünver’in Yazma Kitap Kılavuzu Adlı Eseri ve Yazmaların Kataloğlanmasına Dair Önerileri”, *Kadim* 7 (Nisan 2024), 130-132.
- 2 Carullah Efendi’nin okuduğu kitaplara düştüğü notlardan hareketle hazırlanan bu editöryal çalışmanın birinci bölümünde Carullah Efendi ve Kütüphanesi tanıtılmış, ikinci bölümde dil, edebiyat ve mantık, üçüncü bölümde naklî ilimlere, dördüncü bölümde ise nazarî ilimlere dair düştüğü notlar üzerinden yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Naklî ilimlerle alakalı üçüncü bölümde Asım Cüneyd Köksal “Veliyyüddin Cârullah Efendi’nin Fıkıh Usûlüne Dair Notları”, Özgür Kavak ise “Bir Osmanlı Aliminin Bir Ömre Yayılan Okuma Serüveni: Veliyyüddin Carullah Efendi’nin Fûrû-i Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar” isimli birer çalışma yaparak Carullah Efendi’nin fıkıh ve usûl-i fıkıha dair düştüğü notları tasnif edip değerlendirmişlerdir. Bk. Asım Cüneyd Köksal, “Veliyyüddin Cârullah Efendi’nin Fıkıh Usulüne Dair Notları”, *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açı (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 201-210; Özgür Kavak, “Bir Osmanlı Aliminin Bir Ömre Yayılan Okuma Serüveni: Veliyyüddin Carullah Efendi’nin Fûrû-i Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar”, *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açı (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 211-267.
- 3 Sempozyumda sunulan tebliğlerin özetleri için bk. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (FSMVÜ), “Yazma Eser Sempozyumları (YES), (Erişim 05 Temmuz 2024).

1. Eserin telif ve istinsah tarihlerini içeren ferağ kayıtları: Telif ve istinsah tarihlerini bilmek müellifin eserlerinin kronolojisini belirleyip bu kronoloji üzerinden müellifin fikrî gelişim ve değişimini izlemeyi kolaylaştırdığı gibi müellifin son eseri veya son görüşünü tespit noktasında önemli imkanlar sunar. 2. Kaynakça tabloları: Müellifin eseri telif ederken kullandığı kaynakların isimlerini içeren bu tablolar eserin bilgi ve kaynak değeri hakkında daha sağlıklı değerlendirme yapma imkanı verir. 3. Karşılaştırma notları: Eserin özgünlüğüne dair yazılmış bu notlar eserin yeni bir telif mi yoksa bir derleme mi olduğunu gösterir. 4. Fevâid kayıtları: Eserde geçen önemli konu ve açıklamalara dair düşünülmüş bu notlar eserin özgün yönlerini ortaya çıkarır. 5. Minhûvât: Müellifin dipnotları olarak nitelendirebileceğimiz bu notlar tartışılan konuya ve muhataplarına dair çok önemli açıklamalar içerebilir. 6. Müellif hattı, mukabele, tashih, kıraat, rivayet ve icazet kayıtları: Bu tür kayıtlar ise eserden çok eserin bu kayıtları taşıyan ilgili nüshalarını, bu kayıtların bulunmadığı diğer nüshalara göre daha nitelikli hale getirip hem akademik çalışmalar hem de tahkikli neşir faaliyetleri için bu nüshaların tercih edilmesini gerekli kılar.

Altı ana başlıkta tasnif edip ele aldığımız bu kayıt türlerinin ilgili eserlerin ve nüshalarının bilgi ve kaynak değerini doğrudan veya dolaylı olarak tespitte nasıl bir rol oynadıklarını izah etmeye çalıştığımız bu makalede, her bir ana başlık için örnek eserler seçilmiş ve bu eserlerin bazı nüshalarında tespit ettiğimiz ilgili kayıtların görsellerine de yer verilmiştir. Kayıtlarda aktarılan bilgilerin rahatça okunup anlaşılabilmesi için dipnotlarda ayrıca Arapça orijinal metinlerine de yer verilmiştir.

1. Telif ve İstinsah Tarihlerini İçeren Ferağ Kayıtları

Fakihlerin bir ömre yayılan fıkıh faaliyetlerinde yeni bir delile ulaşmaları, meseleyi kıyas edecekleri başka bir asıl bulmaları, örfün değişmesi veya bir zarruretin oluşması gibi çeşitli sebeplerle görüşlerini değiştirmeleri sıkça karşılaşılan bir durumdur. Fakihin öncekinden farklı bir görüş beyan etmesi her zaman önceki görüşünden vazgeçtiği anlamına gelmemekle⁴ birlikte tercih esnasında çoğunlukla son görüşü dikkate alınmaktadır. Fıkıh kitaplarında “son görüşünde”⁵ denilerek ifade edilen bu görüşlerin tespit yollarından biri de eserlerin telif sıralamasını bilmektir. Bu konu usûl-i iftâ kitaplarına girecek

4 Fakihin aynı konuda birden fazla görüşünün olması her zaman ilk görüşünden vazgeçtiği anlamına gelmediğine dair bk. Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 182-183.

5 Fakihlerin son görüşlerinin dikkate alındığını gösteren ilk örneklerden biri için bk. Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Muḥammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 1433/2012), 2/82, 3/115, 3/116, 3/397, 3/399, 3/400, 3/445, 3/568, 4/27, 4/38, 6/83, 7/584, 8/355, 9/260, 9/285, 9/380, 10/248.

kadar önemli olup bu kitaplarda fetva için esas kabul edilen bazı temel eserlerin telif sıralaması dahi verilmiştir.⁶ Fakihlerin konu hakkındaki son görüşüne ulaşabilmek için ilgili konuda yazılmış son eserini veya eserinin son versiyonunu tespit etmek gerekebilir. Bunun tespitinde telif tarihlerinin genellikle yer aldığı ferağ kayıtları önemli bir rol üstlenmektedir. Ancak her eserde ferağ kaydı olmadığı gibi istinsah esnasında metnin bir parçası olmadığı için veya istinsah tarihiyle karıştırılmasını önlemek için telif tarihinin ihmal edildiği de olur. Bu gibi durumlarda bir eserin telif tarihini tespit edebilmek için bazen tüm nüshaları tek tek incelemek gerekebilmektedir. Bu yorucu ve zahmetli iş bazen hiçbir netice de vermeyebilir. Bazen de hiç beklenmedik bir nüshanın sonunda eserin telif tarihine dair önemli bilgiler yer alabilir. Telif tarihleri genellikle açık bir şekilde yazılırken bazen kesirli rakamlarla⁷ veya şiirle de tarih düşürülebilmektedir.⁸ Eserlerin telif tarihlerini bilmenin bize sağlayacağı faydayı üç yönden ele almamız mümkündür.

1.1. Telif Dönemi: Gençlik, Orta Yaş ve Olgunluk Çağı (Çıraklık-Kalfa-lık-Ustalık): Müellifin konu hakkında sadece bir eseri dahi olsa telif tarihinin bilinmesi yine de önemlidir. Zira bu eser müellifin, gençlik döneminde yazdığı, içerisinde zikrettiği görüşler hakkındaki kanaatinin tam olarak pekişmediği, bir çıraklık eseri olabilir. Eserin telifinin, müellifin hayatında hangi döneme denk geldiğini öğrenmek için telif tarihinin yanında müellifin doğum tarihini de bilmek gerekir. Bu iki tarih tam olarak bilindiğinde eserin, müellifin ilim hayatındaki yerini tespit etmek daha kolay olabilecektir.

1.2. Eski-Yeni Versiyon Tespiti: Müellifin aynı eserinin birden fazla versiyonunun olup olmadığını tespit etmek eserin müellifin elinden çıkan son haline ve böylece varsa konu hakkındaki son görüşüne ulaşmayı sağlar. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere özellikle kendi yazdıkları metinleri şerh eden müellifler şerh esnasında bazı ekleme veya çıkarmalar yaparak ya da bazı görüşlerini değiştirerek metinlerde tasarrufta bulunabilmektedir. Bu sebeple özellikle müellifi tarafından şerh edilen metinler üzerinden yapılacak akademik çalışmalar ve tahkikli neşir faaliyetlerinde şerhin içinde yer alan metin ile varsa metnin şerhten sonra istinsah edilmiş nüshaları dikkate alınmalıdır.

-
- 6 Örneğin Haneî mezhebinde “zâhirü’r-rivâye” diye isimlendirilen temel eserlerin telif sıralaması usûl-i iftâ kitaplarında geçmektedir. Bk. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz ed-Dımaşkı İbn Âbidîn, *Şerhu ‘Ukûdi resmî’l-müftî* (Ankara: TDV Yayınları, 1442/2021), 95-99.
 - 7 Kesirli rakamlarla düşürülen tarihlerin okunuşu hakkında bk. M. Esad Coşan, “Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları I-II”, *Akademik Makaleler* (İstanbul: Server İletişim, 2009), 83-102; Sedat Akay, “Yazma Eserlerin Ferağ ve İstinsah Kayıtlarında Görülen Bir Garip Bilmeceli: Kesirlerle Tarih”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (2023), 712-729.
 - 8 Şiirle düşürülen tarihlerde harflerin rakamsal karşılığı demek olan ebced kullanılır. Tarih düşürme ve türleri için bk. Turgut Karabey, “Tarih Düşürme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/80-82.

1.3. Öncelik-Sonralık İlişkisi: Müellifin konu hakkında yazılmış birden fazla eseri bulunduğu durumlarda eserlerinin kronolojisini oluşturmak müellifin varsa farklı görüşlerinden hangisinin ilk, hangisinin son görüşü olduğunu tespit etmeyi kolaylaştırır. Diğer taraftan oluşturulan kronoloji ile müellifin ilgili konudaki fikrî gelişim ve değişimini de takip etmek mümkün hale gelir. Bir müellife ait eserlerin kronolojisini bilmeden onun herhangi bir konu veya alandaki görüşleri hakkında yapılacak çalışmalarda müellifin konuyla ilgili fikir ve görüşlerindeki gelişim ve değişimi takip etmek pek mümkün olmayacaktır.

Örnek-1: Molla Hüsrev (ö. 885/1480) fıkıh ve usûl-i fıkıh alanlarında yazdığı eserlerle tanınmış önemli bir Osmanlı alimidir. Kendisi bu iki alanda metin, şerh ve haşiyeler yazmış, bazı eserlerini birkaç kez istinsah etmiştir. Bu sebeple telif tarihlerinin tespitine örnek olarak Molla Hüsrev'e ait fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerinin nüshaları tercih edilmiştir.

Molla Hüsrev usûl-i fıkıha dair yazdığı *Mirkâtü'l-vüsûl* isimli eserini, bazı nüshalarında yer alan teliften ferağ kaydına göre, 839 Safer sonlarında tamamlamıştır. Eserin şerhi *Mir'âtü'l-usûl*'ün telif tarihi ise 27 Ramazan 850 Cuma gecesidir. Yine bazı nüshaların ferağ kaydından öğrendiğimize göre Molla Hüsrev *Mirkât* ve şerhi *Mir'ât*'ı 863, 874 ve 875 tarihinde tekrar istinsah etmiş ve bazı değişiklikler yapmıştır.⁹

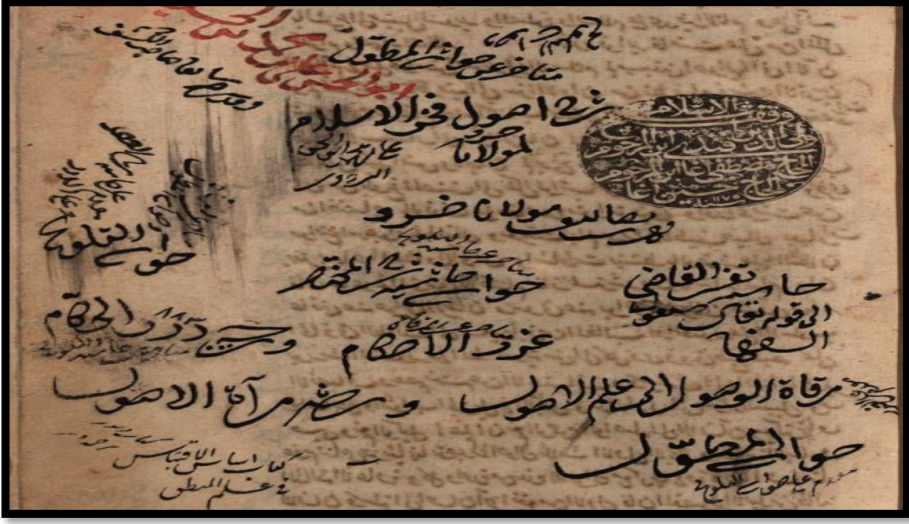
Molla Hüsrev *Ğurerü'l-aḥkâm* isimli meşhur fıkıh muhtasarının telifini de 14 Zilkade 878 Cuma günü tamamlamıştır. Daha sonra da bu muhtasarına *Dürerü'l-ḥükkâm* isimli bir şerh yazmıştır. Şerhin telif tarihi 02 Cemâziyelevvel 883 Cumartesidir. Molla Hüsrev *Mirkâtü'l-vüsûl*'de olduğu gibi *Ğurerü'l-aḥkâm*'da da şerh esnasında metinde bazı tasarruflarda bulunmuş¹⁰ ve bu sebeple *Ğurerü'l-aḥkâm*'ı yeniden istinsah etmiştir (23 Rebiülahir 883 Cuma).

Tüm bu telif ve istinsah kayıtları Molla Hüsrev'in fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerini zaman içerisinde birkaç defa elden geçirdiğinin birer kanıtı olarak görülebilir. Bu durumda Molla Hüsrev'in yazdığı fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerindeki gelişim ve değişimi ortaya çıkarma amacıyla yapılacak bir çalışma için öncelikle eserlerinin telif tarihleri ile kendisi tarafından farklı zamanlarda oluşturulan kopyalarının istinsah tarihleri bilinmelidir. Bu tarihlerin tespiti için de eserlerinin tüm nüshalarının ferağ kayıtlarını incelenmek gerekebilir. Nitekim Molla Hüsrev'in *Şerḥu Uşûli'l-Pezdevî* isimli eserine ait bir nüshanın zahriye sayfasında bazı eserlerinin telif sıralamasına dair alınmış notlara rast-gelmekteyiz. Bu notlardan, geçmişte de ona ait eserlerin kronolojisini tespit

9 *Mirkât* ve *Mir'ât*'ın tahkik ve tercümesini yapan Davut İltaş bu farklara dipnotlarda işaret ettiğini ifade etmektedir. Bk. Davut İltaş, "Giriş", *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-uşûl - Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüsûl*, mlf. Molla Hüsrev (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), 1/69.

10 Molla Hüsrev'in metinde tasarrufta bulunduğu şerhin Merkezi Harf tarafından yapılan neşrinde muhakkikler tarafından tespit edilmiştir. Bk. el-Lecnetü'l-İlmiyye, "Mukaddime", *Dürerü'l-ḥükkâm fî şerhi Ğurerü'l-aḥkâm*, mlf. Molla Hüsrev (İstanbul: Merkezü Harf, 1443/2022), 77.

etmeye çalışanlar olduğunu anlıyoruz.¹¹



Resim 1: Molla Hüsrev'in bazı eserlerinin telif sıralamasını gösteren zahriye kaydı.¹²

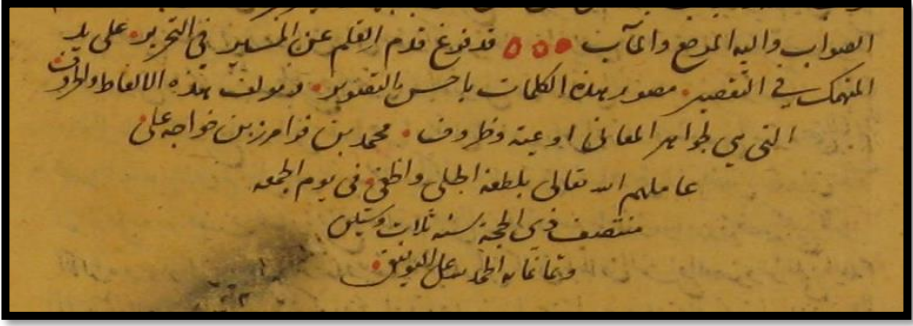


Resim 2: Mirkatü'l-vüşûl'ün 839'da telif ve 875'te istinsah edildiğini gösteren müellif hatlı ferağ kaydı.¹³

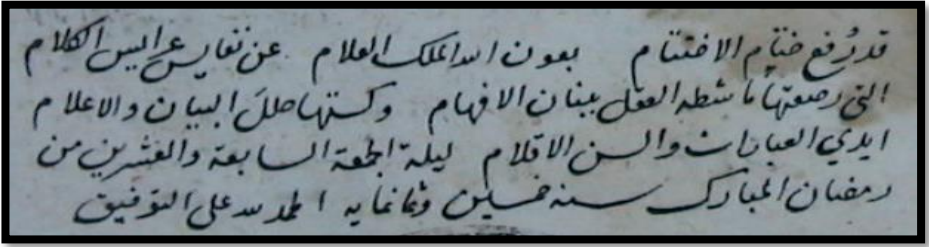
11 Molla Hüsrev'e nispet edilen eserler ve kronolojisine dair yaptığımız bir çalışma için bk. Orhan Ençakar, "Molla Hüsrev'e Nispet Edilen Eserlere Dair Bir Tespit ve Tasnif Denemesi", *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (Ekim 2023), 123-141.

12 Molla Hüsrev, *Şerhu Uşûl'l-Pezdevî* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1141), 191a.

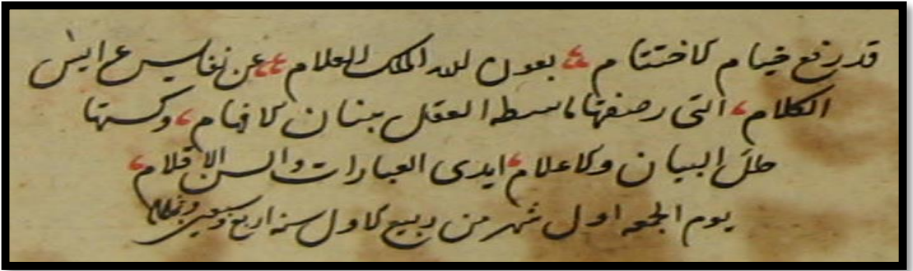
13 Molla Hüsrev, *Mirkatü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (Ann Arbor: Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, 187), 34.
 قد انتهى سير قدم القلم، بعون الله باري النسم، على يد مؤلف هذا الكتاب، أضعف عباد الله الوهاب، محمد بن فرامرز بن علي، عاملهم الله (839هـ)، في آخر شعبان سنة خمس وسبعين وثمانمائة [٨٧٥]، وقد كان الفراغ عن جمعه وتأليفه وترتيبه وتصنيفه في أواخر صفر سنة تسع وثلاثين وثمانمائة [٨٣٩].



Resim 3: *Mirkâtü'l-vüşûl*'ün bir diğer istinsah tarihini (15 Zilhicce 863 Cuma) gösteren müellif hatlı bir başka ferağ kaydı.¹⁴



Resim 4: *Mir'âtü'l-usûl*'ün telif tarihini (27 Ramazan 850 Cuma gecesi) gösteren müellif hatlı ferağ kaydı.¹⁵

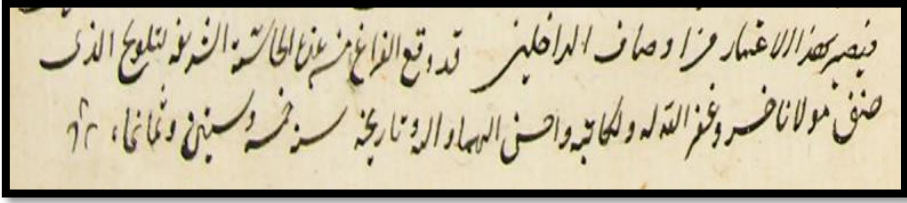


Resim 5: *Mir'âtü'l-usûl*'ün bir diğer istinsah tarihini (1 Rebiülevvel 874 Cuma) gösteren bir başka müellif hatlı[?] ferağ kaydı.¹⁶

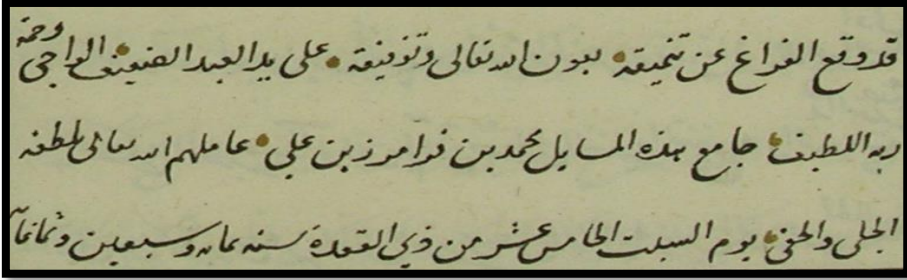
14 Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 718), 13b. (قد فرغ قدم القلم عن المسير في التحرير، على يد المنهك في التقصير، مصور هذه الكلمات بأحسن التصوير، ومولف هذه الألفاظ .) والحروف التي هي لجواهر المعاني أوعية وظروف، محمد بن فرامر بن خواجه علي، عاملهم الله تعالى بطلعة الجلي والظني، في يوم الجمعة منتصف ذي الحجة سنة ثلاث وستين وثمانمائة، الحمد لله على التوفيق.

15 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüşûl* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 527), 194a. (قد فرغ ختام الافتتاح، بعون الله الملك العلام، عن تفاريس عايش الكلام التي رصعتها ماشطة العقل ببيان الأفهام، وكستها حلل .) (البيان والإعلام، أيدي العبارات والسن الأقلام، ليلة الجمعة السابعة والعشرين من رمضان المبارك سنة خمسين وثمانمائة [٨٥٠]، الحمد لله على التوفيق)

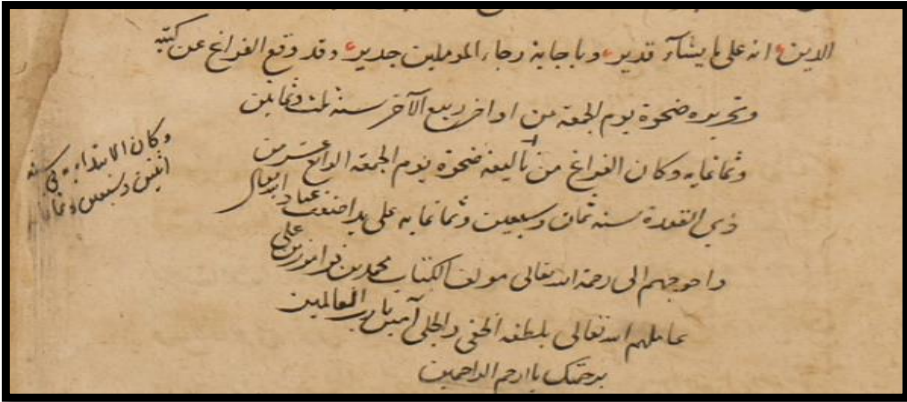
16 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüşûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, 480), 148a.



Resim 6: *Hâşiye ale't-Telviḥ*'in 865'te telif veya istinsah edildiğini gösteren ferağ kaydı.¹⁷



Resim 7: Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilen *Ğurerü'l-ahkâm*'ın, teliften bir gün sonraya denk gelen istinsah tarihini (15 Zilkade 878 Cumartesi) gösteren müellif hatlı ferağ kaydı.¹⁸



Resim 8: *Ğurerü'l-ahkâm*'ın telif tarihini ve ikinci bir istinsah tarihini (23 Rebi-ülahir 883 Cuma) gösteren müellif hatlı ferağ kaydı.¹⁹

17 Molla Hüsrev, *Hâşiye ale't-Telviḥ* (Kayseri: Râşid Efendi Kütüphanesi, 637), 56b. (قد وقع الفراغ من هذه الحاشية الشريفة للتلويح الذي صنفه مولانا خسرو غفر الله له ولكتابه وأحسن إليهما واليه وتاريخه سنة خمسة وستين وثمانمائة [٨٦٥].)

18 Molla Hüsrev, *Ğurerü'l-ahkâm* (İstanbul: Topkapı Saray Kütüphanesi, III. Ahmed, 1032), 152b. (قد وقع الفراغ عن تمنيعة بعون الله تعالى وتوفيقه، على يد العبد الضعيف، الرابع رحمة ربه اللطيف، جامع هذه المسائل محمد بن فرامرزين علي، عامهم الله تعالى بطه الجلي والحقني يوم السبت الحامس عشر من ذي القعدة سنة ثمان وسبعين وثمانمائة [٨٧٨].)

19 Molla Hüsrev, *Ğurerü'l-ahkâm* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 918), 103b. (قد وقع الفراغ عن كتيبه وتجريه ضحوة يوم الجمعة من اواخر ربيع الآخر سنة ثمان وسبعين وثمانمائة [٨٨٣] {وكان الاجتهاد في سنة الثين وسبعين وثمانمائة [٨٧٢]} وكان الفراغ من

Aşağıdaki tabloda Molla Hüsrev'in fıkıh ve fıkıh usulüne dair yazdığı eserlerin telif kronolojisi verilmiştir. Bu kronoloji oluşturulurken eserlerin nüshaları incelenmiş ve bazı nüshalarının sonunda yer alan ferağ kayıtları ile eser içinde diğer eserlerine yapılan atıflarından faydalanılmıştır. Tabloda müellifin telif veya istinsah esnasındaki yaşı da verilerek eseri gençlik, orta yaş ve olgunluk çağlarından hangisinde telif veya istinsah ettiği de gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Molla Hüsrev'in Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserlerinin Telif ve İstinsah Tarihleri

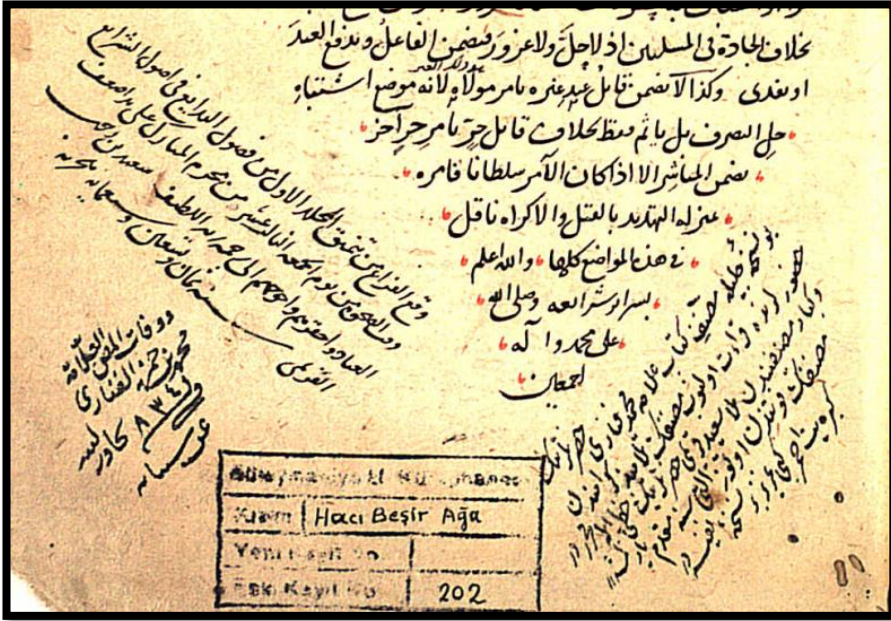
No	Eser Adı	Konu	Telif Tarihi	Telif / İstinsah Yaşı ²⁰
1	<i>Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl</i>	Usûl-i fıkıh	839 Safer sonları (Eylül 1435)	39
	<i>Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl</i>	Usûl-i fıkıh	İstinsah: 15 Zilhicce 863 Cuma (13 Ekim 1459)	63
	<i>Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl</i>	Usûl-i fıkıh	İstinsah: 29 Şaban 875 (20 Şubat 1471)	75
2	<i>Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl</i>	Usûl-i fıkıh	27 Ramazan 850 Cuma gecesi (16 Aralık 1446)	50
	<i>Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl</i>	Usûl-i fıkıh	İstinsah: 1 Rebiülevvel 874 Cuma (8 Eylül 1469)	74
3	<i>Hâşiye ale't-Telvîh</i>	Usûl-i fıkıh	865 (1460-61)	65
4	<i>Şerhu Usûli'l-Pezdevî</i>	Usûl-i fıkıh	865-883 (1460-78) arası	65-83
5	<i>Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Muhtasar li's-Seyyîd Şerîf</i>	Usûl-i fıkıh	872-877 (1467-72) arası	72-77
6	<i>Risâle fî'l-velâ</i>	Fıkıh	873 Ramazan başları (Mart 1469)	73
7	<i>Ğurerü'l-aḥkâm</i>	Fıkıh	Baş: 872 (1467-68) Bit: 14 Zilkade 878 Cuma (02 Nisan 1474)	78
	<i>Ğurerü'l-aḥkâm</i>	Fıkıh	İstinsah: 15 Zilkade 878 Cumartesi (03 Nisan 1474)	78

تأليفه ضحوة يوم الجمعة الرابع عشر من ذي القعدة سنة ثمان وسبعين وثلاثمائة [٨٧٨] على يد أضعف عباد الله تعالى وأحوجهم إلى رحمة الله تعالى مؤلف الكتاب محمد بن (فرامرز بن علي عاملهم الله تعالى بلطفه الخفي والجلي آمين يا رب العالمين برحمتك يا أرحم الراحمين).

20 Molla Hüsrev'in eseri telif ettiği tarihteki yaşının tespitinde hicri 885'te 85 yaşında vefat ettiğine dair Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgi esas alınmıştır. Bk. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ ṭabakâti'l-fuḥûl*, thk. Mahmud 'Abdülkâdir el-Arnaût (İstanbul: Ma'hedü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye - İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010), 3/219.

	Ğurerü'l-aḥkâm	Fıkıh	İstinsah: 23 Rebiülahir 883 Cuma (24 Temmuz 1478)	83
8	Risâle fi'l-ictihâd	Usûl-i fıkıh	11 Zilhicce 878 Cumartesi (29 Nisan 1474)	78
9	Dürrü'l-ḥükkâm şerhi Ğureri'l-aḥkâm	Fıkıh	Baş: 12 Zilkade 877 Cumartesi (10 Nisan 1473) Bit: 02 Cemâziyelevvel 883 Cumartesi (01 Ağustos 1478)	83

Örnek-2: Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) meşhur usûl-i fıkıh eseri *Fuṣûlü'l-bedâyi' fi tertibi's-şerâi'* nin mevcut nüshaları üzerinden yapılan araştırmaya göre eser 798, 812 ve 824 yıllarında olmak üzere 26 sene içerisinde müellife en az üç kez okunmuştur. Bu istinsah kayıtları eserin müellif tarafından 30 yılın içinde tamamlandı²¹ bilgisini doğrulamaktadır. Aşağıda eserin müellife okunmuş üç nüshasının istinsah tarihlerini gösteren ferağ kayıtları yer almaktadır.



Resim 9: *Fuṣûlü'l-bedâyi'* in 13 Muharrem 798 Cuma günü kuşluk vakti Saîd b. Receb el-Kirimî tarafından istinsahı tamamlanan birinci cildine ait nüshanın ferağ kaydı.²² Aynı yere nüshanın müellife okunduğuna dair daha sonra şöyle bir not da düşülmüştür:

21 Ahmed Efendi Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmanîyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 17; Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Muşennâ, 1941), 2/1267.

22 Molla Fenârî, *Fuṣûlü'l-bedâyi' fi tertibi's-şerâi'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 202), 299a. (وقع الفراغ من تنميق المجلد الأول من فصول البدائع في أصول الشرائع وقت الضحوة من يوم الجمعة الثالث عشر من محرم المبارك

Bu nüsha-yı celîle musannif-i kitâb Allâme Mehmed Fenârî hazretlerinin huzurunda kıraat olunup musannifin telâmîz-i kirâmından ve kibâr-ı musannifinden Molla Saîd Kırîmî hazretlerinin hattı ile muharrerdir. Musannifin fevfinden otuz altı sene mukaddem yazılmıştır. Kibrît-i ahmer gibi azîz bir nüsha-yı celîledir.

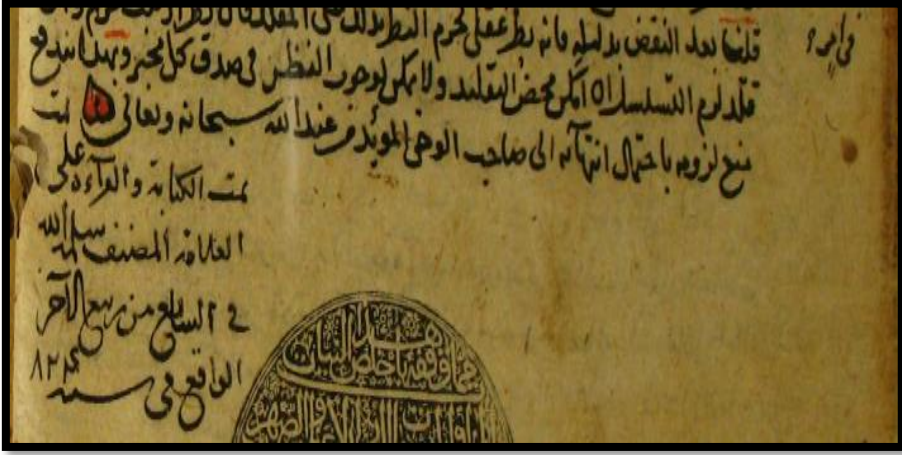


Resim 10: *Fuşûlû'l-bedâ'î*'in 15 Rebiyülâhîr 812 yılı Salı gecesi müellif nüshasından istinsah ve mukabelesinin tamamlandığını ve müellife okunduğunu gösteren, talebesi Ya'kûb b. İdrîs b. Abdullah en-Niğdevî/Kara Ya'kûb (ö. 833/1429)²³ tarafından yazılmış ferağ kaydı.²⁴

على يد أضعف البعاد وأحقهم إلى رحمة ربه اللطيف سعيد بن رجب القرمي سنة ثمان وتسعين وسبعمائة هجرية [١٧٩٨]. بو نسخه جليله مصنف كتاب علامة محمد فناري حضرتلرينك حضوركده قراءت اولتوب مصنفك تلاميزد كرامندن وكيار مصنفيندن ملا سعيد قرمي حضرتلرينك خطي ايله محرر. مصنفك فوتندن اوتوز التي سنة مقدم يازلشد. كبريت احمر كي عزيز بر نسخه نغسه در.

²³ Hayatı ve eserleri için bk. Aziz Ençakar, "Niğdeli Kara Ya'kûb", *Academia* (Erişim 16 Temmuz 2024).

²⁴ Molla Fenârî, *Fuşûlû'l-bedâ'î fî tertibi's-şerâi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 704), 240a. (تم كتابة كتاب فصول البدائع، في توضيح أصول الشرائع، نقلاً عن نسخة المصنف ذي البدائع، جعله الله تعالى أقوى الذرائع، Molla, 704), 240a.



Resim 11: *Fuṣūlü'l-bedâyi* 'in 7 Rebiyülâhir 824 tarihinde istinsahı ve müellife okunması tamamlanan ikinci cildine ait nüshanın ferağ kaydı.²⁵

Tablo 2: *Fuṣūlü'l-Bedâyi* 'in İstinsah Tarihleri

No	Eser Adı	Konu	İstinsah Tarihi	Telif Yaşı
1	<i>Fuṣūlü'l-bedâyi</i> ' fi tertîbi'ş-şerâi	Usûl-i fıkıh	13 Muharrem 798 Cuma (28 Ekim 1395)	47
2	<i>Fuṣūlü'l-bedâyi</i> ' fi tertîbi'ş-şerâi	Usûl-i fıkıh	15 Rebiyülahir 812 Salı (27 Ağustos 1409)	61
3	<i>Fuṣūlü'l-bedâyi</i> ' fi tertîbi'ş-şerâi	Usûl-i fıkıh	7 Rebiyülahir 824 (11 Nisan 1421)	73

2. Kaynakça Tabloları

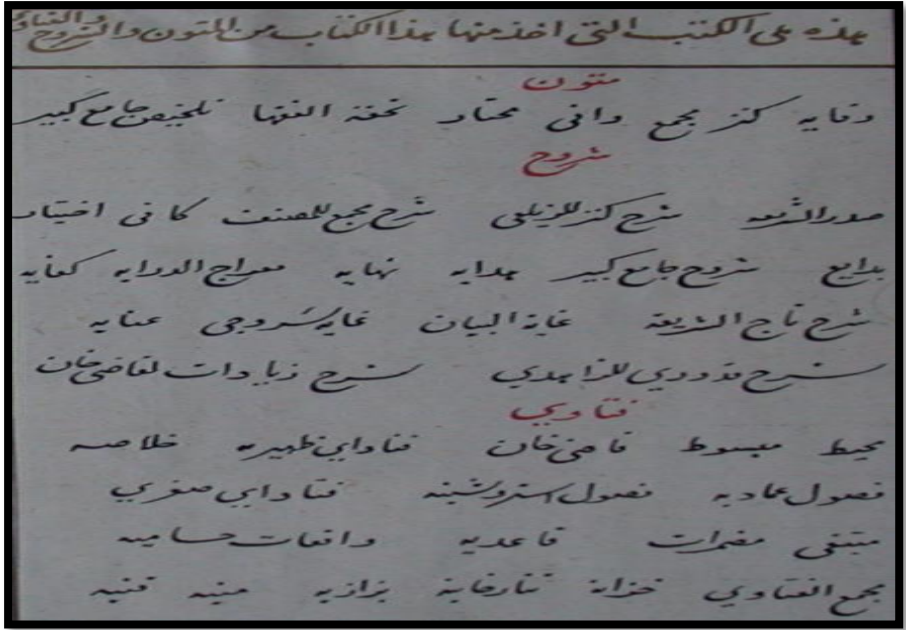
Klasik dönemde yazılan eserlerde günümüzde olduğu gibi bir kaynakça bulunmadığı için genellikle eserin hangi kaynaklar kullanılarak hazırlandığı pek bilinemez. Bu kaynaklar daha çok tahkik esnasında muhakkikler tarafından tespit edilir. Bununla birlikte bazı müellifler eserlerinin mukaddimesinde veya eserden ayrı olarak tablo halinde eseri telif ederken faydalandıkları

فمقابلة بالأصل المقرر فالتصحيح، وكتابة ما علق عليه المؤلف لأجل التوضيح، ليلة الثلاثاء منتصف شهر ربيع الآخر، وإليه تتضرع في إصلاح أول أحوالنا والآخر، سنة اثني عشر هجرية وثمانمائة [٨١٢]، وتوسل سمرقدا أفضل الأنام صدر القائمة[٢]، نعمة أحقر العباد وأضعف الخلاق، رزقه الله قطع العوائق ورفع العلائق، يعقوب بن إدريس النكيد اوي، يسره الله طريق السداد وأوصله المداوي، قراءة على المؤلف المحقق، والأستاذ البحر المدقق، من أول فاتحته تمام مبادئه، إلى آخر خاتمته سماعا تمام مقاصده، قراءة تحقيق وإتقان، حسبما يبلغ الوسع والإمكان، لك الشكر اللهم في كل حال وأوان، ومنك استمداد العون والعوان، ما استمر الملوآن، وإليك الود في كل آن وشان).

25 Molla Fenârî, *Fuṣūlü'l-bedâyi* ' fi tertîbi'ş-şerâi (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 475), 199b. (تحت الكتابة والقراءة على العلامة المصنف سلمه الله في السابع من ربيع الأول الواقع في سنة ٨٢٤).

kaynakları zikrederler. Eserde yer alan bilgilerin aktarıldığı kaynakların bilinmesi eserin bilgi ve kaynak değerini tespit etmekte okuyucuya kolaylık sağlamakta ve güven vermektedir. Kaynakların yer aldığı tablolar eserden ayrı olarak verildiği için eserin çoğaltılması esnasında genellikle bu tabloların ihmal edildiği görülmektedir.

Örnek-3: Molla Hüsrev meşhur eseri *Ğurerü'l-aḥkâm*'ı telif ederken kullandığı kaynakları kitabın içinde zikretmemiştir. İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), içinde fetva kitaplarında aktarılmış çok fazla mesele olması sebebiyle, eserin muteber metinler arasında sayılamayacağını söyler.²⁶ Eserin Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilen müellif hatlı bir nüshasının başında eser telif edilirken kullanılan, metinler, şerhler ve fetva kitaplarının isimlerini içeren bir tablo bulunmaktadır. Tabloda birçok fetva kitabının yer alması İbn Âbidîn'in eserde fetva kitaplarında geçen birçok meseleyi barındırdığı yönündeki tespitin doğru olduğunu göstermektedir.



Resim 12: Molla Hüsrev'in *Ğurerü'l-aḥkâm*'ı telif ederken kullandığı metin, şerh ve fetva kitaplarından oluşan kaynaklarını gösteren müellif hatlı tablo.²⁷ Bu tabloda fıkıh metinleri arasında Hanefî mezhebinde "mütûn-i erbaa" (*Vikāyetü'r-rivāye, Kenzû'd-dekâ'ik, Mecma'u'l-bahreyn ve el-Muḥtâr*)²⁸ gibi özel ıstılahlarla

26 İbn Âbidîn, *Şerḥu 'Ukûdi resmi'l-müftî*, 144.

27 Molla Hüsrev, *Ğurerü'l-aḥkâm* (III. Ahmed, 1032), 1b. (هذه هي الكتب التي أخذ منها هذا الكتاب من المتون والشرح) (والفتاوى)

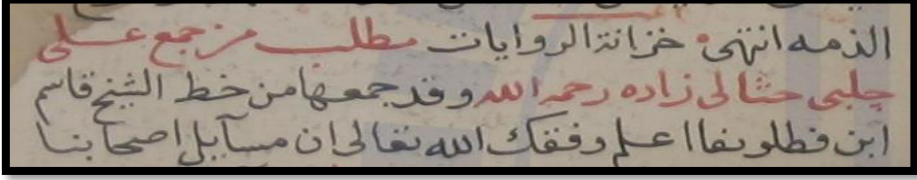
28 Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 106-107.

anılacak kadar şöhret bulmuş ve böylece mezhebin eğitim, fetva ve kaza faaliyetlerinin vazgeçilmez metinleri arasında yer alan eserler bulunmaktadır. Şerhler arasında da Sadrüşşerîa'ya (ö. 747/1346) *Vikâyetü'r-rivâye* şerhi, *Zeylâî*'nin (ö. 743/1343) *Kenzü'd-dekâ'ik* şerhi, İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) ve Mevsilî'nin (ö. 683/1284) kendi metinleri *Mecma'u'l-bahreyn* ile *el-Muhtâr'a* yazdıkları şerhler gibi mütûn-i erbaa'nun en önemli şerhleri vardır. Fetva kitapları arasında da *Mûhittü'l-Burhânî*, *Kâdihân* ve *Tatârhâniyye* gibi önemli eserler yer alır.

Örnek-4: Fıkıh eserlerinde kullanılan kaynakları gösteren tablolara ikinci bir örnek olarak Sağırzâde Abdullah Efendi (ö. 1161/1748'den sonra) *Şifâü'l-âlâm şerhu Düleri'l-hükkâm* isimli eserinin sonuna koyduğu kaynak tablosunu zikredebiliriz. Tabloda müellifin kendisinden doğrudan veya dolaylı nakil yaptığı iki yüzden fazla eser bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğu fıkıhla ilgili olmakla birlikte içlerinde tefsir, hadis, usul-i fıkıh, sarf, nahiv ve lügat kitapları da bulunmaktadır. Müellif, tablonun sonuna eserde görüşlerini naklettiği kırk küsur âlimin adını da eklemiştir.

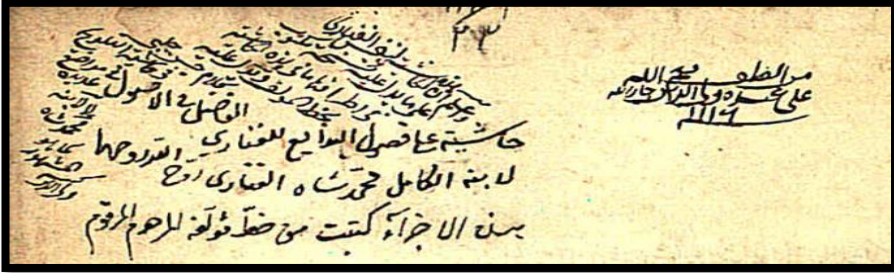
[illegible]

Örnek-5: Bu tür kayıtlara örnek olarak Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) Hanefî mezhebi mesail tasnifine dair yazdığı ve konu hakkında oluşan sonraki literatürü belirleyen *Tabakâtü'l-mesâil* isimli risalesini aslında Kâsım b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) konu hakkında tuttuğu notlarından hareketle yazdığını açıklayan notu zikredebiliriz.³⁰



Resim 14: Risalenin İbn Kutluboğa'nın tuttuğu notlarından derlendiğini gösteren kayıt.³¹

Örnek-6: İkinci bir örnek olarak Mehmed Şah Fenârî'nin (ö. 839/1435 [?]) babası Molla Fenârî'ye ait *Fuşûlü'l-bedâyi'* üzerine yazdığı haşiyeyi zikredebiliriz. Bazı nüshalarında yer alan kayda ve yaptığımız karşılaştırmaya göre haşiyenin büyük bir bölümü Molla Fenârî'nin nüsha kenarına düştüğü minhüvât notlarından oluşmaktadır.³² Nitekim eser aşağıda gelecek bir nüshada babasına nispet edilmiş, kendisi eseri cemedan kişi olarak gösterilmiştir. Bu kayıtlar sayesinde eserin gerçek müellifinin Molla Fenârî olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Buna göre oğlu Mehmed Şah Fenârî eserin müellifi değil derleyicisidir.³³



Resim 15: *Fuşûlü'l-bedâyi'*'in Molla Fenârî'ye ait olduğuna dair Veliyyüddin Carullah'ın (ö. 1151/1738) karşılaştırma notu.³⁴

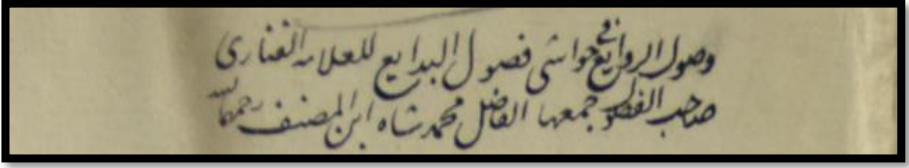
30 Risale için bk. Orhan Ençakar, "Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) *Tabakâtü'l-mesâil* Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi* 47 (2022), 97-143.

31 Ali Efendi Kınalızâde, *Tabakâtü'l-mesâil* (Ankara: DİB Kütüphanesi, 1212), 186a. (مطلب من جمع على (جلبي حناني زاده رحمه الله وقد جمعها من خط الشيخ قاسم بن فطولوفا

32 Bu haşiyeye, *Fuşûlü'l-bedâyi'*'in İSAM tarafından neşredilecek olan tahkikli neşrinde, dipnotta verilmiştir.

33 Mehmed Şah Fenârî akademik çalışmalarda eserin müellifi olarak gösterilmektedir. Örnek olarak bk. Tahsin Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/529.

34 Mehmed Şah Fenârî, *Hâşiyeye 'alâ Fuşûlü'l-bedâyi'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 476). (واعلم أن الحاشية لنفس الفناري على ما يدل عليه نسخة مكتوب في أطرافها ما في هذه الحاشية بخط المؤلف ويدل عليه كلام حسن جلبي). (في حاشية التلويح في مواضع عديدة لا لانه محمد شاه كما هو المشهور، كتبه ولي الدين

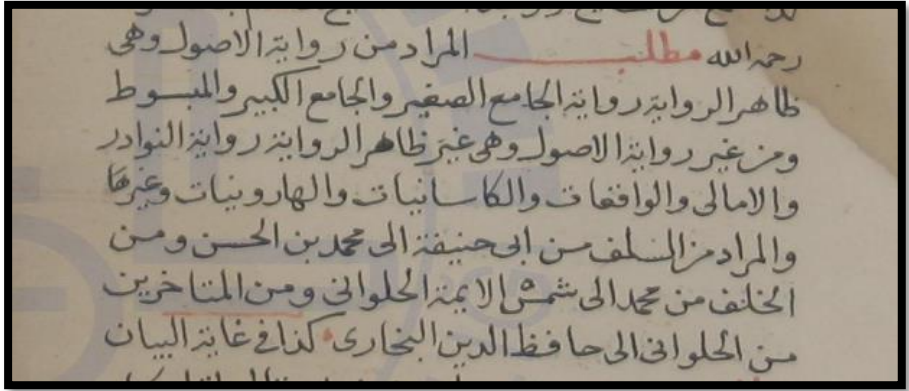


Resim 16: Haşiyenin adının *Vüşûlü'r-revâyi' fi havâşî Fuşûlü'l-bedâyi'* olup Molla Fenârî'ye ait, oğlunun ise eserin derleyicisi olduğunu gösteren bir diğer zahriye kaydı.³⁵

4. Fevâid Kayıtları

Bu makalede fevâid kayıtlarıyla kastedilen ilgili eserde bulunan bazı önemli meseleler veya açıklamalar hakkında genellikle eserlerin baş veya son taraflarına düşülen notlardır. Fıkıh eserlerinde diğerlerinde bulunması pek mümkün olmayan bu tarz önemli meseleler çok fazla olduğu durumlarda bunlar toplanıp ilgili alimin adına nispetle “fevâid” adıyla ayrı bir eser haline de getirilebilmektedir.³⁶

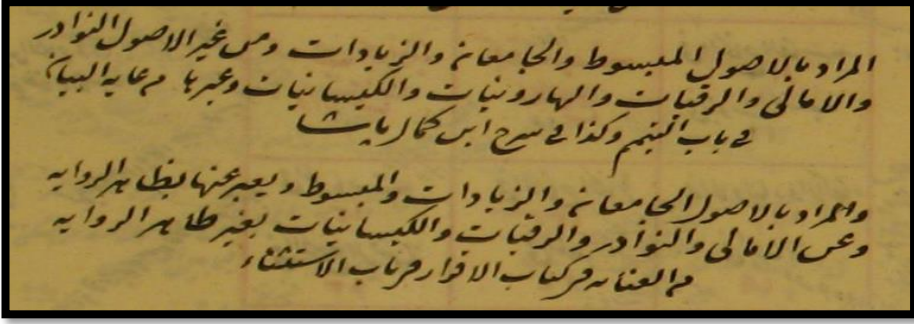
Örnek-7: Fevâid notlarına örnek olarak Hanefî mezhebinin temel kaynaklarını oluşturan; *zâhirîü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* diye nitelendirilen eserlerin hangileri olduğuna dair bazı fıkıh eserlerine ait yazma nüshaların başında veya içinde “matlab” başlığı altında Emir Kâtib el-İtkânî'nin (ö. 758/1357) *el-Hidâye* şerhi *Ġâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân* ile Bâbertî'nin *el-İnâye*'sinden alınarak aktarılan fevâid kaydını zikredebiliriz.



35 Molla Fenârî, *Vüşûlü'r-revâyi' fi havâşî Fuşûlü'l-bedâyi'* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 941). (وصول الرواية في حواشي فصول البديع للعلامة الفخري صاحب الفصول، جمعها الفاضل محمد شاه ابن المصنف (رحمهما الله))

36 Hanefî mezhebinde genellikle fakihlerin seçme fetvalarını içeren birçok fevâid eseri bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Ebü'l-Hasan Ali b. Sa'îd er-Rüstüfağnî (ö. 345/956), Ebû Ca'fer el-Hindüvânî (ö. 362/973), Ebû Ali en-Nesefî (ö. 424/1033), Şemşüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ve Ali es-Şuğdî'nin (ö. 461/1068) fetvalarını içeren fevâid eserleri sayılabilir.

Resim 17: *Zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerine dair *Ġâyetü'l-beyân*'dan “matlab” başlığı altında aktarılan fevâid kaydı.³⁷



Resim 18: *Zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerine dair *Ġâyetü'l-beyân* ile *el- 'Înâye*'den aktarılan bir diğer fevâid kaydı.³⁸

5. Minhüvât

Arapça'da “ondan” anlamına gelen “minhu” (منه) kelimesinin çoğulu olan minhüvât (منهوات) yazma eserlerin kenarında yer alan notlardan müellife ait olanları ifade etmek üzere notun sonuna konulan bir kısaltmadır. Bu notlar bizzat müellif tarafından yazılmış olabileceği gibi derste hocanın söylediklerini not eden öğrenciler tarafından veya müellifin diğer eserlerinden alınarak da yazılmış olabilir. Genellikle Osmanlı dönemine ait yazmalarda görülen ve acem kültürüne ait olduğu anlaşılan bu notlar, metin içerisinde kapalı kalan bazı hususları açıklamak, ilave bilgiler vermek, çeşitli itirazları gündeme getirmek veya cevaplamak gibi farklı sebeplerle konulabilmektedir.³⁹ Bu makalede müellifin eserde geçen konuları şerh sadedinde yazdığı

37 Muhammed b. Abdillâh et-Timurtâşî el-Gazzî, *Fetâva't-Timurtâşî* (Ankara: DİB Kütüphanesi, 1212), 187b. Ayrıca bk. Emîr Kâtib el-İtkânî, *Ġâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân*, thk. Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs (Kahire - Havallî: İlmü'l-İhyai't-Tûras ve'l-Hidematî'r-Rakmiyye - Dârü'z-Ziyâ', 1444/2023), 1/284. (مطلب: المراد من رواية الأصول وهي ظاهر الرواية: رواية الجامع الصغير والجامع الكبير والمبسوط. ومن غير رواية (الأصول وهي غير ظاهر الرواية: رواية النوادر والأمالى والرقبات والكيسانيات والهارونيات وغيرها).

38 Ali Efendi Kınalızâde, *Tabakâtü'l-mesâil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2062), 8a. Ayrıca bk. İtkânî, *Ġâyetü'l-beyân*, 1/284, 12/406; Muhammed b. Mahmûd Ekme-lüddîn el-Bâbertî, *el- 'Înâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/371. (المراد بالأصول: المبسوط والجامعان. ومن غير الأصول: النوادر والأمالى والرقبات والهارونيات والكيسانيات وغيرها. غاية البيان في باب التيمم. | والمراد بالأصول: الجامعان والزيادات والمبسوط ويعبر عنها بظاهر الرواية، وعن الأمالى والنوادر والرقبات والهارونيات والكيسانيات بغير ظاهر الرواية. عناية، في كتاب الإقرار في باب الاستثناء).

39 Minhüvât hakkında bilgi için bk. Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli - M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik, 2017), 106; Şükrü Özen, “Metin Tenkidi Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji Usûl Mes'elesi 3 İstihsan – Metin Tenkidi – Tebliğ Metodolojisi*, ed. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 460; Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 111-112; Ençakar, “Osmanlı'da Şerh-Haşiye Geleneği: Dürer Haşiyeleri Örneği”, 25-26. Minhüvâtın mahiyetine dair belli bir eser üzerinden yapılmış iki farklı çalışma için ayrıca bk. Mustafa Altuğ Yayla, “Minhuların

minhüvât ile eserde üstü kapalı olarak görüşlerine atıf yapılan veya eleştirilen muhatapları deşifre eden minhüvât dikkate alınmıştır. Müellifin eseri şerh sadedinde düştüğü minhüvât eserin daha kolay anlaşılmasını sağladığı için eserden bilgi yönünden istifadeyi kolaylaştırmaktadır. Aynı şekilde kitap içerisinde adı anılmadan görüşleri eleştirilen kişilerin isimlerinin minhüvât olarak verilmesi, müellifin konu hakkında açıklamalarda bulunan ulemanın görüşlerine ne kadar vakıf olduğunu gösterir. Bu tür notlar konuya dair açıklama yapan ulema ağının açığa çıkarması açısından da önemlidir. Böylece diğer kaynaklara başvurmadan ilgili konuda kimlerin ne dediğini tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Örnek-8: Bir tür şerh mahiyetinde yazılmış minhüvâtâ örnek olarak Şeyh Bedreddin'in *Le'tâifü'l-işârât* isimli fıkıh eserinin kenarına düştüğü 350 kadar minhüvât kaydını gösterebiliriz. Nüshanın zahriyesinde yer alan notta da ifade edildiği üzere müellif bu notlara daha sonra *et-Teshîl* isimli şerhte de yer vermiştir.⁴⁰



Resim 19: *Le'tâifü'l-işârât*'ın müellife okunduğunu ve içinde yer alan minhüvâtın birçoğunun şerhte yer aldığını gösteren zahriye kaydı.⁴¹

Örnek-9: Bir tür şerh mahiyetinde yazılmış minhüvâtâ ikinci bir örnek olarak Molla Fenârî'nin *Fuşûlü'l-bedâ'iyi* isimli eserini gösterebiliriz. Yukarıda geçtiği üzere daha sonra oğlu Şah Mehmed Fenârî bu notları toplayarak müstakil haşiyeye haline getirmiştir.

Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi Evliyâ Tabakâtı Tercümesini Neden 'Dipnot'landırdı?", *Kebikeç* 51 (2021), 77-94; Songül Karaca, "Minhüvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: Fütûhu'l-Mücâhidîn Örneği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021), 163-180.

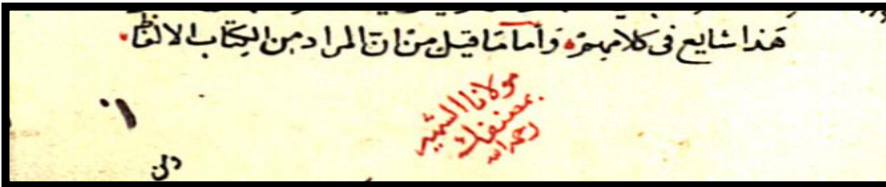
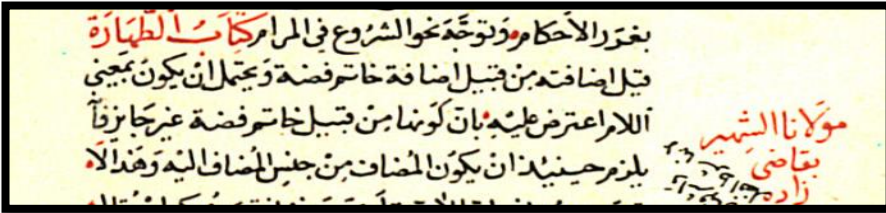
40 *et-Teshîl* İSAM tarafından 2019'da yayımlanmıştır. Minhüvâtıyla birlikte tahkik edilen *Le'tâifü'l-işârât*'ın da 2024 yılı içinde İSAM tarafından yayımlanması planlanmaktadır.

41 Mahmûd b. İsrâîl eş-Şeyh Bedruddîn, *Le'tâ'ifü'l-işârât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 838), zahriye varağı. (نسخة مقروءة على المصنف، وأكثر ما في هامشه من التسهيل شرح المصنف رحمه الله رحمة واسعة)



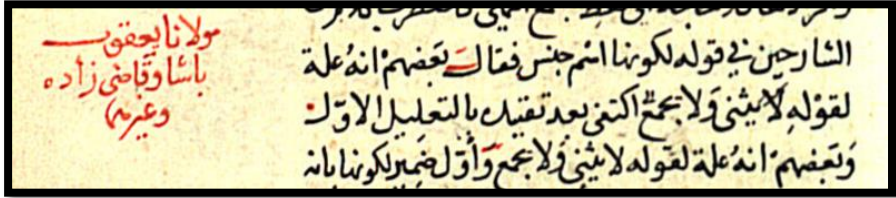
Resim 20: *Fuşûlü'l-bedâ'î*'in minhüvâtıyla birlikte müellif nüshasından istinsah edilip müellife okunduğunu gösteren ferağ kaydı.⁴²

Örnek-10: Müellifin kitapta adını vermeden görüşlerini naklettiği veya eleştirdiği kişilerin kim olduğunun tespiti hem konu hakkında kimlerin görüş belirttiğini öğrenebilmek hem de ilgili kaynaklara müracaat ile konuyu etraf- lıca araştırabilmek açısından faydalı olmaktadır. Metin içinde kendisinden üstü kapalı bahsedilen kişilerin adlarının müellif tarafından derkenarda ve- rilmesi Osmanlı uleması tarafından yazılan şerh ve haşiyelerde sıkça rastla- nan bir minhüvât türüdür. Örneğin Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-ḥükkâm*'ı üze- rine Vankulu Mehmed (ö. 1000/1592), Azmîzâde Mustafa Hâletî (ö. 1040/1631), Nûh b. Mustafa (ö. 1070/1660) tarafından yazılan hâşiyelerde (so- nuda "minhu" kaydı düşülmeden yazılmış) bu tür minhüvât çok fazla yer alır.⁴³ Bu kayıtlar müellifin konu etrafında oluşan tartışmalara ve literatüre ne kadar vakıf olduğunu göstermesi ayrıca müellifin muhatap aldığı ulema ağını deşifre etmesi yönüyle esere ayrı bir değer katmaktadır.

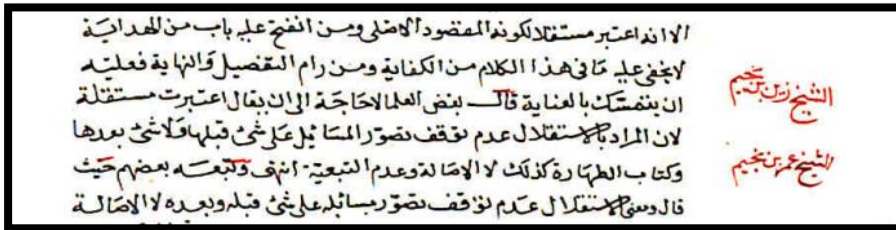
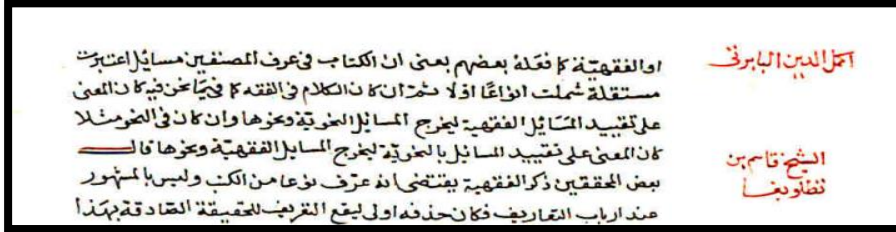


⁴² Bu nüsha geride telif tarihi bölümünde geçmişti. Nüsha için bk. Molla Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâ'î*' (Murad Molla, 704), 240a.

⁴³ Bununla birlikte bu haşiyelerin Osmanlı zamanında yapılmış neşirlerinde bu kayıtlara yer verilmemiştir.



Resim 21-25: Vankulu'nun *Nakdû'd-Dürer* isimli eserinin içinde adını vermemiş kim olduğunu kenarda açıkladığı, içlerinde Musannifek (ö. 875/1470), Ya'kûb Paşa (ö. 891/1486), Kınalızâde (ö. 979/1572) ve Kadızâde (ö. 988/1580) gibi meşhur Osmanlı ulemasının isimlerinin yer aldığı minhüvât.⁴⁴



Resim 26-27: Nuh b. Mustafa'nın *Netâicü'n-nazar fî havâşî'd-Dürer* isimli eserinin içinde adını vermemiş kim olduğunu kenarda açıkladığı, içlerinde Ekme-lüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384), Kâsım b. Kutluboga (ö. 879/1474), Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563) ve Sirâcüddîn Ömer İbn Nüceym (ö. 1005/1596) gibi meşhur Hanefî ulemasının isimlerinin yer aldığı minhüvât.⁴⁵

44 Vankulu Mehmed Efendi, *Nakdû'd-Dürer* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağış-lar, 003), 5b-6a.

45 Nuh b. Mustafa, *Netâ'icü'n-nazar fî havâşî'd-Dürer* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 652), 6b.

6. Müellif Hattı, Mukabele, Tashih, Kıraat, Rivayet ve İcazet Kayıtları

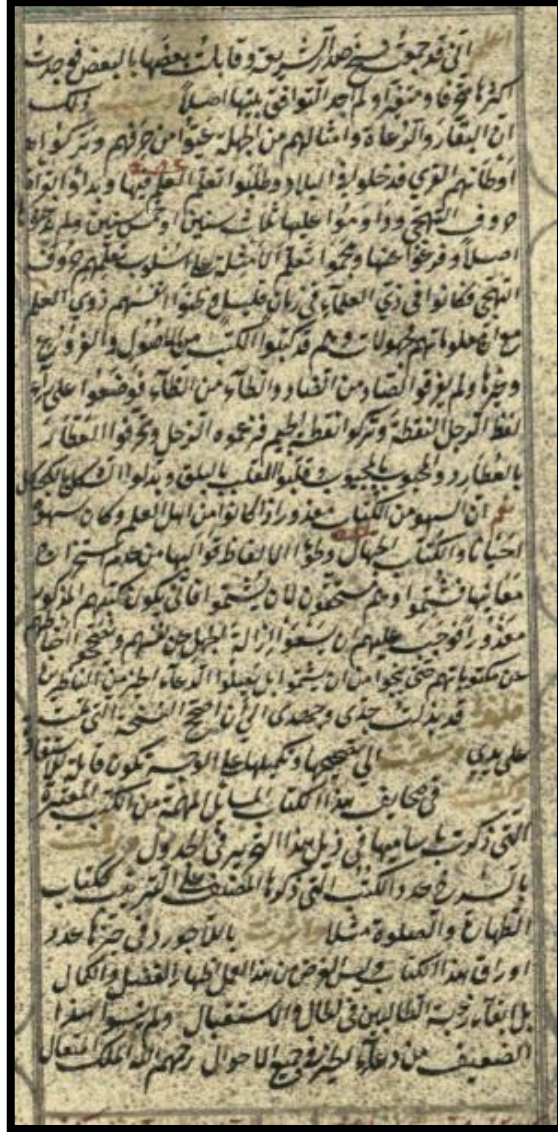
Bu tür kayıtlar eserden çok eserin bu kayıtları taşıyan ilgili nüshalarıyla alakalı olup, ilgili nüshanın diğer nüshalara göre daha nitelikli olduğunu gösterir. Buna göre eserin müellif hattı olduğunu gösteren kayıtlar, müellif nüshasına mukabele edildiğini, oradan tashih edildiğini veya müellife okunduğunu gösteren mukabele, tashih ve kıraat kayıtları ile eserin kendilerinden aktarılan alimlerin isimlerine yer verilen rivayet ve icazet kayıtlarını içeren nüshalar, bu kayıtları içermeyen nüshalara göre daha nitelikli kabul edilmektedir. Zira bu tür kayıtları içeren nitelikli nüshalarda eksik, fazla veya yanlış bulunma ihtimali diğer nüshalara göre çok daha düşüktür. Akademik çalışmalar ve ilmî kriterlere uygun tahkikli neşir faaliyetleri için bu kayıtları içeren nüshaları tercih etmek gerekir.⁴⁶ Bu tür nüshalar dikkate alınmadan yapılacak tahkik, tercüme veya akademik çalışmalarda nüshalardan kaynaklanan eksik veya hatalar kaçınılmaz olmaktadır.⁴⁷ Ehil olmayan müstensihler tarafından çoğaltılan nüshalarda birçok yanlışlar bulunduğu ve bu tür kötü nüshaların doğru bilginin aktarılmasının önünde büyük bir engel oluşturduğu ilim ehli tarafından bilinen ve zaman zaman istinsah ettikleri nüshaların sonuna düştükleri kayıtlarda da dile getirdikleri tarihi bir gerçektir. Aşağıda önce kifiyetsiz müstensihlerin bu hatalarını dile getiren Muhammed b. Ali isimli bir zatın Receb 985'te istinsah ettiği *Şerhü'l-Vikâye* nüshasının sonuna düştüğü uzunca bir kayıt örneğine sonra da nitelikli nüsha örneklerine yer verilmiştir.

Örnek-11: Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu okutulmuş *Şerhü'l-Vikâye* isimli Hanefî fıkına dair yazdığı eserin Receb 985'te istinsah edilmiş bir nüshasının sonunda Muhammed b. Ali kitabın birçok nüshasını toplayıp karşılaştırdığını ve çoğunun yanlış olduğunu, nüshaların birbirine hiç uymadığını söyler. Bunun sebebi olarak da köylerde koyun ve sığır çobanlığı yapan bazı kimselerin işlerinden bıkip şehre indiklerini, üç-beş sene okuma-yazma öğrenmeye çalışıp pek başarılı olamadıklarını, aynı şekilde biraz *el-Emsile* de okuduktan sonra kısa zamanda ulema kisvesine bürünüp fıkıh ve usûl-i fıkıh kitaplarını çoğaltmaya başladıklarını; fakat anlama vakıf olamadıkları için kelimelerin noktalarını yanlış yazdıklarını, harflerin yerini değiştirip çok fazla tahrif ve tashif yaptıklarını ve bu sebeple çok eleştirildiklerini aktarmaktadır. Nüshaların bu durumunu üzülererek müşahede eden Muhammed b. Ali *Şerhü'l-Vikâye*'yi kendisi istinsah etmek zorunda kaldığını ve hatasız bir nüsha oluşturabilmek için elinden gelen tüm gayreti sarf ettiğini söyler. Sadece nüshayı istinsah etmekle de yetinmeyip alanın muteber

46 Bk. Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 31-34.

47 Nitelikli nüshalar kullanılmadan yapılan tercüme ve tahkikli neşir faaliyetlerinde karşılaşılan bazı eksik ve hatalara dair bir değerlendirme için bk. İltaş, "Giriş", 1/61-66; a.mlf., "ملاحظات هامة", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 12 (2023), 291-338.

kitaplarından önemli gördüğü meseleleri de derkenara not ettiğini ekler. Yine kendi ifadesine göre tüm bunları yaparken derdi, ilim ve fazilet sahibi olduğunu ispat etmek değildir, aksine şimdi ve gelecekte ilimle iştilal edenlerin gayretini canlı tutmak ve bu tür hatalı nüshalar yüzünden heveslerinin kırılmasını önlemektir.⁴⁸



48 Ubeydullâh b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, 4594), 256b. Muhammed b. Ali'nin bu notu üzerinden istinsah hataları hakkında kaleme alınmış bir yazı için bk. Orhan Ençakar, "İstinsahtan Neşre Kitabın Bitmeyen Çilesi", *İSAM* (Erişim 28 Haziran 2024).

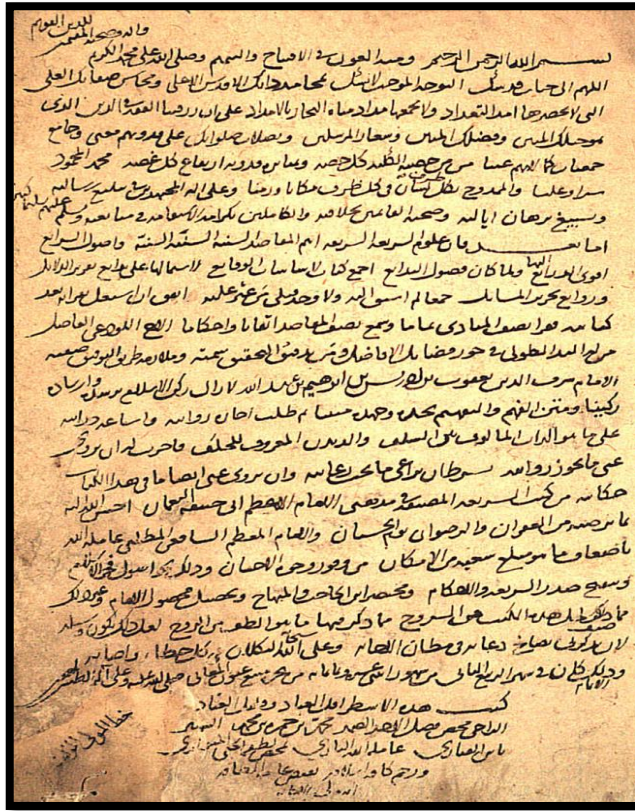
Resim 28: Kifayetsiz müstensihlerin kopyaladıkları nüshalarda çok fazla hata olduğuna dair düşünülmüş tarihi bir kayıt.⁴⁹

Örnek-12: Müellif hattı nüshalara, müellif nüshasına mukabele edilip, oradan tashih edilmiş ve müellife okunmuş nüshalara örnek olarak geride geçen Molla Hüsrev'in Resim-2, 3, 7 ve 8'deki müellif hatlı nüshaları ile Molla Fenârî'nin müellif nüshasından yazılıp, mukabele ve tashih edildikten sonra müellife okunan Resim-9, 10 ve 11'deki *Fuşûlü'l-bedâyi'* nüshalarını örnek verebiliriz.

Örnek-13: Eserin müellife okunduğunu ve sonrasında kendisinden rivayet etmek üzere izin alındığını gösteren icazet kaydına örnek olarak Molla Fenârî'nin Resim-10 ve 20'de geçen *Fuşûlü'l-bedâyi'* nüshasının başında yer alan icazeti örnek verebiliriz. Molla Fenârî'nin pek okunaklı olmayan hattıyla yazdığı bu icazet bize eser ve nüsha hakkında önemli bilgiler vermektedir. Öncelikle icazette yer alan bilgilerden *Fuşûlü'l-bedâyi'*'nin, mukaddimesinde nazım halinde kısaca değinilen, temel kaynaklarını öğreniyor ve eserin Haneî ve Şâfiî fıkıh usüllerini cem eden bir çalışma olduğunu anlıyoruz. Müellifin kendi ifadesine göre bu eserin temel kaynakları arasında Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *el-Uşûl*'ü, Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Tenkihü'l-uşûl*'ü, Seyfüddîn el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*'ı, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Muhtaşar*'ı, Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) *et-Taḥşîl mine'l-Maḥşûl*'ü gibi alanın önemli eserleri yer almaktadır. Nüshaya dair de Rebiülâhir 812 tarihinde tamamlandığı ve Molla Fenârî'nin eserin bir kısmını kendisine okuyan, diğer bir kısmını da dinleyen talebesi Ya'kûb b. İdrîs'e (ö. 833/1429) rivayet izni verdiği bilgisi yer almaktadır.

49 Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* (Nadir Eserler, 4594), 256b.

اعلم أني قد جمعت نسخ صدر الشريعة، وقابلت بعضها ببعض، فوجدت أكثرها متغيراً ومتغيراً، ولم أجد التوافق بينها أصلاً. وسبب ذلك أن البقار والرعاة وأمثالهم من الجهلة عيوا من حرفهم، وتركوا أوطانهم القرى، فدخلوا في البلاد، وطلبوا تعلم العلم فيها، وبدأوا بقراءة حروف التهجي، ودوموا عليها ثلاث سنين أو خمس سنين ولم يدعوها أصلاً، وفرغوا عنها، وهجموا تعلم الأمثلة على أسلوب تعلمهم حروف التهجي، فكانوا في زي العلماء في زمان قليل، وطلبوا أنفسهم ذوي العلم مع أن معلوماتهم مجهولات، وهم قد كتبوا الكتب من الأصول والفروع وغيرها ولم يفرقوا الصاد من الضاد، والطاء من الظاء فوضعوها على راء لفظ "الرجل" النقطة وتركوا نقطة الجيم فرغموه الزجل، وتحرّفوا العطار بالعطار، والمحجوب بالحبوب، وقلّبو القلب بالبلق، وبتّلوا الشكل بالكجكل. نعم أن السهو من الكتاب معذور إذ أكانوا من أهل العلم وكان سهوهم أحياناً، والكتاب الجهال وطوا الألفاظ قولها من عدم استخراج معانيها، فشتتوا بها وهم مستحقون لأن يشتتوا، فأني يكون كتبهم المذكور معذوراً، فوجب عليهم أن يسعوا إزالة الجهل عن أنفسهم، ويصححوا أخطائهم عن مكتوباتهم، حتى ينجا من أن يشتتوا؛ بل يصلوا الدعاء الخير من الناظرين. **فلهذا** قد بذلت جدي وجهدي إلى أن أصحح النسخة التي تمت على يدي. **وسعت** إلى تصحيحها وتكميلها على الوجه القابلة للاستفادة. **وكتبت** في صحائف هذا الكتاب المسائل المهمة من الكتب المعتبرة التي ذكرت بأسانيفها في ذيل هذا التحرير في الجدول. **ورقمت** بالشرح عدد الكتب التي ذكرها المصنف على الترتيب، ككتاب الطهارة والصلاة مثلاً. **وأشرت** بالألحاج في حيزها عدد أوراق هذا الكتاب. وليس الغرض من هذا العمل إظهار الفضل والكمال؛ بل إبقاء رغبة الطالبين في الحال والاستقبال، ولم ينسوا هذا الضعيف من دعاء الخير في جميع الأحوال، رحمهم الله الملك المتعال. كاتبه محمد بن علي الحفيري.



Resim 29: Molla Fenârî'nin Rebiûlâhîr 812'de kendi hattıyla yazdığı icazet.⁵⁰

50 Molla Fenârî, *Fuşûlû'l-bedâ'iy* (Murad Molla, 704), 1a.

بسم الله الرحمن الرحيم، ومنه العون في الانتظام، والتتميم، وصلى الله على محمد الكريم، وآله وصحبه المقيمين للدين القويم، اللهم إلى جناب قدسك التوجه الموجب لأُنسك، بمحمد ذاتك الأقدس الأعلى، وبخاصاتك العلى، التي لا يحصرها أمد التعداد، ولا يجمعها مداد البحار بالإمداد، على أن رزقنا الفقه في الدين، الذي هو جُبلَك المئين، وفصلك المبين، وشعار المرسلين، وبصلاص صلاتك على قُدُوم معني، وجامع جمعيات كمالهم عينا، من حصنة الكلية كل حصنة، ومثابة قوتوه ارتفاع كل غصنة، محمد المحمود سراً وعِلاً، والممدوح بكل طرف لسان في كل ظرف مكاناً وزماناً، وعلى آله المجتهدين في تبليغ رسالته وتسبيح ربّه إِيالته، وصحبه القائمين بخلافته، والكاملين بكرامة الاستقامة في متابعتها، وسلّم عليهم تسليماً كثيراً.

أما بعد، فإن علوم الشريعة الشريفة أهم المقاصد السنية السنية وأصول الشرائع أقوى الذرائع إليها، ولما كان فصول البدائع أجمع كتاب لأساسات الوقائع لاشتغالها على بدائع تقرير الدلائل، وروائع تحرير المسائل، جعاً لم أسبق إليه ولا جِد قُدِي من عثر عليه، اتفق أن اشتغل بقراءته بعد كتابته، فقرأ نصف البدائع تماماً، وتمع نصف المقاصد إقناً وإحكاماً، الأخ اللوذعي الفاضل من له اليد الطولى في خُوز فضائل الأفاضل، ومن تدقيق التحقيق متمعن، وملازم طرقة التوفيق صفته، الإمام شرف الدين يعقوب بن إدريس بن إبراهيم بن عبد الله [ت. ٨٣٣/١٤٢٩ م.]، لا زال ركن الإسلام برشده وإرشاده ركيناً، ومقن الفهم والتفهيم بجده وجهده متيناً.

ثم طلب إجازة روايته وإشاعة درايته، على ما هو الدأب المؤلفين بين السلف، والديدان المعروف للخلف، فأجرت له أن يروي عني ما يجوز روايته، بشرط أن يراعي ما يجب رعايته، وأن يروي عني أيضاً ما في هذا الكتاب حكايته من كتب الشريعة المصنفة، في مذهبي الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان، أحسن الله إليه بما يرضيه من الغفران والرضوان يوم الحسبان، والإمام المظلم الشافعي المظلي، عامله الله بأضعاف ما هو مبلغ سعيه من الإمكان، من وفور وجوه الإحسان، وذلك نحو **أصول فخر الإسلام وتقيق صدر الشريعة والإحكام**، ويختصر ابن الحاجب **والمناهج وتحصيل محصول الإمام**، وغير ذلك، مما صَنف لحل هذه الكتب من الشروح، بما ذكر فيها ما هو أَلطف من الروح، لعل ذلك يكون وسيلة، لأن يذكّرني بصلح دعائه في مظان الإجابة، وعلى الله سبحانه التكامل في كل خطأ وإصابة. وذلك الإتمام كان في شهر ربيع الثاني من شهر ربيع الثاني عشر وثمانمائة من هجرة منيع عبود المعاني صلى الله عليه وعلى آله الطيبين أجمعين.

كتب هذه الأسطر أقل العباد وقليل العتاد، الراجي بمحض فضل الأحد الصمد، محمد بن حمزة بن محمد الشهير بابن الفناري، عامله الباري، بمحض لطفه الخفي المتواري، ورحم كافة أسلافه، بفيض عامة الطافه، إنه ولي الإجابة.

Sonuç ve Değerlendirme

Yazma eserlerde *derkenar notları*, *kuyûdât* gibi terimlerle ifade edilen metin dışı kayıtları Hanefî mezhebi geç dönem (9-11. / 15-17.) bazı fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerinin üzerinden incelediğimiz bu çalışmamızda bu eserlerin az sayıda yazma nüshasında yer alıp, diğer yazma ve matbu nüshalarında bulunmayan eser ve nüshaları hakkında tarihî ve ilmî değere sahip önemli kuyûdâtın bulunduğu görülmüştür. Yazılış gayelerine göre farklı türlere ayrılıp kıraat, rivayet, icazet, minhüvât, mütalaa, fevâid, mukabele, tashih, ferağ, fihrist vb. isimlerle anılan bu kuyûdâtı topladığımızda ortaya ilgili eserler ve nüshaları hakkında önemli bilgiler çıkmıştır.

Ferağ kayıtları üzerinden yapılan araştırma bizlere, müellifin eserlerinin kronolojisini, eserlerini telif dönemini, farklı tarihlerde birkaç defa istinsah ettiğini, okuttuğunu, üzerinde değişiklik yapıp farklı versiyon oluşturduğunu tespit etme imkanını vermiştir. Tüm bu bilgilere sahip olmamız müellifin görüşleri üzerine yapılacak bir çalışmada görüşlerini tarihi sırasına göre takip etmeyi ve böylece konuyla ilgili fikir ve görüşlerindeki gelişim ve değişimi görmemizi sağlayacaktır. Aksi takdirde hangi eserindeki görüşün ilk veya son olduğunu tespit etmek ve görüşleri hakkında sağlıklı bir yorum yapmak pek mümkün olmayacaktır.

Eserin telifinde istifade edilen kaynakları gösteren ve genellikle bir tablo halinde verilen kayıtlar, müellifin kullandığı kaynakların ismini ve türünü tespit etme imkanını verdiği gibi kaynakları üzerinden eserde yer alan bilgiler hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmayı da kolaylaştırmaktadır. Örneğin İbn Âbidîn, Molla Hüsrev'e ait *Ğurerü'l-ahkâm*'ın muteber metinler arasında sayılamayacağını iddia etmiş ve gerekçe olarak eserde fetva kitaplarından alınmış çok fazla mesele olmasını ileri sürmüştür. *Ğurerü'l-ahkâm*'ın müellif hatlı bir nüshasında eser telif edilirken istifade edilen metin, şerh ve fetva kitaplarının isimlerini içeren bir tablo vardır. Tabloda 7 metin, 17 şerh ve 18 fetva kitabı yer almaktadır. Bu tabloda fetva kitaplarının çoğunlukta olması İbn Âbidîn'in muhtemelen bu nüshayı görmeden yaptığı tespitin doğru olduğunu göstermiştir.

Çalışma nüshalarda eserin orijinallğine dair düşünülmüş önemli karşılaştırma notlarının varlığını tespit etmemizi de sağlamıştır. Böylece bazı eserlerin aslında tam olarak müelliflerine ait olmadığı ve daha meşhur başka müelliflerin eserlerinden istifadeyle hazırlandığı tespit edilmiştir. Örneğin Kınalızâde Ali Efendî'nin Hanefî mezhebi mesail tasnifine dair yazdığı *Tabakâtü'l-mesâil* isimli meşhur risalesini aslında Kasım b. Kutluboğa'nın tuttuğu notlarından hareketle yazdığını eserin 30 küsur nüshasından sadece birinde yer alan bir kayıttan öğrendik. Yine bu karşılaştırma notları sayesinde Mehmed Şah Fenârî'nin babası Molla Fenârî'nin *Fuşûlü'l-bedâiyi* isimli eseri üzerine yazdığı haşiyenin aslında kendisine ait olmadığını, babasının minhüvâtından derlediğini gördük.

Çalışmada dikkat çekilen bir diğer kayıt türü ise eserlerde geçen bazı önemli bilgilerin kaydedildiği fevâid kayıtları olmuştur. Eserlerin baş veya son taraflarına düşülen bu fevâid kayıtları sayesinde ilgili alanda önemli sayılan bazı bilgilerin hangi kitaplarda bulunduğunu veya ilgili eserin diğer eserlerde pek bulunmayacak ne gibi önemli bilgileri içerdiğini kolaylıkla tespit etme imkanına sahip olmaktadır.

Çalışmada ele alınan ve eserleri bilgi ve kaynak değeri açısından değerli kılan bir diğer kayıt türü de hiç şüphesiz müellif tarafından yazılan minhüvât olmuştur. Bunlardan özellikle eseri şerh eder mahiyette olanları eserin daha kolay anlaşılmasını sağladığı için dikkate alınmalıdır. Diğer taraftan eserde fikir ve görüşleri üstü kapalı eleştirilen ulemanın isimlerinin açıklandığı bir minhüvât türünün Osmanlı ulemasında sıklıkla kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bu tür notlar konuya dair açıklama yapan ulema ağını deşifre etmesi ve müellifin konu hakkında dile getirilen görüşlere ne kadar vakıf olduğunu göstermesi açısından esere değer katmaktadır.

Son başlıkta ele aldığımız kayıtlar ise daha çok eserin nüshalarının ilmî değerini gösteren türden kayıtlar olmuştur. Eserin müellif hattı olduğunu gösteren kayıtlar, müellif nüshasından yazıldığını, müellif nüshasına mukabele edilip oradan tashih edildiğini veya müellife okunduğunu gösteren mukabele, tashih ve kıraat kayıtları ile eserin rivayet ve icazet kayıtlarını içeren nüshalar, bu kayıtların yer almadığı diğer nüshalara göre daha niteliklidir. Eser hakkında yapılacak akademik çalışma, tercüme veya tahkikli neşirlerin ilmî kriterlere uygun olması için bu nitelikli nüshaların üzerinden yapılması gerekmektedir. Zira bu tür nitelikli nüshalarda hata payı diğerlerine göre çok daha az olmaktadır.

Sonuç olarak yazma eserler üzerine yapılan çalışmalar arttıkça, kapsamlı bir nüsha taraması yapılmadığı için tespit edilemeyen, metnin bir parçası olmadığı için ihmal edilen veya gözden kaçan bu tür tarihî ve ilmî öneme sahip birçok metin dışı kaydın yazma eserlerde bulunduğu gerçeği daha iyi anlaşılır hale gelmektedir. Böylece bu tür kayıtlara ulaşabilmek için detaylı yazma katalogları hazırlanmanın, araştırmalarda klasik eserlerin matbu nüshaları yanında yazma nüshalarına da kullanmanın gereği daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kayıtların eserin herhangi bir nüshasında yer alma ihtimalinin yüksek olması sebebiyle klasik eserler üzerinden yapılacak akademik çalışma, tercüme ve tahkikli neşir faaliyetlerinde bu eserlerin ulaşılabilen tüm yazma nüshaları incelemenin önemi her geçen gün daha da aşikâr olmaktadır. Bunların bir neticesi olarak da daha önce yapılmış birçok akademik çalışma, tercüme ve tahkikli neşrin bu kayıtlar ışığında tekrar gözden geçirilerek geliştirilmesi ve yenilenmesi ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Akay, Sedat. "Yazma Eserlerin Ferağ ve İstinsah Kayıtlarında Görülen Bir Garip Bilmece: Kesirlerle Tarih". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (2023), 712-729.
- Bedruddîn, Mahmûd b. İsrâîl eş-Şeyh. *Leṭâ'ifu'l-işârât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 838.
- Coşan, M. Esad. "Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları I-II". *Akademik Makaleler*. 83-102. İstanbul: Server İletişim, 2009.
- Deliçay, Tahsin. "Mehmed Şah Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/529-530. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ekmelüddîn el-Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- el-Lecnetü'l-İlmiyye. "Mukaddime". *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Ğururî'l-aḥkâm*. mlf. Molla Hüsrev. 17-106. İstanbul: Merkezü Harf, 1443/2022.
- Ençakar, Aziz. "Niğdeli Kara Ya'kûb". *Academia*. Erişim 16 Temmuz 2024. https://www.academia.edu/121775793/Makale_Kara_Yakub_Encakar
- Ençakar, Orhan. *Haneî Mezhebi Nevâdir Literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ençakar, Orhan. "İstinsahtan Neşre Kitabın Bitmeyen Çilesi". *İSAM*. Erişim: 28 Haziran 2024. <https://bulten.isam.org.tr/istinsahtan-nesre-kitabin-bitmeyen-cilesi/>
- Ençakar, Orhan. "Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) Tabakâtü'l-mesâil Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *İslam Araştırmaları Dergisi* 47 (2022), 97-143.
- Ençakar, Orhan. "Molla Hüsrev'e Nispet Edilen Eserlere Dair Bir Tespit ve Tasnif Denemesi". *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (Ekim 2023), 123-141.
- Ençakar, Orhan. "Osmanlı'da Şerh-Haşiye Geleneği: Dürer Haşiyeleri Örneği". *Osmanlı'da İlm-i Fikih*. ed. Mürteza Bedir vd. 13-45. İstanbul: İSAR Yayınları, 2022.
- FSMVÜ, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. "Yazma Eser Sempozyumları". Erişim 05 Temmuz 2024. yes.fsm.edu.tr
- Gacek, Adam. *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*. çev. Ali Benli - M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 2017.
- Gazzî, Muhammed b. Abdillâh et-Timurtâşî. *Fetâva't-Timurtâşî*. Ankara: DİB Kütüphanesi, 1212.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz ed-Dımaşkî. *Şerhu 'Ukûdi resmî'l-müftî*. Ankara: TDV Yayınları, 1442/2021.
- İltaş, Davut. "Giriş". *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl - Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüşûl*. mlf. Molla Hüsrev. 23-69. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.
- İltaş, Davut. "ملاحظات هامة حول الأخطاء الواقعة في تحقيقات المرأة لألا خسرو". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 12 (2023), 291-338.
- İpek, Nimet - Bostan, Serra. "Zarfin Ehemmiyeti: Süheyl Ünver'in Yazma Kitap Kılavuzu Adlı Eseri ve Yazmaların Kataloglanmasına Dair Önerileri". *Kadim* 7 (Nisan 2024), 129-156.
- İtkânî, Emîr Kâtib. *Ġâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân*. thk. Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs. Kahire - Havallî: İlmü'l-İhyai't-Türas ve'l-Hidemati'r-Rakmiyye - Dârü'z-Ziyâ', 1444/2023.

- Karabey, Turgut. "Tarih Düşürme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/80-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karaca, Songül. "Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: Fütûhu'l-Mücâhidîn Örneği". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021), 163-180.
- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud 'Abdülkâdir el-Arnaût. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye - İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.
- Kâtib Çelebi, Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Hâfîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941.
- Kavak, Özgür. "Bir Osmanlı Aliminin Bir Ömre Yayılan Okuma Serüveni: Veliyyüddin Carullah Efendi'nin Fürû-i Fıkıh Eserlerine Düştüğü Notlar". *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. ed. Berat Açı. 211-267. Ankara: İlem Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kınalızâde, Ali Efendi. *Tabakâtü'l-mesâil*. Ankara: DİB Kütüphanesi, 1212, 186a-187b.
- Kınalızâde, Ali Efendi. *Tabakâtü'l-mesâil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2062, 7b-8a.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Fıkıh Usulüne Dair Notları". *Osmanlı Kitap Kültürü Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. ed. Berat Açı. 201-210. Ankara: İlem Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Mehmed Şah Fenârî. *Hâşiye 'alâ Fuşûli'l-bedâyi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 476.
- Molla Fenârî. *Fuşûlü'l-bedâyi' fi tertibi's-şerâi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 202.
- Molla Fenârî. *Fuşûlü'l-bedâyi' fi tertibi's-şerâi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 704.
- Molla Fenârî. *Fuşûlü'l-bedâyi' fi tertibi's-şerâi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 475.
- Molla Fenârî. *Vüşûlü'r-revâyi' fi havâşî Fuşûli'l-bedâyi'*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 941.
- Molla Hüsrev. *Ğurerü'l-aḥkâm*. İstanbul: Topkapı Saray Kütüphanesi, III. Ahmed, 1032, 3b-152b.
- Molla Hüsrev. *Ğurerü'l-aḥkâm*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 918.
- Molla Hüsrev. *Hâşiye ale't-Telvîh*. Kayseri: Râşid Efendi Kütüphanesi, 637.
- Molla Hüsrev. *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Ann Arbor: Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, 187.
- Molla Hüsrev. *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 718, 1b-13b.
- Molla Hüsrev. *Mir'âtü'l-uşûl fi şerhi Mirkâti'l-vüşûl*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 527.
- Molla Hüsrev. *Mir'âtü'l-uşûl fi şerhi Mirkâti'l-vüşûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, 480, 1b-148a.
- Molla Hüsrev. *Şerḥu Uşûli'l-Pezdevî*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1141, 191b-208b.

- Nuh b. Mustafa. *Netâ'icü'n-nazar fî havâşî'd-Dürer*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 652.
- Özen, Şükrü. "Metin Tenkidi Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji Usûl Mes'esi 3 İstihsan – Metin Tenkidi – Tebliğ Metodolojisi*. ed. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 460; 446-470.
- Sadrüşşeria, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *Şerhu'l-Vikâye*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, 4594.
- Sağırzâde, Abdullah Efendi. *Şifâü'l-âlâm şerhu Düreri'l-hükkâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1702.
- Şeybânî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Aşl*. thk. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 1433/2012.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Vankulu Mehmed Efendi. *Naqdü'd-Dürer*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başışlar, 003.
- Yayla, Mustafa Altuğ. "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi Eviyâ Tabakâtı Tercümesini Neden 'Dipnot'landırdı?" *Kebikeç* 51 (2021), 77-94.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2020.



**Yazma Eserlerdeki Kuyûdât Işığında Geç Dönem
(9-11. / 15-17.) Hanefî Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh
Eserlerinin Bilgi ve Kaynak Değeri**

Orhan Ençakar

Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Araştırmaları Merkezi
(İSAM)

74orhan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6629-6965>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Yazma Eserlerdeki Kuyûdât Işığında Geç Dönem (9-11. / 15-17.) Hanefî Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserlerinin Bilgi ve Kaynak Değeri” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Türkiye’de Hint Havzasını Konu Alan Fıkıh Çalışmaları: Bir Hasıla
Fiqh Works in Turkey on the Indian Subcontinent: An Overview

Ahmet Aydın

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Ana Bilim
Dalı – Assoc. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic Law
ahmet.aydin@bilecik.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0943-8813>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 02/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Aydın, Ahmet. Türkiye’de Hint Havzasını Konu Alan Fıkıh Çalışmaları: Bir Hasıla”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 431-463.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.1527031>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Bu araştırma Cumhuriyet tarihinde Hint alt kıtasına yönelik fıkıh çalışmalarının konu aldıkları temel sahalara, tartıştıkları ana meselelere, görüşlerini inceledikleri ulemâ, muhtevâ ve sistematikle-rinden bahsettikleri fıkıh metinleri, fıkıh eğitimi ve bölgenin fıkıh ilmine katkılarını yönelik tespit-leri üzerinde durarak ülkemizde bu bölgeye yönelik ilmi faaliyetlerin tarihini ve gelişimini değ-erlendirmeyi hedeflemektedir. Hint alt kıtasının bir medeniyet havzasına dönüşümünü sağlayan ilmi disiplinlerden biri de fıkıhtır. Ülkemizde Hint havzası hakkındaki akademik araştırmaların yoğun-laştığı alanların tespiti ve inceleme konusu olmayı bekleyen muhtemel konulara dair birtakım katkılar sunulması, bu çalışmanın temel hedefidir. Cumhuriyet dönemi fıkıh çalışmalarına yönelik genel bir manzara sunmayı hedefleyen çalışmalarda Hint bölgesinin eksik bırakıldığı görülmekte-dir. Zira Hint alt kıtasının başta Hanefî mezhebinin gelişimi olmak üzere fıkıh tarihini yazabilmek çok sayıda araştırmayı gerekli kılmaktadır. Tercüme ve telif yoluyla bu bölgeyi bir yönüyle konu alan fıkıh çalışmalarının tarihi serencâmını incelemek ülkemizde oluşan birikimin durumu ve eksik bırakılan hususların tespiti cihetinden küçük bir katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefî Mezhebi, Şâfiî Mezhebi, Hint alt kıtası, Bâbürlüler.

Abstract

This study aims to evaluate the history and development of scientific activities in Turkey related to the Hindu Valley by examining the main areas, key issues discussed, scholars who have studied this topic, content and systems in fiqh texts, fiqh education, and contributions of the region to fiqh knowledge. Fiqh is one of the scientific disciplines that has contributed to the transformation of the Indian subcontinent into a civilization. The main goal of this study is to provide some contributions regarding identifying areas where academic research on the Hindu Valley has been concentrated in our country and potential subjects awaiting investigation. It is observed that studies on fiqh during the Republican era generally overlooks this region. However, writing about the history of fiqh, especially for the Hanafi school's development in the Indian subcontinent, requires numerous research efforts. Examining historical developments in fiqh studies that focus on this region through translation and original writings will provide a small contribution towards assessing accumulated knowledge in our country and identifying any gaps.

This study aims not only to create a bibliography of fiqh literature that focuses on the Indian world but also to evaluate their contributions based on the research areas they cover. Despite being written in different fields, a few articles that extensively discuss fiqh issues have been included in this research. There is insufficient preliminary research to categorize and analyze the history of fiqh in different periods, such as the Ghaznavids (963-1186), the Delhi Sultanate (1206-1526), Babur's Empire (1526-1858) Colonial India, and modern era of the Indian subcon-tinent. Instead of examining fiqh studies chronologically, it was deemed more appropriate to classify them under these dominant periods to better identify the periods that require more focus.

During the Ghaznavid period, India had not yet become a center of knowledge and civilization that attracted scholars. In a book that examines the biographies of Indian scholars during the Ghaznavid period, it was determined that Baghdad was an important center of learning in terms of intellectual travels. Many scholars who were born in different cities in the Sindh region came to this area and became renowned figures in hadith and fiqh fields, with some choosing to stay in Baghdad and others opting for Egypt. The Ghaznavid period did not become a subject of fiqh research in our country. Following the conquests by the Ghaznavids, the Delhi Sultanate emerged as a Turkish-Islamic dominion on the Indian subcontinent, exerting lasting social, economic, and political effects. One of the few studies on this period focusing on fiqh is Adem Çiftçi's article about *al-Fatāwa al-Ghiyāsiyya*. It is claimed that *al-Fatāwa al-Ghiyāsiyya* is considered the first Arabic fatwā book prepared based on the Hanafi school of thought on the Indian subcontinent. The article suggests that this study serves as an example of fatwā works written in the region and has been used as a source by Indian Hanafi jurists.

The period in which fiqh studies intensified in the Indian subcontinent is the Mughal period. The region gained an independent center of knowledge during this time. Central cities such as Delhi emerged as the hub of this center, and extensive and profound activities were carried out in various fields of Islamic knowledge by scholars who emerged during this period and the scho-larly circles formed around them. Within the framework of the Hanafi school of thought, which

became the official madhab (school) for fiqh in the region, various types of research can be identified, including literature on religious law and fatwās, jurisprudence methodology, fiqh history, and person-centered studies. This period witnessed extensive discussions centered around hadith-fiqh. If we look at the regions and periods that researchers have focused on in pre-modern Hanafi fiqh history, it is generally observed that there is a lack of academic interest, specifically in the Mughal period in the Indian subcontinent. While there are fiqh studies examining the judicial system in cities of the Ottoman Empire during a specific time period, or focusing on the Mamluks, Seljuks, or Umayyad Caliphate of al-Andalus, there seems to be a lack of thesis or article-level research examining the development and judicial activities of the justice system in India during these three major empires mentioned above.

The British took control of the Indian territories with the collapse of the Mughals in 1857. During this period, such scholarly traditions emerged as Ahl-i Hadith, Bareilvi, and Deobandi, aiming to unite and guide the Muslim population and provide Islamic education. Fiqh studies during this period focused on the Ahl-i Hadith sect. Modern-era studies have been limited to scholars produced by these sects during colonial times, their fiqh works prepared by these sects, and a few renowned multidimensional scholars known for their views in the Islamic world. In terms of their fiqh opinions and scholarly contributions, the names that have been studied in the modern period are Muhammed Iqbal (d. 1938), Fazlur Rahman (1988), Ahmed Hassan (1996), Muhammed Hamidullah (d. 2002), Muhammed Taki Usmani and Muhammed Khalid Masood. As seen in the above-mentioned studies, Urdu fiqh literature has not been a field that could be studied except by researchers who have come to our country from this region. There has not yet been a study examining Islamic legal research in countries such as Spain and Germany through translation or original works.

Keywords: Fiqh, Hanafi Mazhab, Shafi'i Mazhab, Indian subcontinent, Babur's Empire.

Giriş

Bu çalışma Cumhuriyet tarihi boyunca ülkemizde fıkıhın farklı sahalarında Hint alt kıtasına yönelik eserlerin gelişimini incelemeyi ve araştırmaların yoğunlaştığı bölge, mezhep, mesele, kitap, risâle ve âlimlere yönelik tespitlerde bulunmayı ve hakkında çalışma yapılması öngörülen ve eksikliği hissedilen bazı hususların ilim dünyasının dikkatine sunulmasını hedeflemektedir. Hint dünyasını konu alan fıkıh literatürünün sadece bir bibliyografyasını oluşturmayı amaçlamayan bu çalışmada eserler, araştırma alanlarına göre tasnif edilerek sundukları katkılar açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Farklı alanlarda yazılmış olmakla birlikte fikhî meseleleri yoğun olarak işleyen az sayıdaki makale de bu araştırmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Bu çalışmada fıkıhın kelim ve tasavvuf gibi diğer ilmi disiplinlerle ilişkisini Hint alt kıtasında yazılmış bir eser ya da bu bölgede yaşamış bir âlim üzerinden tartışan incelemeler de ele alınacaktır.

Cumhuriyet dönemindeki fıkıh literatürü hakkında kapsamlı çalışmalar hazırlanmış¹ olmakla birlikte Hint alt kıtasındaki ilmî birikimi fıkıh alanında

1 Abdurrahman Yazıcı, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde İslâm Miras Hukuku Çalışmaları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 309-328; Hamdi Çilingir - M. Salih Eser, *Türkiye’de İslam Hukuku Çalışmaları Literatürü* (İstanbul: İSAR, 2014); Eyyüp Said Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 9-126.

mevzu edinen araştırmalara bu eserlerde odaklanılmadığı ve müstakil başlıklar altında bu konuya yer verilmediği görölmektedir. Sözü edilen eserlerin yayımlanmasından günümüze geçen süre zarfında bu bölgeyi konu alan yeni birçok çalışmanın da yapıldığı dikkate alınacak olursa bu literatürü müstakil olarak inceleyen bir çalışmanın yapılması isabetli bulunmuştur. Başta Hint alt kıtasında fıkıh sahasında öne çıkan âlimler hakkında hazırlanan monografiler olmak üzere fıkıh öğretiminden fıkıh usûlü literatürüne kadar bu bölgedeki ilmi mirası ölkemize taşımaya gayret eden birçok çalışma tespit edilebilmektedir. Bir uzmanlık alanı olarak bu bölgeyi çalışan araştırmacıların yanı sıra kendi sahası ile irtibatlandırarak bu bölge hakkında araştırmalar yapan isimlere ulaşılabilmektedir. Afganistan, Pakistan ve Hindistan'dan Türkiye'ye gelen araştırmacıların kıymetli eserleri de bu bölgedeki fikhî faaliyetin ve gelişimin tespit edilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Hint alt kıtasına yönelik fıkıh çalışmaların özellikle son on yılda yeni bir saha olarak ilgi görmeye başlaması oldukça sevindirici bir durumdur.

Ölkemizde kaleme alınan İslam hukukuna dair çalışmaların bir yönünü de on dokuzuncu yüzyıl yahut daha geniş bir çerçevede modern dönemde fıkıh ilmini ilgilendiren gelişmelerin incelenmesi oluştırmaktadır. Cumhuriyet döneminde İslam hukukuna yönelik çalışmalarda gerek teşekköl dönemi gerek mütekaddimûn devri gerekse müteahhirûn dönemi hakkında şahıs merkezli araştırmalar önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de hazırlanan fıkıh tezlerini müstakil olarak inceleyen araştırmalar, İslam dünyasının periferisinde kalan Hint ve Yemen gibi bölgelere dair tezlerin yok mesabesinde olduğunu teslim etmektedir. Büyük bir kısmı Hanefî mezhebi merkezli yapılan bu çalıřmaların² mezhebin hâkim olduğu coğrafyalardan biri olarak Hint alt kıtasını görmezden gelmeleri ise meselenin dikkat çekici boyutlarından biridir.

Siyasi tarih açasından Gazneliler (963-1186), Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526), Bâbürlüler (1526-1858), Sömürge Hindistan'ı devri ve modern dönemde Hint alt kıtası olmak üzere beş ana ana hâkimiyet devri altında incelenebilecek Hint'teki İslam tarihi hakkında fıkıh tarihi açasından bir dönemlendirme yapabilmeye yetecek ön araştırma mevcut değildir. Fıkıh çalışmalarının kronolojik olarak incelemek yerine araştırmaların yoğunlaştığı dönemlerin daha iyi tespit edilebilmesi adına yukarıda arz edilen devirler altında tasnif edilerek sunulması uygun görölmüştür. İleride Hint coğrafyasını fıkıh ilmi açasından incelemek isteyen araştırmacılara sunulan bu genel manzaranın küçük bir katkı sağlayacağı düşünölmektedir. Hicrî 1. yüzyılda Sind bölgesine gelen müslömanların 731'de Mahfûza şehrini kurmaları, ardından Bahmanva

2 Sevinç Bildik, "Türkiye'de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 321.

ve Mulasthana şehirlerini fethedip isimlerini Mansûra ve Ma’mûra olarak değiştirmeleri³ ve Abbâsî halifesi el-Mu’tasım-Billâh’ın (ö. 227/842) döneminde Sind’de günümüzde Pakistan’ın en batısındaki Belucistan eyâleti içerisinde kalan bölgede İmrân b. Mûsa el-Bermekî tarafından inşa edilen Beyzâ şehri⁴ ile ilk İslam şehirleri Hint alt kıtasında oluşmaya başlamıştır. Müslümanların yerleşmeleri ile bir eğitim merkezi hâline gelmeye başlayan bu şehirde yetişmiş çok sayıda âlimden bahsedilmektedir. Hindistan’ın güney sahil bölgelerine özellikle ticaret yapmak üzere gelen müslüman Arapların yerli kadınlar ile evlenmeleri ile burada devam eden nesilleri “Moplah” (Mappila) olarak adlandırılmıştır. Moplahlar’ın ilk Hintli müslümanlar olduğu kabul edilmektedir. Madras, Malabar ve Gucerat gibi şehirlerinde Şâfiî mezhebi yayılmaya başlamıştır. Makdisî (ö. 390/1000) bölgenin önemli şehirlerinden olan Multan’ın Mansûra gibi büyük bir şehir olduğunu söylemekte, nüfusunun büyük çoğunluğunun Araplardan oluştuğunu, zina yapan ve içki içen kimselerin cezalandırıldığını ve ticarî faaliyetlerde hile yapılmadığını belirtmektedir. Sind bölgesindeki müslümanların Ehl-i Hadis mezhebinden olduklarını, kasabalarda Hanefî mezhebi müntesiplerinin bulunduğunu, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine müntesip kimselere rastlamadığını ve tanıştığı Kâdî Ahmed b. Muhammed el-Mansûrî’nin Zâhirî mezhebinden olduğunu söylemesi fıkıh tarihi bakımından önemli tespitlerdir.⁵ Ülkemizde Hint alt kıtasında erken dönemde fıkıh mezheplerinin gelişimi ve yayıldığı bölgeler hakkında henüz bir araştırma hazırlanabilmiş değildir. Bu yönde bir araştırma için fıkıh tarihinin kayıp halkalarından biri olan Hint bölgesine yönelik seyahatnâmelerin önemli bir kaynak olduğuna işaret etmek gerekir. Maverâünnehir’de Hanefî mezhebinin yayılmasını konu alan çalışmaların aksine Hint havzasında bu mezhebin teşekkülüne dair araştırmaların eksikliği görülmektedir. Karahanlılar yahut da Selçuklular gibi muayyen bir dönemde yaşayan fıkıh âlimlerini konu alan çalışmalar bulunmakla birlikte Hint alt kıtasına yönelik benzer bir araştırma henüz hazırlanabilmiş değildir. Türkiye’deki akademik çalışmaların Gazneliler dönemi ile başladığı ve Bâbürlüler devri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Sözü edilen çalışmaların tarihi serencâmı hakkında aşağıda bilgi verilmeye çalışılacaktır.

3 Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 3.

4 Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütuhu’l-Bıldân* (Beyrut: Müessesetü’l-Maârif, 1987), 611.

5 Ahmet Aydın, *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası Hint* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 21-26, 81-83, 202-203.

1. Gazneliler Devri

Hanefî mezhebinin yayıldığı ve hâkim olduğu coğrafyalardan biri olarak Hint başta bu mezhebe yönelik bir fıkıh tarihi inşa edilebilmesi için belki de en fazla öncü çalışmaya ihtiyaç bulunan bölgelerden biridir. Karahanlılar, Memlûklüler, Selçuklular ve Osmanlı devleti dönemlerinde yaşamış fıkıh âlimleri hakkında yapılan yahut da Mâveraünnehir bölgesi gibi müstakil bir havzada yetişen ulemayı konu alan çalışmalar dikkate alındığında gerek bir medeniyet havzası yahut da Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı ve Bâbürlüler olmak üzere Hint alt kıtasını müstakil olarak inceleyen çalışmalara ülkemizde ulaşılamamaktadır. Hint alt kıtasının bir medeniyet havzasına dönüşümünü inceleyen ve bu sürecin bir parçası olarak fıkıh ilmine dair birikime işaret eden *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası Hint* adlı çalışmada devletin ilim ve kültür merkezi olan Afganistan'daki Gazne şehri merkezli ilmi çalışmalar ve bu bölgede kurulan medreselere üzerinde durulmaktadır. Gazneli Mahmûd'un Hanefî mezhebinin yine bu şehir merkezli olarak yayılmasına dair faaliyetlerinden söz edilmektedir. Dönemin çok sayıda âliminden bahsedilen bu eserde tespit edilebilen isimlerin Nişâbur yakınlarındaki Büst, Hemedân, Cürcân ve İsfahan gibi Hint bölgesi dışındaki Gazneli topraklarında doğdukları, eğitim aldıkları ve ilmî ilişkileri bakımından Hint bölgesi ile irtibat kurmadan vefât ettikleri belirtilmektedir. Hâsılı Gazneliler döneminde henüz Hint'in ulemâyı kendisine çeken bir ilim ve medeniyet merkezi hâline gelmediği ileri sürülmektedir. Bu araştırmada Gazneliler dönemindeki Hintli âlimlerin biyografileri incelenmiş ve yapılan ilmî seyahatler açısından Bağdat'ın önemli bir ilim merkezi olduğu tespit edilmiştir. Sind bölgesinin farklı şehirlerinde doğmuş çok sayıda isim bu şehre gelerek fıkıh alanında tanınmış âlimler hâline gelmiş, bir kısmı Bağdat'ta bir kısmı ise Mısır'da kalmayı seçmişlerdir. Bahsedilen eserde Gazneliler döneminde Hint bölgesinde ilmî faaliyetleri ile öne çıkan bir âlim ve mutasavvıf olarak Hücvîrî (ö. 465/1072) ve temelde tasavvuf sahasında bir eser kabul edilen *Keşfü'l-mahcûb*'u üzerinde durulmaktadır. Gazne'de dünyaya gelen Ebû'l-Hasen Ali b. Osmân b. Ebî Ali el-Cüllâbî el-Hücvîrî (ö. 465/1072) eğitimini tamamlamak için Suriye, Irak, Türkistan ve Mâverâünnehir gibi bölgelere seyahatler yapmış Gazneli topraklarındaki önemli ilim merkezlerini ziyaret etmiş bir isimdir. Mürşidi Ebû'l-Fazl el-Huttelî'nin isteği üzerine Hindistan'a gelmiş ve Lahor'un batısındaki Rava ırmağı kıyısında bir mescit kurmuştur. Onun 431/1039 senesinde Lahor'a gelmiş olması muhtemeldir. Hücvîrî'nin gayretleri ile çok sayıda Hintli İslâm'a girmiştir. Tasavvufta Cüneyd-i Bağdâdî'nin yolundan giden Hücvîrî bu ilme dair *Keşfü'l-mahcûb* adlı bir eser yazmıştır. Farsça dilinde yazdığı *Keşfü'l-Mahcûb* tasavvufun temel kavramları ve tarihi hakkında bilgi veren bir tasavvuf klasığıdır. Eserin ikinci bölümü ise marifetullah, tevhid, iman ve sema gibi ta-

savvufun merkez kavramlarının yanı sıra zekât, hac ve oruç gibi fikhî meselelere ayrılmıştır.⁶ Onun fikhî meseleleri tartışmak ve bir mezhebi savunmak yerine ibadetlerin bâtinî manaları ve hikmetleri üzerinde durmak üzere bu bölümü hazırladığı anlaşılmaktadır.⁷ Bu eser fikhî yönüyle incelenmeyi bekleyen Hint topraklarında yazılmış bir çalışmadır.

Ebû'l-Fazl el-Huttelî'nin emriyle Hücvîrî gibi bu topraklara gelen sûfilerden biri de fıkıh sahasındaki bilgisi ile tanınan Fahrüddîn Hüseyn ez-Zencânî el-Lahorî'dir.⁸ Günümüze ulaşan bir eseri tespit edilememiştir. Her iki ismin de Lahor merkezli olarak ilmî faaliyetlerde bulunması bu şehrin Gazneliler devrindeki önemine işaret etmektedir.⁹ Gazneliler döneminde Hint bölgesinde kurulan medreselerdeki ilmî faaliyet, kısa süreli de olsa bu bölgeye gelen ulemâ ve bu dönemde Hint topraklarından diğer ilim merkezlerine seyahat eden fıkıh âlimleri hakkında bir çalışma yapılması isabetli olacaktır. Fıkıh sahasıyla ilgilendiği bilinen Gazneli Mahmûd'un yazdığı rivayet edilen ve henüz ulaşılamayan *et- Tefrîd fî'l-Furû* adlı eserine bir gün ulaşılabilir ise bu dönemde ışık tutucu olacaktır. İzzetullah Zeki İslam tarihi alanında kaleme aldığı *Gazneli Mahmud'un Din Politikası* başlıklı Gazneli Mahmûd'un Hint de dahil olmak üzere sahip oldukları geniş topraklardaki dinî siyasetini anlattığı kapsamlı çalışmasında Hanefî mezhebinin yayılmasına yönelik gayretleri üzerinde durmuştur.¹⁰ Görüldüğü üzere Gazneli Hindistan'ını konu alan araştırmalar oldukça sınırlıdır.

2. Delhi Türk Sultanlığı Dönemi

Gazneli fetihlerinin ardından Hint alt kıtasında Türk-İslam hâkimiyetinin güçlenerek sosyal, ekonomik ve siyasi etkileri bakımından kalıcı bir etki yaratan devlet Delhi Türk Sultanlığı'dır. Delhi Türk Sultanlığı ile birlikte Hint'te Türk devlet geleneği ve merkezî idare anlayışı yerleşerek İslâm hâkimiyeti bu dönemde bir imparatorluk olma yolunda gelişme kaydetmiştir. Bu devirde kurulan mahalleler ve bir kısmı günümüze kadar ulaşan saraylar, surlar, medreseler, hankâhlar vb. yapılar başta Delhi olmak üzere İslam şehirlerinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır. İslam kültürü ve gelenekleri Delhi Türk Sultanlığı devrinde yayılmaya başlamıştır. Mutasavvıflar bölgede İslam'ın yayılmasını hız kazandırmıştır. Delhi Türk Sultanlığı devrindeki gayretler ile Delhi bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmeye başlamıştır. Her ne kadar Hint bu dönemde âlimler ve talebeleri kendisine çeken bir bölge olma

6 Mustafa Aşkar, "Klâsiklerimiz/IV: Keşfü'l-Mahcûb", *Tasavvuf* 2/5 (2001), 209-215.

7 Ebû'l-Hasen Ali b. Osman b. Ali el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. İ'sad Abdülhadi Kindil (Kahire: Şuunü'l-İslâmiyye, 2007), 2/542-574.

8 Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 2/67.

9 Aydın, *Yavana*, 101-119.

10 İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası* (Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019).

özellikli gösterse de yerli âlimlerin bir başka ilim merkezine ihtiyaç duymadan bu bölgede yetişerek ilmî faaliyetlerini devam ettirdikleri bir merkez seviyesine henüz ulaşamamıştır. İlmî faaliyeti ve tekâmülü yavaşlatan başlıca sebeplerden biri Moğollar'ın istilasıdır. Moğol akınları Delhi Türk Sultanlığı'nın varlığını uzun yıllar boyunca tehdit etmiştir. Delhi Türk Sultanlığı'nın önde gelen âlimleri de bu süreçte Delhi ve Lahor'u terk ederek Gazne'ye sığınmak zorunda kalmışlardır. 1398'de Timur'un Delhi'ye kadar gelerek ülkenin ilim ve kültür başkentini yağmalaması ve ardından tanınmış âlimleri ve sanatkârlarını yanında Semerkant'a götürmesi sözü edilen bu süreci inkıtâya uğratmış aynı zamanda Hint'in bir ilim havzasına dönüşme sürecini yavaşlatmıştır. Bu süreçte ulemâ da Delhi'yi terk ederek farklı şehirlere göç etmişlerdir.¹¹

Türk-İslam hakimiyeti döneminde Hint alt kıtasında belirli bir hükümdarlık dönemini¹² çalışan yahut da bu bölgede kurulmuş sultanlıklardan birini¹³ müstakil olarak konu alan yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır. Fıkıh alanında bu dönemi mevzu eden az sayıda araştırmadan biri Adem Çiftci'nin "Hanefî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâva'l-Gıyâsiyye"¹⁴ başlıklı fetva edebiyatına yönelik makalesidir. *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye*'nin Hint alt kıtasında Hanefî mezhebi esas alınarak hazırlanan Arapça fetva kitaplarının ilki olduğu ileri sürülen makalede, bu çalışmanın bölgede yazılan fetva eserlerine örnek teşkil ettiği ve Hintli Hanefî fakihler tarafından kaynak olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Yazarın vefâtının tam olarak bilinmiyor olması ve bu yüzyılda yazılan fetva kitaplarına ulaşılabilmesi, bu tespiti ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirir. *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye* soru-cevap tarzındaki telif geleneği yerine klasik kaynaklardaki meselelerin fıkıh kitaplarının sistematigine uygun olarak bâblar altında tasnif edilmesiyle hazırlanmıştır. Çiftci çok sayıda aktüel meselenin fetvaya bağlandığını tespit etmiştir. Dâvud b. Yûsuf kendi görüş ve tercihlerine de yer vermiştir. Eserin kaynaklarının belirlenmesi amacıyla dakîk bir çalışma yapılmıştır. Çiftci'nin bu fetva kitabının dönemi için bir kanun metni mesabesinde olduğunu ileri sürmesi ancak Delhi Türk Sultanlığı mahkemelerindeki tatbikatının tespiti ile kanıtlanabilir. Çiftci Moğol istilası sebebiyle Hint topraklarına sığınan bir âlim olma ihtimalinden bahsettiği Dâvud b. Yûsuf el-Hafîb'in *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye*'sini dönemin hükümdarı Ebû'l-Muzaffer Gıyâseddin Balaban'a (ö. 686/1287) arz ettiğini belirtir. İstila- ların gölgesinde kaleme alındığına zımnen işaret edilen bu çalışmada

11 Aydın, *Yavana*, 123-166.

12 Örneğin bk. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlarından Halaciler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994).

13 Beytullah Gelen, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Lodi Hanedanı Dönemi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

14 Adem Çiftci, "Hanefî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâva'l-Gıyâsiyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 533-563.

Çiftci’nin, Dâvud b. Yusuf’un ülkenin hukukî statüsü hakkında verdiği fetvayı ele almadığı görülmektedir. *el-Fetâva’l-Gıyâsiyye*’de ülkenin bir kısım toprağının gayrimüslimlerin eline geçtiğinden bahsedilmektedir. Dâvud b. Yusuf kaybedilen topraklarda küffârın kendi hükümlerini uygulamadıklarını aksine bu bölgelerdeki kâdı ve hâkimlerin Şeriat’a göre hükmettiklerini ve burada müslümanların karşılaştıkları meselelerde âlimlere başvurdıklarını ileri sürerek bu toprakların hâlen dâru’l-İslâm sayılması gerektiği yönünde fetva vermiştir. Moğollara itaat eden müslümanların mürted ya da kâfir olmadıklarını aynı zamanda bu yerlerdeki idarecilerin zarûret sebebiyle onların emirlerine uymaları durumunda fâsik sayılamayacaklarını kabul eden Dâvud b. Yusuf, Moğollar tarafından tayin edilen müslüman vâlilerin bulunduğu her yerde Cuma ve bayram namazlarının kılınması gerektiğini, haraç vergilerinin toplanabileceğini, kâdı tayin edilebileceğini ve devletin eliyle yetimlerin evlendirilebileceğini söylemiş ve kısaca dâru’l-İslâm hükümlerinin câri olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

Delhi Türk Sultanlığı dönemindeki fetva literatürüne yönelik bir diğer çalışma “Fetâvâ-yı Tatarhaniyye’nin Fıkıh Tarihindeki Yeri (Aile Hukuku Örneği)” adlı yüksek lisans tezidir.¹⁶ Demirkan, kaynağına işaret etmeden bu eserin Emîr Tatarhan’ın emriyle yazdırıldığını ve bu yönüyle bir kanun metni gibi görülebileceğini ileri sürse de Âlim b. Alâ’nın (ö. 786/1384) Delhi Türk Sultanlarından III. Fîrûz Şah Tuğluk’un devrindeki devlet adamlarından biri olan Tatar Han’a atfettiği bu eser hükümdara sunulmuş yahut da onun emriyle hazırlanmış değildir. Eserde bu yönde sarıh bir ifade de yer almamaktadır.¹⁷ Bu çalışmanın modern dönemde İslam dünyasındaki kanunlaştırma faaliyetlerine benzetilmesi anakronizmdir. Eserin kaynaklarının ayrıntılı olarak tespit edildiği çalışmanın atıfta bulunduğu eserlerden biri de yukarıda bahsedilen *el-Fetâva’l-Gıyâsiyye*’dir. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı devrinde bu bölgede yazılan eserlerin Hanefî fıkıh âlimleri üzerinde belirleyici olduğunu ve esas kabul edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu eseri nikah ve talâk bahisleri itibarıyla inceleyen ilk ve tek çalışma olan emek mahsûlü bu tez Delhi Türk Sultanlığı devrinde hazırlanmış en geniş hacimli fetva kitabı olan *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye*’yi kaleme alan fikhî birikime işaret etmektedir. *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye*’yi İbrâhîm el-Halebî’nin (ö. 956/1549) *el-Müntehab mine’l-Fetâva’t-Tatarhâniyye* adlı ihtisar çalışmasıyla aile hukuku özelinde mukayese

15 Dâvud b. Yusuf el-Hafîb, *el-Fetâva’l-Gıyâsiyye* (Bulak: el-Matbaatü’l-Emiriyye, ts.), 105; Aydın, *Yavana*, 130-131.

16 Tuğba Demirkan, *Fetâvâ-yı Tatarhaniyye’nin Fıkıh Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

17 Ferîdüddin Âlim b. el-Alâ Enderpetî, *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye* (Diyobend: Mektebetü Zeke-riyyâ, 2010), 1/65-68.

etmesi bu tezin öne çıkan katkılarından biridir. Hint havzasındaki fikhî birikimin Anadolu havzasına taşınması ve etkisi bakımından önemli bir örnek olan bu eser halen incelenmeyi beklemektedir.

Delhi Türk Sultanlığı devrindeki geniş fıkıh literatürüne işaret eden ve özellikle III. Fîrûz Şah Tuğluk dönemine dikkat çeken Zafarul İslam'ın "Development of Islamic Jurisprudence in the Sultanate period"¹⁸ adlı makalesi Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁹ Yukarıda arz edilen iki fetva kitabının yanı sıra bu dönemde yazılmış meşhur fetva kitapları ve furû-i fıkıh çalışmaları hakkında aynı müellifin *Fatawa Literature of the Sultanate Period*²⁰ adlı kitabı söz konusu zaman dilimi hakkındaki en kapsamlı çalışmadır. Delhi Türk Sultanlığı devrindeki fıkıh âlimleri ve eserlerine dair henüz elimizde bir listenin bile bulunmuyor olması çalışmaların henüz başlangıç seviyesinde olduğuna işaret etmektedir. Kirmânî'nin *Fıkh-ı Fîrûz Şâhî*'si ve Şerefeddin Muhammed al-Atâ'î'nin *Fevaid-i Fîrûz Şâhî*'si Fîrûz Şah Tuğluk'un (1351-1388) fıkıh ilmine olan yakın ilgisi sebebiyle bu dönemde hazırlanarak hükümdara sunulan meşhur eserler arasında sayılabilir. Bâbürlü yargı sistemi ve Hanefî fıkıh geleneğinin temellerini teşkil eden bu dönem hakkında farklı alanlarda çok sayıda fıkıh çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Dönemin medreselerindeki fıkıh eğitime yönelik yapılacak bir araştırma Hint topraklarında büyük gelişme gösteren medrese sisteminde fıkıh ilminin yeri ve önemine dair bir katkı sunacaktır. Memlûklü iktâ sisteminin bir devamı olarak Hindistan'da kurulan Türk-İslam devletlerinin benimsedikleri mansıpdârlık kurumunun Selçuklular ve Osmanlılar gibi bir devletin hakimiyet sürecindeki toprak hukuku ve iktâ sistemini inceleyen tezler ve diğer çalışmalar gibi ele alınması isabetli olacaktır. Mansıpdârlık sistemi gerek Delhi Türk Sultanlığı gerekse Bâbürlüler devri toprak sistemini anlamak için önem arz etmesinin yanı sıra Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetime müdahalesinde izlediği stratejiyi anlamayı kolaylaştıracaktır. Delhi Türk Sultanlığı dönemini konu alan fıkıh sahasında bu üç çalışma dışında bir araştırma tespit edilememiştir.

Yaklaşık sekiz yüz yıllık Türk-İslam hakimiyeti dönemini konu alan Tarih Anabilim Dalı'nda tamamlanmış bir yüksek lisans çalışmasında bölgedeki eğitim kurumları ve bu müesseselerde verilen derslerden biri olarak fıkıh ilmi üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın temel dayanağını İbn Battuta'nın (ö.

18 Zafarul İslam, "Development of Islamic Jurisprudence in the Sultanate Period", *Hamdard Islamicus* 13/1 (1990), 15-24.

19 Zafarul İslam, "Hindistan'da Sultanlıklar Döneminde Fıkıh ilminin Gelişmesi", çev. Halil Altuntaş, *Diyanet İlmî Dergi* 32/1 (1996), 57-66.

20 Zafaru İslam, *Fatawa Literature of the Sultanate Period* (Yeni Delhi: Kanishka Publishers, 2005).

770/1368-69) seyahatnâmesinde verdiği bilgiler oluşturmaktadır.²¹ Hint seyahatnâmelerinin fıkıh tarihi açısından Hint bölgesinin incelenmesinde önemli kaynaklar olduğuna işaret etmek gerekir.

3. Bâbürlüler

Hint alt kıtasına yönelik fıkıh çalışmalarının yoğunlaştığı dönem Bâbürlüler devridir. Hint topraklarında merkezi bir yönetimin kurulduğu bu devirde tüm Hindistan’da hâkimiyet sağlanmıştır. Temin edilen istikrar ve oluşturulan kurumsal yapılar ile Hint-Türk-İslam hâkimiyeti artık bir imparatorluk düzeyine ulaşmıştır. Bölgenin müstakil bir ilim havzası mahiyeti kazanması bu dönemle birliktedir. Başta Delhi olmak üzere bu havzanın eksen şehirleri ortaya çıkmış ve bu dönemde yetişen âlimler ve bu âlimlerin etrafında şekillenen ilim çevreleri ile İslamî ilimlerin birçok sahasında geniş ve derinlikli faaliyetler yürütülmüştür. Bâbürlü medreselerindeki sistemli eğitim faaliyetlerinin bu bölgede yetişen âlimler için yeterli düzeyde olduğunun en önemli kanıtı ilk eğitimlerini alan öğrencilerin taşradan devletin ilim merkezi şehirlerine seyahat etmeleri, bir kısmının bu bölgelerde kalmaya devam etmesi ile birlikte birçoğunun memleketlerine dönerek ilmî faaliyetlerde bulunmalarıdır.²² Osmanlı Devleti ile birlikte dönemin üç büyük İslam devletinden biri olan Bâbürlüler devri farklı sahalarda İlahiyat araştırmalarının da yoğunlaştığı bir saha olmuştur. Fıkıh ilmine dair bölgedeki resmî mezhep haline getirilen Hanefî mezhebi çerçevesinde ilmihal ve fetva literatürü, fıkıh usûlü, fıkıh tarihi ve şahıs merkezli çalışmalar başta olmak üzere farklı türlerde araştırmalar tespit edilebilmektedir. Bu dönemde hadis-fıkıh merkezli geniş tartışmalara ulaşılabilir. Sözü edilen tartışmaların merkezinde yer alan Sindli âlimler ile Şah Veliyyullah’ın görüşleri ictihad, taklid ve maslahat gibi farklı kavramlar etrafında tartışılmıştır. Modern dönem öncesi Hanefî fıkıh tarihine yönelik araştırmacıların odaklandığı bölge ve dönemlere bakılacak olursa genelde Hint alt kıtası özelde ise Bâbürlüler dönemine yönelik akademik ilginin oldukça zayıf kaldığı görülmektedir. Memlûklüler, Selçuklular veya Endülüs Emevî Devleti dönemi yahut da muayyen bir zaman diliminde Osmanlı şehirlerinden birindeki yargı sistemini inceleyen fıkıh çalışmaları bulunmakla birlikte yukarıda arz edilen üç büyük devlet döneminde Hint’teki adâlet teşkilatının gelişimini ve yargı faaliyetini ele alan yahut da alınan kararları ve verilen cezaları konu eden tez ya da makale düzeyinde bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir. *el-Fetâva’l-Hindiyye*’yi konu alan bir doktora tezinde bu eserin hazırlandığı dönemi tasvir etmek üzere Bâbürlü Devleti’nde iftâ ve kaza teşkilatını ele alan müstakil bir başlık bulunduğu işaret etmek

21 Melek Akcan, *Hindistan Türk-İslâm Devletlerinde Eğitim-Öğretim Teşkilatı* (Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 28.

22 Aydın, *Yavana*, 169-173.

gerekir.²³ “Hint Alt Kıtasında Hanefî Geleneği: Bâbürlüler”²⁴ başlıklı çalışma birçok hususu gözardı etmekle birlikte genel bir resim sunması bakımından bu alanı araştırmak isteyenlere bir başlangıç noktası olarak görülebilecek tek çalışmadır. Yukarıda arz edilen iki döneme nazaran Hint bölgesine yönelik en kapsamlı çalışma sahası olan Bâbürlüler devri hakkında kaleme alınmış fıkıh çalışmalarını birkaç başlık altında tasnif etmek mümkündür.

3.1. Furû-i Fıkha Yönelik Çalışmalar

Hint alt kıtasında ilmihal literatürünü konu alan tek bir çalışmaya ulaşılabilir. Bâbürlüler devrinin ilk fıkıh eserlerinden biri kabul edilen Bâbü Şah’ın *Mübeyyen Der Fıkh* adlı ilmihâlî bir makale çerçevesinde incelenmiştir. Bu araştırmada manzum olarak Çağatayca dilinde yazılan bu hacimli eserin Çağatay edebiyatının meşhûr isimlerinden Ali Şir Nevâî’nin (ö. 906/1501) ilmihâlîni sistematığı açısından dikkate aldığı fakat onu geçmek düşüncesiyle hazırlandığı ileri sürülmüştür. Bâbü Şah’ın ihtilaflı meselelerde tercihlerde bulunduğu ve birkaç meselede Hanefî mezhebine uygun olmayan görüşleri savunduğu tespit edilmiştir. Dönemiyle ilgili meselelere ve örfî bazı uygulamalara da yer vermesi eserin öne çıkan hususlarındandır.²⁵ Bâbürlüler devrinde yetişen Hintli âlimlerden ülkemizdeki en tanınmış isimlerden olan Abdülhay el-Leknevî’nin döneminin hâkim tartışmalarından biri olan Sünnet-bidat ilişkisine dair meseleleri ibadetler özelinde incelediği *İkâmetü’l-hücce ‘alâ enne’l-iksâr fi’t-te ‘abbüd leyse bi-bid’a* adlı eseri adıyla ilişkili olmayan yeni bir isimlendirme ile *Dünden Bugüne İbadetlerde Bid’at* başlığıyla tercüme edilmiştir.²⁶ Bâbürlüler devrinde ilmihal konularına dair namaz özelde terâvih namazı, tesvib, muktedînin kırâatı, itikâf, kurban ve zekat gibi farklı alanlara dair müstakil risaleler de hazırlanmıştır. Haccı konu alan zengin bir literatür oluşmuştur. Rahmetullah es-Sindî’nin (ö. 993/1585) *Cem ‘u’l-menâsik ve nef ‘u’n-nâsik* adlı eseri Hint coğrafyasında bu konuda yazılmış en tanınmış çalışmalardan biridir.²⁷ Sözü edilen alanlardaki kitap ve risâlelerin henüz tam bir listenin bile elimizde olmadığına işaret etmek gerekir. Rahmetullah es-Sindî’nin eseri başta olmak üzere Hint alt kıtasındaki birikimin ülkemize taşınması için

23 Aliosman Dağlı, *Bâbürlüler Yükseliş Dönemi Başvuru Kaynaklarından Fetâvâ-yı Hindiyeye’nin incelenmesi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 37-54.

24 Ahmet Aydın, “Hint Alt Kıtasında Hanefî Geleneği: Bâbürlüler”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 2/460-488.

25 Ahmet Aydın, “Bâbürlü Dönemi Fıkıh Çalışmalarının İlk Örneklerinden Biri Olarak Bâbü Şah’ın Mübeyyen Der Fıkh’ı”, *Usûl Dergisi* 28 (2017), 149-182.

26 Abdülhay el-Leknevî, *Dünden Bugüne İbadetlerde Bid’at*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Vahdet Yayınları, 1984).

27 Geniş bilgi için bkz. Abdülhay el-Hasenî, *es-Sekâfetü’l-İslâmiyye fi’l-Hind* (Dımaşk: Matbaatu Mecma’l-Luğatî’l-Arabiyye, 1983), 105-118.

tez ve makale türünde çok sayıda araştırmaya ihtiyaç vardır. Öncelikli olarak söz konu kitap ve risâlelerin ulaşılabilirliği ve temini ile ilgili tespitlerin yapılması gerekmektedir.

3.2. Fıkıh Usûlüyle İlgili Araştırmalar

Bâbürlüler dönemindeki fıkıh usûlü literatürü hakkında “Bâbürlü Dönemi Fıkıh Usûlü Literatürünün Gelişimi Üzerine”²⁸ başlıklı tek bir çalışma tespit edilebilmektedir. Bahsi geçen çalışmada bu dönemde kaleme alınmış şerh ve hâşiye literatürüne ait eserlerin sadece isimlerini bile belirlemenin zorluğuna vurgu yapılmakta ve araştırmanın bu geniş sahayı kuşatma iddiası taşımadığı evvel emirde belirtilmektedir. Çalışmanın ana hedefini kronolojik olarak fıkıh usûlü edebiyatının gelişimine ve medrese müfredatları üzerinden zaman içerisindeki dönüşümüne yönelik tespitlerde bulunmak oluşturmaktadır. Bâbürlü medreselerinin erken devrinde Nesefî’nin *el-Menâr*’ı ve Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh*’i okutulmakta iken 17. asırda Ahsikesî’nin (ö. 644/1246) *el-Müntehâb*’ının merkez metinlerden biri haline gelmesi ardından Ders-i Nizâmî programıyla birlikte Molla Cîven’in (ö. 1130/1718) *Nurü’l-envâr*’ı ve Muhibullah el-Bihârî’nin (ö. 1119/1707) *Müsellemu’s-sübût*’unun yaygın olarak tedris edildiğine yönelik tespitler, Bâbürlü topraklarında bu alandaki gelişmeye dair önemli bulgulardır. Müellife göre Bâbürlüler devrinde Hint havzasında fıkıh usûlüne dair şerh ve hâşiye çalışmaları Ahsikesî ile Nesefî’nin eserleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Müstakil usûl kitapları ile şerh ve hâşiye türündeki çalışmalarla birlikte bu eserde ictihad ve taklid konularına hasredilmiş çok sayıda müstakil eserin varlığından bahsedilerek usûl-i fıkha yönelik edebiyat içerisinde bu çalışmaların yerine işaret edilmektedir. Bu çalışma fıkıh usûlüne dair bahsedilen çok sayıda eser içerisinde Molla Cîven, Muhibullah el-Bihârî ve ülkemizde henüz müstakil bir incelemeye konu olmayan Şah Veliyyullah’ın torunu İsmâil b. Abdilğânî b. Veliyyullah b. Abdurrahîm el-Ömerî’nin *Usûlü’l-fıkıh* adlı eseri üzerinde odaklanmaktadır. Sözü edilen eserler muhteva, sistematik ve fıkıh usûlü ilmine katkıları cihetlerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Geliştirilmeye muhtaç bu alanın yeni çalışmalar ile zenginleştirilmesi önemli katkılar sağlayacaktır.

Bâbürlüler devrindeki usûl eserleri hakkındaki muayyen bir çalışma Mahmoud Naassan’ın “Nûru’l-Envâr fî Şerhi’l-Menâr li’ş-Şeyh Molla Cîven”²⁹ adlı, *el-Menâr* şerhleri içerisinde Molla Cîven’in eserinin yeri, metodu, katkıları ve yazıldığı dönemden itibaren günümüze kadar Hint medreselerinde tedris edilmeye devam edilmesi üzerinde duran emek mahsûlü makalesidir.

28 Ahmet Aydın, “Bâbürlü Dönemi Fıkıh Usûlü Literatürünün Gelişimi Üzerine”, ed. Bülent Okur, *Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 381-400.

29 Mahmoud Naassan, “Nûru’l-Envâr fî Şerhi’l-Menâr li’ş-Şeyh Molla Cîven”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/16 (2016), 962-991.

Molla Cîven'in dil konusundaki hatalarının tespiti bu çalışmanın öne çıkan hususlarındanr.

3.3. Fıkıh Eğitimi

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin en sistematik ve yayın hale ulaştığı Bâbürlü döneminde fıkıh ilmi özelinde medreselerdeki ilmî ortamı konu alan tek bir çalışma tespit edilebilmektedir. Türkiye'deki fıkıh araştırmaları içinde fıkıh eğitim tarihine yönelik çalışmaların oldukça zayıf kalmasına paralel olarak Hint alt kıtası da bu yönüyle yeterince inceleyebilmiş bir saha olmamıştır. "Bâbürlüler Döneminde Fıkıh eğitimi ve Medreselerde Okutulan Fıkıh Kitapları"³⁰ adlı makale Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb Âlemgîr (1658-1707) dönemi gibi devletin yükseliş devrine dair bir dönem hakkında bile müstakil bir araştırmanın bulunmadığı bir sahada yaklaşık üç yüz yıllık bir dönem hakkında çok ayrıntılı olmayan birtakım tespitler sunmaya çalışmaktadır. Bâbürlü medrese ve müfredatlarının gelişimi hakkında da bilgi verilen çalışmada ülke geleninde Ders-i Nizâmî'yi benimseyen kurumlar ile Şah Veliyyullah'ın hoca ve idarecisi olduğu Rahimiyye Medresesi'nin fıkıh eğitimi mukayese edilmiştir. Furu'-i fıkıh sahasında her iki kurumun aynı eserleri tedris ettiği fakat fıkıh usulüne alanında Rahimiyye Medresesi'nin daha geniş bir literatürü takip ettiği tespiti yapılmıştır. Bâbürlü medreselerinde ferâiz ilmine ait eserlerin okutulmaması Osmanlı medrese müfredatları arasındaki temel farklardan biri olarak belirlenmiştir. Bu dönemde başta Delhi olmak üzere farklı şehirlerdeki medreselerde okutulan fıkıh eserlerine dair geniş bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu çalışmanın geliştirilerek yukarıda arz edilen dönemlere dair fıkıh eğitimine yönelik araştırmaların yapılmasının yanı sıra Bâbürlüler dönemi hakkında da daha detaylı incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır.

3.4. Örfî Hukuk

Ülkemizde Osmanlı örfî hukuku hakkındaki çalışmalar gibi Bâbürlü örfî hukukunun incelenmesi araştırılmaya bekleyen temel sahalardan biridir. Bu meseleyi mevzû eden ulaşılabilen tek araştırma M. Âkif Aydın'ın "Osmanlı ve Babürlü Örfî Hukukları Arasında Bir Karşılaştırma"³¹ başlıklı kitap bölümüdür. Osmanlı padişahlarının kanun ve fermanlarının örfî hukukun temellerini oluşturduğunu belirten Aydın, bu hukukî tecrübenin sadece Osmanlıya has olmadığını Bâbürlüler'de de bu kurallar manzumesinin olgunlaştığını belirtmektedir. Örfî hukuk kurallarının uygulandığı devletlerin Türk-Moğol siyasi

30 Ahmet Aydın, "Bâbürlüler Döneminde Fıkıh eğitimi ve Medreselerde Okutulan Fıkıh Kitapları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/17 (2018), 301-315.

31 M. Âkif Aydın, "Osmanlı ve Babürlü Örfî Hukukları Arasında Bir Karşılaştırma", *Osmanlı'nın İzinde*, ed. Adem Koçal - Zeynep Berktaş, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 1/193-200; a.mlf., *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 113-121.

geleneği takip etmeleri açısından ortak bir yönünün bulunduğu dikkati çeken Aydın, Bâbürlüler’de ilk gelişmelerin Ekber Şah (ö. 1014/1605) devrinde yaşandığını ve oğlu Nûreddîn Cihangîr’in (ö. 1014/1605) 12 maddeden oluşan örfî hukuk kapsamında değerlendirilebilecek kanunlar koyduğunu ifade eder. Örfî hukuk alanında başlıca düzenlemeler Evrengzîb Âlemgîr Şah (ö. 1068/1658) devrinde ortaya çıkmıştır. Ceza kanunnamesi onun örfî hukuk sahasındaki en kapsamlı düzenlemesidir. Aydın, söz konusu bu kanunname ile Osmanlı dönemi tecrübesini mukayese etmekte ve aralarında büyük benzerlikler olduğu tespitini yapmaktadır. Her ne kadar fıkıh alanında kaleme alınmamış olsa da Hint alt kıtasındaki kanûnnâmeler, bu bölgedeki yaygın isimlendirilmesi ile zevâbitlar üzerinde odaklanan “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Hindistan’da Kurulan Türk Devletlerinde Kanunname ve Zevâbitler”³² adlı makaleye bu bağlamda işaret etmek gerekir. İsminden de anlaşılacağı üzere oldukça geniş bir zaman dilimini kuşatmayı hedefleyen fakat içeriğine dair bir değerlendirmede bulunmadan birkaç kanunnâme ismini zikretmekle sınırlı kalan bu çalışma, padişaha tanınan yetkiler kapsamında bu dönemdeki düzenlemelerin naslara muhalefet etmediği, keyfiyeti engellediği ve hukukun farklı sahalarında kolaylık sağladığını belirterek zevâbitlerin önemini vurgulamaktadır. Âlemgîr Şah dönemine kadar resmî tarih yazıcılığın devam ettiği ve bu tarihten sonra bireysel çabalar ile tarih yazıcılığının sürdürüldüğü, hükümdârların otobiyografilerini yazmaya yönelik bir geleneği takip ettikleri ve elimizde o dönemde hazırlanan en kapsamlı ve sistematik fetva eseri olan *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*’nin bulunduğu dikkate alınacak olursa Bâbürlü örfî hukukuna dair M. Âkif Aydın’ın yeni bir saha olarak açtığı bu alanda detaylı incelemeler araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Cihangîr Şah’ın *Tezkire-i Cihângîr ve Cihângîrnâme* adlarıyla tanınan otobiyografisinde yer verdiği yukarı bahsedilen 12. emrine³³ yönelik bir araştırma bu konuda iyi bir başlangıç çalışması olabilecek niteliktedir.

3.5. Fukahâ Biyografileri ve Şahıs Merkezli Çalışmalar

Kronolojik olarak sıralanacak olursa Hint alt kıtasında fikhî yönü ve çalışmalarıyla ülkemizde araştırma konusu yapılan Hintli âlimlerin ilki ülkemizde tasavvûfî yönüyle tanınan Nakşibendiyye’nin Müceddidiyye silsilesinin kurucu olan İmâm-ı Rabbânî’dir (ö. 1034/1624). Yukarıda arz edildiği üzere İslâm’ın hicrî birinci asırda bu bölgeye geldiği dikkate alınacak olursa hicrî 11. asra kadar fıkıh âlimlerine yönelik monografilere ulaşılamaması ülkemizde Hint alt kıtasına yönelik akademik ilginin düzeyini göstermektedir.

32 Uğur Arslan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Hindistan’da Kurulan Türk Devletlerinde Kanunname ve Zevâbitler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 26 (2017), 7-22.

33 Gülseren Halıcı, “Ana Hatlarıyla Tüzük-e Cihangiri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34/1-2 (1990), 117-129.

Türkiye’de bu kapsamdaki fıkıh çalışmaları ülkemizdeki tanınırlığı ve yapılan tercümelerin de katkısıyla Şah Veliyyullah ve Abdülhay el-Leknevî üzerinde odaklanmaktadır. Hint havzası ile Osmanlı ilim dünyası arasındaki iletişimi ve tesiri göstermesi bakımından önemli ve yeni bir çalışma sahası olarak Sindli âlimlere yönelik birkaç araştırma tespit edilebilmektedir. Hanefî mezhebinin yanı sıra müstakil bir araştırma alanı olması gereken Hint alt kıtasında Şâfiî mezhebinin teşekkülü, gelişimi ve literatürüne yönelik çalışmalar yok denecek kadar azdır.

3.5.1. İmam-ı Rabbânî

Mehmet Erdem, “Serhendi’nin Tecdit Yönteminde Fıkhın Yeri”³⁴ adlı çalışmasında “Müceddid-i Elf-i Sâni” olarak tanınan İmâm-ı Rabbânî’nin tecdid düşüncesinin tasavvufla sınırlı kalmadığını belirtmektedir. Bu düşünce içerisinde fıkhın yeri ile ilgili genel değerlendirmeler yapmakla yetinmiş, muayyen fikhî tartışmaları başka bir çalışmaya bırakmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu araştırma henüz tamamlanmış değildir. İmâm-ı Rabbânî’nin fıkıhçılığını mevzu eden bir doktora tezi halen çalışılmaya devam etmektedir.³⁵ Tasavvûf sahasındaki kitapların yanı sıra fıkıh kitaplarının da okunması gerektiğini savunan İmâm-ı Rabbânî’nin fıkıh tarihi boyunca tartışılan bir mesele olan imama uyan kimsenin kıraatı konusundaki görüşü ve gündelik hayata dair çok sayıdaki amelî meseleye yönelik eleştirileri sadece İmâm-ı Rabbânî’nin değil Müceddidîliğin fikhî yönüne işaret eden bulgulardır. Halen varlığını sürdüren Müceddidîlik fikhî görüşleri bakımından ele alınması bekleyen bir konu olarak durmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere Müceddidîliğin fikhî temâyülleri Şah Veliyyullah merkeze alınarak kısmen çalışılabilmektedir.

3.5.2. Şah Veliyyullah

Türkiye’de İslam hukuku sahasında hakkında en fazla çalışma yapılan Hintli âlimin Şah Veliyyullah olduğu rahatlıkla söylenebilir. 2002 senesinde Özgür Kavak tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi ile başlayan akademik araştırmalar farklı yönleriyle Şah Veliyyullah’ı konu etmişlerdir. Şah Veliyyullah’ın mezhep geleneğini reddetmeden geliştirdiği ictihad anlayışını isabetli ve kapsamlı bir biçimde tespit eden bu çalışmasının³⁶ ardından Kavak, Reşid Rıza’nın fıkıh düşüncesine hasrettiği doktora tezinde Reşid Rıza’nın temel

34 Mehmet Erdem, “Serhendi’nin Tecdit Yönteminde Fıkhın Yeri”, *Dirî Araştırmalar* 9/26 (2006), 297-316.

35 İskender Karayığit, *İmam-ı Rabbani’nin Fikhi Görüşleri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Devam Eden Doktora Tezi, B. Tarihi: 2022).

36 Özgür Kavak, *Şah Veliyyullah Dihlevî’nin İctihad Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

kaynaklarından biri olarak Şah Veliyyullah ile irtibatını geniş olarak incelemiştir.³⁷ Şah Veliyyullah’ın fikhî görüşlerinin tesirini “Tecdîd mi, İnşa mı? Şah Veliyyullah Dihlevî’den Muhammed İkbâl’e Hint Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar”³⁸ adlı makalesiyle bir araştırma sahası olarak ele alınmaya devam etmiştir. Modernizmin etkisi ile Hint coğrafyasında entelektüel bir değişim yaşandığını ve icthadın sınırlarının fıkıh ilminin sınırlarını aşan bir mahiyet kazandığını ileri süren Kavak, Şah Veliyyullah’ı klasik icthad teorisinin bir temsilcisi sayarken bahsettiği yeni tasavvurun meşhur savunucusu olarak Muhammed İkbâl’i belirlemiştir. Ona göre yeniden sınırları çizilen icthad anlayışı Şah Veliyyullah’ın yolundan gidenler tarafından devam ettirilmiştir. Bu tespit Şah Veliyyullah ile Dihlevîler’in icthad tasavvurlarının farklı olduğuna yönelik zımnî bir iddiadır. Murat Şimşek, Özgür Kavak ile aynı dönemde tamamladığı “*Şah Veliyyullah Dihlevî’nin İslam Hukuk Felsefesi (Makâsıd-ı s-Şerîa) İle İlgili Görüşleri*”³⁹ başlıklı tezinde Şah Veliyyullah’ın İslam ekonomisiyle ilgili geliştirdiği bir kavram olan irtifak anlayışını ele almıştır. Ümit Güler 2010’da “*Şah Veliyyullah Dihlevî’nin Hüccetullahi’l-Bâliğa Adlı Eserindeki Hikmet-i Teşrî’ Anlayışı*”⁴⁰ adlı tezi ile maslahat anlayışını tartışmıştır. Ülkemizde fıkıh alanında Şah Veliyyullah’ı mevzu eden tespit edildiği kadarıyla tek doktora tezi *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik*⁴¹ adlı çalışmadır. 18. yüzyıl ihyâ hareketlerinin bir parçası olarak fıkıh ilmî cihetinden icthad, taklid, maslahat ve mezhep tasavvuru gibi yönleriyle Şah Veliyyullah’ı incelemeye çalışan bu araştırma onun tüm fikhî faaliyetinin ihyâ projesi kapsamında izah edebileceği düşüncesini savunmaktadır. Çok sayıda ferî mesele bağlamında modern dönemdeki araştırmaların aksine onun mezhepleri reddetmeden dört mezhebi birleştirmeye yönelik fikhî bir çaba içerisinde olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Ülkemizde kaleme alınan fikhî çalışmalar da buna dahil olmak üzere bir yönüyle Şah Veliyyullah’ı konu eden çalışmaları bir araya getiren iki literatür makalesi tespit edilebilmektedir.⁴²

37 Özgür Kavak, *Reşid Rıza’nın Fıkıh Düşüncesi Çerçevesindeki Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 46-49.

38 Özgür Kavak, “Tecdîd mi, İnşa mı? Şah Veliyyullah Dihlevî’den Muhammed İkbâl’e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 193-206.

39 Murat Şimşek, *Şah Veliyyullah Dihlevî’nin İslam Hukuk Felsefesi (Makâsıd-ı s-Şerîa) İle İlgili Görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

40 Ümit Güler, *Şah Veliyyullah Dihlevî’nin Hüccetullahi’l-Bâliğa Adlı Eserindeki Hikmet-i Teşrî’ Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

41 Ahmet Aydın, *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023).

42 Ahmet Aydın, “Bir Bibliyografya Denemesi: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’yi Konu Alan Çalışmalar”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 29-77; Fatih Tok-Enayatullah Azimi, “Şah Veliyyullah Dihlevî Hakkında Farklı Dillerde Yapılan Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 4/2 (2023), 121-182.

3.5.3. Abdülhay el-Leknevî

Ülkemizde hadis-fıkıh merkezli tartışmalarda temel bir kaynak olarak kullanılan yahut da doğrudan araştırma konusu edilen Bâbürlü dönemine ait en meşhur çalışmalar Abdülhay el-Leknevî'ye aittir. Hintli âlimler arasında yaygın bir âdet olan otobiyografi yazma geleneğini takip ederek Abdülhay el-Leknevî kendi biyografisini yazmıştır.⁴³ Hint dünyasına yönelik fıkıh tarihi çalışmaları için bu otobiyografiler önemli kaynaklardır. Kronolojik olarak sıralanacak olursa 2014'te Muhammed Tayyib Kılıç makalesinde⁴⁴ ve Abide Eser Oral yüksek lisans tezinde⁴⁵ onun fikhî yönünü incelemiştir. Hint Hanefî geleneği konusundaki ilginin zayıflığı ve bu bölgeye yönelik araştırmaların azlığı ile paralel olarak Kılıç'ın da isabetli bir şekilde tespit ettiği üzere kendi çalışması öncesinde Abdülhay el-Leknevî hakkında bir araştırmaya ulaşılamamaktadır. İlk çalışma olması hasebiyle makalenin büyük bölümü Abdülhay el-Leknevî'nin fıkıhla ilgili çok sayıdaki kitap ve risâlesinin tanıtımına ayrılmıştır. Onun hakkında yapılacak araştırmalar için iyi bir başlangıç ve referans kaynağı olacak niteliktedir. Mehmet Büyükmutu'nun *Muhammed Abdülhayy el-Leknevî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri*⁴⁶ adlı yüksek lisans tezinde Leknevî'nin yaşadığı dönemde ilmî tenkitlerini yönettiği isimler isabetli bir biçimde tespit edilmiş ve bu hacimli çalışmada farklı ilim dallarına ait eserlerinin tanıtımına geniş yer ayrılmıştır. Leknevî'nin Hanefî mezhebine müntesip fakat sahih bir hadise ulaştığında kendi mezhebinin usûlüne uygun olarak ictihad ederek söz konusu rivâyetle amel eden bir fikhî anlayışa sahip olduğunu ifade eden Büyükmutu, bazı meselelerde onun diğer mezheplerin görüşlerini tercih ettiğini tespit etmiş ve her ne kadar bu kavrama çizilen fikhî faaliyette söz edilmese de onun müctehidlik derecelendirmesinde ashâb-ı tercihten sayılması gerektiğini savunmuştur. Yaşadığı dönemle ilmî ve fikhî görüşleri arasında yoğun bir ilişkinin var olduğu iddia edilen ve yukarı arz edilen çalışmalarda onu çevreleyen şartlar ile görüşleri arasında irtibat kurulmaya çalışan araştırmaların gözden kaçırdıkları en önemi husus Abdülhay el-Leknevî'nin Şah Veliyyullah ile ilişkisidir. Dihlevîlerin oldukça etkin bir ilmî faaliyet yürüttükleri başta Hanefî mezhebi olmak üzere bölgedeki cemaatleri tesiri altında bıraktıkları 19. yüzyılda Abdülhay el-Leknevî'nin ictihad, mezhep tasavvuru ve sahih hadislerle amel düşüncesi üzerinde Şah Veliyyullah'ın derin etkilerinden bahsedilebilir. Bu ilişkiyi tartışan bir çalışma olarak

43 Abdülhay el-Leknevî, "Kendi Kaleminden İmam Leknevî (1264-1304/1848-1887): Hayatı ve Eserleri", çev. Nizameddin İbrahimioğlu, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 41-54.

44 Muhammed Tayyib Kılıç, "Hint Altı Kitası Hanefî Fıkıh Birikimine Bir Örnek: Fakih Olarak İmâm Leknevî", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 89-140.

45 Abide Eser Oral, *İmam Leknevî'nin Fetâvâ'sının Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

46 Mehmet Büyükmutu, *Abdülhayy el-Leknevî* (İstanbul: Rihle Kitap, 2023).

“19. Yüzyıl Hindistan’ında Hadis-Fıkıh Merkezli Tartışmalar: Abdülhay el-Leknevî Örneği”⁴⁷ adlı kitap bölümüne bakılabilir. Onun en önemli muhaliflerinden muasırı Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890) ve takipçilerine yönelik *Nakdû evhâmi Sıddîk Hasan Hân* adlı eseri başta olmak üzere yönelttiği eleştiriler müstakil araştırmaları beklemektedir.

3.5.4. Sindli Alimler

İslam coğrafyacıları bugün Batılı literatürde Hint alt kıtası olarak sınırları çizilen bölgeyi Hind ve Sind olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Pakistan’ın güneydoğusunda İndus nehri çevresindeki bölgeyi ifade eden Sind, Arap coğrafyacılar göre Umman denizi ile Keşmir dağları arasında kalan toprakların adıdır. İslam tarihinde müstakil bir vilâyet kabul edilen Sind, Makdisî’nin verdiği bilgilere göre erken dönemde Ehl-i Hadis’e, Zâhiriyye ve Şia mezheplerine müntesip isimlerin ilmî faaliyetler yürüttüğü bir bölge olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı devrinde bir ilim merkezi olmaya başlayan bu bölge ilmî faaliyetler açısından önemini günümüze kadar korumuştur. Sind-Hicâz bölgeleri arasındaki ilmî irtibat uzun soluklu geniş çalışmaları bekleyen müstakil bir araştırma sahasıdır. Ülkemizde henüz bu alan yeteri kadar dikkat çekmemiştir. Sind’den gelerek ilmî çalışmaları ile temâyüz eden âlimlere hicrî ikinci asırdan itibaren tesadüf edilebilmektedir. Hatta Abbâsiler’e çeşitli devlet görevlerinde hizmetleri olan bir Sindîler âilesi bulunmaktadır. Özellikle Bâbürlülür devrinde başta hadis ilmi olmak üzere Hicaz dönemin âlimleri tarafından bir ilim havzası olarak büyük önem kazanmış hatta Hintli ilim talebelerinin ilmî serüvenlerini tamamlamalarının bir parçası hâline gelmiştir. Bu dönemde şöhret bulan çok sayıda ismin yanı sıra birçok öğrencinin hem hacını edâ etmek hem de Hicâz bölgesindeki farklı hocalardan ders almak üzere yolculuklar yaptıkları tespit edilebilmektedir. Sindli âlimler Hint ile Hicâz havzası arasındaki ilmî irtibatın merkezinde yer almışlardır. Sindli âlimler Hicaz’daki ilmî tartışmalara dâhil olmuşlar ve savundukları görüşler ile bu bölgede yeni tartışma konuları ortaya çıkarmışlardır. Hicaz’daki ilim çevresi içerisinde temâyüz eden ilk isimlerden biri Rahmetullah es-Sindî’dir (ö. 993/1585). 18. yüzyılda Sind bölgesinden Hicâz’a giderek yerleşen Sindli âlimler arasında Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (1138/1726), Muhammed Hayât es-Sindî (ö. 1163/1750) ve Muhammed Sâdık es-Sindî (ö. 1187/1773) öne çıkmaktadır.⁴⁸

Fıkıh sahasında ülkemizdeki akademik araştırmalar 18. yüzyılda İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan ihyâ hareketlerinin kaynağını

47 Ahmet Aydın, “19. Yüzyıl Hindistan’ında Hadis-Fıkıh Merkezli Tartışmalar: Abdülhay el-Leknevî Örneği”, *Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar*, ed. Bülent Okur (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 401-433.

48 Aydın, *Yavana*, 226-242.

incelemek üzere yapılan araştırmaların bir parçası olarak başlamıştır. İrfan İnce'nin *Medina im 12./18. Jahrhundert: Politische Strukturen, Beziehungen und Konflikte, mit Einblicken in den Gelehrten Diskurs*⁴⁹ başlıklı doktora tezi bu alana öncülük eden fıkıh çalışmalarındandır. Bu tezin Türkçe'ye kazandırılması yeni çalışmalar için iyi bir zemin oluşturacaktır. Medine'deki Sindli âlimlerin hoca-talebe ilişki içerisindeki irtibatlarını inşa eden, temel görüşleri ve eserlerinden bahseden bu tezin ardından Hicaz'da bir ilim çevresi oluşturan Sindli âlimlere yönelik münhasır çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.⁵⁰ Yazdıkları hadis şerhleri onların sahih hadislerle amel düşüncesinin ve taassup olarak niteledikleri tüm meselelerde tek bir mezhebin görüşüne uyulmasına dayanan intisap anlayışına yönelik eleştirilerinin ifade bulduğu zeminleri teşkil etmiştir. Bugün hâlen araştırılmayı bekleyen mahtût hadis şerhlerinde mezhebe yönelik birçok eleştirilerine ulaşılabilmektedir. Sahih senedli rivâyetler karşısında dönemin fıkıh âlimlerinin kendi mezhepleri tarafından kabul edilen görüşleri savunmaya devam etmeleri, fukahânın tek bir mezhebe uyulması ve bir meselede dahî başka bir mezhebin görüşünün alınamayacağını ileri süren bir mezhep telakkisini savunmaları, kendi mezheplerinin en doğru ve isabetli mezhep olduğunu düşünmelerinin aksine diğer mezhepleri ise hatalı saymaları Sindli âlimlerin onlara yönelik ortak eleştirilerini oluşturmaktadır.⁵¹ Bu alanın yeni makale ve tezler ile geliştirilmeye muhtaç olduğu rahatlıkla söylenebilir.

3.6. Azınlık Hukuku

Medine dönemi, Emevîler yahut da Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlılar döneminde fikhî bir mesele olarak müslümanların diğer din mensupları ile birlikte yaşama tecrübelerini inceleyen çalışmalar türünde bir araştırma Hint bölgesi ilgili yapılabilmiş değildir. Hicrî birinci asırdan günümüze Hint topraklarında müslümanların çok sayıda farklı din müntesibi ile birlikte yaşadığı ve Müslümanların hâkim olduğu uzun yıllar boyunca bu tecrübenin farklı fikhî sorunlarını ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bu konuda tek çalışma fıkıh

49 İrfan İnce, *Medina im 12./18. Jahrhundert: Politische Strukturen, Beziehungen und Konflikte, mit Einblicken in den Gelehrten Diskurs* (Bochum: Fakultät für Philologie der Ruhr-Universität Bochum, Doktora Tezi, 2014).

50 Ahmet Aydın, "18. Yüzyıl Medinesi'nde Sindli Âlimler", *The Journal of International Social Research* 11/60 (2018), 1207-1220; a.mlf., "Namazda Başka Bir Mezhepten Olan İmama Uymanın Hükmüne Dair Tartışmalar ve Rahmetullah es-Sindî'nin Risâle fî Beyânî'l-İktidâ bi'ş-Şâfiyye ve'l-Hilâf fî Zalik Adlı Eseri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1677-1689; a.mlf., "Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin Birgivi'nin Eserine Yazdığı Menhelü'l-Hüdât ilâ Mu'addilî's-Salât Adlı Şerhi Çerçevesinde Ta'dîl-i Erkân Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1690-1702; Ali Taşköprü, *Muhammed Abid es-Sindî'nin (ö.1257/1841) İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

51 Aydın, *Yavana*, 236.

sahasında yazılmamış olsa da gayrimüslimlere uygulanan hukuk kuralları, davalarda diğer din mensuplarının âdetlerinin dikkate alınması ve cizye uygulaması gibi birçok farklı konuda bilgi vermesi bakımından öne çıkan Azmi Özcan’ın “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri Babürlü-Hind Modeli” başlıklı makalesidir.⁵² Mouez Khalfoui’nin 17. yüzyılda Güney Asya’daki birlikte yaşama kültürünü ve azınlık hukukuna dair konuları *el-Fetâva’l-Hindiyye* üzerinden incelediği *Pluralism and Plurality in Islamic Legal Scholarship*⁵³ adlı eseri türünde bir çalışmanın ülkemizde kaleme alınması isabetli olacaktır. Gayri müslimlerin İslam toplumundaki durumunu inceleyen örneğin ceza hukuku açısından gayri müslimlerin statüsünü ele alan araştırmaların bir benzerinin Hint tecrübesi için hazırlanması uygun olacaktır.

3.7. Tercümeler

Şah Veliyyullah’ın ichtihad, taklid ve mezhebe intisap kavramlarını konu ettiği eserleri Türkçe’ye kazandırılmıştır.⁵⁴ Şah Veliyyullah’ın oğlu Abdülazîz ed-Dihlevî’nin teâruzu’l-hadis konusunda Hanefî mezhebi başta olmak üzere mezheplerin yaklaşımını incelediği muhtasar-müfid risalesi tercüme edilmiştir.⁵⁵ Abdülazîz ed-Dihlevî de babası Şah Veliyyullah gibi küllî kâideleri merkeze alan bir fıkî anlayış geliştirmeleri yüzünden Hanefîlerin birçok sahih hadisle ameli terk ettiğini düşünmektedir. Hanefîlere göre Şeriat’ın küllî kâidelerden ibâret olduğu yönündeki değerlendirmesi Hanefî usûl anlayışına yönelik oldukça önemli bir tespittir. Onun fıkıhçılığı halen müstakil olarak çalışılmayı bekleyen bir konudur. Dihlevîlik kapsamında bu mesele kısmen ele alınmıştır.⁵⁶ Bu döneme dair en kapsamlı tercüme çalışması *el-Fetâva’l-Hindiyye*’nin Mustafa Efe tarafından *Fetâvâyı Hindiyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı* adıyla Türkçe’ye çevrilmesidir. 16 ciltlik bu tercüme ilk olarak 1984 yılında yayımlanmaya başlamış ve 1988’de tamamlanmıştır. 1980’lerde başlayan klasik Hanefî kaynaklarını tercüme etmeye yönelik faaliyetler çerçevesinde 1984’te *el-Fetâva’l-Hindiyye*’nin çevirileri peyderpey yayımlanmıştır. Eyüp

52 Azmi Özcan, “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri Babürlü-Hind Modeli”, *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 97-101.

53 Mouez Khalfoui, *Pluralism and Plurality in Islamic Legal Scholarship* (USA: Gorgias Press, 2021).

54 Şah Veliyyullah, “el-insaf fi Beyani Sebebi’l-İhtilaf Risâlesi”, çev. Şükrü Özen, *Mezheplerin Doğuşu ve İchtihad Tartışmaları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 57-144; a.mlf., *Fıkhi İhtilaflarda Ölçü*, çev. Musa Hub (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006; a.mlf., “Şah Veliyyullah ve İkdu’l-cid Risâlesi”, çev. Hayreddin Karaman, *İchtihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risâle* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 123-180; a.mlf., *İchtihad Risalesi*, çev. Rahmi Yaran (İstanbul: Gaye Kitabevi Dağıtım, 2002).

55 Mehmet Özşenel, “Hadislerin Teâruzu Durumunda Mezheplerin Esas Aldıkları Temel Prensiplerine Dair Abdülazîz ed-Dihlevî’nin Bir Risâlesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 501-503.

56 Aydın, *Şah Veliyyullah*, 454-461.

Said Kaya klasik Hanefî kaynaklarından yapılan bir derleme ile hazırlanan bu kitapta gerçekleştirilen iktibaslar arasında bir bütünlük sağlamak üzere çoğu zaman eklemeler yapılmadığına dikkat çekmektedir. Fakat ona göre yapılan tercümede iktibaslardan ve eseri hazırlayan komisyonun tercihlerinden müteşekkil bu kitabın telif tarzı korunamamıştır. Ayrıca tercümede bilgi eksikliğinden kaynaklanan yazım yanlışları bulunmaktadır.⁵⁷ Eserin tercümesinde, metne aşırı bağlı kalınarak birçok ifadenin Türkçe karşılıkları aranmak yerine orijinal haliyle korunmaya çalışılması okuyucuların eserden faydalanmasını zorlaştırmakta, bazen de yanlış anlaşılmalara yol açabilmektedir.⁵⁸ “Ebî Mükârim’in Nikâye Şerhi”⁵⁹, “Murgînânî”⁶⁰ ifadelerinde görüleceği üzere çok sayıda eser ve müellif isminin hatalı olarak yazılması eseri kaynak olarak kullanılacak araştırmacıların özellikle dikkat etmesi gereken hususlardandır.

3.8. Şâfiî Mezhebi

Hint alt kıtasında Hanefî mezhebi kadar yaygınlık kazanamasa da erken dönemden itibaren müntesipleri bulunan dört büyük mezhepten biri olarak Şâfiî mezhebi eğitim kurumları, camileri ve medreseleri ile günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Mevlânâ Bâkır b. Murtezâ el-Medrasî eş-Şâfiî gibi Madras’ta dini ilimlere dair eserleri Arapça’dan Hintçe’ye tercüme eden tanınmış âlimlerin yanı sıra bu mezhepte şöhret bulmuş Ebü’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Ahmed b. İbrâhîm Mehâimî’nin (ö. 835/1432) *Fıhh-ı Mahdûmî* adlı eseri bu bölgede kaleme alınan tanınmış çalışmalardandır. Şâh Veliyyullah’ın fikhî faaliyetinin merkezine Hanefî ve Şâfiî mezheplerini tek bir mezhep hâline getirmeyi yerleştirmesini bu iki mezhebin bölgede yaygınlık kazanmış olması ile izah etmesi Hint alt kıtasında Şâfiîliğin gördüğü kabule sadecce birer örnektir.⁶¹ Ülkemizde Şâfiî mezhebin yönelik çalışmalarda bu bölgenin gözden kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Mirzâ Hasen Ali eş-Şâfiî el-Leknevî⁶² (ö. 1255/1839) gibi Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebin geçen birçok âlime ulaşılabilen bu bölgede yaşanan bu değişimin nedenleri muayyen çalışmalar ile incelenmelidir. Malabar tarihi hakkındaki çalışmasıyla tanınan Zeynüddîn b. Abdilazîz el-Melibârî’nin (ö. 991/1583) *Kurretü’l-‘ayn fî mü-himmâtî’d-dîn’*ine yazdığı şerhi *Fethu’l-mu’in bi-şerhi Kurretü’l-‘ayn* Türkçe’ye tercüme edilmiştir.⁶³ Bu eser Melibârî’nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri

57 Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh”, 92.

58 Soner Duman, “Türkiye’de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 228-229.

59 Şeyh Nizâm el-Burhanpûrî, *el-Fetâva’l-Hindiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 1/256.

60 Şeyh Nizâm, *el-Fetâva’l-Hindiyye*, 1/271

61 Aydın, *Yavana*, 36, 151, 272.

62 Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtır*, 7/952-953.

63 Zeynüddîn b. Abdilazîz el-Melibârî, *Açıklamalı Şâfiî Fıkıhı*, çev. Ömer Saruhan, M. Mansur Demir (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2010).

hakkında da geniş bilgiler sunulan bir makale çerçevesinde tanıtılmış ve bir ders kitabı olarak Hint bölgesinin dışına uzanan tesirinden bahsedilmiştir.⁶⁴

4. Sömürge Hindistan’ı Devri

1857’de Bâbürlülerin çöküşü ile Hint topraklarında İngilizler hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu dönemde müslüman halkı bir arada tutmak, onlara yol göstermek ve İslâmî eğitim vermek gibi hedeflerle Ehl-i Hadis, Birelvî ve Diyo-bend gibi cemaatler etrafında ilim gelenekleri oluşmuştur. 19. yüzyılda bu coğrafyada Vehhâbîliğin yanı sıra Şevkânî’nin görüşleri de ulemâyı etkilemiştir. Modernist İslam anlayışının önderi sayılan Seyyid Ahmed Han’ın fikirleri de bu devirde Hint alt kıtasında etkili olmaya başlamıştır. Hanefî geleneğini devam ettiren âlimlerin yanı sıra tüm bu cemaatler/ekoller fikhî görüşleri ile temâyüz etmişlerdir. Fıkıh sahasında geniş tartışmaların yaşandığı ve zengin bir literatürün ortaya çıktığı bu dönem hakkındaki araştırmalar Ehl-i Hadis cemaati⁶⁵ yahut da bu cemaatin kurucularından Sıddık Hasan Han’ın⁶⁶ konu alan çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Yakın bir tarihte Sıddık Hasan Han ile Şevkânî arasındaki ilmî irtibatı kapsamlı bir biçimde tartışan bir doktora tezi tamamlanmıştır.⁶⁷ Zira Şevkânî’nin görüşlerinin ve eserlerinin bölgede yayılmasına öncülük eden isim Sıddık Hasan Han’dır. Bu dönemdeki modernist akımların fıkıh tasavvuru Seyyid Ahmed Han’a yönelik bir makale ile ele alınmıştır.⁶⁸ Kur’âniyyûn adı altında Seyyid Ahmed Han etrafında şekillenen hareketin fıkıhın farklı sahalarına dair görüşleri incelenmeyi beklemektedir. Hadisleri inkâr eden bu cemaatin namazla ilgili hükümleri sadece âyetlerden hareketle nasıl düzenlediği ve bu konuda cemaatin savunduğu oldukça farklı görüşler ile yaşadıkları tutarsızlık müstakil bir makalede konu edilmiştir.⁶⁹

Kelam ve mezhepler tarihine yönelik araştırmalarda bu dönemdeki cemaatlerin birçok çalışmaya konu edildiği fakat bu sahada fıkıh araştırmalarının zayıf kaldığı rahatlıkla söylenebilir. İngiliz sömürgesi oldukları dönemde

64 Mehmet Aziz Yaşar, “Hint Alt Kıtası Şâfiî Fıkıh Birikimine Bir Örnek Olarak Zeynüddîn el-Melîbârî ve Fethu’l-Mu’in Bi Şerhi Kurratî’l-Ayn Adlı Eseri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2020), 7-38.

65 Ahmet Aydın, “Sömürge Hindistan’ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2019), 1-22.

66 Sabğatullah Tayfur, “Sıddık Hasan Hân’ın Taklîde Karşı Duruşunun Kur’ânî Argümanları”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 89-105; Ali Hakan Çavuşoğlu, “Ehl-i Hadis’in Rey’siz ve Mezhep’siz Fıkıh Anlayışı: Sıddık Hasan Han Örneği”, *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 1-16.

67 Matiullah Sediği, *Son Dönem Fakihlerinden Sıddık Hasan Han ve Fikhî görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

68 Özgür Kavak, “Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi”, *Dîvân* 8/14 (2003), 137-164.

69 Mohammad Sharif İbrahimi, “Hint Alt Kıtası Kur’âniyyûn Ekolünün Namaz Anlayışı”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2023), 267-291.

Hintli âlimlerin yönetimin idaresi altında yaşamak ve ülkenin dâru'l-harp statüsünde olduğunu kabul ederek onlara karşı cihat etmek yönündeki farklı yaklaşımları İslam tarihi bölümünde hazırlanan tezlerde çalışma konusu edilmiştir.⁷⁰ Fıkḥî bir mesele olarak Hindistan'daki daru'l-harp tartışmalarının geniş bir biçimde ele alınması isabetli olacaktır.

Sömürge Hindistan'ı devrinde Mevlânâ Şeriatullah el-Bengâlî'nin (ö. 1840) görüşleri etrafında Bengal bölgesinde şekillen Ferâiziyye uç bir Hanefî yorumu ve çevresi olarak bu döneme dair araştırma konusu edilen bir harekettir. Bu hareket farzların yerine getirilmesine, şirkten kaçınmaya ve tevhide yönelik vurgusu ve sömürgeciliğe karşı olan tavrı ile öne çıkmaktadır. Adını da bu düşüncesinden hareketle farz kavramının çoğulu olan ferâizden almaktadır. Belki de Hanefî-Vehhâbi ilk fıkḥ çevresi olan bu hareket Hanefî fıkḥ tarihinde özel bir yere sahiptir.⁷¹ Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazanarak müstakil birer devlet oldukları 1947 tarihine kadar süren bu sömürge dönemine yönelik çok az sayıda fıkḥ çalışması hazırlanabilmiştir. Tarikat-ı Muhammediyye başta olmak üzere bu dönemdeki fıkḥî yönü de bulunan hareketler, İngilizler lehine yahut da aleyhine verilen fetvalar, Ehl-i Hadis cemaatine yönelik fıkḥî eleştirileri ile öne çıkan Mahmûd Hasan ed-Diyobendî'nin (1851-1920) görüşleri, Doğu Hindistan Şirketi ile başlayan ve İngiliz hakimiyeti ile giderek artan fıkḥ-hukuk çatışmasından kaynaklı meseleler ve bu bağlamda Anglo-Muhammedan Law kavramı gibi birçok konu, isim ve kavram araştırma sahaları olarak teklif edilebilecek önem ve genişliğe sahiptir.

5. Modern Dönemde Hint Alt Kıtasına Yönelik Fıkḥ Çalışmaları

Modern dönem fıkḥ çalışmaları sömürge devrinde yukarıda arz edilen cemaatlerin yetiştirdikleri âlimler, bu cemaatler tarafından hazırlanan fıkḥ eserleri ve İslam dünyasında görüşleri ile tanınmış çok yönlü birkaç ilim adamı ile sınırlı kalmıştır. Modern dönem fıkḥ literatüründen şöhreti ve meseleleri kuşatıcılığı nedeniyle *İ'lâû's-sünen* seçilerek metodu, kaynakları ve belirli bölümleri seçilerek incelenmiştir.⁷² Bu eserin Hindistan'daki Hanefî fıkḥ birikimi içerisinden hangi eserleri seçtiği ve dolayısıyla müellifin zihninde Hint-

70 Deniz Çıkılı, *1857 Hint Ayaklanması'da Ulemânın Rolü* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2022.

71 Ahmet Aydın, "Hanefî Mezhebine Hintli Bir Yorum: Ferâiziyye Hareketi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 457-478.

72 İbrahim Tüfekçi, "Tânevî'nin İ'lâû's-sünen isimli Eserindeki Fıkḥ Metodu (Musarrât Hadisi Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 129-166; Yaşar Erkek, *Hanefî Mezhebinin Üç Mezhebin Fıkḥî Görüşlerine Karşı Kullandığı Hadisler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ayşe Coşar, *Tehânevî'nin İ'lâû's Sunen Adlı Eserinin Nikâh Bölümünün Fıkḥî Açısından İncelenmesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Hanefî fıkıh çizgisini ve sınırlarını hangi âlimlerin oluşturduğu sorusu üzerinde odaklanan bir çalışmada⁷³ birkaç fıkıh âlimi ve eser dışında neredeyse onun kaynak telakki ettiği tüm fakihlerin ve fıkıh çalışmalarının Bâbürlüler dönemine âit olduğu görülmektedir. Bu durum fıkıh ilmi cihetiyle Bâbürlüler döneminde bu bölgenin kendine has özellikleri ile temâyüz eden bir havzaya dönüştüğünü teyit etmektedir. Bâbürlüler dönemi Hanefî fıkıh âlimlerinden Abdülhak ed-Dihlevî ve Abdülhay el-Leknevî söz konusu isimler arasında önemli bir yere sahiptir. Tehânevî sözü edilen Hanefî mezhebine müntesip Sindli âlimlerin temel hadis kitaplarına yazdıkları şerhleri bir kaynak olarak kullanmaktadır. Aynı zamanda bu eser Türkçe’ye tercüme edilmiş ve günümüz fıkıh çalışmalarında temel referans kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Hakkında çalışma yapılan az sayıdaki eserden bir diğeri Diyobend cemaati hocalarından birkaç yıl önce vefât eden Saîd Ahmed el-Balenpûrî’nin (ö. 2020) bir ders kitabı olarak öğrenciler için yazdığı yaklaşık elli sayfalık muhtasar bir çalışma olan *Mebâdiü’l-usûl*’ü⁷⁴ hakkında Mehmet Ali Kılınç tarafından kaleme alınan tanıtım yazısıdır.⁷⁵ Diyobendîler ile yakın ilişkileri bulunan ve Hindistan dışında da geniş bir tanınırlığa sahip bir kuruluş olan İslam Fıkıh Akademisi’nin güncel meselelere yönelik çok sayıda fetvasına ulaşılabilir. Merve Özaykal tıbbî müdahalelere dair seçtiği üç mesele özelinde bu kurumun çalışma yöntemi ve fetvâlarını değerlendirerek Akademi’nin tanınmasına zemin hazırlayan bir makale hazırlamıştır.⁷⁶

Modern dönemde Hintli fıkıh âlimlerinin biyografilerinden ziyâde fikhî görüşleri ve ilmî katkıları bakımından incelen isimler Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî⁷⁷ (1875-1933), Muhammed İkbâl (ö. 1938), Fazlurrahman (1988), Ahmed Hassan⁷⁸ (1996), Muhammed Hamidullah (ö. 2002), Muhammed Takî Osmanî, Muhammed Hâlid Mesud⁷⁹ dur. Bir kısmı halen hayatta olan bu isimler içerisinde Muhammed Hamidullah hakkında tercüme ve telif olarak bu makalenin sınırlarını aşacak geniş bir literatürden bahsedilebilir. Klasik fıkıh düşüncesindeki ictihad anlayışının sınırlarını aşarak “bağımsız

73 Ahmet Aydın, “Hind Hanefî Geleneğini Şerh Metinlerinde Aramak: İ’lâü’s-Sünen Örneği”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihi Şerh Geleneği*, ed. Sezai Engin - Mesut Kaya (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 275-328.

74 Saîd Ahmed el-Balenpûrî, *Mebâdiü’l-usûl* (Pakistan: Mektebetü’l-Büşrâ, 2010).

75 Mehmet Ali Kılınç, “Mebâdiü’l-Usûl. Saîd Ahmed el-Balenbûrî. Pakistan: Mektebetü’l-Büşrâ, 2010”, *ATEBE Dergisi* 6 (2021), 205-208.

76 Merve Özaykal, “Azmîlik Olarak Fıkıh Yapmak: Hindistan İslam Fıkıh Akademisi ve Tıbbî Kararlar”, *İslâmî İlimler Dergisi* 18/1 (2023), 201-227.

77 Muhammed Raşit Akpınar, *Keşmirî’nin Hukuk Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019).

78 Haluk Songur, “Pakistanlı İlk Dönem İslam Hukuku Üzerine Çalışan Son Dönem Âlimlerinden Ahmed Hasan (1932-1996)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 545-556.

79 Muharrem Kılıç, “Modern Dönem İslâm Hukuku Teorisyenlerinden Muhammed Halid Mesud (1939-), *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 699-711.

görüş sunma” ve “akılcılık” olarak yeni bir anlamsal çerçeve kazanan ve bireysel ictihadı mümkün görmeyerek “ictimâî bir ictihadı” savunan İkbâl’in ictihad anlayışı hakkında tek bir araştırma tespit edilebilmektedir.⁸⁰ Urdu Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda görev yapan bir akademisyenin kaleminden çıkan ve İkbâl’in çok sayıda eserinin müzakeresine dayanan bu kapsamlı çalışma aynı zamanda Türkiye’deki fıkıh araştırmalarında Urdu dilinde yazılmış eserlere yönelik birikimi inceleyecek bir seviyeye ulaşamadığını göstermektedir. Bu dönemdeki güçlü muhalefete karşı klasik Hanefî geleneği savunması ile öne çıkan Keşmîrî’nin hukuk düşüncesi tüm eserleri ele alınarak oldukça kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiştir. Fazlurrahman fıkıh sahasında daha çok fıkıh usûlüne yönelik görüşleri bakımından konu edilmiştir.⁸¹ Muhammed Takî Osmanî’nin fetva usûlü⁸² ve Diyobendli âlimlerin fikhî görüşlerine de işaret ederek biyografilerini yazdığı, dolaylı olarak da bu cemaatin tarihini kaleme aldığı eseri⁸³ tercüme edilmiştir. Fetva konusundaki temel görüşleri ile *Tekmiletü Fethi’l-Mülhim* adlı şerhinde vakıfla ilgili rivâyetlerin Hanefî mezhebinin görüşlerin uygun olduğunu savunan yaklaşımı yüksek lisans tezlerine konu edilmiştir.⁸⁴

Modern dönemde Hindistan ve Pakistan’daki fıkıh çalışmalarının yakından takip edilmediği, hakkında araştırma yapılan isimlerin oldukça az sayıda olduğu ve onların eserlerinin de sadece birkaçına yönelik inceleme yapıldığı görülmektedir. Çalışmaların önemli bir bölümünü oluşturan biyografik mâlumat ülkemizde yeterince tanınmayan araştırmacıların ilmî hayatına dair önemli tespitler sunmaktadırlar. Yukarıda arz edilen son asrın tanınmış âlimlerinin ortak noktalarından biri olarak Hint alt kıtasındaki fıkıh tarihini kuşatıcı yahut da bir yönüyle tarihi birikimi tespit ve analiz eden çalışmalar kaleme almamaları belirlenebilir. Kaynaklara, ulemâ ailelerine ve halen tedris faaliyetleri ile devam eden fikhî faaliyete daha kolay ulaşma imkânı olan bölge âlimlerinin bu konudaki çalışmalarının araştırmaları büyük öneme sahiptir. Başta yukarıda arz edilen cemaatler tarafından kaleme alınan eserler ve süreli yayınlar olmak üzere bölgedeki fikhî çalışmaların öncelikle tespitine

80 Durmuş Bulgur, “Muhammed İkbâl’in İctihad Üzerine Görüşleri”, *Doğu Araştırmaları* 7 (2011), 141-166.

81 Seracetin Eraydın, “Fıkıh Usûlünün Yenilenmesi Tartışmalarında Fikrî ve Felsefî Yaklaşım”, *Tasavvur* 7/2 (2021), 1383-1410; Şule Eraslan, “Klasik İcma Teorisine Modern Yaklaşımlar: Fazlurrahman Örneği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 163-190.

82 Muhammed Takî Osmanî, *Fetva Usulü*, çev. Emre Yazıcı (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010).

83 Muhammed Takî Osmanî, *Diyobend İslam Medresesinin Büyük Âlimleri*, çev. Deniz Çıkılı (İstanbul: Rihle Kitap, 2023).

84 Abdurrahman Bingöl, *Muhammed Takî Osmânî ve Fıkıhçılığı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Muhammed Hafız Karamustafaoğlu, “Muhammed Takî Osmanî’nin Tekmiletü Fethi’l-Mülhim İsimli Eserinde Vakıf Konusu Bağlamında Hanefilere Dayandırılan Görüşlerin Mezhep ile Uyumunu”, *İslâm Medeniyeti Dergisi* 48 (2021), 14-21.

yönelik araştırmaların yapılarak, elde edilen birikimin tasnif ve yorumlanmasına yönelik çalışmaların zaman içinde gelişeceğini ümit ediyoruz.

Sonuç Yerine Bir Değerlendirme

Hint alt kıtasının bir medeniyet havzasına dönüşümünü sağlayan ilmî disiplinlerden biri de fıkıhtır. Geniş sınırlara sahip bu bölgede başta Hanefî mezhebi olmak üzere Şâfiî mezhebi ve erken dönemde Zâhirîlik yayılmıştır. Hanefî mezhebi gerek literatürü, gerek medresede müfredâtı ve bu medreselerde yetişerek kendine yeten bir ilmî faaliyet gösteren fıkıh âlimleri gerekse resmî mezhep uygulaması çerçevesindeki tatbikatı bakımından bu bölgede geniş bir birikim elde etmiştir. Hanefî mezhebini bir yönüyle konu eden araştırmalarda Hint alt kıtasına yönelik çalışmaların birkaç konu ve âlim dışında oldukça zayıf kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Yukarıda görüldüğü üzere özellikle Delhi Türk Sultanlığı dönemine yönelik araştırmaların azlığı Bâbürlüler devrinde güçlenen Hint-Hanefî geleneğinin oluştuğu zeminin yeterince anlaşılabilmesine imkân tanımamaktadır. Bâbürlüler dönemindeki araştırmalar sınırlı sayıdaki birkaç âlim etrafında şekillenmiştir. İlmî irtibatlarına ve görüşlerinin kaynaklarına yeterince vukûfiyeti sağlanamadığı anlaşılan bu âlimlerin fikhî faaliyetleri çoğu zaman siyasi tarih merkezli bir context bilgisi ile izah edilmeye çalışılmaktadır. Oysaki bir eserin tarihini yazmak yahut da bir âlimin yöneldiği saha hakkında konuşmak çok yönlü bir ilmî çalışmayı gerekli kılmaktadır. Gerek Delhi Türk Sultanlığı gerekse Bâbürlüler olmak üzere fıkıh ilmine katkı sağlayan çok sayıda eser ve ismin henüz bir listesinin bile elimizde olmadığı dikkate alınırsa bir saha çalışması yapılarak öncelikli çalışma konularının tespiti büyük önem arz etmektedir. Yukarıda birçok alanla ilgili bu faaliyeti desteklemek hedefiyle küçük katkılar sunulmuştur. Gerek literatür gerekse fukahâ biyografilerine dair hazırlanmış eserlerin Türkçe’ye tercüme edilmesi yeterli olmasa da iyi bir başlangıç sayılabilir. Bahsedilen öncü çalışmaların ardından Hint alt kıtasının fıkıh tarihini yazmak üzere bir proje geliştirerek fıkıh ilminin bölgedeki gelişimini öncelikle hâkim çizgileri ve fukahânın bu ilme katkılarını tespit etmek ve elde edilen bilgiler ışığında bir dönemlendirme yapmak gerekir. Cumhuriyet döneminde Hint alt kıtasına yönelik fıkıh çalışmalarının yoğunlaştığı dönem Bâbürlüler devridir. İlk fikhî faaliyetlerin başladığı teşekkül devri ve Gazneliler dönemine dair müstakil bir fıkıh çalışması tespit edilememiştir. Oldukça uzun bir dönemi kapsayan Delhi Türk Sultanlığı devri hakkında ise fetva literatürü etrafında gelişen az sayıda araştırmaya ulaşılabilmektedir. Bâbürlüler devrinde özellikle Şah Veliyullah’ın fikhî görüşlerine dair çok sayıda araştırma tespit edilebilmektedir. Bu dönemdeki fıkıh eğitiminin yanı sıra fıkıh usûlü literatürü hakkında araştırmalara ulaşılabilmektedir. Sömürge Hindistanı döneminde araştırmalar

Ehl-i Hadis cemaati üzerinde odaklanmıştır. Modern dönemdeki fıkıh literatürü ve ulemâya yönelik az sayıda çalışma bulunmaktadır. Modern dönemdeki zengin literatür ülkemizdeki araştırmacıların yeterince dikkatini çekmemiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri Urduca fıkıh literatürün bu bölgeden ülkemize gelen araştırmacılar dışında henüz fıkıh çalışmalarının inceleyemediği bir saha olmamasıdır. Tercüme ya da telif yöntemiyle İspanya ve Almanya gibi ülkelerdeki İslam hukuku araştırmalarını inceleyen çalışmalar türünde bir çalışma henüz yapılmış değildir. Hindistan ve Pakistan üniversitelerindeki fıkıh çalışmaları başta olmak üzere bölgedeki fetva kurumları, araştırma merkezleri ve medreselerin fıkhi faaliyeti ve çalışma sahalarını özetleyen ve değerlendiren araştırmalara büyük ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abdülhay el-Hasenî, Fahriddîn b. Abdilalî. *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fî'l-Hind*. Dimaşk: Matbaatu Mecmai'l-Luğatî'l-Arabiyye, 1983.
- Abdülhay el-Hasenî, Fahriddîn b. Abdilalî. *Nüzhetü'l-havâtır*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Abdülhay el-Leknevî. "Kendi Kaleminden İmam Leknevî (1264-1304/1848-1887): Hayatı ve Eserleri". çev. Nizameddin İbrahimoglu. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 41-54.
- Abdülhay el-Leknevî. *Dünden Bugüne İbadetlerde Bid'at*. çev. Harun Ünal. İstanbul: Vahdet Yayınları, 1984.
- Akcan, Melek. *Hindistan Türk-İslâm Devletlerinde Eğitim-Öğretim Teşkilatı*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akpınar, Muhammet Raşit. *Keşmîrî'nin Hukuk Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Arslan, Uğur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Hindistan'da Kurulan Türk Devletlerinde Kanunname ve Zevâbitler". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 26 (2017), 7-22.
- Aşkar, Mustafa. "Klâsiklerimiz/IV: "Keşfü'l-Mahcûb". *Tasavvuf* 2/5 (2001), 209-215.
- Aydın, Ahmet. "18. Yüzyıl Medinesi'nde Sindli Âlimler". *The Journal of International Social Research* 11/60 (2018), 1207-1220.
- Aydın, Ahmet. "19. Yüzyıl Hindistan'ında Hadis-Fıkıh Merkezli Tartışmalar: Abdülhay el-Leknevî Örneği". *Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar*. ed. Bülent Okur. 401-433. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Aydın, Ahmet. "Bir Bibliyografya Denemesi: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'yi Konu Alan Çalışmalar". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 29-77.
- Aydın, Ahmet. "Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin Birgivî'nin Eserine Yazdığı Menhelü'l-Hüdât ilâ Mu'addilî's-Salât Adlı Şerhi Çerçevesinde Ta'dîl-i Erkân Kavramı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1690-1702.
- Aydın, Ahmet. "Hanefî Mezhebine Hintli Bir Yorum: Ferâiziyye Hareketi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 457-478.

- Aydın, Ahmet. “Hind Haneî Geleneğini Şerh Metinlerinde Aramak: İ'lâû's-Sünen Örneği”. *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*. ed. Sezai Engin - Mesut Kaya. 275-328. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Aydın, Ahmet. “Hint Alt Kıtasında Haneî Geleneği: Bâbürlüler”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar. 2/460-488. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Aydın, Ahmet. “Namazda Başka Bir Mezhepten Olan İmama Uymanın Hükmüne Dair Tartışmalar ve Rahmetullah es-Sindî'nin Risâle fî Beyâni'l-İktidâ bi'ş-Şâfiyye ve'l-Hilâf fî Zalik Adlı Eseri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1677-1689.
- Aydın, Ahmet. “Sömürge Hindistan'ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2019), 1-22.
- Aydın, Ahmet. *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Aydın, Ahmet. *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası Hint*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Aydın, M. Âkif. “Osmanlı ve Babürlü Örfi Hukukları Arasında Bir Karşılaştırma”. *Osmanlı'nın İzinde*. ed. Adem Koçal - Zeynep Berktaş. 1/193-200. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Bâlenpûrî, Saîd Ahmed. *Mebâdiü'l-usûl*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010.
- Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Fütuhu'l-Büldân*. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Bildik, Sevinç. “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 283-322.
- Bingöl, Abdurrahim. *Muhammed Takî Osmânî ve Fıkıhçılığı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed. *Tahkîku mâ li'l-Hind*. çev. Kivameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Bulgur, Durmuş. “Muhammed İkbâl'in İctihad Üzerine Görüşleri”. *Doğu Araştırmaları* 7 (2011), 141-166.
- Büyükmütu, Mehmet. *Abdülhayy el-Leknevî*. İstanbul: Rihle Kitap, 2023.
- Coşar, Ayşe. *Tehânevî'nin İ'lâû's-Sünen Adlı Eserinin Nikâh Bölümünün Fikhî Açıdan İncelenmesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Ehl-i Hadîs'in Rey'siz ve Mezhep'siz Fıkıh Anlayışı: Sıddîk Hasan Han Örneği”. *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 1-16.
- Çıkılı, Deniz. *1857 Hint Ayaklanması'da Ulemânın Rolü*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Çiftci, Adem. “Haneî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâva'l-Gıyâsiyye”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 533-563.
- Çilingir, Hamdi - Eser, M. Salih. *Türkiye’de İslam Hukuku Çalışmaları Literatürü*. İstanbul: İSAR, 2014.
- Dağlı, Aliosman. *Bâbürlüler Yükseliş Dönemi Başvuru Kaynaklarından Fetâvâ-yı Hindîyye'nin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

- Dâvud b. Yusuf el-Hafîb. *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye*. Bulak: el-Matbaatü'l-Emiriyye, ts.
- Demirkan, Tuğba. *Fetâvâ-yı Tatarhanıyye'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Duman, Soner. "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 228-229.
- Enderpetî, Ferîdüddin Âlim b. el-Alâ. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. Diyobend: Mektebetü Zekerıyyâ, 2010.
- Eraslan, Şule. "Klasik İcma Teorisine Modern Yaklaşımlar: Fazlurrahman Örneği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 163-190.
- Eraydın, Seracetin. "Fıkıh Usûlünün Yenilenmesi Tartışmalarında Fikrî ve Felsefî Yaklaşım". *Tasavvur* 7/2 (2021), 1383-1410.
- Erdem, Mehmet. "Serhendi'nin Tecdit Yönteminde Fıkıhın Yeri". *Dinî Araştırmalar* 9/26 (2006), 297-316.
- Erkek, Yaşar. *Hanefî Mezhebinin Üç Mezhebin Fikhî Görüşlerine Karşı Kullandığı Hadisler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gelen, Beytullah. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Lodi Hanedanı Dönemi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Güler, Ümit. *Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Hüccetullahi'l-Bâliğa Adlı Eserindeki Hikmet-i Teşrî' Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Halıcı, Gülseren. "Ana Hatlarıyla Tüzuk-e Cihangiri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34/1-2 (1990), 117-129.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Ali b. Osman b. Ali. *Keşfü'l-mahcûb*. çev. İ'sad Abdülhadi Kindil. Kahire: Şuunü'l-İslâmiyye, 2007.
- İnce, İrfan. *Medina im 12./18. Jahrhundert: Politische Strukturen, Beziehungen und Konflikte, mit Einblicken in den Gelehrten Diskurs*. Bochum: Fakultät für Philologie der Ruhr-Universität Bochum, Doktora Tezi, 2014.
- Karamustafaoglu, Muhammed Hafız. "Muhammed Takî Osmanî'nin Tekmiletü Fethî'l-Mülhim isimli Eserinde Vakıf Konusu Bağlamında Hanefilere Dayandırılan Görüşlerin Mezhep ile Uyum". *İslâm Medeniyeti Dergisi* 48 (2021), 14-21.
- Karayigit, İskender. *İmam-ı Rabbani'nin Fikhi Görüşleri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Devam Eden Doktora Tezi, B. Tarihi: 2022.
- Kavak, Özgür. "Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi". *Dîvân* 8/14 (2003), 137-164.
- Kavak, Özgür. "Tecdîd mi, İnşa mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbal'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 193-206.
- Kavak, Özgür. *Reşid Rıza'nın Fıkıh Düşüncesi Çerçevesindeki Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kavak, Özgür. *Şah Veliyyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Kaya, Eyyüp Said. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 9-126.
- Khalfaoui, Mouez. *Pluralism and Plurality in Islamic Legal Scholarship*. USA: Gorgias Press, 2021.

- Kılıç, Muhammed Tayyib. “Hint Alt Kıtası Hanefî Fıkıh Birikimine Bir Örnek: Fakih Olarak İmâm Leknevî”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 89-140.
- Kılıç, Muharrem. “Modern Dönem İslâm Hukuku Teorisyenlerinden Muhammed Halid Mesud (1939-). *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 699-711.
- Kılınç, Mehmet Ali. “Mebâdiü’l-Usûl. Saîd Ahmed el-Bâlenbûrî. Pakistan: Mektebetü’l-Büsrâ, 2010”. *ATEBE Dergisi* 6 (2021), 205-208.
- Kortel, Haluk. *Delhi Sultanlarından Halaciler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Melîbârî, Zeynüddîn b. Abdilazîz. *Açıklamalı Şâfiî Fıkıhı*. çev. Ömer Saruhan - M. Mansur Demir. İstanbul: Dua Yayıncılık, 2010.
- Naassan, Mahmoud. “Nûru’l-Envâr fî Şerhi’l-Menâr li’ş-Şeyh Molla Cîven”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/16 (2016), 962-991.
- Oral, Abide Eser. *İmam Leknevî’nin Fetâvâ’sının Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Özaykal, Merve. “Azınlık Olarak Fıkıh Yapmak: Hindistan İslam Fıkıh Akademisi ve Tıbbî Kararları”. *İslâmî İlimler Dergisi* 18/1 (2023), 201-227.
- Özcan, Azmi. “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri Babürlü-Hind Modeli”. *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu*. 97-101. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Özşenel, Mehmet. “Hadislerin Teâruzu Durumunda Mezheplerin Esas Aldıkları Temel Prensiplerine Dair Abdülaziz ed-Dihlevî’nin Bir Risâlesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 501-503.
- Sedîqî, Matiullah. *Son Dönem Fıkıhçilerinden Sıddîk Hasan Han ve Fikhî görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Sharif İbrahimi, Mohammad. “Hint Alt Kıtası Kur’âniyyûn Ekolünün Namaz Anlayışı”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2023), 267-291.
- Songur, Haluk. “Pakistanlı İlk Dönem İslam Hukuku Üzerine Çalışan Son Dönem Âlimlerinden Ahmed Hasan (1932-1996)”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 545-556.
- Şah Veliyyullah. “el-İnsaf fi Beyani Sebebi’l-İhtilaf Risâlesi”. çev. Şükrü Özen. *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışmaları*. 57-144. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Şah Veliyyullah. “Şah Veliyyullah ve Ikdu’l-cîd Risâlesi”. çev. Hayreddin Karaman. *İctihad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*. 123-180. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Şah Veliyyullah. *Fıkhi İhtilaflarda Ölçü*. çev. Musa Hub. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şah Veliyyullah. *İctihad Risalesi*. çev. Rahmi Yaran. İstanbul: Gaye Kitabevi Dağıtım, 2002.
- Şeyh Nizâm el-Burhanpûrî. *el-Fetâva’l-Hindiyeye*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.
- Şimşek, Murat. *Şah Veliyyullah Dihlevî’nin İslam Hukuk Felsefesi (Makâsıdu’s-Şerîa) İle İlgili Görüşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Takî Osmanî, Muhammed. *Diyyobend İslam Medresesinin Büyük Alimleri*. çev. Deniz Çıkkılı. İstanbul: Rihle Kitap, 2023.
- Takî Osmanî, Muhammed. *Fetva Usulü*. çev. Emre Yazıcı. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010.

- Taşköprü, Ali. *Muhammed Abid es-Sindî'nin (ö.1257/1841) İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tayfur, Sabğatullah. "Siddîk Hasan Hân'ın Taklîde Karşı Duruşunun Kur'ânî Argümanları". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 89-105.
- Tok, Fatih – Azimi, Enayatullah. "Şah Veliyyullah Dihlevî Hakkında Farklı Dillerde Yapılan Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 4/2 (2023), 121-182.
- Tüfekçi, İbrahim. "Tânevî'nin İ'laü's-sünen isimli Eserindeki Fıkıh Metodu (Musarrât Hadisi Örneği)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 129-166.
- Yaşar, Mehmet Aziz. "Hint Alt Kıtası Şâfiî Fıkıh Birikimine Bir Örnek Olarak Zeynüddîn el-Melîbârî ve Fethu'l-Mu'in Bi Şerhi Kurratî'l-'Ayn Adlı Eseri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2020), 7-38.
- Yazıcı, Abdurrahman. "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde İslâm Miras Hukuku Çalışmaları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 309-328.
- Zafaru İslam. *Fatawa Literature of the Sultanate Period*. Yeni Delhi: Kanishka Publishers, 2005.
- Zafarul İslam. "Development of Islamic Jurisprudence in the Sultanate Period". *Hamdard Islamicus* 13/1 (1990), 15-24.
- Zafarul İslam. "Hindistan'da Sultanlıklar Döneminde Fıkıh İlminin Gelişmesi". çev. Halil Altuntaş. *Diyanet İlmî Dergi* 32/1 (1996), 57-66.
- Zeki, İzzetullah. *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*. Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019.



Türkiye’de Hint Havzasını Konu Alan Fıkıh Çalışmaları: Bir Hasıla

Ahmet Aydın

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Ana Bilim
Dalı

ahmet.aydin@bilecik.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0943-8813>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Türkiye’de Hint Havzasını Konu Alan Fıkıh Çalışmaları: Bir Hasıla” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Cinsiyet Gelişim Bozukluklarında İslam Hukukçularının
Dayandıkları Etik İlkeler: Psikolojik Komplikasyonların
Engellenmesinden Tıbbî Bakım Standartlarına**

*The Ethical Principles Relied Upon by Islamic Jurists in Disorders of
Sex Development: From Preventing Psychological Complications to
Standards of Medical Care*

Mine Doğan

Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Ana
Bilim Dalı – Ph.D. Candidate, İstanbul University, Institute of Social Sciences,
Department of Islamic Law
m.dogan4501@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9638-5774>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 05/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 24/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Doğan, Mine. "Cinsiyet Gelişim Bozukluklarında İslam Hukukçularının Dayandıkları Etik İlkeler: Psikolojik Komplikasyonların Engellenmesinden Tıbbî Bakım Standartlarına". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 465-493.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.1527645>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Cinsiyet gelişim bozukluklarını/CGB (hermafroditizm/interseksüalite/hüsnâlık) İslâmî biyoetiğe göre inceleyen bu makale, merkeze İslam hukukunu konumlandırarak CGB'li bireyler için düzenlenen dinî normların ardında yatan etik değerleri yansıtmaktadır. Makale, İslam hukukunda erken dönemlerden itibaren cinsiyet gelişim bozukluklarıyla ilgili normlar düzenlenirken etik değerlerin de dikkate alındığını iddia eder. Bu bağlamda makalenin kategorizasyonunda tarihsel ayırım tercih edilerek klasik dönemlerden çağdaş dönemlere İslam hukukçalarının cinsiyet gelişim bozuklukları konusunda dikkate aldıkları etik değerler vurgulanmıştır. Sonuç olarak klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarına etik yaklaşımın daha çok insan onurunun gözetilmesi ve mahremiyetin korunması amacıyla olası psikolojik komplikasyonların engellenmesi bağlamında şekillendiği saptanmıştır. Zamanla yaşanan tıbbî gelişmeler, CGB'li bireylerin bedenlerinden karşı cinse ait dokuları uzaklaştırma imkanı tanıyınca İslâmî etik değerlerde bir kırılma yaşanmıştır. Klasik dönemlerde, olası psikolojik komplikasyonların engellenmesi şeklinde gelişen etik yaklaşım, cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmü, helal olması halinde delilleri, dinî meşruiyet parametreleri ve aydınlatılmış onam doktrini gibi daha çok CGB için tıbbî bakım standartları geliştirmeye evrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Biyoetik, Biyofikih, Hermafrodit, İnterseks, Hüsnâ.

Abstract

Determining or assigning the sex of a newborn baby can be a complicated matter. Those with a male chromosomal structure may look like a typical woman, and those with a female chromosomal structure may look like a typical male, or people may have ambiguous external genitalia. The phenomenon referred to by terms such as Disorders of Sex Development (DSD), hermaphroditism, and intersexuality has become a subject of interdisciplinary inquiry, engaging fields such as medicine, theology, law, philosophy, and ethics. This article discusses disorders of sex development according to Islamic bioethics. The aim of the article is to reveal Islam's ethical approach to disorders of sex development through the example of Islamic law.

Disorders of sex development have been carefully addressed by Islamic jurists since the early periods, and ethical values were also considered in regulating rulings for individuals with DSD. Considering that ethical discussions about disorders of sex development are shaped according to the medical conjuncture of each period, the ethical approach to DSD in classical Islamic law was shaped in the context of protecting human dignity and privacy. For example, in cases where it is necessary to look at the external genital organs of a person with DSD, it was decided to purchase a concubine (*jariya*). Considering that according to Islamic law, the marriage of an individual with DSD whose sex has not been assigned is not allowed, it is aimed to protect the human dignity and privacy of the individuals with DSD by assigning the task of sex assignment and circumcision to the concubine. According to classical Islamic law, the two institutions that create privacy for looking at the external genital organs of the opposite sex are marriage and having a concubine. These Islamic rulings may imply that, depending on the medical conditions of the period, the ethical approach to DSD in classical Islamic law was shaped mostly to prevent psychological complications.

Over time, with advancements in medicine allowing for the removal of tissues associated with the opposite sex from the bodies of individuals with DSD, a significant shift occurred in Islamic ethical values. In this context, contemporary Islamic jurists have focused on ethical values such as the Islamic rulings of sex correction surgeries, the evidence for permissibility (halal status) of these surgeries, the necessary parameters for the religious legitimacy of these procedures, and the doctrine of informed consent. In other words, the ethical approach, which initially focused on preventing psychological complications, evolved into the development of standards of medical care for DSD. This shift in the ethical approach of Islamic law regarding disorders of sex development emphasizes the importance of the medical context in the ethical discussions surrounding DSD. While contemporary Islamic jurists were investigating the ruling of sex correction operations, they questioned whether there was a medical indication for surgical interventions performed under DSD conditions. Contemporary Islamic jurists who accept disorders of sex development (DSD) as an anomaly occurring during the prenatal period have ruled that sex correction surge-

ries are permissible (halal) as part of medical treatment. They have used some evidence to achieve this result: these surgical operations are considered part of medical treatment; they do not cause deformity to the body, thus not violating the dignity of the human body, and they align with the higher interests (maslahahs) of preserving life and lineage. However, sex correction operations are not considered unlimitedly halal in Islamic ethics. A number of parameters have been established to ensure the Islamic legitimacy of sex correction operations. For example, in order to perform sex correction operations, parameters required, such as the sex must be definitively unclear, there must be a medical indication for the surgery, and the operation should be considered a last resort. In contemporary Islamic ethics, the doctrine of informed consent is highly valued in sex correction surgeries. In this context, contemporary Islamic jurists demand that, regardless of the outcome, the physician must completely inform the individual with DSD or, if the individual is incompetent, his/her parents. Thus, it may be said that the autonomy of individuals with DSD is valued as an extension of the principle of informed consent in Islamic ethics. As a result, this article argues that ethical values have been considered in regulating religious rulings related to disorders of sex development in Islamic law since its early periods. It positions the shifts in the ethical approach under DSD conditions in classical and contemporary Islamic law within the context of the changing medical conjuncture.

Keywords: Islamic Law, Bioethics, Biofiqh, Hermaphrodite, Intersex, Khuntha.

Giriş*

“Her tefekkür birtakım kabullerle başlar; fıkıhın (İslam hukukunun) vahiy emirleri ve yasaklarını hareket noktası aldığı doğru olmakla beraber “geçerli normu” tanımlarken normun “insan için” var olduğu gerçeğini keşfetmesi fıkhi tefekkürü etik tefekküre daha fazla yaklaştırmıştır. Rasyonel olarak iyi-kötü, doğru-yanlış yargıları üzerine bir düşünüş yapan etik tam da bu noktada fıkhi tefekkürle buluşmaktadır.”¹ Bir anlamda İslam hukukunun, erken dönemlerden itibaren insanlığın pratik sorunlarına norm üretirken İslamî etik değerlerin gelişmesinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Örneğin, “Genellikle hem erkek hem de kadın cinsiyetine ait olduğu anlaşılan özelliklerin tek bir vücutta birleştiği fiziksel ve/veya kromozomal bir dizi olasılık.”² şeklinde tanımlanan cinsiyet gelişim bozuklukları/CGB (hermafroditizm/interseksüalite/hünsâlık), İslam hukukunda dinî etik değerlerin hissedildiği bir

* Bu makale, Mine Doğan tarafından Merve Özaykal'ın danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinden istifadeyle yazılmıştır. bk. Mine Doğan, *Tıbbî, Etik ve Fıkhi Yönleriyle Cinsiyet Gelişim Bozuklukları (Hermafroditizm/İnterseksüalite/Hünsâlık)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Ayrıca bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından “122K853” numaralı 1001 projesi ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK’a teşekkürlerimizi sunarız. Makalede etik kurul onayı gerekli olmuştur: Makale için gereken etik onay “İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu” tarafından 27.03.2023 tarihinde verilmiştir. İzin no: E-35980450-663.05-1701613. Son olarak makalenin hazırlanma sürecinde kıymetli revizeleri ile destek olan Prof. Dr. Necmettin Kızılkaya, Doç. Dr. Merve Özaykal ve Dr. Öğr. Üyesi Tayyibe Bardakçı'ya içten teşekkürlerimi sunuyorum.

1 Mürteza Bedir, “Bir Fıkıh-Etik Karşılaştırması Denemesi”, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci*, ed. M. İhsan Karaman vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 60.

2 Morgan Holmes, *Intersex: A Perilous Difference* (Pennsylvania: Susquehanna University Press, 2008), 32.

konudur. Bu makale, cinsiyet gelişim bozuklukları örneklemleri üzerinden İslam hukukçularının pratik meseleleri çözümlerken benimsedikleri etik değerleri konu edinmektedir. Makalenin amacı, İslam dünyasının etik duruşunun şekillenmesinde merkezi öneme sahip İslam hukukunun, cinsiyet gelişim bozukluklarını ele alırken hükümlerin arka planına konumlandığı etik değerlerin vurgulanmasıdır.

Makalede veriler toplanırken yarı yapılandırılmış mülakat ve arşiv (literatür taraması, doküman analizi) veri seti kullanılmıştır. Elde edilen veriler fenomenolojik analiz yöntemiyle işlenerek klasik dönemlerden günümüze kadar İslam hukukçularının cinsiyet gelişim bozukluklarına dair etik yaklaşımındaki değişim yansıtılmıştır. Bu bağlamda makalenin kategorizasyonunda tarihsel ayırım dikkate alınarak klasik dönemlerden günümüze kadar cinsiyet gelişim bozuklukları hakkında İslam hukukunun gözettiği etik değerlerdeki dönüşüm incelenmiştir. Çalışmanın genel iddiası, İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarına dair hükümler düzenlenirken etik değerlerin dikkate alındığıdır. Çalışmanın özel iddiası ise tıbbî bilginin değişimiyle İslam hukukunun cinsiyet gelişim bozukluklarına etik yaklaşımında kırılmanın yaşandığıdır. Çünkü klasik İslam hukukunda CGB koşullarında insan onuru (mükerrremliği) ve mahremiyetini gözetmeyi merkeze alan etik değerler, utanma ve dışlanma duygusu gibi olası psikolojik komplikasyonların/rahatsızlıkların engellenmesine hizmet ederken günümüze yaklaştıkça tıbbî imkanların gelişmesiyle CGB konusunda -cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmü, helal olması halinde söz konusu operasyonların dinî meşruiyeti için gereken parametreler gibi- tıbbî bakım standartlarının düzenlenmesine hizmet eden hükümlerin verildiği saptanmıştır.

Cinsiyet gelişim bozukluklarıyla ilgili İslam hukuku literatürüne bakıldığında konunun daha çok tıbbî ve hukukî perspektiften ele alındığı görülmektedir.³ İslam hukukunun CGB için norm üretirken dikkate aldığı etik değerleri

3 Batı etiğinde cinsiyet gelişim bozukluklarına dair tartışmaları içeren pek çok eser vardır. Ellen K. Feder, *Making Sense of Intersex* (Indiana: Indiana University Press, 2014); Natalie Delimata, *Articulating Intersex: A Crisis at the Intersection of Scientific Facts and Social Ideals* (Switzerland: Springer Nature Press, 2019); Katrina Karkazis, *Fixing Sex* (London and Durham: Duke University Press, 2008); Morgan Holmes (ed.), *Critical Intersex* (Burlington: Ashgate Press, 2009); David A. Rubin, *Intersex Matters* (New York: Suny Press, 2017) adlı çalışmalar bunların birkaçıdır. İlgili alanyazın incelendiğinde Batı etiğindeki tartışmaların daha çok cinsiyet gelişim bozukluklarında uygulanan tıbbî bakım standartlarına odaklandığı görülür. İslam hukuku alanında CGB'ye dair çalışmaların ise meselenin daha çok hukukî ve tıbbî boyutuna odaklandığı görülmektedir. Örneğin İlyas Çalışkan, *İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler (Hünsâ)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011) isimli çalışma incelendiğinde daha çok CGB'nin tıp ve İslam hukuku perspektifinden ele alındığı, İslam hukuku pasajlarında İslam hukukunun meseleye tıbbî ve hukukî yaklaşımından bahsedildiği görülmüştür. Ancak İslam hukukunun CGB'ye etik yaklaşımı ele alınmamıştır. Adeta İlyas Çalışkan'ın tez çalışmasının makale formatı olan Hilal Duman,

inceleyen bir çalışma tespit edilememiştir. Bugün, CGB koşullarında etik ilminin önemli rolü düşünüldüğünde konunun İslamî biyoetiğe göre ele alınmasının değeri büyüktür. Bu bağlamda çalışmamız, İslamî biyoetiğe önemli veriler sağlayan İslam hukuku alanında cinsiyet gelişim bozukluklarını inceleyerek söz konusu disiplinin CGB'yi çözümlerken benimsediği etik yaklaşımı sunması açısından özgün durmaktadır.

1. Klasik İslam Hukukunun CGB'ye Etik Yaklaşımı: Olası Psikolojik Komplikasyonların Engellenmesi

Cinsiyet gelişim bozuklukları, klasik dönemlerden itibaren İslam hukukçuları tarafından etik değerlerin gözetildiği bir konudur. Cinsiyet gelişim bozukluklarına dair etik tartışmaların daha çok tıbbî bakım üzerine konumlandığı düşünüldüğünde İslam hukukçularının konuya etik yaklaşımının da dönemin tıbbî bilgisine göre değişeceği açıktır. Örneğin klasik tıbbî konjonktürde günümüzdeki gibi kurumsal anlamda cinsiyeti belirlemekle görevli hekimlerin bulunmaması, etraftaki insanların biyolojik cinsiyeti keşfedebilmek için CGB'li bireyin genital organlarına bakmaları riskini doğurmuş olabilir. Bu durumun, insan onuru ve mahremiyetini zedeleyici doğasını fark ettiği anlaşılan Hanefî mezhebinin önemli hukukçularından Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090), yabancı kimselerin cinsiyeti deşifre edebilmek için mürâhik dönemindeki⁴ CGB'li bireyin genital organlarına bakamayacağına hükmetmiştir.⁵ Ancak ileride bahsedileceği üzere İslam hukukunda CGB'li bireylerin cinsiyetinin olabildiğince erken vakitte belirlenmesi gerekir. Bu anlayış baz alındığında klasik dönemlerde cinsiyetin erkenden belirlenmesine önem verildiği görülür. Bu nedenle Hanefî hukukçu Serahsî, mürâhik dönemindeki CGB'li

“İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002) adlı makalede de konunun tıbbî ve hukukî boyuttan ele alındığı tespit edilmiştir. Mine Doğan - Merve Özakal, “Klasik Fıkıhın Cinsiyet Gelişim Bozukluklarına Bakışını Yeniden Düşünmek: Güncel Tıbbî Bilgi Açısından Bir İnceleme”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (2023) adlı makalede ise klasik İslam hukukunun CGB'yi çözümlerken kullandığı tıbbî bilgi ile çağdaş tıbbin görüşleri incelenerek konu sadece tıbbî boyuttan ele alınmıştır. İkincil literatürün genel değerlendirmesinde CGB konusunda Batı etiğinin tartışmalarını yansıtan eserlerin oldukça fazla olduğu, ancak konuyu İslamî biyoetiğin yaklaşımına göre ele alan herhangi bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu makalenin, cinsiyet gelişim bozukluklarını İslam hukukunun etik perspektifiyle ele alması özgün durmaktadır.

- 4 Mürâhik dönemi, ergenlik yaşının asgari sınırına gelmiş, ancak biyolojik olarak ergenliğe girmemiş kimseleri ifade eder. Hanefî mezhebinde mürâhikin yaşı bazı eserlerde 10, bazılarında 12 olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda kişi, 10 veya 12 yaşından ergenliğe girene kadarki dönemde mürâhik hükmünde ele alınmıştır. Ayrıntı için bk. Nizâm Burhânpûrlu vd., *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1980), 6/439; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 10/451.
- 5 Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993), 30/110.

bireyin cinsiyetinin belirlenmesi işini cariyelere bırakmıştır. Ona göre 10 veya 12 yaşına gelen/mürâhik CGB'li birey ergenliğe girmiş gibi kabul edildiğinden, kendisine cinsiyetin belirlenmesinden anlayan bir cariyeye satın alınacaktır. Sadece cariyenin, mürâhik CGB'li bireyin genital organlarına bakarak cinsiyeti belirleme hakkı vardır. Çünkü CGB'li bireyin cinsiyetinin erkek olduğu düşünüldüğünde -cariyenin efendisi konumuna geleceğinden- söz konusu cariyenin, efendisinin genital organlarına bakmasında bir sakınca yoktur. Cinsiyetin dışı olması halinde ise ihtiyaç durumunda hemcinslerin birbirlerinin bedenlerine bakmaları helaldir.⁶ Serahsî'de geçen bu hüküm, bir yandan cinsiyetin olabildiğince erken vakitte belirlenmesine, diğer yandan mürâhik CGB'li bireyin insan onuru ve mahremiyetinin zedelenmemesine önem gösterildiği şeklinde yorumlanabilir.

Hanefî hukukçu Serahsî, cinsiyetin belirlenmesi için cariyenin satın alınacağına hükmederken mürâhik CGB'li bireyin yeteri kadar maddi durumunun olmamasını da düşünmüştür. Bu bağlamda ona göre maddi durumu yetersiz olan mürâhik CGB'li birey için alınacak cariyenin ücreti devletin hazinesinden (beytülmal) karşılanacaktır. Ücreti böyle karşılanan cariyeye, cinsiyeti belirledikten sonra görevini yerine getirdiği için satılarak ücreti tekrar devlet hazinesine iade edilecektir.⁷ Bu hüküm, klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarının yalnızca bireyi ilgilendiren bir durum olmayıp kamu meselesi haline geldiğini göstermesi açısından anlamlıdır. Hanefî hukukçu Serahsî de bu hükme gittiği pasajlarda "Çünkü devletin hazinesi kamunun maslahatı için kullanılır." gerekçesini göstererek⁸ CGB'nin toplumsal bir mesele olduğunu vurgulamış görünmektedir. Dolayısıyla klasik İslam hukukunun, günümüzde biyolojik cinsiyetin belirlenmesinin, kamunun (hekimlerin) işi olmayıp yalnızca kişinin kendisini ilgilendiren bireysel bir mesele olduğunu savunan Batılı etik yaklaşımların⁹ karşısında konumlandığı söylenebilir. Diğer yandan, klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarının kamusal bir mesele olması, aslında cinsiyetin belirlenmesinin toplumun iyiliği için de önemli olduğunu gösterebilir. Çünkü hukukî normların ikili cinsiyet konfigürasyonuna göre düzenlendiği düşünüldüğünde toplumun fertlerinin, cinsiyeti belirsiz olan kimsenin yanında hangi cinsel rolü edinecekleri konusunda kararsız kalmaları sıkıntı verici olabilir.

Bunun yanında aslında klasik dönemlere özel bir kategori olan cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyler (hünsâ-yı müşkil) için düzenlenen yeni hukukî normlar incelendiğinde de cinsiyet gelişim bozukluklarının toplumsal

6 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/110.

7 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/110.

8 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/110.

9 David T. Ozar, "Towards a More Inclusive Conception of Gender – Diversity for Intersex Advocacy and Ethics", *Ethics and Intersex*, ed. Sharon E. Sytsma (Netherlands: Springer Press, 2006), 29/17-20.

bir mesele olarak değerlendirildiği söylenebilir. Klasik İslam hukukçuları, dönemin tıbbî bilgisine göre düzenledikleri cinsiyet belirleme kriterlerini kullanmalarına rağmen toplumda cinsiyeti belirlenemeyen bireyler kalmıştır.¹⁰ Böyle bir kimse sosyal ilişkilerinde ve dinî ritüellerinde hangi cinsel rolü edineceğini sorduğunda klasik İslam hukukçuları biyolojik cinsiyeti belirleyemedikleri için bireye çözüm üretmekten vazgeçmemişlerdir. Aksine bireyin topluma kazandırılması için cinsiyet biyolojik olarak belirlenemese dahi hukukî olarak belirlenmesi denenmiş ve söz konusu CGB'li bireyler için embriyonik evreden terminal evreye pek çok yeni hüküm düzenlenmiştir.¹¹ Bu veriler bir yandan klasik İslam hukukunda cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireylerin toplumda damgalanmadıklarını, aksine toplumla birlikte yaşamlarını devam ettirebilmeleri için orijinal çözümlerin üretildiğini gösterebilir. Diğer yandan CGB'nin kamusal bir mesele olarak görüldüğünü destekleyebilir.

Ayrıca erken dönemlerde CGB'nin kamusal bir mesele olarak görülmesi, Hanefî hukukçu Serahsî'nin cinsiyeti belirleme görevini cariyelere vermesinin nedenini de açıklayabilir. Çünkü günümüzdeki manasıyla cinsiyeti belirlemek için tıbbî muayeneyi gerçekleştirecek kurumsal bir hekimlik müessesesine ihtiyaç olmadığı ve CGB'li bireylerin toplum tarafından bilindiği düşünüldüğünde, bazı insanların biyolojik cinsiyetin ne olduğunu merak ederek mürâhik dönemindeki CGB'li bireyin genital organlarına bakmak istemeleri muhtemeldir. Bu durumun insan onuru ve mahremiyetini zedeleyeceğini anlayan Hanefî hukukçu Serahsî'nin verdiği hükümde CGB'li bireyin utanma ve dışlanma gibi duygular hissederek olası psikolojik komplikasyonlar/rahatsızlıklar yaşamasını engellemeye çalıştığı söylenebilir. Bu noktada cinsiyetin belirlenmesi için neden evlilik kurumuna başvurulmayıp cariyelik müessesesinin kullanıldığı sorusu akla gelebilir. İlgili sorunun cevaplanması, hukuk ekollerinin henüz cinsiyeti belirlenememiş CGB'li bireyin evlenmesinin hükmü konusundaki görüşlerine bağlıdır. Dört hukuk mezhebinin de cinsiyeti belli olmayan CGB'li bireyin evliliğini helal görmediği düşünüldüğünde¹² cariyelik müessesesine başvurmanın mantığı belirlemektedir. Çünkü

10 İslam hukukunun cinsiyet gelişim bozukluklarını incelerken dikkate aldığı tıbbî bilgiler için bk. Doğan - Özyakal, "Klasik Fıkıhın Cinsiyet Gelişim Bozukluklarına Bakışını Yeniden Düşünmek: Güncel Tıbbî Bilgi Açısından Bir İnceleme", 809-835.

11 Klasik İslam hukukunda cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyler için düzenlenen hükümlerin ayrıntısı ve biyofikih analizi için bk. Mine Doğan, "Klasik İslam Hukukunun Cinsiyeti Atanamayan Kategorisi: Hünsâ-yı Müşkil", *Cinsiyetsizleştirme*, ed. Huriye Martı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024 yayın aşamasında)

12 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 9/323; Ebû Muhammed Muvakkakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1972), 6/710; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 8/616; Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-*

İslam hukukuna göre karşı cinsler arasında genital organlara bakacak kadar mahremiyetin doğması evlilik veya cariyelik ilişkisine bağlıdır.

Ayrıca neden toplumda sağlık işleriyle ilgilenen bireylerin mürâhik döneminde cinsiyetin belirlenmesi için görevlendirilmedikleri sorusu da gündeme gelebilir. Erken dönemlerde toplumda günümüzde olduğu gibi kurumsal bir hekimlik müessesesinin olmadığı, daha çok bireysel anlamda ebelerin veya erkek sağlıkçıların bulunduğu bilinmektedir. Bu bağlamda cinsiyeti henüz belirlenmeyen CGB'li bireyin gerçekten hamile olup olmadığının¹³ veya ondan gelen sütün hangi cinse ait olduğunun tespiti¹⁴ gibi konularda kendilerine başvurulmuş ebelerden niçin cinsiyet belirlenirken faydalanılmamıştır? Bu durumun farklı nedenleri olabilir. Öncelikle günümüzde bazı CGB'li bireylerin, hekimlerin genital muayenesinden ötürü utanç hissettikleri¹⁵ düşünüldüğünde klasik dönemlerde de sağlıklı ilgilenen kişilerin genital organlara bakmalarının, ergenliğe girmiş gibi kabul edilen mürâhik CGB'li bireyler için psikolojik komplikasyonlar doğuracağı düşünülmüş olabilir. Diğer yandan İslam hukukunda kişilerin öncelikle hemcinslerinden hekimleri tercih etmelerinin daha uygun olduğuna hükmedilmektedir.¹⁶ Bu bağlamda klasik zamanlarda cinsiyeti belli olmayan ve mürâhik döneminde olduğundan, ergenliğe girmiş gibi değerlendirilen bir kimse için sağlıkçı tercihinde bulunmak zor görünmektedir.

Bunun yanında CGB'li bireyin cinsiyetini belirlemesi için cariyenin ne zaman alınacağı merak konusu olabilir. Hanefî hukukçu Serahsî'nin, mürâhik birey için cariyenin satın alınacağını ifade etmesi, 10 veya 12 yaşından itibaren ergenliğin biyolojik belirtilerini gösterene kadarki döneme işaret etmektedir. Yani cariyenin alınma vakti ergenliğin öncesidir. Çünkü ergenlikten sonra vücutta gelişen ikincil cinsiyet karakterlerinin diğer insanlar tarafından da tespit

kinâ' 'an metni'l-İknâ' (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 4/564; Ebü'l-Mehâsin Abdül-vâhid b. İsmâil er-Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb fi furûi'l-mezhebi's-Şâfiî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 9/372.

13 Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe* (Beyrut: Dârü'l-fikr, ty.), 2/48; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi kavâ'id ve furû'i fikhî's-Şâfi'iyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 241.

14 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 11/413; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 11/439; Ebü Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *et-Tehzîb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 6/303; Ebü'l-Hüseyn İbn Ebü'l-Hayr Yahya b. Ebü'l-Hayr b. Sâlim b. Esad el-İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2000), 11/157; Ebü Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1983), 8/284.

15 Feder, *Making Sense of Intersex*, 90.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. Merve Özyakal, "Tıpta Ayıp Yok mu? Doktora Namahrem Olmaz mı? Biyofikih Perspektifinden Hastanın Beden Mahremiyeti", *Hasta Mahremiyeti*, ed. İlhan İlkılıç vd. (İstanbul: ISAR Yayınları, 2020), 139-164.

edilebileceği düşünüldüğünde bu aşamada cariyenin alınması anlamsız durmaktadır. Serahsî, Alâüddin el-Kâsânî (ö. 587/1191) ve Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî (ö. 683/1284) gibi Hanefi hukukçuların ergenliğin ardından CGB'li bireyin bedeninde sakal ve göğüs gelişimi gibi belirtilerin (ikincil cinsiyet karakterlerinin) ortaya çıkmasından ötürü cinsiyetin belirsiz kalamayacağını vurgulaması¹⁷ bunu göstermektedir. Ancak CGB'li bireyin bebeklikten mürâhik çağına kadarki dönemde cinsiyetinin kim tarafından belirlendiği sorusu cevapsız kalmaktadır. Henüz mürâhik dönemine girmeyen CGB'li bireyin cinsiyetini belirleme işinde ebeveynin veya bireyin kendisinin alternatif olarak düşünülmesi mümkündür. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği gibi mürâhik döneminde cinsiyetin belirlenmesi konusunda CGB'li birey ergenliğe girmiş kimse gibi değerlendirildiğinden, artık cinsiyeti belirleme konusunda ebeveynin değil de kişiye ergenliğin ardından genital organlara bakma mahremiyetini doğuracak cariyenin satın alınmasının tercih edildiği söylenebilir. Bu bağlamda ergenliğe girmiş gibi kabul edildiği bir aşamada cinsiyetin belirlenmesi görevinin cariyeye verilmesi, CGB'li bireyin mahremiyetinin korunmaya çalışıldığını gösterebilir.

Son olarak klasik dönemlerin tıbbî bilgisine göre cariyenin, mürâhik CGB'li bireyin genital muayenesini nasıl yapacağı da sorulabilir. Dönemin tıbbî bilgisinde ergenlikten önce kullanılan tek kriterin üretranın (idrar çıkışı) konumu olduğu bilinmektedir.¹⁸ Dolayısıyla kanaatimizce cariyenin cinsiyeti belirlenmesiyle kastedilen, mürâhik CGB'li birey idrarını yaparken idrarın nereden geldiğine bakarak üretranın genital organlardaki konumunu tespit etmesidir. Buna göre cariyeye, üretra genital bölgenin üst kısmında konumlandığında penis olacağı için cinsiyetin erkek olduğuna, biraz alt kısımda konumlandığında vajina olacağı için cinsiyetin dişi olduğuna hükmedecektir.

Klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarıyla ilgili hükümlerde etik değerlerin gözetildiği anlaşılan bir diğer konu sünnet olmaktır. Hanefi hukukçu Burhânüddîn el-Buhârî'ye (ö. 616/1219) göre sünnet olmak faziletli bir pratiktir.¹⁹ CGB'li bireyi düşündüğümüzde cinsiyet belirsiz olduğunda onu hangi cinsin sünnet edeceği önemli bir sorundur. Klasik İslam hu-

17 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/105; Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i' u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 7/327; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009), 3/53.

18 İmam Muhammed, *el-Asl*, 9/334; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âli Rükniiddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb* (Katar: Dârü'l-Minhâc, 2009), 1/132; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/114; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Yûnus es-Sıkkî, *el-Câmî' li mesâ'ili'l-Müdevvene ve'l-Muhtelata* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 9/267.

19 Ebû'l-Me'âli Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 5/375.

kukçuları, cinsiyetin belirsizliğinden ötürü mürâhik dönemindeki CGB'li bireyin sünnet olma onurundan mahrum kalmaması için bu işten anlayan bir cariyenin satın alınacağına hükmetmişlerdir.²⁰ Bu meselede de mürâhik CGB'li bireyin maddi durumu yetersiz olduğunda cariyenin masrafları devlet hazinesinden karşılanacaktır. Sünnet operasyonunun tamamlanmasıyla cariye satılarak parası devlet hazinesine iade edilecektir.²¹ Bu hüküm, klasik İslam toplumunda henüz cinsiyeti belirlenmemiş ve genital organlara bakma mahremiyeti konusunda ergenler gibi değerlendirilen mürâhik CGB'li bireylerin dışlanmadığını, diğer insanların onur duydukları uygulamalardan mahrum kalmamaları için insan onurunun korunmasına hizmet eden çözümlerin üretildiğini vurgulamaktadır.

Klasik dönemlerde insan onurunun yalnızca CGB'li bireyler için gözetildiği sanılmamalıdır. Bu durumun örneği evlilik müessesesinde görülmektedir. Klasik dönemlerde cinsiyeti belirlenebilse dahi CGB'li birey cerrahî tekniklerin yetersizliği nedeniyle ölene dek karşı cinsin dokularıyla yaşamak zorunda kalıyordu. Bu nedenle bazı klasik İslam hukukçuları, ilgili durumun cinsiyeti belirlenen CGB'li bireyle evlenen tarafı rahatsız etmesi halinde ona boşanma yetkisi veya miladi 900'lü yıllarda vücuttaki karşı cinsle ait dokuları uzaklaştırma imkanı geliştiği için eşini tedaviye zorlama hakkı tanımışlardır.²² Kanaatimizce bu hüküm, her ne kadar biyolojik cinsiyeti belli olsa da karşı cinsle ait dokular barındıran bir kimseyle evliliğini sürdürmek istemeyen tarafın insan onurunun dikkate alındığını gözler önüne sermektedir. Diğer yandan karşı cinsle ait dokular uzaklaştırılmasa bile cinsiyeti belirlenebilen CGB'li bireylerin evlilik hakkının korunduğunu göstermesi açısından da önemli durmaktadır.

Cinsiyeti belirlenen CGB'li bireylerin evliliğinde karşı tarafın insanlık onurunun korunduğu şeklinde yorumlanabilecek bir başka hüküm, Şâfiî hukukçular tarafından verilmiştir. Cinsiyetin belirlenmesi için literatüre cinsel yönelim kriterini kazandıran söz konusu İslam hukukçuları, somut/fiziksel yöntemlerle cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyin, evlilik gibi önemli bir haktan mahrum kalmaması için cinsel yönelimine göre evlenebileceğini savunmuşlardır.²³ Ancak cinsel yönelimini itiraf ederek evlenen CGB'li birey ardından

20 İmam Muhammed, *el-Asl*, 9/327; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 7/328; Abdurrahman b. Muhammed Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: Tereke Yayıncılık, 2015), 4/536; Burhânîpûrlu vd., *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, 6/439.

21 Ebû 'Amr Takiyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ b. Salâh, *Fetâvâ İbni Salâh* (Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1986), 2/469; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/304; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 10/448.

22 Mâverîdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 11/413; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 9/371-372; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed 'Îlîş, *Minehu'l-celîl şerhu Muhtasarı Halîl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989), 9/719; Muhammed b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şînkîî, *Şerhu Zâdi'l-Mustakni'*, 6/278. <https://audio.islamweb.net/audio/index.php?page=FullContent&audioid=341155>

23 Mâverîdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 11/413; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 9/372; Begavî, *et-Tehzîb*, 5/472.

yanıldığını, aslında diğer cinse karşı cinsel çekim hissettiğini söylediğinde ne olacaktır? Bu konuda eğer somut/fiziksel özellikler bireyin yeni cinsel yönelimi itirafını onaylıyorsa cinsiyeti yeniden belirlenmiş, dolayısıyla evlilik birliği sonlanmıştı. Örneğin cinsel yöneliminin kadınlara karşı olduğunu söyleyerek erkek rolünde evlenen CGB'li birey, bir süre sonra cinsiyetinin dışı olduğunu itiraf ederse ve hamile kalmak gibi kadınlara özgü fiziksel bir belirti gösterirse cinsiyeti dışı olarak tekrar belirlenir. Bedeninde yeni cinsel yönelim itirafını destekleyen somut/fiziksel emareler görünmediğinde ise onun sözüne göre cinsiyet tekrar belirlenemez. Ancak Şâfiî ekolü, bu durumda eşinin yeni cinsel yönelim itirafından dolayı evliliğini sürdürmek istemeyen tarafın boşanma yetkisinin olduğunu savunmuştur.²⁴ Bu hüküm, Şâfiî ekolünde somut/fiziksel kriterlerle desteklenmeyen cinsel yönelim konusundaki itirafa, hükmün değişmesi konusunda bir değer atfedilmese bile karşı tarafın insan onurunun korunması adına önem verildiğini gösterebilir. Dolayısıyla bazı durumlar hüküm bazında bir etkiye sahip olmasa da etik değerler anlamında etki yaratabilmiştir.

Klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozuklukları konusu çözümlenirken etik değerlerin gözetildiği şeklinde yorumlanabilecek diğer nokta, CGB'li bireyin cenaze hukukunda bile insan onuru ve mahremiyetinin korunmasına devam edilmesidir. Bu bağlamda Hanefî ve Hanbelî hukukçular mürâhik çağından itibaren cinsiyeti belirsiz kalmış CGB'li bireyin vefatının ardından bedenine karşı cinsin bakmasını engellemek için yıkanma hükmünü düşürüp teyemmüm edileceğine karar vermişlerdir. Mürâhik çağına girdikten sonra cinsiyeti belirlenemeden vefat eden CGB'li bireyin teyemmümünü yalnızca kendisine mahrem akrabaları yaptırabilir. Mahrem akrabaları bulunmadığında ise teyemmümü yabancı bir kimse yapar. Ancak yabancı bir erkek teyemmümü istediği gibi yapamaz. Eline bir bez geçirir ve kol bölgesine gelince kafasını öbür tarafa çevirmesi gerekir. Çünkü CGB'li bireyin kadın olma ihtimali dikkate alındığında kol bölgesi avret yerlerinden sayılır.²⁵ Şâfiî ekolü

24 Mâverîdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 11/413; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 9/372; Begavî, *et-Tehzîb*, 5/472.

25 İmam Muhammed, *el-Asl*, 9/323; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/105; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 7/328; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 6/216; Ebû Abdillâh Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Müflih, *Kitâbü'l-Fürû'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 3/293; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kinâ'*, 2/91; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî el-Hamevî, *Gamzü 'uyûni'l-besâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 3/372; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 10/450; Halid er-Ribât - Seyyid İzzet, *el-Câmi' li-'ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Kuveyt: Dârü'l-Felâh, 2009), 7/43.

ise meseleye daha farklı yaklaşarak istishâb kaidesine²⁶ göre çözüm üretmiştir. Buna göre çocukken CGB'li bireyi mahrem akrabaları yıkadığı için cinsiyetin belirsiz olması durumunda ölümünün ardından da onu kadın ve erkek mahrem akrabalarının birlikte yıkaması gerekir. Ancak hiçbir mahrem akrabası olmayan CGB'li bireyi yabancı kimseler gözlerini kapatarak yıkarlar. Bazı Şâfiî hukukçulara göre ise cinsiyeti belirlenmeden vefat eden CGB'li kimseyi herhangi bir kadın veya erkek ancak bir örtünün altından yıkayabilir.²⁷

Mâlikî hukukçu Ebû Ca'fer er-Ruaynî'ye (ö. 779/1378) göre ise cinsiyeti belirlenmeden vefat eden CGB'li bireyin yıkanma işini üstlenecek bir cariye satın alınmalıdır. Ruaynî, CGB'li bireyin parası olmadığına cariyenin devlet hazinesinden alınacağını, ancak devlet hazinesinden de alınamıyorsa CGB'li bireyin teyemmüm ettirileceğini savunmuştur.²⁸ Fakat Hanefî hukukçular Ebû Bekr el-Haddâd (ö. 800/1398) ve Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687) tarafından cariye satın alınması fikri eleştirilmiştir. Çünkü kişinin öldükten sonra zimmeti ortadan kalktığı için mülkiyetine bir şey katması söz konusu olamaz. Aynı şekilde ölmeden önce kişinin cariyesi olsa bile ölümüyle birlikte bu cariye mirasçılara kalacaktır. O halde her iki durumda da yıkama işini cariyenin üstlenmesi uygun değildir.²⁹

Görüldüğü üzere cinsiyeti belirlenmeden vefat eden CGB'li bireyin cenaze hukukunda etik değerlere yaraşır şekilde nasıl muamele göreceği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce bu görüşlerin ortak noktası, CGB'li bireyin yaşarken olduğu gibi son yolculuğunda da insan onuru ve mahremiyetinin korunmasına gösterilen özendir. Dolayısıyla cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyin vefatının ardından gündem olan bu hassas meseleler, klasik İslam hukukunda CGB konusunda edinilen etik duruşun özel bir yansıması olabilir. Çünkü cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyler için yaşam sürecinde etik değerleri içeren yeni hukukî normlar düzenleyen klasik İslam hukukçuları cenaze hukukunda da hassas davranmışlardır. Ölü bedeninin saygınlığı genel kuralını işletirken CGB'li bireyler için daha hassas etik

26 İstishâb, "Bir zamanda sabit olan bir durumun, aksini gösteren bir durum bulunmadıkça sonrasında da mevcut olduğuna hükmetmeyi gerekli kılan kadidedir." Ayrıntı için bk. Ali Barakadoğlu, "İstishâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/376-381.

27 Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 3/18; Cüveynî, *Nihayetü'l-matlab*, 3/13; Ebû'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali İbnü'r-Rif'a, *Kifâyetü'n-nebih fi şerhi't-Tenbih* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 5/22; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 3/113; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hafîb eş-Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 4/214-215.

28 Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl*, 8/624.

29 Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire şerh li-Muhtasari'l-İmam el-Kudûrî* (Katar: Arwîqa Yayınları, 2015), 4/202; Hamevî, *Gamzû 'uyûnî'l-besâir*, 3/372.

değerleri de gözeterek insan onuru ve mahremiyetinin korunmasına çabalamışlardır denebilir.

Bu durumun bir uzantısı olarak cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireyin mahremiyetinin korunması için kefenleme ve defnetme işlemlerinde kadınlara uygulanan hükümler verilmiştir. Sözelimi onun da beş parça ile kefenlenmesine, taşınırken tabutunun kapağının örtülmesine ve cenaze namazı kılınırken imamın, onun kalça hizasında durmasına hükmedilmiştir.³⁰ Bunun yanında kadınlarda olduğu gibi cinsiyeti belirsiz CGB'li bireyi ancak mahrem akrabası kabre indirebilir ve ardından kabrinin üstü bir örtüyle örtülür.³¹

Dikkat çekici bir diğer nokta, cinsiyeti belli olmayan CGB'li bireyin cenaze duasında muğlak zamirlerin kullanılmasıdır. Cenaze duasında vefat eden kişinin cinsiyetine göre zamirler kullanan İslam hukukçuları, cinsiyeti belirsiz CGB'li bireyin de duanın rahmetinden faydalanabilmesini amaçlamışlardır. Ancak cinsiyetin belirsizliğinden ötürü “kul” anlamına gelen cinsiyeti belirleyici olmayan zamirler tercih etmişlerdir.³² Bu çerçevede, acaba cinsiyeti belirlenemeyen CGB'li bireye yaşarken nasıl hitap edildiği sorusu akla gelmektedir. Bugün Batı etiğinin bazı tartışmalarında CGB'li bireyler için cinsiyeti belirleyici zamirler barındıran diller eleştiri konusudur.³³ Ancak kanaatimizce İslam etiği ile Batı etiği arasındaki fark, İslam hukukunda onca çabaya rağmen cinsiyeti belirlenmeden vefat eden CGB'li bireyler için muğlak zamirlerin kullanılmasıyken Batı etiğinde cinsiyetin herhangi bir kategorisine dahil olmak istemeyen CGB'li bireyler için muğlak zamirlerin kullanımının teşvikidir.

Klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarıyla ilgili normlar düzenlenirken dikkate alındığı anlaşılan etik yaklaşımlar genel olarak bu şekildedir. Genellikle dönemin tıbbî bilgisine göre şekillenen etik değerlerin daha ziyade insan onuru ve mahremiyetinin zedelenmemesine hizmet ettiği, dolayısıyla CGB'li bireylerin utanma veya dışlanma gibi olumsuz duygular yaşamalarının önüne geçmeyi hedeflediği söylenebilir. Tespitimize göre klasik dönemlerde CGB'li bireylerin yaşayabileceği olası psikolojik komplikasyonların engellenmesine hizmet eden daha soyut düzlemde etik değerler söz konusuysen, çağımıza geldikçe cerrahî tekniklerin mümkün kıldığı imkanla-

30 İmam Muhammed, *el-Asl*, 9/323; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/105; 'İmrânî, *el-Beyân*, 3/47; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 7/329; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 6/216; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 4/202; Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed el-'Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 13/535; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 3/156; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/48; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/537.

31 İmam Muhammed, *el-Asl*, 9/323; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/105; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 7/329; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 6/216; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/48; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/537.

32 Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/23-24.

33 Ozar, “Towards a More Inclusive Conception of Gender”, 36.

rın dinî analizi bağlamında tıbbî bakım standartlarını ele alan normlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda aşağıdaki başlıkta çağdaş İslam hukukçularının cinsiyet gelişim bozukluklarını ele alırken yansıttığı etik yaklaşımlar incelenecektir.

2. Çağdaş İslam Hukukunda Cerrahî Tekniklere Paralel Gelişen Yeni Yaklaşımlar: Tıbbî Bakım Standartlarının Şekillenmesi

Klasik İslam hukukunda cinsiyet belirlenebilse dahi CGB'li bireyler cerrahî tekniklerin yetersizliğinden ötürü ölene dek karşı cinse ait dokularla yaşamak zorunda kalıyorlardı. Ancak zamanın ilerlemesiyle tıbbî gelişmeler cinsiyeti belirlenen CGB'li bireylerin bedenlerine cerrahî müdahalede bulunma imkânını doğurdu. Tıpta yaşanan bu ilerlemeler, çağdaş İslam hukukunda klasik dönemlerden farklı meselelerin ele alınmasına yol açtı. Bu bağlamda İslamî anlayışa uygun tıbbî bakım standartlarını konu edinen etik değerleri oluşturmak büyük oranda İslam hukukçularına düştü.

İslam dünyasında CGB'li bireylerin bedenlerinden karşı cinse ait dokuları uzaklaştırmak için yapılan cerrahî müdahaleler -tespit edebildiğimiz kadarıyla- miladi 900'lü yıllara dayanır. Örneğin konu, İranlı meşhur hekim Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384-384/994) ve Endülüslü hekim Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin (ö. 403-404/1013) eserlerinde klitoris irileşen kızlar ve skrotumunun arası kapanmadığı için vajen girişi görünümü alan erkeklerin tedavisi bağlamında ele alınmıştır. Her iki durumda da vücuttaki fazlalık dokuların kesilerek uzaklaştırılmasının gereği vurgulanmıştır.³⁴ Özellikle Zehrâvî, klitoris penis fonksiyonu gösterecek kadar irileşen CGB'li kızların klitoral küçültme (klitoroplasti) yaptırdığını not düşmüştür.³⁵ Ayrıca Buharalı hekim İbn Sînâ (ö. 428-429/1037) yaşadığı toplumdaki CGB'li bireylerin, zayıf ve fonksiyonunu kaybeden genital organlarını kestirerek tedavi olduklarını ifade etmiştir.³⁶

Bu durum, çağdaş İslam hukukçularını öncelikle cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmünü tespit etmeye itti. Çağdaş İslam hukuku kaynaklarında “cinsiyetin düzeltilmesi (tashîhu'l-cins)”, “cinsiyetin aslına döndürülmesi (istircâ'ü'l-cins)” ve “cinsiyetin belirlenmesi (ta'yînu'l-cins)” şeklinde ifade edilen bu müdahaleler güncel bir mesele olması nedeniyle yoğun içtihat faaliyetini gerektirdi. İlk etapta cinsiyet düzeltme operasyonlarının tedavi kapsamında görülmesini sorgulamak adına söz konusu operasyonlarda tıbbî

34 Ali b. Abbâs el-Mecûsî, *Kâmilü's-sınâ'ati't-tıbbiyye* (Kâhire: el-Matbaatü'l-Kübrâ, 1877), 2/488; Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî, *et-Tasrîf fî men 'aceze 'an'it-te'lîf* (Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 2006), 303/304.

35 Zehrâvî, *et-Tasrîf*, 303-304.

36 Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 2/746.

endikasyonun var olup olmadığı tartışıldı. Sonunda çağdaş İslam hukukçuları, klasik dönemdeki meslektaşları gibi cinsiyet gelişim bozukluklarının rahim ortamında meydana gelen bir anomali olduğunu deklare ettiler.³⁷ Bu durum, CGB'nin bir hastalık olduğunu belirttiği için ilgili cerrahî operasyonlarda tıbbî endikasyonun varlığı anlamına geliyordu. Bu nedenle CGB'li bireylere yapılan cinsiyet düzeltme operasyonlarının caiz olduğuna hükmedildi.³⁸ Çünkü gerçekte her insan kadın veya erkek cinsiyet kategorisinde yaratılırken bazen rahim ortamında meydana gelen birtakım problemlerden ötürü dış genital cinsiyet bize kapalı kalabilir. Bize düşen, böyle bir kimse doğduğunda Allah teâlâ tarafından bilinen cinsiyetin açığa çıkarılması için gereken tıbbî imkanları kullanmaktır. Bu bağlamda çağdaş İslam hukukçuları, cinsiyet düzeltme operasyonlarını fitratın değiştirilmesi olarak değil, aksine Allah Teâlâ'nın kulunda görmek istediği gerçek cinsiyetin açığa çıkarılması olarak değerlendirmişlerdir.³⁹ Dolayısıyla çağdaş İslam hukukçularına göre CGB'li bir kimse dünyaya geldiğinde erken bebeklik döneminde cinsiyeti belirlenmelidir. Ardından, belirlenen cinsiyetle biyolojik cinsiyetin uyumunu sağlamak için cerrahî operasyonlara alınmalıdır.⁴⁰

37 Muhammed Ali el-Bâr, “Müşkiletü'l-hünsâ beyne't-tıb ve'l-fıkıh”, *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Fıkhi'l-İslamî* 4/6 (2005), 351; Hâzım Ebü'l-Hamd Hamdî eş-Şerîf, “Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye: Dirâse mukârane”, *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânun* 3/33 (2021), 61; Eymen Fethi Muhammed Ali, “Cîrâhâtü tashîhi'l-cins ve âsâruhâ: Dirâse fıkhiyye mukârane fî dav'il-mu'tyâtî't-tıbbiyyeti'l-hadîse”, *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânun* 21 (2009), 451; Enes Abdü'l-Fettâh Ebü Şâdî, “Tashîhu'l-hünsâ el-müşkil fî dav'it-tıbbi'l-hadîs”, *Mecelletü Külliyyeti'd-Demenhûr* 3/2 (2017), 304; Fehîm Abdü'l-İlâh Abdülazîz eş-Şâyi', “Hükmü tağyîri'l-cins ve eseruhû fî 'akdi'z-zevâc vîfan li'n-nizâm es-Suudiyyi ve'l-kânûn el-Kuveytî: Dirâse mukârane”, *el-Mecelletü't-Tûnusîyye li'l-'Ulûmî'l-İctimâ'îyye* 53/145 (2019), 215.

38 Şerîf, “Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye”, 1013; Şâyi', “Hükmü tağyîri'l-cins”, 215; Ebü Şâdî, “Tashîhu'l-hünsâ el-müşkil”, 276; Ali, “Cîrâhâtü tashîhi'l-cins ve âsâruhâ”, 451. Râbitatü'l-Âlemi'l-İslamî'ye (Dünya İslam Birliği) bağlı İslam Fıkıh Akademisi'nin fetvası için bk. el-Mecma'u'l-Fikhî Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, *Karârâtü'l-Mecma'i'l-Fikhî'l-İslâmî bi-Mekketi'l-Mükerrema* (Mekke: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, 2008), 262. Suudi Arabistan merkezli Hey'et-i Kibârî'l-Ulemâ'nın (Yüksek Alimler Heyeti) kararı için bk. Muhammed b. İbrâhim Âlû's-Şeyh Abdülazîz b. Bâz, *el-Fetâva'l-müte'allika bi't-tıb ve ahkâmü'l-merdâ* (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li'l-Buhûsî'l-İlmiyye ve'l-İftâ, 2014), 306. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvası için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Tıp ve Sağlık” (Erişim 15 Kasım 2023).

39 Şerîf, “Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye”, 1013; Şâyi', “Hükmü tağyîri'l-cins”, 215; Ebü Şâdî, “Tashîhu'l-hünsâ el-müşkil”, 276; Ali, “Cîrâhâtü tashîhi'l-cins ve âsâruhâ”, 451.

40 Bâr, “Müşkiletü'l-hünsâ beyne't-tıb ve'l-fıkıh”, 351; Târik Abdü'l-Mün'im Muhammed Halef, “Marîfetü cinsî'l-hünsâ ve tashîhu beyne'l-fıkıh ve't-tıb fî dav-i kânûnî'l-mesûliyyeti't-tıbbiyye el-İmârâtiyye”, *Mecelletü Kitâ'ûs-Şerî'a ve'l-Kânun* 10/10 (2018), 155; Salâh Abdüttevvâb Sa'dâvî, “Eseru'l-iktişâfâtî'l-ilmiyye fî'l-ahkâmî'l-fıkhiyye: Müddetü'l-haml, Nev'u'l-hünsâ ve Mîrâsuh”, *Mecelletü't-Tûrâs ve'l-Hadâra* 9 (2016), 76; Muhammed İbrahim Fâйд, “Eseru mu'tyâtî't-tıbbi'l-hadîs fî tevrîsî'l-hünsâ: Dirâse fıkhiyye”, *Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ullûm* 92

İslam hukukunda CGB'nin hastalık olarak değerlendirildiği öğrenildikten sonra, cinsiyetin kadın-erkek ikiliğine dayanan dimorfik yapısını vurgulayan İslamî anlayışta neden bu kategorilere sığmayan insanların yaratıldığı sorusu gündeme gelebilir. Daha ilk dönemlerden itibaren ilgili etik tartışmaya katılan İslam hukukçuları, Allah Teâlâ'nın bir insanı CGB'li yaratma imkanını sorgulamışlardır. Bu bağlamda söz alan Hanefî hukukçu Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), Necm Suresi'ni⁴¹ tefsir ederken 45 ve 46. ayetlerin, her insanın kadın ve erkek şeklinde yaratıldığına delil olduğunu, ilk etapta cinsiyetleri bize kapalı gelen CGB'li bireylerin de cinsiyetin iki kategorisinden birine ait olmak zorunda olduklarını belirtmiştir.⁴²

Mâlikî hukukçu Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de benzer şekilde düşünerek Kur'an'da Allah Teâlâ'nın her şeye gücünün yeteceğini vurgulayan ayetlerin genel manasının, CGB'li bireylerin de yaratılmasının imkan dahilinde olduğunu söylediğini vurgulamıştır. Ona göre Kur'an'da Allah Teâlâ'nın insanları kadın veya erkek şeklinde yarattığı temalı ayetler genel durumu ifade ettiği için istisna kapsamına giren CGB'li bireylerden bahsedilmemiştir.⁴³ Şâfiî hukukçu Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058) ise insanların genel olarak cinsiyetin iki türünden birine ait olmasını temellendirirken neslin devamlılığının sağlanması argümanını kullanarak kamu menfaatini vurgulamıştır.⁴⁴

Bu konuda ilginç bir görüş Mâlikî hukukçu Sa'id 'Ukbânî'den (ö.811/1408) gelmiştir. 'Ukbânî'ye göre Allah Teâlâ'nın insanları CGB'li yaratması mümkündür. Ancak söz konusu insanlar dişi veya erkek olmanın dışında cinsiyetin üçüncü bir kategorisini oluştururlar. 'Ukbânî', görüşünü delillendirirken Kur'an'da yer alan cinsiyetin ikili kategorizasyonunu vurgulayan ayetlerin, Allah Teâlâ'ya dişi veya erkek çocuk nispet edenlere bir reddiye olarak indirildiğini ifade etmiştir. Ona göre kimse Allah Teâlâ'ya CGB'li bir çocuk nispet etmediği için ayetlerde cinsiyetin bu kategorisi yer almamıştır.⁴⁵

İslam hukukunda CGB'nin hastalık olup olmadığı, CGB'li bireylerin yaratılmasının imkanı ve cinsiyet kategorilerine dair yapılan bu tartışmalar bize önemli açılımlar sağlamaktadır. Her şeyden önce İslam etiğinde queer kuramın aksine cinsiyetsiz bir toplum (genderqueer) veya toplumsal cinsiyet ka-

(2016), 456; Abdülhamid Hasan Sabbâh, *Mirâsü'l-hüsnâ fî dav'il-hakâiki'l-ilmiyyeti'l-mu'âsıra ve tatbikâtuhâ fî'l-mehâkimi's-Şeriyye fî ktâ'ı Gazze* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şeri'a ve'l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 89-90.

41 en-Necm 53/45-46.

42 Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1984), 5/298.

43 Ebû Bekr İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/99.

44 Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 11/410.

45 Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl*, 8/611.

tegorilerinin çeşitliliği (gender diversity) kabul edilmemiştir. Bu tespiti destekleyen diğer delil, klasik İslam hukukunda cinsiyeti biyolojik olarak belirle-nemeyen CGB'li bireyler (hünsâ-yı müşkil) için yeni normların düzenlenme-sidir. Bir anlamda cinsiyetin tıbbî olarak belirlenememesi, söz konusu birey-lerin cinsiyetsiz bir şekilde veya istedikleri cinsel rolde diledikleri gibi yaşa-malarına yol açmamıştır. Aksine cinsiyet hukukî olarak belirlenip yaşamın başlangıcından sonuna dek yeni hükümler konmuş ve söz konusu bireyler bazı hükümlerde kadın, bazılarında erkek, bazılarında ise her iki cins gibi de-ğerlendirilmiştir.⁴⁶ Bu çıkarımlar, cinsiyet gelişim bozukluklarının hastalık ol-madığını, yalnızca biyolojik cinsiyetin bir varyasyonunu oluşturduğunu sa-vunan bazı Batı etiği yaklaşımlarının⁴⁷ İslam etiğinin genel yaklaşımı ile far-kını yansıtmaktadır.

CGB'nin tedavisi konusuna tekrar gelince, çağdaş İslam hukukunda cinsi-yet düzeltme operasyonlarıyla kastedilen, “dış genital organlar ile gerçek cin-siyet arasındaki farklılığın tedavi edilmesi için yapılan hormonal yahut cer-rahî müdahalelerdir.”⁴⁸ Cinsiyet düzeltme operasyonlarının caiz olduğuna hükmeden çağdaş İslam hukukçularının bazı delilleri vardır. Bu delillerin en kuvvetlisi, cinsiyet gelişim bozukluklarının hastalık olarak kabul edilmesinin, ona İslam hukukunun tedavinin meşruiyeti için aradığı tıbbî endikasyon şar-tını kazandırmasıdır. Bu bağlamda önemli uluslararası fetva kurulları, CGB'nin hastalık olmasını gerekçe göstererek cinsiyet düzeltme operasyonla-rının caiz olduğunu deklare etmiştir.⁴⁹

Çağdaş fetva kurumlarında CGB'li bireyler için cinsiyet düzeltme operas-yonlarının caiz olduğuna hükmedildiği öğrenildikten sonra şu soru gündeme gelmektedir: CGB'li bireylerin söz konusu cerrahî operasyonlara girmelerinin hükmü nedir? Diğer deyişle cinsiyeti belirlenen CGB'li bireyler cinsiyet dü-zeltme operasyonlarına girmek istemediklerinde dinî olarak buna zorlanabi-lirler mi? İslam hukukçularının genel eğilimi, tedavinin genel hükmünün mu-bah olması nedeniyle cinsiyet düzeltme operasyonlarının da mubah olduğu

46 Kâsânî, *Bedâ'î'u's sanâ'i'*, 7/329; Mevslî, *el-İhtiyâr*, 3/53; Begavî, *et-Tehzîb*, 5/472; Zeylaî, *Teb'yînü'l-hakâ'ik*, 6/215.

47 Alyson K. Spurgas, “(Un) Queering Identity: The Biosocial Production of Intersex/DSD”, *Critical Intersex*, ed. Morgan Holmes (Burlington: Ashgate Press, 2009), 98.

48 Şerîf, “Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye”, 1012; Hâlid b. Sâlim b. Sâlih es-Seferî, “İzdirâbu'l-huviyyeti'l-cinsiyye ve âsaruh min manzûr fıkhiyy”, *Mecelletü'l-Fıkıh ve'l-Kânun* 57 (2017), 61.

49 Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî'ye (Dünya İslam Birliği) bağlı İslam Fıkıh Akademisi'nin fetvası için bk. el-Mecma'u'l-Fikhî Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, *Karârâtü'l-Mecma'i'l-Fikhî'l-İslâmî bi-Mekketi'l-Mükherreme* (Mekke: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, 2008), 262. Suudi Arabistan merkezli Hey'et-i Kibârî'l-Ulemâ'nın (Yüksek Alimler Heyeti) 1992 yılında Medine'de gerçekleştirdiği 39. toplantıda aldığı karar da el-Mecma'u'l-Fikhî Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî'nin aldığı kararlar aynıdır. Alınan karar için bk. İbn Bâz, *el-Fetâva'l-müte'allika bi't-tıb ve ahkâmü'l-merdâ*, 306. Tür-kiye Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvası için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Tıp ve Sağlık” (Erişim 15 Kasım 2023).

yönündedir. Buna göre CGB'li birey cinsiyeti belirlendikten sonra cinsiyet düzeltme operasyonlarına girip girmeme konusunda özgürdür.⁵⁰ Ancak Mısır'ın eski müftüsü Câdulhak Ali Câdulhak daha farklı düşünerek güvenilir hekimler teşhisi koyduğunda CGB'li bireyin cinsiyet düzeltme operasyonlarına girmesinin farz olduğuna hükmetmiştir.⁵¹

İlgili fetvalar etik açıdan değerlendirildiğinde çağdaş İslam hukukçuların genel eğiliminin daha ziyade bireyin özerkliğinin korunmasına hizmet ettiği görülmektedir. Bu bağlamda çağdaş İslam hukukçularının genelinin cinsiyet düzeltme operasyonlarını mubah sayan fetvası şekillenirken olayın daha çok bireysel boyutunun düşünüldüğü söylenebilir. Buna göre CGB'li birey dilerse cinsiyetle alakalı cerrahî operasyonlara girecektir, dilerse söz konusu operasyonları reddedecektir. Câdulhak'ın fetvasının ise olayın daha çok sosyal boyutunu dikkate aldığı söylenebilir. Çünkü online çağdaş fetva platformlarına gelen bazı soruların gösterdiği gibi cinsiyeti belirlenen, ancak cerrahî operasyonlara girmeyi tercih etmeyen CGB'li bireylerle etkileşim halindeki kişiler, onlarla ilişkilerinde dikkate almaları gereken dinî sınırlar noktasında tereddüt yaşamaktadırlar.⁵² Bu bağlamda cinsiyeti belirlenmesine rağmen cinsiyet düzeltme operasyonlarına girmeyi reddeden bazı CGB'li bireyler günümüz toplumunda kafa karışıklığına yol açmaktadırlar. Klasik dönemlere tekrar gittiğimizde cinsiyeti belirlenebilen CGB'li bireyler cerrahî tekniklerin yetersizliğinden ötürü ölene dek karşı cinse ait dokularla yaşamak zorunda kalıyorlardı. Belki de o zamanın toplumunda tıbbî şartların beraberinde getirdiği bu mecburiyetten ötürü söz konusu bireyler toplum içinde kafa karışıklığına yol açmıyordu. Günümüzde ise bu algıda yaşanan değişim, cerrahî teknikler sayesinde CGB'li bireylerden karşı cinse ait dokuların uzaklaştırılmasına bağlanabilir.

Ancak diğer yandan cinsiyeti belirlenen CGB'li bireyin cinsiyet düzeltme operasyonlarına girmeye zorunlu tutulmasının yalnızca sosyal boyutu ilgilendirdiği yanıltıcı olabilir. Çünkü online çağdaş fetva platformlarına gelen sorulardan, cinsiyeti belirlenmesine rağmen cerrahî operasyonlara girmediği için özellikle dinî ritüellerinde hangi cinsel role göre davranacağı konusunda kafa karışıklığı yaşadığını bildiren bireylerin olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Elbette cinsiyeti belirlenen CGB'li bireyin, bedeninden karşı cinse ait dokuların

50 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 451; Fevâz Sâlih, "Cirâhâtü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins fi'l-kânûn es-Sûriyy", *Mecelletü Câmîati Dımaşk* 19/2 (2003), 61; Şâyi', "Hükmü tağyîri'l-cins", 226; Şerîf, "Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fi dav'il-müsteceddâtî't-tubbiyye", 1013; Ebû Şâdî, "Tashîhu'l-hünsâ el-müşkil", 276.

51 Dârü'l-İftâ el-Misriyye, *el-Fetâvâ'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâ el-Misriyye* (Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009), 10/3501-3503.

52 İslamweb, "Hünsâ" (Erişim 22 Şubat 2022).

53 İslamqa, "Hünsâ" (Erişim 31 Ocak 2023).

uzaklaştırılmasına zorlanması toplumun esenliğine daha uygun olabilir. Ancak cinsiyet düzeltme operasyonlarının ardından gündeme gelebilecek fiziksel komplikasyonların ciddiyeti düşünüldüğünde bireyin söz konusu cerrahî müdahalelere zorlanması özerklik hakkını zedeleyebilir. Bu bağlamda kanaatimizce günümüz İslam hukukçularının, cinsiyet gelişim bozukluklarında sosyal, bireysel ve tıbbî vb. şartları tekrar düşünüp yarar-zarar dengesini hesaba katarak cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmünü yeniden tartışmaları faydalı olabilir.

Diğer yandan kanaatimizce cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmü tartışılırken olumsuzluğa yol açabilecek davranışların baştan engellenmesi (sedd-i zerîa) ilkesi de yol gösterici olabilir. Özellikle bir CGB çeşidi olan beşinci dereceden konjenital adrenal hiperplazi/KAH sendromu incelendiğinde kromozomal cinsiyet dişil (46, XX) olmasına, rahim ve overler bulunmasına rağmen anne karnında maruz kalınan yoğun testosteronun etkisiyle dış genitalyalar maskülen görünüm almaktadır. Fenotipik cinsiyetleri eril yapıda olan bu bireylerin cinsiyeti daha çok erkek olarak belirlenmektedir.⁵⁴ Bazı beşinci dereceden KAH sendromlu bireylerin cinsiyet düzeltme operasyonlarına girmeyip rahimleri sayesinde erkek bedeninde hamileliği deneyimledikleri bilinmektedir.⁵⁵ Bu çerçevede toplumun erkek bedeninde hamilelik yaşayan CGB'li bireyler karşısındaki tutumu nasıl olacaktır? Toplumsal boyutu görmezden gelsek bile cinsiyeti erkek olarak belirlenen beşinci dereceden KAH'lı birey doğum yaptığına bebeğin annesi mi sayılacaktır babası mı? Söz konusu bebek doğduğunda ona bu durum nasıl anlatılacaktır ve kendisini nasıl hissedecektir? Beşinci dereceden KAH'lı birey açısından düşünüldüğünde cinsiyeti erkek olarak belirlenmesine rağmen cerrahî operasyonlarla alınmayan yumurtalık ve rahimden ötürü regl döngüleri olacağı için kafa karışıklığı yaşayabilir.⁵⁶ Söz konusu bireyin hamileliği deneyimlemesi ise daha ileri boyutta karmaşık duygulara yol açabilir. Bu bağlamda İslam hukukunda her sendrom ayrı değerlendirilip cinsiyeti erkek olarak belirlenen beşinci dereceden KAH'lı bireyler, cinsiyet kimliği ve cinsel rol kargaşasının başından engellenmesi için sedd-i zerîa ilkesi gereğince cinsiyet düzeltme operasyonlarına zorlanmalı mıdır? Görüldüğü üzere çağımızda elli küsür çeşidi olan CGB ile ilgili dinî değerlendirmelerde bulunurken her bir sendromun kendine özel şartlara göre ele alınması gerekebilir.

54 Ayrıntılı bilgi için bk. Sharon E. Sytsma, "The Ethics of Using Dexamethasone to Prevent Virilization of Female Fetuses", *Ethics and Intersex*, ed. Sharon E. Sytsma (Netherlands: Springer Press, 2006), 241-258.

55 Ayrıntılı bilgi için bk. Ivan Maria, "Ancient History of Congenital Adrenal Hyperplasia", *Pediatric Adrenal Diseases*, ed. L. Ghizzoni vd. (İsviçre: Karger, 2010), 202-211.

56 Bu durumdan mustarip olan CGB'li bireyin istediği fetva için bk. İslamqa, "Hünsâ" (Erişim 31 Ocak 2023).

Cinsiyet düzeltme operasyonlarının caiz olmasının ikinci deliline gelince çağdaş İslam hukukçusu Fehîm Abdülaziz eş-Şâyi' söz konusu operasyonların insan bedeninin saygınlığını çiğnemediğini savunmuştur. Onun bu görüşe gitmesinin nedeni, ilgili cerrahî müdahalelerin bedeni deforme etmemesi ve daha önemlisi bireyin aydınlatılmış onamı ile gerçekleştirilmesidir.⁵⁷ Cinsiyet düzeltme operasyonlarının caiz olduğunun temellendirilmesi için maslahat teorisi bağlamında canın ve neslin korunması ilkeleri de kullanılmıştır. Cinsiyet düzeltme operasyonlarının canın korunması ilkesiyle bağlantısı, ilgili operasyonların tedavi kapsamında değerlendirilmesi olmuştur.⁵⁸ Neslin korunması bağlamında ise söz konusu cerrahî operasyonlara izin verilmediği takdirde gerçek biyolojik cinsiyet tam anlamıyla açığa çıkarılamayacağı için CGB'li bireylerin evlilik müessesesinden faydalanamayacağı belirtilmiştir. Çünkü nikah akdinin önemli maslahatlarından olan cinsel fonksiyon ve üreme yetisi, cerrahî operasyonlarla kazanılmaktadır. Bu durumda evliliğin engellenmesinin neslin korunmasına zarar vereceği açıktır.⁵⁹ Cinsiyet düzeltme operasyonlarının caiz olduğunun ispatı için kullanılan son delil İslam hukukunun küllî kaideleridir. Bu bağlamda “zarar giderilir ve zarara karşılık zararlar muamele edilmez” (lâ darara velâ dırâr)⁶⁰ kaidesi⁶¹, “kesin olan durum, şüphe ile ortadan kalkmaz” (el-yakîn lâ yezûlu bi's-şek)⁶² kaidesi⁶³ ve “zararın defedilmesi maslahatın teminine öncelenir” (deru'l-mefâsid mukaddemun alâ celb'i'l-mesâlih)⁶⁴ ilkesi kullanılmıştır.⁶⁵

Çağdaş İslam hukukçuları cinsiyet düzeltme operasyonlarının mutlak bir şekilde caiz olduğuna hükmetmemişler, söz konusu operasyonların dinî meşruiyeti için bazı parametreler düzenlemişlerdir. Örneğin cerrahî operasyonların İslam hukukuna uygunluğu için her şeyden önce biyolojik cinsiyetin belirsiz olması gerekir. Yani biyolojik cinsiyeti net olan kimseye CGB tanısı konarak cinsiyet düzeltme operasyonları yapılamaz.⁶⁶ Bu konuda Eymen Ali ve Abdurrahman el-Cer'î gibi çağdaş İslam hukukçuları ile tıbbın bakış açıları-

57 Şâyi', "Hükmü tağyîri'l-cins", 226.

58 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 448; Sâlih, "Cirâhatü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins", 61.

59 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 456.

60 Eminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ty.), 1/48.

61 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 476; Şerîf, "Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fi dav'il-müsteceddâtî't-tibbiyye", 1013.

62 Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/28.

63 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 458.

64 Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/57.

65 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 459.

66 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 541; Abdurrahman b. Ahmed el-Cer'î vd., *el-Mevsû'atü'l-müyes-sera fî fıkhi'l-kadâya'l-mu'âsıra* (Riyâd: Merkezü't-Temeyyüzü'l-Bahsî fî Fıkhi'l-Kadâya'l-Mu'âsıra, 2014), 377.

nın farklılaştığı söylenebilir. Çünkü güncel tıpta mikropenis vakaları cinsiyetin erkek olduğu belli olmasına rağmen cinsiyet gelişim bozukluklarına dahil edilmektedir. Bunun getirisi olarak özellikle 20. yüzyıla kadar hekimlerin geneli, mikropenisli erkekleri feminenleştirici cerrahî operasyonlarla dişi olarak tayin etmişlerdir. Ancak ilgili parametreden anlaşıldığı üzere söz konusu çağdaş İslam hukukçularına göre cinsiyet net olduğundan, mikropenisli erkeklerle feminenleştirici cerrahî müdahalelerde bulunmak caiz olmayabilir.

İslam hukukunda cinsiyet düzeltme operasyonlarına dinî meşruiyet kazandıran diğer parametre, ameliyatların son çare olmasıdır. Bir diğer deyişle, cinsiyet düzeltme operasyonları için zaruretin bulunmasıdır. Bu bağlamda mesela hormon replasmanı ile tedavi edilebilecek bireyler cerrahî operasyonlara alınmamalıdır.⁶⁷ Cinsiyete dair cerrahî operasyonların ciddi fiziksel komplikasyonlar doğurma ihtimali baz alındığında ameliyatlara son çare olarak başvurulması oldukça sağlıklıdır. Diğer yandan gerekli olmadığı halde yapılan cerrahî operasyonlar nedeniyle CGB'li bireyin narkoz alması ve avret yerlerinin hekimler tarafından görülmesinin de bireye zarar verici olduğu söylenebilir.⁶⁸ Bu nedenle çağdaş İslam hukukçusu Eymen Ali, zaruret hali bulunmadıkça CGB'li bireye cerrahî operasyon gerçekleştiren hekimlerin, insan bedeninin saygınlığını zedeleme suçundan cezalandırılmasını teklif etmiştir.⁶⁹ Bir önceki başlıkta erken dönem İslam hukukunda CGB'li bireylerle ilgili düzenlenen bazı hükümlerin arka planında mahremiyetin korunmaya çalışıldığı yorumu yapılmıştı. Bu bağlamda cinsiyet düzeltme operasyonlarının yapılmasının dinî meşruiyeti için konan bu parametrede ameliyata gerek olmadığı halde hekimler tarafından CGB'li bireyin avret yerlerine bakılmasının önüne geçilmesi de mahremiyeti korumak olarak değerlendirilebilir.

Cinsiyet düzeltme operasyonlarının dinî meşruiyetini sağlayan diğer parametre, söz konusu operasyonların amacının cinsiyeti değiştirmek olmamasıdır. Bunun için hekimin, tıbbî testler sonucu bireyde ağır basan cinsiyeti belirlemesi ve cerrahî operasyonları buna göre uygulaması gerekmektedir.⁷⁰ Kanaatimizce ilgili parametrenin işletilmesi daha çok hekimlerin vicdanına kalmaktadır. Çünkü hekimlerin sosyal, siyasi, ekonomik, psikolojik vb. bazı nedenlerden ötürü veya ebeveyn baskısı nedeniyle cinsiyeti tıbbî tahlillerin gösterdiğinin aksine belirlemesi de mümkündür. Bu bağlamda dinî parametreye göre hareket etmek isteyen hekimlerin CGB'li bireye gerçek cinsiyeti tayin ederek cerrahî operasyonları ona göre icra etmeleri beklenir.

67 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 544; Cer'î vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessera*, 378; Sâlih, "Cirâhatü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins", 57-58.

68 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 544; Cer'î vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessera*, 378.

69 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 544.

70 Ali, "Cirâhâtü tashîhi'l-cins", 543; Sâlih, "Cirâhatü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins", 75; Şerîf, "Mîrâsü'l-hamli ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye", 1013; Cer'î vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessera*, 378.

Çağdaş İslam hukukunun dikkate aldığı önemli parametrelerden biri de CGB olgusunda aydınlatılmış onamın gözetilmesidir. Bu bağlamda çağdaş İslam hukukçularından Eymen Ali, Hâzım eş-Şerîf ve Abdurrahman el-Cer'î sonucu ne olursa olsun hekimlerin CGB'li bireyi veya -birey ehil olmadığı- ebeveynini bilgilendirmesini talep ederler.⁷¹ Bu parametre, çağdaş İslam hukukunda aydınlatılmış onama önem verilerek birincil etik değerlerden olan özerklik hakkına duyulan saygıyı yansıtmaktadır. Dolayısıyla çağdaş İslam hukuku, özellikle Batı etiğinde 1950'li yıllarda Yeni Zelandalı seksolog ve psikolog John Money'in kuruculuğunu üstlendiği -bizim adlandırmamızla- cerrahî yaklaşımın benimsediği, bireyin psikolojik esenliğinin korunması ve birey ve ebeveyn arasındaki bağların zedelenmemesi için durumun onlardan gizlenmesi anlayışının⁷² karşısında konumlanmaktadır. Batı etiğinde durumun kendisinden gizlendiğini yıllar sonra öğrenen CGB'li bireylerin yaşadıkları psikolojik travmalar ve aile bağlarındaki güvensizlikler⁷³ dikkate alınınca İslam etiğinin yaklaşımının bireyin esenliğini daha iyi koruyabileceği söylenebilir.

Ayrıca cinsiyetin belirlenmesi konusunda kimin söz sahibi olmasının gereği de kaynaklarda önemli bir yer edinmiştir. Özellikle özerklik hakkını kullanamayan CGB'li bebeğin en yüksek çıkarını kim koruyabilir? İslam hukuku bu meselede merkeze işin uzmanları olan hekimleri konumlandırarak cinsiyetin belirlenmesi ve tedavi kararının onlara bırakılmasını savunmuştur. Buna göre CGB'li bireyin en yüksek çıkarını ancak hekimler koruyabileceği için ebeveynlerin cinsiyeti belirlemeye çalışmamaları istenmiştir. Hatta tayin ettikleri cinsiyetin aksini belirlemede ısrarcı olan ebeveynleri dinlememeleri konusunda hekimlere uyarılarda bulunulmuştur. Ebeveynin baskısı nedeniyle tıbbî tahlillerin aksine cinsiyeti belirleyen ve cerrahî operasyonları icra eden hekimlerin fiili, cinsiyeti değiştirmek olarak değerlendirilmiş ve fitratı bozmak olarak görülmüştür.⁷⁴

Çağdaş İslam hukukçularının bu kararı değerlendirildiğinde üroloji hekimisi Zeki Bayraktar, hafif dereceli konjenital adrenal hiperplazi sendromunda kromozomal cinsiyetin dişil (46, XX) olmasına, rahim ve yumurtalıkların bulunmasına ve vajinanın gelişmesine rağmen klitorisin irileşmesi nede-

71 Ali, "Cîrâhâtu tashîhi'l-cins", 543; Şerîf, "Mîrâsü'l-hamli ve'l-hüsnâ fi dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye", 1013; Cer'î vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessa*, 378.

72 Sharon E. Sytsma, "Intersexuality, Cultural Influences and Cultural Relativism", *Ethics and Intersex*, ed. Sharon E. Sytsma (Netherlands: Springer Press, 2006), 29/261.

73 Feder, *Making Sense of Intersex*, 57.

74 Bâr, "Müşkiletü'l-hüsnâ beyne't-tıbb ve'l-fıkıh", 351; Halef, "Marifetü cinsi'l-hüsnâ ve tashîhu beyne'l-fıkıh ve'l-tıbb", 155; Sâlih, "Cîrâhatü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins", 75; Fâйд, "Eseru mu'tıyâtî't-tıbbî'l-hadîs fi tevrîsî'l-hüsnâ", 456; Sabbâh, "Mîrâsü'l-hüsnâ fi dav'il hakâiki'l-ilmiyyeti'l-mu'âsıra", 89-90; Ali, "Cîrâhâtu tashîhi'l-cins ve âsâruhâ", 406.

niyle cinsiyeti erkek olarak belirlemeye zorlayan ebeveynlerin olduğunu söylemektedir. Ona göre bu vakalarda hekimler dışı cinsiyetinin belirlenmesine karar verdikleri halde sosyokültürel şartlardan etkilenen ebeveynlerin erkek çocuk arzuları, çocuklarına cerrahî müdahale yaptırmamalarına yol açmaktadır. Ebeveynin ısrarla erkek olarak büyüttüğü bu vakalar ergenlik zamanı geldiğinde regl olduklarında daha büyük sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Bayraktar'a göre söz konusu vakalarda çocuğun tıbbî bakım almasını engelleyen ebeveynler için kamu otoritesinin devreye girmesi etik olarak tartışılmalıdır.⁷⁵ Kanaatimizce çağdaş İslam hukukunun da benimsediği gibi CGB koşullarında tedavi kararının işin uzmanı olan hekimlere tanınması daha sağlıklıdır. Ancak hekimlerin bu kararı verirken hem tıbbın hem de dinin öğretilerine karşı hassas olmaları beklenir. Diğer yandan çağdaş İslam hukukunda her ne kadar cinsiyetin belirlenme kararı hekimlere tanınsa da CGB'li bireyin veya -birey ehil olmadığına- ebeveynin aydınlatılmış onamı istendiği için özerklik hakkının korunduğu unutulmamalıdır.

Bahsedilen parametrenin bir uzantısı olarak İslam hukukunda cinsiyetin erken bebeklik döneminde belirlenmesinin savunulduğu görülmektedir. Bu bakımdan klasik dönemlerden çağdaş dönemlere İslam hukukunun yaklaşımı, Batı etiğinde 1950'li yıllarda Yeni Zelandalı seksolog ve psikolog John Money'in kuruculuğunu üstlendiği -bizim adlandırmamızla- 'cerrahî yaklaşım'⁷⁶ ile benzerlik taşır. Ancak bu yaklaşım, bazı psikiyatristler tarafından etik kaygılar barındırmaktadır. Bu bağlamda psikiyatrist Şenol Turan, cinsiyet erken bebeklik döneminde belirlendiğinde cinsiyetin şekillenmesinde önemli rolü olan cinsiyet kimliğinin dikkate alınmadığını düşünmektedir. Erken bebeklik döneminde belirlenen cinsiyetinden memnun kalmadığı için cinsiyetini yeniden tayin etmek amacıyla kendisine başvuran CGB'li danışanlarının olduğunu belirten Turan, cinsiyet kimliğinin bebeklik döneminde tespit edilemeyen doğası nedeniyle cinsiyetin belirlenmesinin aceleye getirilmesini önermektedir. Diğer yandan tam androjen duyarsızlığı ve 5-alfa reduktaz eksikliği gibi bazı CGB sendromlarında batın bölgesinde kalan testislerin kanserleşme riskinden ötürü geç olmadan alınmasının gerektiğini vurgulayarak CGB koşullarında cinsiyeti belirleme zamanı hakkında önemli zorlukların yaşandığını söylemektedir.⁷⁷ Bayraktar ise daha farklı düşünerek ileride CGB'li bireyin sağlıklı bir cinsiyet kimliği geliştirebilmesinin, cinsiyetin erken bebeklik döneminde belirlenip cerrahî operasyonların yapılmasına bağlı olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda ona göre erken bebeklik dö-

75 Zeki Bayraktar, Kişisel Görüşme, 31 Ocak 2024.

76 Cerrahî yaklaşımın ayrıntıları için bk. Rubin, *Intersex Matters*, 33-37.

77 Şenol Turan, Kişisel Görüşme, 30 Ocak 2024.

neminde CGB'li bireye cinsiyeti belirleyici cerrahî müdahalelerde bulunmak malpraktis (hatalı tıbbî uygulama) çerçevesinde değerlendirilmelidir.⁷⁸ İki farklı tıp uzmanının söylemleri bağlamında, İslam hukukunda cinsiyetin belirlenmesi ve tedavinin zamanlamasında CGB'li bireylerin cinsiyet kimliklerinin nasıl değerlendirileceğiyle ilgili tartışmaların netleştirilmesi faydalı olabilir.

CGB ile ilgili etik tartışmaların tedavi süreci bağlamında cinsiyet düzeltme operasyonlarıyla sınırlı kaldığı düşünülmemelidir. CGB'nin tanısı konusunda gelişen bazı tıbbî tekniklerin de beraberinde dinî etik sorunlar getirdiği görülmektedir. Örneğin Turner, Klinefelter ve KAH sendromlarının anneden alınan amniyon sıvısının genetik incelemesiyle prenatal dönemde teşhis edilebildiği bilinmektedir. Bu bağlamda tıbbî genetik uzmanı Selçuk Daşdemir, embriyonik evrede teşhis edilen cinsiyet gelişim bozukluklarında ebeveynlerin kürtaj talebinde bulunabildiğini bildirmektedir. Daşdemir, ebeveynlerin yasal olarak böyle bir hakkının olmadığı kaydını düşse de⁷⁹ bu durum, CGB'li embriyoların kürtaj edilmesinin İslamî etik açısından sorgulanmasını gerektirmektedir. Bize göre İslam hukukunda daha ağır bir durum gibi değerlendirilebilecek Down sendromlu bebeklerin kürtajına genellikle izin verilmesi,⁸⁰ cinsiyet gelişim bozukluklarında da izin verilmeyeceğini gösterebilir. Bu bağlamda rahim ortamında teşhis edilebilen CGB sendromlarının, embriyonun veya annenin hayatını tehlikeye atıcı boyutta olmaması, kürtajın yasak olma hükmünü onaylıyor görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada İslam etiğinin cinsiyet gelişim bozukluklarına yaklaşımlarını yansıtabilmek için Müslümanların pratik sorunlarına çözümler bularak ahlakî ilkelere uygun davranış normlarını üreten İslam hukuku disiplini kullanılmıştır. Özellikle erken dönemlerden itibaren İslam hukukunda CGB'li bireylerle ilgili normlar düzenlenirken arka planda etik değerlerin konumlandığı tespit edilmiştir. Klasik İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozukluklarına çözümler üretilirken gözetilen etik değerlerin daha çok insan onuru ve mahremiyetinin korunmasını hedefleyerek CGB'li bireylerin olası psikolojik komplikasyonlar/rahatsızlıklar yaşamalarının engellenmesine hizmet ettiği söylenebilir.

Zamanın ilerlemesiyle cerrahî tekniklerin gelişmesi, İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozuklukları konusundaki temalarda bir kırılma yaratmıştır.

78 Zeki Bayraktar, Kişisel Görüşme, 31 Ocak 2024.

79 Selçuk Daşdemir, Kişisel Görüşme, 19 Ocak 2024.

80 Ayrıntılı bilgi için bk. Ali İhsan Pala, "İslam Hukuku Açısından Cenin Hakları", *Hayat Ne Zaman Başlar, Ne Zaman Biter?* ed. Hakan Ertin - Merve Özaykal (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 35-75.

Çünkü artık tıbbî tekniklerin mümkün kıldığı cinsiyet düzeltme operasyonlarının hükmü, caiz olması halinde ilgili operasyonların İslamî meşruiyet kriterleri ve aydınlatılmış onam doktrininin gözetilmesi gibi hükümler ele alınarak CGB'nin tıbbî bakım standartlarını şekillendiren etik yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Çalışmanın genel çıktısı, cinsiyet gelişim bozuklukları örneklemini üzerinden İslam hukukunun İslam etiğinin şekillenmesi üzerindeki önemli rolünün yansıtılmasıdır. Çalışmanın özel çıktısı ise Müslümanların pratik yaşamına dair normlar üreten İslam hukukunda cinsiyet gelişim bozuklukları gibi aynı zamanda hem tıbbî hem de etiği ilgilendiren bir konu ele alınırken etik değerlerden bigâne kalınmadığıdır. Çalışmada sergilenen CGB'li bireylere dair dinî hükümler, daha klasik dönemlerden itibaren İslam hukukçuları tarafından konunun etik hassasiyetinin gözetildiğini açığa çıkarmıştır. Bu bağlamda var olan İslamî biyoetiğin gün yüzüne çıkarılması ve Müslümanların özgün etik anlayışlarının vurgulanması için diğer pratik meselelerdeki etik değerleri ele alan çalışmalara olan ihtiyaç ortadadır.

Kaynakça

- Ali, Eymen Fethi Muhammed. "Cirâhâtü tashîhi'l-cins ve âsâruhâ: Dirâse fıkhiyye mukârane fî dav'il-mu'tıyâtı't-tıbbiyyeti'l-hadîse". *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânûn* 21 (2009), 324-589.
- Ali Haydar Efendi, Eminefendizâde. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ty.
- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012.
- Bedir, Mürteza. "Bir Fıkıh-Etik Karşılaştırması Denemesi". *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci*. ed. M. İhsan Karaman vd. 39-67. İstanbul: İSAR Yayınları, 2021.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2019.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/376-381. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *et-Tehzîb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfü'l-knâ' 'an metni'l-'İknâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Buhârî, Ebû'l-Me'âlî Burhânüddîn Mahmud b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze. *el-Muhîtü'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Burhânpûrlu, Nizâm vd. *el-Fetâvâ'l-Hindiyeye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1980.
- Bâr, Muhammed Ali. "Müşkiletü'l-hüsnâ beyne't-tıb ve'l-fıkıh". *Mecelletü'l-Mecmai'l-Fıkhi'l-İslamî* 4/6 (2005), 345-365.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1984.

- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rükniiddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. Katar: Dârü'l-Minhâc, 2. Basım, 2009.
- Cer'î, Abdurrahmân b. Ahmed vd. *el-Mevsû'atü'l-müeyyessa fî fıkhi'l-kadâya'l-mu'âsıra*. Riyâd: Merkezü't-Temeyyüzü'l-Bahsî fî Fıkhi'l-Kadâya'l-Mu'âsıra, 2014.
- Çalışkan, İlyas. *İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler (Hünsâ)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Delimata, Natalie. *Articulating Intersex: A Crisis at the Intersection of Scientific Facts and Social Ideals*. Switzerland: Springer Nature Press, 2019.
- Doğan, Mine - Özaykal, Merve. "Klasik Fıkıhın Cinsiyet Gelişim Bozukluklarına Bakışını Yeniden Düşünmek: Güncel Tıbbî Bilgi Açısından Bir İnceleme". *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (2023), 809-835.
- Doğan, Mine. "İslam Hukukunun Cinsiyeti Atanamayan Kategorisi: Hünsâ-yı Müşkil". *Cinsiyetsizleştirme*. ed. Huriye Martı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı (yayın aşamasında) (2024).
- Duman, Hilâl. "İslâm Hukukunda Hünsâ (Çift Cinsiyetliler)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 295-318.
- Dârü'l-İftâ el-Mısriyye. *el-Fetâva'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâ el-Mısriyye*. Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. "Tıp ve Sağlık". Erişim 15 Kasım 2023. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1292/cinsiyet-gelisim-bozuklugu-olan-kisilerin-tibbi-mudahale-ile-tedavi-edilmelerinin-dini-hukmu-nedir#>:
- el-Mecma'u'l-Fikhî Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî. *Karârâtü'l-Mecma'i'l-Fıkhi'l-İslâmî bi-Mekketi'l-Mükerreme*. Mekke: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, 2. Basım, 2008.
- Ebü Şâdî, Enes Abdü'l-Fettâh. "Tashîhu'l-hünsâ el-müşkil fî dav'it-tıbbî'l-hadîs". *Mecelletü Külliyyeti'd-Demenhûr* 3/2 (2017), 266-358.
- Feder, Ellen K. *Making Sense of Intersex*. Indiana: Indiana University Press, 2014.
- Fâyid, Muhammed İbrahim. "Eseru mu'tyâtü't-tıbbî'l-hadîs fî tevrîsî'l-hünsâ: Dirâse fıkhiyye". *Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ulûm* 92 (2016), 407-468.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî. *Gamzû 'uyûni'l-besâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Heytemî, Ebü Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Hacer. *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1983.
- Haddâd, Ebü Bekr b. Ali. *el-Ceheretü'n-neyyire şerh li-Muhtasari'l-İmam el-Kudûrî*. Katar: Arwiqa Yayınları, 2015.
- Halef, Târik Abdü'l-Mün'im Muhammed. "Marifetü cinsi'l-hünsâ ve tashîhuh beyne'l-fıkıh ve't-tıb fî dav-i kânûnî'l-mesûliyyeti't-tıbbiyye el-İmârâtiyye". *Mecelletü Kitâ'ü's-Şerî'a ve'l-Kânûn* 10/10 (2018), 127-184.
- Holmes, Morgan. *Intersex: A Perilous Difference*. Pennsylvania: Susquehanna University Press, 2008.
- İbn Salâh, Ebü 'Amr Takiyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ. *Fetâvâ İbni Salâh*. Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1986.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Müflih, Ebü Abdillâh Muhammed b. Müflih b. Muhammed. *Kitâbü'l-Fürû'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003.

- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali. *el-Kânûn fi't-tıb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'r-Ri'â, Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebü'l-Abbâs. *Kifâyetü'n-nebih fi şerhi't-Tenbih*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- İbn Bâz, Muhammed b. İbrâhim Âlû's-Şeyh Abdülaziz. *el-Fetâva'l-müte'allika bi't-tıb ve ahkâmü'l-merdâ*. Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li'l-Buhûsî'l-İlmiyye ve'l-İftâ, 3. Basım, 2014.
- İslamweb. "Hünsâ". Erişim 22 Şubat 2022. <https://www.islamweb.net/ar/fatwa/79661/?searchKey=xLkb9uwV8W19hz0SvcbN&wheretosearch=0&order=&RecID=2&srchwords=46857&R1=0&R2=0&hIndex=>
- İslamqa. "Hünsâ". Erişim 31 Ocak 2023. <https://islamqa.info/ar/answers/337356/الحيض-في-والصلاة-الصوم-صحّة-عن-ويسال-ويحيض-رحم-له-مشكل-غير>
- İmrânî, Ebü'l-Hüseyn İbn Ebü'l-Hayr Yahya b. Ebü'l-Hayr b. Sâlim b. Esad. *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2. Basım, 2000.
- İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Minehu'l-celîl şerhu Muhtasari Halîl*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- Karkazis, Katrina. *Fixing Sex*. London and Durham: Duke University Press, 2008.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Maria, Ivan. "Ancient History of Congenital Adrenal Hyperplasia". *Pediatric Adrenal Diseases*. ed. L. Ghizzoni vd. 202-211. İsviçre: Karger, 2010.
- Makdisî, Ebû Muhammed Muvakkakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme. *el-Muğnî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1972.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009.
- Mecûsî, Ali b. Abbâs. *Kâmilü's-Sinâ'ati't-Tıbbiyye*. Kâhire: el-Matbaatü'l-Kübrâ, 1877.
- Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ty.
- Ozar, David T. "Towards a More Inclusive Conception of Gender – Diversity for Intersex Advocacy and Ethics". *Ethics and Intersex*. ed. Sharon E. Sytsma. 17-46. Netherlands: Springer Press, 2006.
- Özaykal, Merve. "Tıpta Ayıp Yok mu? Doktora Namahrem Olmaz mı? Biyofikih Perspektifinden Hastanın Beden Mahremiyeti". *Hasta Mahremiyeti*. ed. İlhan İlkılıç vd. 139-164. İstanbul: İSAR Yayınları, 2020.
- Pala, Ali İhsan. "İslam Hukuku Açısından Cenin Hakları". *Hayat Ne Zaman Başlar, Ne Zaman Biter?* ed. Hakan Ertin - Merve Özaykal. 35-75. İstanbul: İSAR Yayınları, 2019.
- Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmail. *Bahrü'l-mezheb fi furû'l-mezhebi's-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Ruaynî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb. *Mevâhibü'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2007.

- Rubin, David A. *Intersex Matters*. New York: Suny Press, 2017.
- Ribât, Hâlid - İzzet, Seyyid. *el-Câmi' li-'ulûmi'l-Îmâm Ahmed*. Kuveyt: Dârü'l-Felâh, 2009.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Marife, 3. Basım, 1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'id ve fîrû'î fîkhi's-Şâfi'iyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Sâlih, Fevâz. "Cîrâhatü'l-hunûse ve tağyîru'l-cins fî'l-kânûn es-Sûriyy". *Mecelletü Câmiati Dimaşk* 19/2 (2003), 49-77.
- Sa'dâvî, Salâh Abdüttevâb. "Eseru'l-iktişâfâtî'l-ilmiyye fî'l-ahkâmî'l-fikhiyye: Müddetü'l-haml, Nev'u'l-hünsâ ve Mîrâsuh". *Mecelletü't-Türâs ve'l-Hadâra* (2016), 53-81.
- Seferî, Hâlid b. Sâlim b. Sâlih. "İzdîrâbu'l-huviyyeti'l-cinsiyye ve âsâruh min manzûr fîkhiyy". *Mecelletü'l-Fîkîh ve'l-Kânun* 57 (2017), 49-82.
- Sabbâh, Abdülhamid Hasan. *Mîrâsü'l-hünsâ fî dav'il-hakâiki'l-ilmiyyeti'l-mu'âsıra ve tatbîkâtuhâ fî'l-mehâkimi's-Şerîyye fî kitâ'ı Gazze*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şerî'a ve'l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Sıkıllı, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Yûnus. *el-Câmi' li mesâ'ili'l-Müdevvene ve'l-Muhtelata*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Spurgas, Alyson K. "(Un) Queering Identity: The Biosocial Production of Intersex/DSD". *Critical Intersex*. ed. Morgan Holmes. 97-122. Burlington: Ashgate Press, 2009.
- Sytsma, Sharon E. "The Ethics of Using Dexamethasone to Prevent Virilization of Female Fetuses". *Ethics and Intersex*. ed. Sharon E. Sytsma. 241-258. Netherlands: Springer Press, 2006.
- Sytsma, Sharon E. "Intersexuality, Cultural Influences and Cultural Relativism". *Ethics and Intersex*. ed. Sharon E. Sytsma. 259-270. Netherlands: Springer Press, 2006.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed. *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Tereke Yayıncılık, 2015.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Asl*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Şerîf, Hâzım Ebü'l-Hamd Hamdî. "Mîrâsü'l-hamlî ve'l-hünsâ fî dav'il-müsteceddâtî't-tıbbiyye: Dirâse mukârane". *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânun* 3/33 (2021), 945-1043.
- Şâyi', Fehîm Abdü'l-Îlâh Abdülazîz. "Hükmü tağyîri'l-cins ve eseruhû fî 'akdi'z-zevâc vîfân lî'n-nizâm es-Suudiyyi ve'l-kânûn el-Kuveytî: Dirâse mukârane". *el-Mecelletü't-Tûnusîyye li'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye* 53/145 (2019), 189-254.
- Şînkîti, Muhammed b. Muhammed el-Muhtâr. *Şerhu Zâdi'l-Mustakni'*. <https://audio.islamweb.net/audio/index.php?page=FullContent&audioid=341155>
- Zeylâi, Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Zehrâvî, Ebü'l-Kâsım. *et-Tasrîf fî men 'aceze 'an'it-te'lîf*. Dimaşk: Vizâratü's-Sekâfe, 2006.



**Cinsiyet Gelişim Bozukluklarında İslam
Hukukçularının Dayandıkları Etik İlkeler:
Psikolojik Komplikasyonların Engellenmesinden
Tıbbî Bakım Standartlarına**

Makale Bilgi Formu

Mine Doğan

İstanbul Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslam Hukuku Ana Bilim
Dalı

m.dogan4501@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-
9638-5774

Yazarların Katkısı

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından "122K853" numaralı 1001 projesi ile desteklenmiştir.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

Makale için gereken etik onay "İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu" tarafından 27.03.2023 tarihinde verilmiştir. İzin no: E-35980450-663.05-1701613. "Cinsiyet Gelişim Bozukluklarında İslam Hukukçularının Dayandıkları Etik İlkeler: Psikolojik Komplikasyonların Engellenmesinden Tıbbî Bakım Standartlarına" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık Şartlı Kıyasa
Evrimindeki Devinim**

*The Dynamics of the Evolution of Argumentum a Contrario (Maḥkūm
al-Mukhālaḥa) Method into Disjunctive Conditional Syllogism (Al-Sabr
wa'l-Taqsīm)*

Mahmud Muhammed Özdemir

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
– Dr., Hitit University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law.

m_muhammedozdemir@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4561-6090>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 20/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Özdemir, Mahmud Muhammed. “Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık Şartlı Kıyasa Evrimindeki Devinim”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 495-516. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1535953>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Bu makalede, İslam hukukunda kaynaklardan hüküm çıkarma yöntemi olarak kullanılan ve epistemolojik değeri üzerine ciddi tartışmalara yol açan, aynı zamanda birçok fikhî ihtilafın kaynağı olan *meftum-i muhalefet* yönteminin, İslam hukukçuları arasındaki görüş ayrılıkları doğrultusunda zaman içinde geçirdiği evrim incelenmektedir. Bu bağlamda *meftum-i muhalefet* yöntemine yönelik tutarsızlık eleştirilerinin akabinde yöntemin ıslahı için getirilen şartların *meftum-i muhalefet* yöntemini bir ayırık şartlı kıyasa çevirdiği iddia edilmektedir. *Meftum-i muhalefet*, metinde belirtilen bir ifadenin zıddından hüküm çıkarma yöntemiymişken ayırık şartlı kıyas, bir hükmün belirli şartlar altında geçerliliğini analiz etmek için kullanılan bir yöntem ve bir mantık terimidir. İslam hukukçuları arapça olarak bu yöntemi sebr ve taksim şeklinde ifade etmişlerdir. Makalede bu iki kavram kısa bir şekilde tanıtıldıktan sonra İslam hukukçularının *meftum-i muhalefet* yönteminin epistemolojik değerine yönelik yaklaşımları, yöntemle yöneltilen eleştiriler ve bu eleştirilere bir aksülamel olarak getirilen çözümler, klasik İslam hukuk usulü eserlerinde, karşılaştırmalı olarak incelenerek *meftum-i muhalefet* yönteminin nasıl bir *ayırık şartlı kıyas* formuna dönüştüğü gözler önüne serilmek istenmektedir. Bu bağlamda, *meftum-i muhalefet* yönteminin, lafzın bir delaleti ve bağımsız bir yöntem olarak sunulmasına karşın, bu yöntemin savunucuları tarafından lafzın bir delaleti olmaktan çıkarıldığı ve bağımsız bir yöntem olma vasfını kaybettirildiği iddia edilmektedir. Böylece, farklı ekollerin etkileşimlerinin hüküm çıkarma araçlarına katkıları incelenmekte ve İslam hukukunda analitik düşünme ile hüküm çıkarma süreçlerine dair derinlemesine bir bakış açısı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuk Usulü, Meftum-i Muhalefet, Ayırık Şartlı Kıyas, A Contrario, Sebr ve Taksim.

Abstract

The undeniable merit and central role of Islamic legal methodology in accurately understanding the Qur'an and Sunnah, and in deriving rulings from these sources in line with the will of the Divine Legislator, Almighty Allah, is a well-established fact among the Islamic sciences. This field serves as the foundational framework that guides Islamic jurists in their interpretation and application of religious texts, ensuring that their rulings align with the overarching objectives of Sharia. Due to this irrefutable position within the Islamic sciences, scholars have devoted considerable attention to this discipline. They have developed various schools and methods within this field and have experienced significant differences of opinion regarding the principles and rules established by these schools. These methodological differences often reflect deeper philosophical and theological perspectives that influence how jurists perceive the sources of law and their application. These disagreements have, in turn, influenced the rulings derived from the sources.

Islamic legal theorists have placed great emphasis on the meanings of words because the lawgiver's intent first revealed through language. Consequently, the subject of linguistic indications has occupied a significant place in the foundational works of this science. Detailed discussions have been devoted to topics such as the methods by which words indicate legal rulings, the classification of these indications, their varieties, and examples. These discussions are critical because they directly impact the interpretation of the texts, influencing how jurists derive legal rulings that are meant to be applied in various contexts. Disputes have also arisen in some of these areas. Among the issues related to linguistic indications, the method known as *argumentum a contrario* has been particularly prominent. The debates surrounding this method have not only necessitated its methodological foundation but have also led to substantial disagreements within Islamic legal methodology and law itself.

The concept of disjunctive conditional syllogism also holds a significant place in Islamic legal methodology. Both concepts are among the interpretative methods used by Islamic jurists in deriving rulings from the sources. These methods are essential tools in the jurists' intellectual arsenal, allowing them to navigate the complexities of religious texts and extract rulings that are both contextually relevant and aligned with the principles of Sharia. It can be said that disjunctive conditional syllogism is a method introduced to Islamic legal methodology by the science of logic, and it has been widely accepted by Islamic jurists. However, the validity of the *argumentum a contrario* method has been a subject of serious debate among Islamic jurists throughout history.

This article examines the evolution of the *argumentum a contrario* method, which has been used to derive legal rulings from sources in Islamic law and has sparked significant epistemological debates, as well as being the source of many legal disputes among Islamic jurists. In this context, it is argued that the inconsistencies in the criticisms of the *argumentum a contrario* method and the conditions introduced for its reform have effectively transformed it into a form of disjunctive conditional syllogism. This transformation highlights the dynamic nature of Islamic legal thought, where methodologies are continuously refined and adapted to address emerging challenges and criticisms. While *argumentum a contrario* is a method of deriving rulings from the opposite of a stated expression, disjunctive conditional syllogism is a method and a logical term used to analyze the validity of a ruling under specific conditions. In Arabic, Islamic jurists have expressed this method as "al-Sabr wa'l-Taqsım". After briefly introducing these two concepts, the article aims to shed light on the Islamic jurists' approaches to the epistemological value of the *argumentum a contrario* method, the criticisms directed at it, and the solutions proposed as a response to these criticisms, ultimately demonstrating how the *argumentum a contrario* method has been transformed into a form of disjunctive conditional syllogism. The article also explores how these shifts in methodology reflect broader intellectual currents within the Islamic tradition, particularly the interplay between logic and legal theory. In this context, it is argued that although the *argumentum a contrario* method has been presented as an indication of language and an independent method, it has been stripped of its status as a linguistic indication and deprived of its independent methodological identity by its proponents. Thus, the interaction between different schools and their contributions to the tools of legal derivation are explored, with the aim of providing an in-depth perspective on the processes of analytical thinking and legal derivation in Islamic law. This exploration is intended to offer valuable insights into the evolution of Islamic legal thought and its ongoing relevance in addressing contemporary legal and ethical challenges.

Keywords: Islamic Legal Methodology, Argumentum a Contrario, Disjunctive Conditional Syllogism, al-Sabr wa'l-Taqsım.

Giriş

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât ve selâm, Peygamberimiz Muhammed'e, onun âline ve ashâbına olsun.

İslam hukuk usulü ilminin Kur'an ve sünneti doğru anlaşılmasındaki ve naslardan Kanun Koyucu Yüce Allah'ın istediği doğrultuda hüküm çıkartılmasındaki vazgeçilmez rolü sebebiyle fazileti ve şeriat ilimleri arasındaki yeri inkâr edilemez bir gerçektir.

İslam hukuk usulü ilminin şeriat ilimleri arasındaki yadsınamaz yeri sebebiyle, âlimler bu alana büyük bir ilgi göstermişlerdir. Farklı ekoller ve yöntemler oluşturarak, belirledikleri usûl ve kaidelerde ihtilafa düşmüşlerdir. Söz konusu ihtilafların etkisi, hükümler üzerinde kendini göstermiştir.

Kanun koyucunun maksadının anlaşılması, ilk olarak lafızlarının anlaşılmasına bağlı olduğu için lafızların delaletlerine ilişkin konulara İslam hukuk usulcülerinin büyük önem verdikleri görülmektedir. Bu nedenle, lafızların delaletleri usûl eserlerde geniş bir yer bulmuş, lafızların, hükümler üzerindeki delalet yolları, bu delaletlerin tasnifi, çeşitleri ve örnekleri gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmış ve bu konuların bazılarında ihtilaflar da yaşanmıştır. Lafızların delaletlerine ilişkin meselelerden biri olan mefhûm-i muhâlefet yöntemi, en dikkat çekici konulardan biri olmuş, bu meseledeki ihtilaf, hem metodolojik olarak temellendirilmeye ihtiyaç duymuş hem de İslam hukuk usulünde ve İslam hukukunda ciddi ayrışmalara yol açmıştır.

Ayrık şartlı kıyas kavramı da İslam hukuk usulünde önemli bir yer tutar. Her iki kavram da İslam hukukçularının, nasların yorumlanmasında ve hüküm çıkarmada kullandıkları icthad yöntemlerindendir. Ayrık şartlı kıyasın mantık ilminde ve İslam hukuk usulünde kullanılan İslam hukukçularının tartışmasız kabul ettiği bir yöntem olduğu söylenebilirken mefhum-i muhalefet yönteminin epistemolojik değeri noktasında İslam hukukçuları arasında tarih boyu ciddi tartışmalar olmuştur.

Mefhum-i muhalefet, bir ifadenin zıddını kullanarak anlam çıkarmayı ifade eder, böylece söylenenden hareketle söylenmeyenin hükmünü verir. Diğer yandan ayrık şartlı kıyas iki veya daha fazla şart arasında mantıksal bir ilişki kurarak şartların gerçekleşip gerçekleşmemesi durumunda ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesiyle ilgilidir. Ayrık şartlı kıyaslar, bir hükmün belirli şartlar altında geçerli olup olmadığını analiz etmekte kullanılır.

Bu araştırmada, İslam hukukçularının arasında tarih boyu cereyan eden tartışmalar neticesinde, Hanefilerin mefhum-i muhalefet yönteminin aleyhine getirdiği argümanların etkisiyle, mütekellim ekolüne mensup usulcüler tarafından mefhum-i muhalefet yönteminin bir ayrık şartlı kıyasa evrildiği iddia edilmekte olup bu evrimin süreci konu alınmaktadır.

Bu sebeple ilk olarak kavramsal çerçeveye kısa bir şekilde değindikten sonra İslam hukukçularının mefhum-i muhalefet yönteminin epistemolojik değeri hakkındaki görüşleri, savunma ve eleştirilerine değinilecektir. Aka-binde eleştirilere bir aksülamel olarak getirilen çözümlerin mefhum-i muhalefet yöntemini evirdiği ayrık şartlı kıyas formu gözler önüne serilmek istenmektedir.

Kapsamlı bir literatür taraması neticesinde mefhum-i muhalefet yönteminin geçirdiği bu evrimi konu alan bir araştırmaya veya süreç içerisinde ayrık şartlı kıyasa evrildiği iddiasında bulunan bir araştırmacıya rastlanılmamıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Mefhum-i Muhalefet

Mefhum-i Muhalefet, mefhumun kısımlarındandır. Mefhum da terim olarak lafzi delaletlerin bir türüdür: Mütekellim usulcüler lafzi delaletleri mantuk ve mefhum olarak ikiye ayırırlar; Mantuk: "Lafzın bizzat ifade edildiği yerdeki delaletinden kesin olarak anlaşılan anlamıdır."¹ Mefhum da "lafzın bizzat ifade edildiği yerdeki anlamının dışında kalan anlamıdır."²

1 Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî Âmidî, *el-İhkâm fî Uşûli'l-Ahkâm*, thk. 'Abdur-rezzâk 'Afîfî (Beyrut - Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 3/66.

2 Âmidî, *el-İhkâm fî Uşûli'l-Ahkâm*, 3/66.

Mütakellim usulcüler mefhumu: Mefhum-i muvafakat ve mefhum-i muhalefet şeklinde ikiye ayırır. Lafzın ifade edildiği yerin dışında kalan anlamının, ifade edildiği yerdeki anlamıyla aynı doğrultuda olmasına Mefhum-i muvafakat; lafzın ifade edildiği yer dışında kalan anlamının, ifade edildiği anlamla aksi yönde olmasına da mefhum-i muhalefet denir. Literatürde Mefhum-i muhalefet için terim olarak birçok farklı tanım yapılabilmekle birlikte genel olarak "Bir hükmün bir niteliğe bağlanması, bu niteliğin bulunmadığı aksi haller için hükmün geçerli olmadığını göstermesi."³ şeklinde tanımlanabilmektedir.⁴

Usûl-i fıkıh literatüründe mefhum-i muhalefet yönteminin kendisine atıf yapılan literatürdeki en meşhur örneği «في سائمة الغنم ركاة»⁵ "sâime(otlaklarda otlayan) koyunlarda zekat vardır" hadisi şerifidir. Bu hadiste Rasûlullah (s.a.s.) mutlak bir şekilde koyunlarda zekat vardır dememiş, sâime olma vasfını özellikle zikretmiştir. Bu durum mefhum-i muhalefet yöntemini kabul edenlere göre sâime olmayan, başka bir ifadeyle ma'lûfe olan (yem ile beslenen) koyunlarda zekat olmadığı şeklinde anlaşılmaktadır.^{6,7}

1.2. Ayrık Şartlı Kıyas

Ayrık şartlı kıyas, ayrık şartlı önerme üzerinden yapılır. Önerme iki veya daha fazla terimle yapılmış bir sözdür. Üç kısma ayrılır: Yüklemlî, bileşik şartlı ve ayrık şartlı.⁸

3 Muhammed b. 'Alî eṭ-Ṭayyib el-Baṣrî el-Mu'tezilî Ebu'l-Hüseyn el-Baṣrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Ḥalîl el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 1/282.

4 Aynı zamanda bk. Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl*, thk. Ṭâhâ Câbir Feyyâḍ el-'Ulvânî (b.y.: y.y., 1418/1997), 2/140.

5 Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşir- Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), "Zekât", 38 (No: 1454).

6 Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef Bâcî, *el-İşâre fî Ma'rifeti'l-Uşûl ve'l-Vicâzeti fî Ma'nâ'd-Delîl*, thk. Muḥammed 'Alî Ferkûs (Mekke: Mektebetu'l-Mekkiyye, 1416/1996), 30; Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî Şirâzî, *el-Luma' fî Uşûli'l-Fıkh* (b.y.: y.y., 1424/2003), 45; Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed Gazzâlî, *el-Menḥûl min Ta'likâti'l-Uşûl*, thk. Muḥammed Ḥasen Heytû (Beyrut - Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998), 292.

7 Mefhum-i muhalefet yöntemi; mefhum-i sıfat, mefhum-i lakap, mefhum-i hasr, mefhum-i şart, mefhum-i aded gibi birçok farklı kısımlara ayrılabilir. Ancak tartışmaların medâr noktası mefhum-i sıfattır. Mefhum-i muhalefet yöntemi verilen tanımdan da görüleceği üzere mefhum-i sıfat üzerinden de tarif edilebilmektedir. Araştırmamızın amacı mefhum-i muhalefet yöntemini derinlemesine tanıtmak olmadığından bu ayrıntılara girilmeyecektir. Konu hakkında daha geniş bilgi sahibi olmak isteyenler günümüzde yazılan ilgili çalışmalara müracaat edebilir. bk. Abdullah b. Nâyız 'Adyânî - Yâsir Abdulhamid Neccâr, "Mefhumu'l-Muhalefe 'inde'l-Usûliyyîn", *Câmi'at'ül-Medînet'ül-Âlemiyye* 30 (2019), 215-270; Fatma Hazar, *İslam Hukuku'nda Mefhûm'ul-Muhâlefe'nin Mahiyeti ve Delil oluşu* (Eskişehir: Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014).

8 Necatî Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2021), 63-65.

Yüklemlı önerme (الحملیة), bir şeyin başka bir şeye ait olduğunu veya olmadığını ifade eden önermedir. Örneğin, (Alem hâdistir (sonradan olma)) ve (Alem hadis değildir).

Örnekteki "Alem'e" (موضوع) yani "özne", "hâdis'e" (محمول) yani "yüklem" denir.⁹

Bileşik şartlı önerme (الشرطیة المتصلة), iki önerme arasındaki ilişkinin varlığı veya yokluğu hakkında hüküm veren ve bu ilişkinin bağlantılı olduğunu ifade eden önermedir. Örneğin; "Eğer güneş doğmuşsa, gündüz vardır." ve "Eğer güneş doğmuşsa, gece yoktur."¹⁰

Ayrık şartlı önerme (الشرطیة المنفصلة), iki önerme arasındaki ilişkinin varlığı veya yokluğu hakkında hüküm veren ve bu ilişkinin ayrı veya karşıt olduğunu ifade eden önermedir. Örneğin, "Sayı ya çifttir ya da tektir" ve "Sayı ya çifttir ya da eşit parçalara bölünebilir değildir." Ayrık şartlı kıyasla bu önerme üzerinden bir neticeye varılır ve bu önermede birinin yanlış olduğunun kanıtlanması zorunlu olarak diğerinin doğruluğunu gerektirir ya da birinin doğru olduğunun kanıtlanması diğerinin yanlışlığını zorunlu olarak gerektirir. Ayrık şartlı önermeler bazen iki, bazen üç veya daha fazla bölümlere ayrılabilir.¹¹ Örneğin; "bu sayı ya bu sayıya eşittir ya daha azdır ya daha çoktur" önermesi üç bölüme ayrılmıştır. Bu önermede de ikisinin yanlış olduğunun kanıtlanması üçüncünün doğruluğunu gerektirir ya da birinin doğru olduğunun kanıtlanması diğer ikisinin yanlışlığını zorunlu kılar.¹² Bir sayının diğer sayıdan az ya da çok olmadığı kanıtlandığı takdirde; ayrık şartlı kıyas formunda, "mademki bu sayı diğerinden ne azdır ne de çoktur o halde bu sayılar birbirine eşittir." sonucu zorunlu olarak doğar. İslam hukuk usulünde ve kelimada bu kıyas arapça sebr ve taksim metodu şeklinde geçer. İmam Gazali *Mihakkü'n-Nazar*'da bu yönteme teânüd der.¹³

Ayrık şartlı önermede bileşenlerin en az biri doğruyu gösterdiği takdirde önerme doğru olacaktır. Yani önermenin doğru bir şekilde kurulup kıyasın doğru sonuç vermesi için olabilecek tüm hallerin bileşenler içinde bulunması gerekmektedir, aksi takdirde önerme yanlış olacaktır.¹⁴ Dolayısıyla kıyas da yanlış sonuç verebilecektir.

9 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Manṭık*, thk. Süleymân Dunyâ (Mısır: y.y., 1961), 110.

10 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Manṭık*, 110.

11 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Manṭık*, 111.

12 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi'l-Manṭık*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: y.y., ts.), 258.

13 Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi'l-Manṭık*, 227.

14 Yücel Yüksel, *Gelenekselden Moderne Mantıkta Önermeler ve Doğruluk Değerleri* (İstanbul: Akademi Titiz yay., 2017), 38.

2. İslam Hukukçularına Göre Epistemolojik Değeri Açısından Mefhum-i Muhalefet Yöntemi

İslam hukuk usulünde mefhum-i muhalefet yönteminin ayrık şartlı kıyasa evrilmesinde, epistemolojik değeri açısından yapılan tartışmalar başat rolü üstlenmektedir. Bu sebeple islam hukukçularının genel olarak bakış açıları tanıttıldıktan sonra bu yöntemin savunusunda ve eleştirisinde kullandıkları argümanlar incelenecektir.

2.1. İslam Hukukçularının Görüşleri

İslam hukuk usulcülери, mefhum-i muhalefet yönteminin kaynaklardan hüküm çıkarma metodu olarak kabul edilip edilmeyeceğі konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Bu görüşler genel olarak iki ana gruba ayrılır:

Birinci görüş; İmam Şafi, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel, Eşari, mütekelim ekolüne mensup usulcüler ve bir kısım dil bilimciler¹⁵ de dahil olmak üzere usulcülerin cumhuru tarafından savunulan görüştür. Bu görüşe göre mefhum-i muhalefet yöntemi şer'i hükümlerin çıkarılmasında geçerli ve güvenilir bir yöntem olarak kabul edilir.

İkinci görüş; Hanefiler, Zahiriler ve İbn Süreyc, Bâkılânî, Kaffâl gibi bir kısım mütekelim usulcüler¹⁶ tarafından savunulan görüştür. Bu görüşe göre mefhum-i muhalefet yöntemi, şer'i hükümlerin çıkarılmasında geçerli ve güvenilir bir yöntem değildir.

2.2. Mefhum-i Muhalefet Yöntemini Geçerli Gören Hukukçuların Dayanakları

Mefhum-i muhalefet yöntemini geçerli bir istinbat metodu olarak gören hukukçuların dayandıkları en önemli argüman, Arapça dilinin yapısı ve kanun koyucu Yüce Allah'ın hikmeti gereğі abesle iştiğal etmeyeceğidir. Bu sebeple Kanun Koyucu bir vasfı özellikle belirterek bir hüküm koyuyorsa bu vasfın bulunmadığı diğer durumlarda hükmün geçerli olmadığını göstermek istiyordur. Aksi halde hüküm belirtilirken vasfın özellikle belirtilmesinin bir manası kalmayacaktır. Oysa Yüce Allah bundan münezzehtir.

Nitekim İmam Şafii mefhum-i muhalefet yönteminin delil olarak kullanılmasını ispat ederken şu şekilde bir argüman sunar:

15 Ebû Bekr Muhammed b. eî-Tayyib Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, thk. 'Abdulhamîd b. 'Alî Ebû Zunejd (b.y.: y.y., 1418/1998), 3/339-340; Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra' Ebû Ya'la el-Ferrâ', *el-Uddetu fî Uşûli'l-Fıkh*, thk. Ahmed b. 'Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 2/463-464; Ebu'r-Rebi' Suleymân b. 'Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarşarî et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1407/1987), 2/725.

16 Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî 'Alâ'uddîn el-Buhârî, *Keşfu'l-'esrâr şerhu 'Uşûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 2/256; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*, 2/725.

Eğer şari' (şeriat koyucu) belirli bir vasfı özellikle zikretmişse, hiç şüphesiz ki bu niteliğin özellikle belirtilmesi, gelişigüzel ve rastgele yapılmamıştır. Bir şeyin belirli bir vasfı zikredilerek hüküm bağlanması, herhangi bir amaç gütmek-sizin yapılmış olamaz; zira özellikle bir vasfın zikredilmesinin amacı olmaksızın yapılması, sıradan insanların bile yapmayacağı bir şeydir. Bu durum, kanun koyucu için asla düşünülemez. Bu bağlamda, kanun koyucu bir şeyi tahsis ettiğinde, bunun mutlaka belirli bir amaca yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, kanun koyucunun şeriatı beyan ederken kullandığı ifadeler, mutlaka makul ve doğru bir amacı yansıtmalıdır; zira amaçsız bir beyan, O'nun yüce makamına yakışmaz. Bu sebeple, özellikle bir vasfın zikredilmesi kesin olarak bir amaç taşımakta olup, bu amaç şeriatın hükümlerine yönelik olmalıdır. Öyleyse eğer belirli bir şey tahsis edilmişse ve bu tahsis işlemi, şeriatın hükümlerine uygun bir amacı ifade ediyorsa, o zaman bu özellikle zikredilenin hükmü, zikredilmeyenin hükmünden farklı olma ihtimalinden başka bir ihtimal olmamalıdır. Dolayısıyla, bir şeyin hüküm verilirken belirli bir vasıfla tahsis edilmesi, o vasfa sahip olmayan şeylerin hükmünün farklı olduğunu gösterir.¹⁷

Necmeddîn Tûfî de Şerh'ı Muhtasari'r-Ravza'da mefhum-i muhalefetin kaynaklardan hüküm çıkartma metodu olarak kullanılması gerektiğini, hüküm verilirken bir niteliğin özel olarak belirtilmesinin, aksi hallerde hükmün aksi yönde olma amacı taşıdığını ve bunun zorunlu olduğunu ifade eder. Aksi takdirde üç yanlış sonuç ortaya çıkacağından bahseder:

1- Lüzumsuz Ayrıntıya Girme: Bir fayda gözetilmeksizin bir şeyin özel olarak belirtilmesi, gereksiz ayrıntıya girme anlamına gelir. Örneğin, "Koyunlarda zekat vardır" demek yerine "Sâime koyunlarda zekat vardır" demek, sâimenin özel olarak belirtilmesini gereksiz kılar.

2- Gereksiz Tercihler: Özel olarak belirtilen şeyin, aynı hükümdeki diğer şeylerden bir önceliği olmayacağından, birini diğerine tercih etmek anlamsız olur. Örneğin; "kasten öldüren kimse" ile "yanlışlıkla öldüren kimse" için cezalar aynıysa {وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعِدًا}¹⁸ ayeti kerimesinde "kasten öldüren kimse" ifadesinin seçilmesi "yanlışlıkla öldüren kimse" ifadesinden bir önceliği olmadığı için gerekçesiz bir tercih olur.

3- Belirli Bir Sebep Gösterilmeksizin Ayrım Yapma: İki şeyin aynı hükümde olduğunu varsaymak, özel olarak belirtilen şeyin seçilme sebebini anlamsız kılar ve bu da hükmün mantığını bozar.¹⁹

17 Ebu'l-Me'âli 'Abdalmelik b. 'Abdullâh Cuveynî, *el-Burhân fî 'Uşûli'l-Fıkh*, thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Avîḍa (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/172.

18 el-Mâide 5/95

19 Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravḍa*, 2/726.

Tûfî'nin bu argümantasyonu, hüküm verilirken bir niteliğin özel olarak belirtilmesinden, niteliğin olmadığı hallerde hükmün de olmamasının amaçlanmasını zorunlu kılar. Böylece İmam Şafîi'nin sözlerini açıklar mahiyette O'nunla aynı doğrultuda bir delillendirme yaparak, aksi halde bu durumun abesle iştiğal olacağını ifade eder.

O halde mütekellim ekolüne mensup olup mefhum-i muhalefet yöntemini geçerli bir istinbat metodu olarak kabul eden usulcüler, bu yöntemin delil olarak kullanılmasını kısaca şu temel argümana dayandırmış olurlar: *Kanun Ko-yucu'nun hikmeti gereği abesle iştiğal etmesi düşünülemez. O halde hüküm koyulurken bazı niteliklerin özellikle belirtilmesinin bir amacı olmalıdır. Bu amaç da aksi halde aksi yönde hükmün arzulanmasından başkası değildir. Bu sebeple mefhum-i muhalefet yöntemi sahih bir istinbat yöntemidir.* Bu argümanı destekleyici mahiyette Rasulullah (s.a.s.)'den ahad yollarla sabit olan bazı rivayetleri ve bazı sahabe uygulamalarını da kendilerine delil olarak getirirler.²⁰

Mefhum-i muhalefet yönteminin ayrık şartlı kıyasa evriminde bu destekleyici mahiyetteki zannî olan naklî delillerin rolü olmadığı için sözün uzaması ve araştırma konusunun çerçevesinden uzaklaşılması adına literatürdeki bu naklî delillerden en meşhur örneğe ve verilen cevaba yer verilmesiyle yetinilecektir. Bu bağlamda {اَسْتَغْفِرُكُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُكُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ}²¹ ayet-i kerimesi delil olarak sunulmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ, "Onlar için ister bağışlanma dile, ister dileme; onlar için yetmiş kere bağışlanma dilesen de Allah onları asla bağışlamayacaktır" ayetini indirdiğinde, bir rivayette Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) "Vallahi, yetmişten fazla bağışlanma dileyeceğim." şeklinde başka bir rivayette de "Rabbim beni serbest bıraktı, vallahi onlar için yetmişten fazla bağışlanma dileyeceğim." şeklinde buyurduğu geçer. Bunun üzerine Allah Teâlâ yetmişten fazlasının hükmünün, yetmişin hükmüne aykırı olmadığını belirten şu ayeti indirir: "Onlar için bağışlanma dilesen de dilemesen de onlar için fark etmez; Allah onları asla bağışlamayacaktır. Şüphesiz Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez."²² Rivayete göre ayet-i kerime indiğinde Rasulullah'ın (s.a.s.) ilk olarak yetmişten fazlasının hükmünün, yetmişin hükmüne aykırı olduğu şeklinde anlaması, mefhum-i muhalefeti delil olarak gören hukukçular tarafından, yöntemin sıhhati için delil olarak kullanılır.²³

Hanefiler bu rivayeti hem sened hem metin açısından tenkit ederler. Nitekim İmam Cessas, ayetteki "Eğer onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de Allah onları asla bağışlamayacaktır" ifadesine dayanarak Peygamber'in (s.a.s.) "Yetmişten fazla isteyeceğim" dediği rivayeti, senet açısından tenkit

20 bk. Ebû Ya'la el-Ferrâ', *el-Uddetu fi Uşûli'l-Fıkh*, 2/460-464.

21 et-Tevbe 9/80

22 el-Münâfikûn 63/6.

23 Ebû Ya'la el-Ferrâ', *el-Uddetu fi Uşûli'l-Fıkh*, 2/455-459.

ederek sahih bir nakil olmadığını belirttikten sonra Peygamber'e (s.a.s.) böyle bir söylem atfetmenin ve bunu doğru kabul etmenin, dini temellerden sapmayı gerektirdiğini söyler. Zira Peygamber'in (s.a.s.) risalet görevinin başından vefatına kadar, kâfirlerin ebediyen cehennemde kalacağını ve küfrün affının mümkün olmadığını insanlara tebliğ ettiğini vurgular. Bu nedenle de Peygamber'in (s.a.s.) bir kâfir için bağışlanma dilemesini caiz gören bir kimsenin, İslam'ın temel inanç esaslarından ayrılmış olacağını ifade ederek de bu rivayeti metin açısından tenkit eder.²⁴

Konu hakkında getirilen diğer nakli deliller de bu örnekte olduğu gibi, epistemolojik değeri hakkındaki ayrışmada çözüme ulaştırıcı mahiyette değildir ve benzer şekilde hem senet hem metin açısından tenkite tabi tutuldukları için, mefhum-i muhalefeti delil olarak görmeyen hukukçular tarafından kabul görmemiştir.

2.3. Hanefi Hukukçuların Mefhum-i Muhalefet Eleştirisi

Hanefi hukukçular, mefhum-i muhalefet yöntemini kaynaklardan hüküm çıkarmak için doğru bir metod olarak görmezler. Her ne kadar mütekellim ekolünden bazı önemli usulcüler, Hanefilerle bu konuda aynı fikirde olsa da mefhum-i muhalefet aleyhtarlığında akla ilk Hanefiler gelir.

Hanefilerin mefhum-i muhalefete yönelik eleştirilerinin temelini; hüküm verirken bir şeyin bazı niteliklerinin özellikle zikredilmesinin, diğer durumlarda zıddı bir hükmün gerekli olacağına dair bir delilin, ne Arapça dilinin mantığında ne de lafızların delaletlerinde bulunmadığı görüşü oluşturur. Zira hüküm verilirken bir şeyin bazı niteliklerinin özellikle zikredilmesine rağmen, aksi durumlara aksi hükmün verilmediği birçok örnek vardır. Bu sebeple hüküm verilirken özellikle zikredilen niteliğin hükmü onunla sınırlı olmalıdır. Böylece özellikle zikredilenin, kendisi haricindeki durumların ne aksi hükümde olduğuna ne de aksi hükümde olmadığına delalet ettiğini, aksi durumlar için nötr bir ifade olduğunu savunurlar.

Usul literatüründe ilk olarak detaylı mefhum-i muhalefet eleştirisine, Hanefi usul literatürünün ilk kapsamlı usul eserinin (el-Fusûl fi'l-'Usûl) müellifi İmam Cessas'ın sözlerinde karşılaşılır. Cessas'ın mefhum-i muhalefet yöntemine dair eleştirileri, mefhum-i muhalefet yönteminin tutarlı olmadığını ve her zaman kanun koyucunun amacını doğru olarak vermediğini ispatlamaya yöneliktir. Yöntemin eleştirisi olarak, kanun koyucunun bir şeyin bazı niteliklerini özellikle zikrederek hüküm vermesinden, diğer niteliklerinde hükmün aksi yönde olmasını amaçlamadığı birçok örnekten bahseder. Örneklerin tamamında Kanun Koyucu Yüce Allah'ın hüküm verirken özellikle zikrettiği

24 Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'Usûl* (Kuveyt: Vezâretu'l-'Evkâfi'l- Kuveytiyye, 1414/1994), 1/308.

niteliklerden amaç, muhaliflerinin de kabul ettiği şekilde, aksi halde aksi hükmün arzulanması değildir. Bu konu hakkında hanefi mezhep imamlarının görüşlerinin de kendi sözleriyle aynı doğrultuda olduğunu ispatlayacak birkaç rivayet aktardıktan sonra yöntemin doğru sonuç vermediği örnekler sıralar. Bu örnekler de İmam Cessas sonrası Hanefi usul literatüründe tekrar edilir.²⁵ Bunlar şöyledir:²⁶

1- {وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةً إِمْلَاقٍ} "Ve fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin"²⁷ Bu ayette, çocukları öldürme yasağı, fakirlik korkusuna özel olarak belirtilmiştir. Mefhum-i muhalefet yönteminin kullanılması durumunda, çocuk öldürme yasağı fakirlik korkusu olmadığı takdirde geçerli olmamalıdır. Ancak, her iki durumda da (fakirlik korkusu olsun veya olmasın) icma ile çocuk öldürme yasağının hükmü değişmemekte, mefhum-i muhalefet yöntemi burada doğru sonuç vermemektedir.

2- {مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ؕ ذَلِكَ الْيَوْمُ الْقِيَمُ ؕ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ} Onlardan dördü haram aylardır; işte bu doğru dindir. O halde, bu aylarda kendinize zulmetmeyin"²⁸ Burada da zulmetme yasağı bu haram aylara özgü olarak belirtilmiş olsa da zulmün yasaklanmasının bu aylar dışında da geçerli olduğu tüm taraflarca bilinmektedir.

3- {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْفُرُوا} "Ve (yetimlerin) büyüyünceye kadar malını israfla ve aceleyle yemeyin"²⁹ Bu bağlamda, yetimlerin mallarını herhangi bir durumda, israf veya aceleyle olmaksızın da yemenin caiz olmadığı açıktır.

4- {إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مَنِ يَخْشَاهَا} "Sen sadece ondan korkanları uyaran birisin"³⁰ Oysa Peygamber (s.a.s.) sadece korkan kimseler için değil bütün insanlara bir uyarıcıdır.

5- {لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً} "Faizi kat kat arttırılmış olarak yemeyin"³¹ ayetinde faiz yasağı ifade edilirken "kat kat arttırılmış olma" niteliği açıkca zikredilmesine rağmen faiz, kat kat arttırılmamış olsa bile hiçbir şekilde icma ile caiz değildir.

25 Cessas'dan sonra Hanefi usulcülerin eleştirileri de hep aynı mahiyette ve Şâri'in mefhum-i muhalefetten başka amaçlar da güttüğünü ifade eden örneklerdir. Genel olarak Cessas'la aynı örnekler verilir. kimi zaman aynı doğrultuda farklı örneklerin eklendiği de görülmektedir. Bk. 'Alâuddîn el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu' Uşûli'l-Pezdevî*, 2/254.

26 Ceşşâs, *el-Fuṣûl fi'l-Usûl*, 1/295-296.

27 el-İsrâ 17/31.

28 et-Tevbe 9/36.

29 en-Nisâ 4/6.

30 en-Nâzi'ât 79/45.

31 Âl-i İmrân 3/130.

6- {وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعِدًا فَجِزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ} "Kim onu kasten öldürürse, onun cezası öldürdüğü hayvanın dengi bir hayvandır"³² bu ayet-i kerimede mefhum-i muhalefet delilini kabul edenler de ihramlıyken kasten öldüren kişi gibi hatayla öldüren kişinin de aynı şekilde cezaya tabi olduğunu kabul etmektedir.

7- {وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ} "Kim tekrar yaparsa Allah onun cezasını verir"³³ Bu ayette de suçu tekrarlayan hakkında cezanın Allah Teala tarafından verileceği zikredilmiş olmasına rağmen, tekrarlayan kişi için suçun keffaretinin gerekliliği ortadan kalkmamaktadır.

8- {إِذَا أُحْصِيَ فَإِنْ أَتَىٰ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهَا نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ} "Evlendiklerinde, fuhuş yaparlarsa onlara, evli kadınların cezasının yarısı verilir"³⁴ mefhum-i muhalefet delilini kabul edenler de bu hükmün, cariyeler evli olmadıklarında da geçerli olacağını kabul etmektedir.³⁵

İmam Cessas'ın bu konu hakkında yukarıda zikrettiği örneklerin tamamında; belirli bir nitelik açıkça zikredilerek hüküm koyulmuş ancak bu durum o niteliğin olmadığı durumlarda aksi hükümü gerektirmemiştir. Cessas verdiği örneklerin hemen akabinde bu şekilde farklı sonuçlara ihtimali olan bir yöntemin Allah Teâlâ için delil olamayacağını ifade eder. Çünkü yöntem olarak kullanılması durumunda, kendisine hüküm bağlanan niteliğin, aksi haller için delalet ettiği aksi hüküm manasından ayrı bir durumda bulunmaması gerekmektedir. Aksi halde tutarsız, rastgele sonuç veren bir yöntem olacağını, böyle bir yöntemin de şeriatın yapısına uygun olmayacağını belirtir.³⁶

İlletin tahsisinin caiz olduğunu kabul eden Cessas için bu durumun problematik olduğu açıktır. Çünkü illetin tahsisine cevaz vermek demek, illetin hükmünden ayrı bir şekilde bulunabileceğini kabul etmek demektir. Halbuki illetin hakikatinde hüküm kendisinden ayrı düşünülemez. Mademki illetin bazı durumlarda hakiki manasından ayrı düşünülebilmesi illetin sıhhatine zarar vermemektedir o halde mefhum-i muhalefet yönteminin de bazı durumlarda hakiki manasından ayrı düşünülmesi pek tabi bu yöntemin tutarsız ve batıl olduğunu göstermemelidir. Böylece *Hüküm koyarken belirli bir niteliği özellikle belirtmenin* hakiki manası olan *aksi durumlar için aksi hükmün geçerliliği* her durum için geçerli olmaması caiz olmalıdır.

32 el-Mâide 5/95.

33 el-Mâide 5/95.

34 en-Nisâ 4/25.

35 Literatürde Hanefilerin, İbn Hazm'ın ve diğer mefhum-i muhalefeti kabul etmeyen mütekelim usulcülerinin bu şekilde mefhum-i muhalefet yönteminin yanlış sonuç verdiği dair getirdikleri örnekler çok fazladır ve bunlar artırılabilir niteliktedir. Burada örnekleri daha fazla çoğaltmak araştırmanın amacından uzaklaşmasına sebebiyet vereceği için İmam Cessas'ın verdiği örneklerle yetinilmekte, kendisinden sonra getirilen ek örneklerle değinilmesine gerek görülmemektedir.

36 Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-Usûl*, 1/296.

Ancak bu durumun farkında olan Cessas diyalektik bir üslupla illetin tahsisinin kabulüyle, mefhum-i muhalefet yönteminin tutarsız sonuç vermesi arasındaki farkı açıklığa kavuşturur. Delillerde aslonlan bir mana olması gerektiğinden ve bu aslonlan mananın o delilin hakikati olduğundan bahseder. Bir şeyin hakiki manasından da ancak kendisinden başka bir delilin varlığı durumunda çıkılabilir. O halde Kendisiyle çatışan daha güçlü bir delil olmadığı takdirde delillerin tutarlı bir şekilde her zaman hakiki manasını vermesi gerektiğini ifade eder. Halbuki mefhum-i muhalefet yönteminde böyle bir durumdan bahsetmenin mümkün olmadığını belirtir. Mefhum-i muhalefet yönteminin hakikati olduğu iddia edilen; *aksi durumlarda aksi hükmün amaçlanması* manası, gerekçesiz bir şekilde –zikri geçen örneklerde görüldüğü üzere– terk edilebilmektedir. Ancak illetin tahsisine cevaz veren Cessas, illetin tahsisinin böyle olmadığını, illetin sadece kendisiyle çatışan bir delilin varlığı durumunda hükmü yanında taşıyamayabileceğini, bir delil olmaması durumunda hakiki manasıyla kaldığını ve hükmü yanında her zaman taşımak zorunda olduğunu ifade eder.³⁷

İşte tam burada Cessas'ın kaleminde vücut bulan Hanefilerin bu cevabı, mefhum-i muhalefet yöntemini doğru bir yöntem olarak gören Şafi, Maliki ve Hanbeli usulcülerde bir infial yaratacak ve kimi mütekellim usulcüler bu eleştirilerin hakkını vererek mefhum-i muhalefet yöntemiyle istidlali doğru bulmayacak, kimi ise mezhep içinde kalarak cevap oluşturma gayreti içine girecektir.

3. Eleştirilere Reaksiyon Olarak Mefhum-i Muhalefet Şartları

Hanefilerin, mefhum-i muhalefet yönteminin gerekçesiz olarak hakiki manasından ayrı bir şekilde bulunabildiği (delil olmaksızın tahsise uğradığı) eleştirisi, mefhum-i muhalefeti delil olarak gören usulcüler tarafından kabul görmüş olacaktır ki bu eleştiri akabinde bazı usulcüler bu duruma çözüm üretme gayretine girişmişlerdir.

Çözüm olarak mefhum-i muhalefet yöntemine birtakım şartlar getirme yolunu tercih etmişler; böylece yöntem doğru sonuç vermediğinde başka deliller tarafından tahsise uğramış kabul edilecek ve yanlış sonuç verme gerekçesi (başka bir ifadeyle bazı durumlarda hakiki manasını yanında taşımama gerekçesi) yöntemin kendisi değil, usulüne uygun bir şekilde oluşturulan başka deliller olacaktır.

Böylece mefhum-i muhalefet yönteminin epistemolojik değerini zayıf, normlar hiyerarşisinde de en alt kademede bir yöntem saymışlar;³⁸ mantuk,

37 Ceşşâş, *el-Fuşûl fi'l-'Usûl*, 1/296-298.

38 Bk. Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi 'ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi 'Usûli'l-Fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994), 5/145.

kıyas veya mefhum-i muvafakatla çatışması durumunda tahsise uğrayıp kendisine itibar edilmeyeceğini belirtmişlerdir.

Bizzat kanun koyucunun amacının tespit edilmesi gerektiğini söylemişler ve *hüküm koyarken belirli bir niteliği özellikle zikretmesinde aksi durumlarda aksi hükmü istemesi* dışında başka bir amaç olmamasını şart koşmuşlar ve olası diğer amaçları teker teker şartlarda belirtmişlerdir. Bu şartları Zerkeşî³⁹ şöyle sıralar:

Hüküm koyarken belirli bir niteliğin özellikle zikredilmesi;

1- Yaygın olanı belirtmek amaçlı olmamalı.

2- Bilinen bir durumu ifade etmek amaçlı olmamalı.

3- Zikredilen kayıtla zikredilmeyenlerde olan minnettarlığı artırmak amaçlanmış olmamalı.

4- Söylenen şey, iki kategoriden birinin hükmü hakkında bir soruya cevap vermek amaçlı veya zikredilene özgü bir olaya dair olmamalı.

5- Zikredilenin, durumu yüceltmek veya pekiştirmek amaçlı söylenmiş olmamalı.

6- Zikredilen niteliğin başka bir şeye bağlı olarak (başka bir şeyi açıklamak amaçlı) söylenmiş olmamalı.

7- Genelleme amaçlı söylenmiş olmamalı.

8- Bir duruma dikkat çekmek amaçlı söylenmiş olmamalı.⁴⁰

Şart koşmak, bir durumun gerçekleşmesi için belirli bir koşulun yerine getirilmesini zorunlu hale getirerek öne sürmek anlamına gelir.⁴¹ Böylece bu şartların öne sürülmesi, naslardan hüküm istinbat ederken mefhum-i muhalefet yönteminin uygulanabilmesi için öncelikle kanun koyucunun şart koşulan amaçlardan herhangi birini gütmemiş olduğunun belirlenmesi anlamına gelir.

Bu şartların, yöntemin yanlış sonuç verdiği durumlara meşru muhassıslar bulmaya yönelik getirilen şartlar olduğu açıktır. Böylece Cessas'ın *Allah katında bir yöntemin delil olabilmesi için rastgele yanlış sonuçlar vermemesi gerektiği* eleştirisi cevap bulmuş olacak, yöntem belirli bir standarta girecektir. Yanlış sonuçlar verdiği takdirde de bu durum; yöntemin işlevindeki bozukluktan değil, şartların tahakkuk etmemesinden kaynaklanmış olacaktır.

39 Zerkeşî'nin ifade ettiği bu şartlara kimi usulcüler ekleme yaparken kimisi de bunların bir kısmıyla iktifa etmiştir. Şartların kemmiyetindeki ve mahiyetindeki bu değişiklik araştırma konusuna dahil olmadığı gibi, araştırmanın amacını etkiler mahiyette de değildir. Burada Zerkeşî, mefhum-i muhalefet taraftarlarının görüşlerini temsil eder mahiyette örnek olarak tercih edilmiştir.

40 Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî 'Usûli'l-Fıkḥ*, 5/147.

41 Muhammed Râvâsî Kal'acî, *Mu'cemu'l-Luġati'l-Fukaha* (Dâru'n-Nefâis, 1988), 69.

Nitekim {وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَشِيَّةً إِمْلَاقٍ} “Ve fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin”⁴² ayet-i kerimesinde, çocukları öldürme yasağı, “fakirlik korkusu” niteliğine özel olarak belirtilmiş ancak, her iki durumda da (fakirlik korkusu olsun veya olmasın) hükmün değişmemesinin sebebi; Allah Teâlâ’nın hükmü koyarken “fakirlik korkusu” niteliğini özellikle belirtmesindeki amacının, belirtilen niteliğin olmadığı *aksi durumları aksi hükme bağlamak* değil, *yaygın olanı belirtmek* olduğu söylenir. Çünkü insanlar genellikle çocuklarını fakirlik korkusuyla öldürmekteydiler.⁴³

Böylece hüküm koyarken belirli bir niteliğin özellikle zikredilmesindeki hakiki mana, *aksi durumlarda aksi hükmün istenmesiyken*, hakikatin burada terk edilme gerekçesi hüküm koyarken belirli bir niteliğin özellikle zikredilmesindeki amacın *yaygın olanı belirtmek* olmasıdır. Mefhum-i muhalefetin kullanım şartları arasına da *belirli bir niteliğin özellikle zikredilmesindeki amacın yaygın olanı belirtmek olmaması* gerektiği şartı koşulduğu için hakiki mana burada bir delil ile yani şartlarına uymadığı gerekçesiyle terk edilmiş ve mefhum-i muhalefet yöntemi geçerli bir sebeple tahsise uğramış olur.

{وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مُتَعِدًّا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ} “Kim onu kasten öldürürse, onun cezası öldürdüğü hayvanın dengi bir hayvandır”⁴⁴ ayeti kerimesinde de mefhum-i muhalefet yöntemini kullanmayı caiz olarak görmeyip hükmün hatayla öldürülenler için de geçerlilik taşıdığını söyleyenler; “kasten öldürme” niteliğinin özellikle zikredilmesindeki amacın *yaygın olan durumu belirtmek* olup, yaygın olanın hayvanların kasıtlı olarak öldürülmesi olduğunu ifade ederler.⁴⁵

{لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً} “Faizi kat kat arttırılmış olarak yemeyin”⁴⁶ ayet-i kerimesinde de kat kat artırılсын ya da kat kat artırılmış olmasın, iki durumda da faiz yasağının geçerli olması ve mefhum-i muhalefet yönteminin kullanılamama gerekçesi: Allah Teâlâ’nın faiz yasağında “kat kat artırılmış olarak” ifadesiyle belirtmiş olduğu nitelikten amacının; *aksi hali aksi hükme bağlamak* değil, faize özgü bir olaya dikkat çekmek olduğu söylenmiştir.⁴⁷ Çünkü bu ayet o dönemde vadelerde yapılan işlemler üzerine gelmiştir; borcun vadesi geldiğinde, borçluya: “Ya ödersin ya da borcu artırırsın.” denir, bu nedenle de borç birçok kez katlanırdı.⁴⁸

42 el-İsra 17/31.

43 Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Abdulkâfi b. 'Alî b. Temmâm b. Hâmid Taqiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/176.

44 el-Mâide 5/95.

45 Ebü 'Alî Hüseyin b. 'Alî b. Tâllha Recrâcî, *Ref'u'n-Nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, thk. Ahmed b. Muhammed es-Serrâh - 'Abdurrahmân b. 'Abdullâh el-Cebrîn (Riyad: y.y., 1425/2004), 4/284.

46 Âl-i İmrân 3/130.

47 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhîf fi 'Usûli'l-Fıkh*, 5/145; Ebu'l-Hattâb Maḥfûz b. Ahmed b. el-Hasan el-Hanbelî Kelvezânî, *et-Temhîd fi 'Usûli'l-Fıkh*, thk. Mufid Muhammed Ebü 'Amşe - Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm (b.y.: y.y., 1406/1985), 2/212; Recrâcî, *Ref'u'n-Nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, 4/283.

48 Ebu'l-Hasen 'Alâ'uddîn 'Alî b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî Merdâvî, *et-Taḥbîr Şerhu't-Tahrîr*, thk. 'Abdurrahman el-Cebrîn vd. (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1421/2000), 6/2897.

Yine insanlar yetimlerin mallarını, büyümelerini beklemeden aceleyle israf ettikleri için Allah {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا} “Ve büyüyünceye kadar malınızı israfı ve aceleyle yemeyin”⁴⁹ ayetinde “israfı ve aceleyle” niteliklerini açıkça belirterek hükmü koymuştur. Gerekçesiz bir şekilde mefhum-i muhalefet yönteminin burada terk edildiği eleştirisine; Allah Teala’nın bu nitelikleri özellikle belirtmesindeki amacının yetimlerin mallarına özgü bir durumu belirtmek olduğu ve bu sebeple tahsise uğradığı cevabı verilebilir.⁵⁰

Bir diğer örnekte “لَا يَحِلُّ لِمَرْأَةٍ تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تُجِدَّ عَلَى مَيِّتٍ فَوْقَ ثَلَاثَ” (Allah’a ve ahiret gününe iman eden bir kadının ölünün ardından üç günden fazla yas tutması helal değildir.) Hadisde, Rasûlullah’ın (s.a.s.) “iman eden” niteliğini açıkça belirtmesine binaen mefhum-i muhalefet yöntemiyle üç günden fazla yas tutan bir kadın için mümin değildir denemez. Çünkü iman vasfının özellikle belirtilmesiyle yanlışlığın ne kadar büyük olduğu gösterilmek, *durumu yüceltmek veya pekiştirmek* amaçlanmıştır.⁵¹

Yine {مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ؕ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَرِيمُ ؕ فَلَا تَطْلُبُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ} “Onlardan dördü haram aylardır; işte bu doğru dindir. O halde, bu aylarda kendinize zulmetmeyin”⁵² ayetinde de zulmetme yasağı bu haram aylara özgü olarak belirtilmiş olsa da zulmün yasaklanmasının bu aylar dışında da geçerliliği devam etmektedir. Mefhum-i muhalefet yönteminin gerekçesiz olarak terk edildiği eleştirisine; Haram ayların burada özellikle belirtilmesinden, bu ayların azametini göstermek ve *durumu yüceltmek veya pekiştirmek* amaçlanmıştır denilebilir.

Böylece örneklerde de görüldüğü üzere koşulan şartların uygulanmasıyla mefhum-i muhalefet yönteminin yanlış sonuç verdiği bilinen yukarıdaki örnek durumların açıklaması usulüne uygun bir şekilde yapılabilmiş olur ve Hanefilerin gerekçesiz bir şekilde mefhum-i muhalefet yönteminin tahsise uğradığı iddiası geçersiz kılınabilir olmuştur.

Ancak bu şartların koşulmasıyla mefhum-i muhalefet taraftarları, kanun koyucunun bir özelliğe hüküm bağlarken gözetebileceği birden çok amacın varlığını kabul etmiş olurlar. Halbuki mefhum-i muhalefeti doğru bir yöntem olarak gören mütekellim usulcüler, daha önce İmam Şafiî ve Tûfî’nin sözlerinde de görüldüğü üzere, kanun koyucu tarafından belirli bir niteliğe hüküm bağlamaktan amacın, o niteliğe sahip olmayan şeylerin hükmünün farklı olduğunu göstermek olduğunu söyleyerek başka bir amaçla *hüküm koyarken belirli bir niteliğe özellikle belirtme* ihtimalini kapatmıştı.

49 en-Nisa 4/6.

50 İki ayetin aynı bağlamda değerlendirildiğine dair; Âmidî, *el-İhkâm fî Uşûli’l-Ahkâm*, 3/86.

51 Merdâvî, *et-Taḥbîr Şerhu’t-Tahrîr*, 6/2899.

52 et-Tevbe 9/36.

Böylece zaman içerisinde koşulan bu şartlar, aslında mefhum-i muhalefet yöntemi için Hanefi savlarıyla aynı merhaleye gelindiğini ve Hanefilerin mefhum-i muhalefet yöntemine yönelik yaptığı eleştirilerinin kabulünün ilan edildiğini bize göstermektedir.

4. Ayrık Şartlı Kıyas Formunda Mefhum-i Muhalefet Önermesi

Mefhum-i muhalefet taraftarlarının getirdiği şartlar akabinde mefhum-i muhalefet yöntemi usulüne uygun bir şekilde tahsise uğramış olmakta ve yöntemin, doğru sonucu tutarlı bir şekilde verdiği ispatlanabilmekte ve istenilen sonucu vermeme gerekçesinin şartlarından birinin tahakkuk etmemesi olarak gösterilebilmektedir.

Ancak mefhum-i muhalefete yönelik zikri geçen şartların oluşturulması aslında mefhum-i muhalefet yöntemini mefhum-i muhalefet yöntemi olmaktan çıkartmaktadır. Çünkü getirilen bu şartlar bize aslında şunu demektedir; kanun koyucu, hüküm bağlarken belirli bir özelliği zikretmekteki amacı: *aksi durumlarda aksi sonucu istemesi* haricinde farklı birçok şey olabilir. Ancak bu farklı amaçlardan *aksi durumlarda aksi yönde hükmün istendiği* amacı haricindeki herhangi biri olmadığı teker teker kanıtlanırsa; *aksi durumun aksi hükme bağlanmak istendiği* anlaşılabacaktır.

Şart koşmak, bir durumun gerçekleşmesi için belirli bir koşulun yerine getirilmesini zorunlu hale getirerek öne sürmek anlamına geldiğinden⁵³ mefhum-i muhalefet yönteminin uygulanabilmesi, öncelikle kanun koyucunun şart koşulan amaçlardan herhangi birini gütmemiş olduğunun belirlenmesiyle mümkündür.

Böylece mefhum-i muhalefet yöntemi bizzat lafızlardan hareketle kanun koyucunun amacını verme özelliğini kaybetmiş, bir ayrık şartlı kıyas yöntemi halini almış olur. Nitekim bu durum koşulan şartlardan sonra bir ayrık şartlı kıyas olarak şöyle forma girer:

Kanun koyucunun hüküm koyarken belirli bir niteliği özellikle zikretmesindeki amacı; *ya yaygın olanı belirtmek, ya bilinen bir durumu ifade etmek, ya zikredilmeyenlere olan minnettarlığı artırmak, ya bir soruya cevap vermek veya zikredilene özgü bir olaya tenbih etmek, ya yüceltmek veya pekiştirmek, ya genelleme yapmak, ya dikkat çekmek, ya da aksi durumu aksi hükme bağlamaktır*. Mademki amacı *yaygın olanı belirtmek, bilinen bir durumu ifade etmek, zikredilmeyenlere olan minnettarlığı artırmak, bir soruya cevap vermek veya zikredilene özgü bir olaya tenbih etmek, yüceltmek veya pekiştirmek, genelleme yapmak veya dikkat çekmek* değildir, o halde *aksi durumu aksi hükme bağlamak* istiyordur.

Eğer kanun koyucunun amacı, *aksi durumu aksi hükme bağlamak* haricindeki amaçlardan biri olmadığı kanıtlanırsa belirli bir niteliğe hüküm bağlamaktaki

53 Kal'acî, Mu'cemu'l-Luğati'l-Fukaha, 69.

amacın *aksi halden aksi hükmü amaçlamak* olduğu sonucuna ulaşılır. Böylece bu durum ayrık şartlı kıyasın ta kendisi halini almış olur.

Ayrık şartlı kıyas halini almış bu yöntemin mefhum-i muhalefet olarak isimlendirilmesi artık problematik bir hal almış olur. Çünkü mefhum-i muhalefetin hakiki manası olan *Kanun koyucunun hüküm koyarken belirli bir niteliği özellikle zikretmesindeki amacı aksi durumu aksi hükme bağlamaktır* manası ayrık şartlı kıyastaki önermelerden sadece biridir.

Dikkat edilmelidir ki ayrık şartlı kıyas yöntemi, belirtilen diğer amaçlardan herhangi biri için de pek tabi kullanılabilmektedir. Böylece örneğin; yüceltmek manasına gelen تفخيم kelimesinden, durumun azametini ifade etmek yöntemi şeklinde mefhum-i mufâhame yöntemi icad edilebilecektir.

Şöyle ki *kanun koyucu; ya yaygın olanı belirtmek, ya bilinen bir durumu ifade etmek, ya zikredilmeyenlere olan minnettarlığı artırmak, ya aksi durumu aksi hükme bağlamak, (ya.. ya..) ya da bir durumu yüceltmek veya pekiştirmek, istiyordur. Madem ki kanun koyucu, yaygın olanı belirtmek, bilinen bir durumu ifade etmek, zikredilmeyenlere olan minnettarlığı artırmak, (vd.), ve aksi durumu aksi hükme bağlamak amaçlarından birini gütmüyor, o halde durumun yüceliğini göstermeyi amaçlayarak özellikle bu vasfa bu hükmü bağlamıştır.* şeklinde bir önerme kurulup buna mefhum-i mufâhame ismi verilebilir. Böylece المفهوم المفاخمة mefhum-i mufâhame: *Kanun koyucunun hüküm koyarken belirli bir niteliği özellikle zikretmesi, o durumun yüceltilmesi amacını taşır ve bu da bize durumun büyüklüğünü gösterir* şeklinde tanımlanabilir ve şart olarak da kanun koyucunun diğer amaçları gütmemesi şartı koyulabilir.

Aynı şekilde önermedeki diğer amaçlar için de bu böyledir. Örneğin *kanun koyucu tarafından bir şeyin belirli bir özelliğini zikrederek hüküm bağlanması, o özelliğin genelleme amacıyla olduğunu gösterir ve bu durumda hüküm genellenir* şeklinde (مفهوم التعميم) mefhum-i ta'mim veya *yaygın olanı belirtmek* amaçlanmıştır şeklinde (مفهوم الغالب) mefhum-i gâlib yöntemlerinden bahsedilebilir olmuştur.

Böylece, ayrık şartlı kıyastaki önermelerden sadece biri olan bu yöntemin, neden özellikle mefhum-i muhalefet yöntemi şeklinde isimlendirildiği problematik bir hal alır. *Aksi halleri aksi hükme bağlamak* amacını, diğer amaçlardan, amaç olma niteliği açısından ayıran herhangi bir şey de bulunmamaktadır.

Netice itibarıyla zaman içerisinde getirilen bu şartların akabinde mefhum-i muhalefet yöntemi ayrık şartlı kıyasa evrilmiş ve bu haliyle de özellikle mefhum-i muhalefet yöntemi şeklinde anılmasının hiçbir gerekçesi kalmadığı ortaya çıkmış olur.

Böylece mefhum-i muhalefet yöntemini sahih bir yöntem olarak gören usulcülerin getirmiş olduğu şartların her biri, mahiyeti itibarıyla, ayrık

şartlı kıyasın bir önermesi şeklinde ele alınmaktadır ve bu önermelerden herhangi birinin olumlu olarak alınması durumunda tâlîlerinin olumsuz olması gerekmiş olur.

Koşulan bu şartların akabinde –her ne kadar açıkça dillendirilmese de– yukarıda görüldüğü üzere hakikatte ayrık şartlı kıyas yapılmak durumunda kalınır. Böylece mefhum-i muhalefet müstakil bir yöntem olmaktan çıkar. Ayrık şartlı kıyasa evrilerek amaç tespiti yapılmakta, *hüküm koyarken belirli bir durumun özellikle belirtilmesindeki amacın aksi durumların aksi hükmü içereceği* şeklinde bir yargının doğru olmadığı söylenmiş olmaktadır.

Dolayısıyla ayrık şartlı kıyasa evrilen mefhum-i muhalefet yöntemi için artık lafızlardan hareketle ulaşılabilir bir sonucu olduğu söylenememektedir. Çünkü getirilen bu şartların akabinde kanun koyucunun amacı lafızdan hareketle değil ayrık şartlı kıyasla elde edilmektedir. O halde mefhum-i muhalefet yöntemi müstakil bir yöntem olarak addedilme vasfını kaybetmelidir.

Sonuç

İslam hukukçuları arasında mefhum-i muhalefet yönteminin epistemolojik değeri üzerine süregelen tartışmalar, yöntemin teorik açıdan hem derinlemesine anlaşılmasını sağlamış hem de yapısını baştan şekillendirmiştir.

Yöntemin temel iddiası, kanun koyucunun belirli bir duruma özel getirilen hükümden aksi durumda aksi hükmü amaçlamış olduğu, aksi takdirde bunun anlamının abesle iştigal olacağı şeklindeydi. Ancak yöntemin tutarsızlığını vurgulayan eleştirilere getirilen çözümler, yöntemin en temel iddiasını ortadan kaldırır ve belirli bir duruma özel hüküm koymaktan birçok farklı amaç güdülebileceği, yöneme getirilen şartlarda itiraf edilmiş olur.

Mefhum-i muhalefet yöntemi ilk başlarda söylenenden hareketle söylenmeyenin hükmünü veren lafız kaynaklı bağımsız bir yöntemken, süreç içerisinde kendi kimliğini kaybetmiş, bir ayrık şartlı kıyas formuna girmiştir.

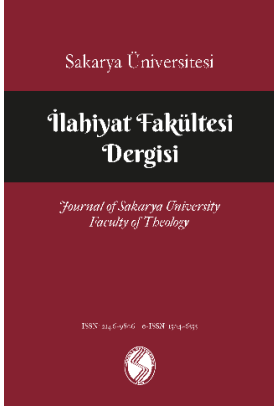
Sonuç olarak; *aksi halleri aksi hükme bağlamak* amacının, şart koşulan diğer amaçlardan, amaç olma niteliği açısından bir farkının bulunmaması ve bu yöntemin, geldiği aşamada ayrık şartlı kıyasdaki önermelerden sadece biri olması sebebiyle; bu yöntemin özellikle mefhum-i muhalefet şeklinde anılması hiçbir gerekçesi kalmadığı ortaya çıkmış olur. O halde İslam hukukunda mefhum-i muhalefet yöntemi geldiği bu son şekliyle müstakil bir yöntem olarak addedilme vasfını kaybetmelidir.

Hamd alemlerin Rabbi olan Allah'adır. Peygamber Efendimiz Muhammed Mustafa'ya, pak âline ve ashâbına salât ve selâm olsun.

Kaynakça

- ‘Adyânî, Abdullah b. Nâyız - Neccâr, Yâsir Abdulhamid. “Mefhumu’l-Muhalefe ‘inde’l-Uşûliyyîn”. *Câmi’at’ül-Medînet’il-Âlemiyye* 30 (2019), 215-270.
- ‘Alâuddîn el-Buĥârî, Abdulazîz b. Aĥmed b. Muĥammed el-Ĥaneĥî. *Keşfu’l-esrâr şerĥu Uşûli’l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.
- Âmidî, Ebu’l-Ĥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Salebî. *el-İĥkâm fî Uşûli’l-Aĥkâm*. thk. ‘Abdurrezzâĥ ‘Affî. 4 Cilt. Beyrut - Dımaşk: el-Mektebu’l-İslâmî, ts.
- Bâcî, Ebu’l-Velîd Suleymân b. Ĥalef. *el-İşâre fî Marifeti’l-Uşûl ve’l-Vicâzeti fî Manâ’d-Delîl*. thk. Muĥammed ‘Alî Ferkûs. Mekke: Mektebetu’l-Mekkiyye, 1416/1996.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muĥammed b. eĥ-Ṭayyib. *et-Taĥrîb ve’l-İrşâd*. thk. ‘Abdulĥamîd b. ‘Alî Ebû Zunejd. 3 Cilt. b.y.: y.y., 2. Basım, 1418/1998.
- Buĥârî, Ebû ‘Abdullâĥ Muĥammed b. İsmâîl b. İbrâĥîm. *Şaĥîĥu’l-Buĥârî*. thk. Muştafa Dîb el-Buġâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Keşîr - Dâru’l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Çeşşâş, Ebû Bekir Aĥmed b. ‘Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fî’l-Uşûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâretu’l-Evkâfi’l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cuveynî, Ebu’l-Me’âî ‘Abdurmelik b. ‘Abdullâĥ. *el-Burĥân fî Uşûli’l-Fıĥĥ*. thk. Şalâĥ b. Muĥammed b. ‘Avîĥa. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1418/1997.
- Ebû Ya’la el-Ferrâ, Muĥammed b. el-Huseyn İbnu’l-Ferra. *el-Uddetu fî Uşûli’l-Fıĥĥ*. thk. Aĥmed b. ‘Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Ebu’l-Ĥuseyn el-Başrî, Muĥammed b. ‘Alî eĥ-Ṭayyib el-Başrî el-Mu’tezilî. *el-Mu’temed fî Uşûli’l-Fıĥĥ*. thk. Ĥalîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed. *el-Menĥûl min Talîkâtî’l-Uşûl*. thk. Muĥammed Ĥasen Heytû. Beyrut- Dımaşk: Dâru’l-Fıkr, 1419/1998.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed. *Miĥakku’n-Nazar fî’l-Manṭık*. thk. Aĥmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: y.y., ts.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed. *Miyâru’l-İlm fî’l-Manṭık*. thk. Suleymân Dunyâ. Mısır: y.y., 1961.
- Hazar, Fatma. *İslam Hukuku’nda Mefhûm’ul-Muhâlefe’nin Mahiyeti ve Delil oluşu*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014.
- Kal’acî, Muhammed Râvâsî. *Mu’cemu’l-Luġati’l-Fukaha*. Dâru’n-Nefâis, 1988.
- Kelvezânî, Ebu’l-Ĥattâb Maĥfûz b. Aĥmed b. el-Ĥasan el-Ĥanbelî. *et-Temhîd fî Uşûli’l-Fıĥĥ*. thk. Mufîd Muĥammed Ebû ‘Amşe - Muĥammed b. ‘Alî b. İbrâĥîm. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1985.
- Merdâvî, Ebu’l-Ĥasen ‘Alâuddîn ‘Alî b. Suleymân ed-Dimesķî el-Ĥanbelî. *et-Taĥbîr Şerĥu’t-Taĥrîr*. thk. ‘Abdurrahman el-Cebrîn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1421/2000.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 18. Basım, 2021.
- Râzî, Ebû ‘Abdillâĥ Faĥrüddîn Muĥammed b. Ömer b. Ĥuseyn. *el-Maĥşûl*. thk. Ṭâĥâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî. b.y.: y.y., 1418/1997.

- Recrâcî, Ebû 'Alî Huseyn b. 'Alî b. Tâlha. *Refu'n-Nikâb an Tenkîhi's-Şihâb*. thk. Aḥmed b. Muḥammed es-Serrâḥ - 'Abdurrahmân b. 'Abdullâh el-Cebrîn. 6 Cilt. Riyad: y.y., 1425/2004.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî. *el-Luma' fi Uşûli'l-Fıkh*. b.y.: y.y., 1424/2003.
- Taḳiyyuddîn es-Subkî, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. 'Abdulkâfi b. 'Ali b. Temmâm b. Ḥâmid. *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Tûfî, Ebu'r-Rebi' Suleymân b. 'Abdulḳavî b. el-Kerîm es-Şarşarî. *Şerhu Muḥtaşari'r-Ravḍa*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 3 Cilt. b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1407/1987.
- Yüksel, Yücel. *Gelenekselden Moderne Mantıkta Önergeler ve Doğruluk Değerleri*. İstanbul: Akademi Titiz yay., 2017.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi Uşûli'l-Fıkh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994.



Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık Şartlı Kıyasa Evrimindeki Devinim

**Mahmud Muhammed
Özdemir**

Hitit Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Ana Bilim
Dalı

m_muhammedozde-
mir@hotmail.com
[https://orcid.org/0000-0002-
4561-6090](https://orcid.org/0000-0002-4561-6090)

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık Şartlı Kıyasa Evrimindeki Devinim” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion:
The Translation of the Azān from the Perspective of
Rewriting and Norms**

*Bir Ulusu Millileştirmek İçin Dinini Yerlileştirmek: Yeniden Yazım ve
Normlar Perspektifinden Ezanın Çevirisi*

Zeynep Elife Sunar

Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Ana Bilim Dalı; Doktora Öğrencisi,
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim-Tercümanlık Ana
Bilim Dalı – Res. Asst., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities
and Social Sciences, Department of English Translation and Interpreting; Ph.D.
Candidate, Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of English
Translation and Interpreting.
zeynepelife.sunar@aybu.edu.tr
<https://orcid.org/0009-0002-5216-697X>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 19/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 04/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Sunar, Zeynep Elife. "Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion: The Translation of the Azān from the Perspective of Rewriting and Norms". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 517-537. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1535910>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Abstract

The Turkish translation of the azān, the Muslim call to prayer, in the early Republican era stood as a striking symbol of the drastic changes witnessed in the Turkish state and its people as attempts to secularize the nation and redefine its identity dominated the state's socio-political agenda. Evaluating this phenomenon from the perspective of Translation Studies can reveal novel insights into why the azān was translated and why it was met with resistance. This case study attempted to rethink the translation of the azān from the perspective of rewriting and to explore its negative reception from the perspective of norms, with particular emphasis placed on the setting and historical context of the translation. Based on the ideological motives portrayed and the other reforms implemented by the state, or in other words, the patron, it is possible to argue that the translation of the azān can be regarded as an act of rewriting. The opposition directed towards it can be accounted for by the norms of the people opposing it. Based on their history with the Islamic belief system, it can be assumed that Islam and its Arabic practices played a big part in the values that make up their norms.

Keywords: Translation Studies, Rewriting, Norms, Turkish Azān, Ideology, Manipulation.

Öz

Erken Cumhuriyet Döneminde Arapça ezanın Türkçeye çevrilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte görülen büyük çaplı değişikliklerin çarpıcı bir simgesi haline gelmiştir. Bu değişikliklerin büyük çoğunluğunun, yeni kurulan devletin sosyo-politik gündemi doğrultusunda ülkenin ulusal ve kültürel kimliğinin yeniden inşa edilmesi amacıyla yapıldığını söylemek mümkün. Ezanın çevirisine laikleşme ve yeni bir kimliğin inşa edilmesi sürecinde önemli bir rol biçilmiş olmasını anlamlandırabilmek için bu çeviri olgusunu dönemin diğer önemli reform ve yenilikleri bağlamında ele almak yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda yeni kurulan cumhuriyetin bu değişikliklere yönelik politikaları ve tutumunun da dikkate alınması gerekmektedir. Ancak ezanın çevirisinden söz ederken bu çevirinin toplumun büyük bir kesiminden aldığı tepki de göz ardı edilemez. Büyük ayaklanmalar halini alabilen bu tepkinin nedenini anlamlandırabilmek için Türk toplumunun tarihi bağlamında İslam'ın ve dolayısıyla da ezanın önemini ve ibadetlerde başvurulan Arapça dilinin "Allah'ın kelamı" olarak tarif edilen Kur'an-ı Kerim ile bağdaştırılıyor olmasını da dikkate almak gerekmektedir. Bu çalışma, bu amaçlar doğrultusunda ezanın Türkçeye çevrilmiş olmasını ve bu çevirinin gördüğü tepkiyi bahsi geçen bağlamlara oturtarak bu çeviri faaliyetine farklı bir bakış açısı sunmaktır. Çalışmanın amacı, bahsi geçen olaylara tarihsel bir açıklama sunmak veya dönemin ideolojilerine yorum getirmek değildir. Bu ve bunun gibi erken Cumhuriyet Dönemini konu alan çalışmaların birçoğu, belirli grupları ideolojik gerekçelere dayanarak eleştirdiği algısı oluşturmaktadır. Fakat bu çalışma, ezanın çevirisine ve bu çevirinin karşılaştığı direniş ve olumsuz tepkiye çeviribilim disiplindeki kavramlardan beslenen farklı bir bakış açısı sunmayı amaçlamıştır. Vaka çalışması yönteminden faydalanan bu çalışma, bahsi geçen amaç doğrultusunda çeviribilim araştırmalarına sıkça konu olan André Lefevere'in yeniden yazım (*rewriting*), patronaj ve manipülasyon kavramları ile Gideon Toury'ninki başta olmak üzere normlara yönelik yaklaşımlara başvurmuştur. Lefevere'e göre yeniden yazım olarak tarif edilebilecek metinlerin tamamı, amaçları ne olursa olsun, belirli bir ideolojiyi ve poetikayı yansıtır; diğer bir deyişle metinler, belirli bir toplumda belirli bir şekilde işlev görmesi için manipüle edilir. Yeniden yazım, gücü elinde tutanların amaçlarına hizmet etmek için uygulanan bir manipülasyondur. Patronaj, yeniden yazım sürecini, ürününü ve bu metinlerin dağıtımını manipüle etmek için uygulanan güçtür; bu gücü kendi ideolojik amaçlarına hizmet etmek için kullanan kişi, kurum, grup veya sosyal sınıflar ise patronlardır. Ezanın çevirisi bu kavramlar doğrultusunda düşünülecek olursa devletin patronaja sahip olduğu ve yeni kurulan cumhuriyetle birlikte açtığı yeni sayfada milleti için Batı odaklı bir ulusal ve kültürel kimlik inşa etme amacıyla toplum yaşamının belirli alanlarını manipüle edip yeniden yazdığı söylenebilir. Bu alanlardan biri, ulusal kimliğin önemli bir sembolü sayılabilecek ve dönemin belki de en çarpıcı reformlarına uğrayan dildir. Hem Latin alfabesine geçilmiş olması hem de Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkilerinden arındırılması amacıyla kurulan Türk Dil Kurumu bunun kanıtı niteliğindedir. Benzer batılılaşma girişimleri Osmanlı edebiyatında da gözlemlenmekteydi. Bu girişimler, Türk kültür repertuarını zenginleştirmek ve Batı ideallerini Türkiye'ye aktarmak amacıyla Batı hümanist klasiklerinin çevrilmesini teşvik eden Tercüme Bürosu'nun kurulmasıyla somutlaşan yoğun çeviri çabalarına yol açmıştır. Bu reformlar, ezanın ve

namazın Türkçeleştirilmesini içeren dini reformlara öncülük etmiştir. Devletin Türk insanının ulusal ve kültürel kimliğini yeniden yazabilmek için dinini de millileştirmeyi gerekli gördüğü söylenebilir, çünkü din hâlihazırda kimliklerinin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Bütün bu dilsel, edebi ve dini reformlar göz önünde bulundurulduğunda, ezanın çevirisinin basit bir diller arası aktarımın ötesine geçtiğini, Türk halkının ulusal ve kültürel kimliğinin neredeyse bütün yönlerini yeniden yazmaya yönelik daha büyük bir planın parçası olduğunu söylemek mümkündür. Fakat İslam dininin ve ibadetlerinin Türk insanının ulusal kimliğini yansıtacak şekilde Türkçeleştirilmesi büyük ölçüde direnişle karşılandı. 1933 yılında Bursa Ulu Cami’de ezanın Arapça okunmasıyla birlikte başlayan isyan bu direnişin en büyük örneklerindendir. Türkçe ezanın direnişle karşılanmasını anlamlandırabilmek için ise İslam inancının Osmanlı tarihindeki yerine ve sınırları içinde yaşayan Müslüman kesimin ibadetlerini nasıl yerine getirdiğine bakmak gerekmektedir. Türk toplumu, Osmanlı İmparatorluğu kurulmadan yüzyıllar önce İslam’la tanışmış ve beraberinde getirdiği ibadetleri yüzyıllardır yerine getirmekteydi. Taklidinin imkânsız olduğuna inanılan Kur’an-ı Kerim’in dilinin Arapça olmasının, bu ibadetlerin yerine getirilmesinde Arapçayı kutsal kıldığı söylenebilir. Müslüman kesim için ezan Kur’an-ı Kerim’in bir parçası olmasa da beş vakit namazla doğrudan bağlantılıydı ve yüzyıllardır süregelen bir ibadet geleneğinin parçasıydı. Toury, bunun gibi toplumsal gelenek ve alışkanlıklara norm çerçevesinden bakmayı tercih etmiştir. Ona göre normlar, bir topluluğun değerlerine ve fikirlerine dayanan ve belirli durumlarda neyin kabul edilebilir veya kabul edilemez, tahammül edilebilir veya tahammül edilemez olduğunu belirleyen "davranış talimatları"dır. Toury, norm yaklaşımını çeviri faaliyetine de uygulayarak çevrilecek metnin seçiminde bile bu normların etkisinin olabileceğine, hatta çevirisi yapılacak metnin onlar tarafından çeviriye uygun görülecek bir metin olacağı yönünde toplumda bir beklenti olduğuna dikkat çekmektedir. Bu norm ve beklentilere aykırı bir metin seçimi yapıldığında ise, tıpkı ezanın çevirisinde olduğu gibi, direnişle karşılaşılma ihtimali yüksektir. Buna dayanarak bu direniş yol açanın, devletin patronaj yoluyla uyguladığı ideoloji ile Müslüman toplumun o dönemdeki normatif beklentileri arasındaki uçurumun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türk halkına göre devletin diğer laikleşme çabaları da göz önüne alındığında ezanın artık Türkçe okunuyor olması, ibadetlerin kutsal diline, hatta İslâm’ın kendisine yönelik bir saldırıydı. Yeniden yazım ve normlara yönelik bu açıklamalara bakıldığında ezanın Türkçeye çevrilmesini bir yeniden yazım faaliyeti veya patronajın desteklediği ideolojiye dayanan bir manipülasyon girişimi olarak çerçevelemenin mümkün olduğu ve halkın sergilediği olumsuz tepkinin normatif beklentileriyle açıklanabileceği sonucuna varılabilir.

Anahtar Kelimeler: Çeviribilim, Yeniden Yazım, Normlar, Türkçe Ezan, İdeoloji, Manipülasyon.

Introduction

To this day, the translation of the Muslim call to prayer, also known as the *azân* or *ezân* by Turks, into Turkish in the early years of the Republic of Türkiye continues to be regarded as a noteworthy event that signifies the drastic shifts the state and its people went through in an effort to redefine and reestablish the nation’s image on the national, cultural, political, and social levels. Particularly on account of the ideological nuances, it is deemed to bear and the opposition it was faced with, the discussion of the translation of the call to prayer can yield interesting questions and possible explanations in regard to the important role assigned to the translation of the *azân* in the process of secularization and the construction of a new national and cultural identity, the reason it was translated, and the possible rationale behind the resistance the translation faced. It is particularly these discussions that this study aims to delve into. To achieve this, it would prove beneficial to consider this translation phenomenon in the context of the other significant and drastic reforms of the period. In this sense, the newly established Republic’s stance and policies

regarding such changes should also be taken into consideration. The significance Muslim practices such as daily prayers bore for the Turkish people based on their long history with Islam is another inquiry that should be included within these discussions.

This research endeavors to approach the topic of the translation of the *azān* from the perspective of Translation Studies, specifically from the perspective of André Lefevere's concepts of rewriting, patronage, patron, and manipulation, as well as Gideon Toury's approach to norms. To put it more precisely, the purpose of this study is to rethink the translation of the call to prayer as a rewriting phenomenon and to analyze the opposition it was faced with from the perspective of Toury's approach to norms, particularly preliminary translational norms, in the meantime placing emphasis on the historical context of Islam and its Arabic practices in the Ottoman period and situating the translation of the *azān* among other major reforms of the period to gain an understanding of the bigger picture of the state's sociopolitical agenda during the period.

Before proceeding to the details of the study, it is important to note one caveat. This concerns the dichotomous portrayal of the state and the people of the early Republican era of Türkiye. The analysis below and many others of the like tend to run the risk of painting a black-and-white polarized image of its people and the state, with Western ideologists on one side and Ottoman-rooted oppositionists on the other. Needless to say, this may be a misleading representation of the period as it is more than likely that the people and their issues of the time were too complex and nuanced to be explained based on a black-and-white polarity. Additionally, this study does not aim to make remarks on the ideologies that governed the people's and state's actions. As stated previously, the sole purpose of this study is to provide a perspective informed by Translation Studies on the translation of the *azān* and the possible reasons behind its negative reception by a considerable portion of the Turkish people.

1. Methodology

This study undertook the aforementioned research based on the case study method. Şebnem Susam-Sarajeva defines a case within translation studies research as "a unit of translation or interpreting-related activity, product, person, etc., in real life, which can only be studied or understood in the context in which it is embedded."¹ For this particular emphasis placed on the context of the translation phenomenon, this research studies the act of translating the *azān* and the opposition directed to it by some with a focus on the contexts in

1 Şebnem Susam-Sarajeva, "The Case Study Research Method in Translation Studies", *The Interpreter and Translator Trainer* 3/1 (March 2009), 40.

which they are embedded. Following discussions of their historical and cultural contexts, the Turkish translation of the *azān* and its negative reception are evaluated with an approach that draws upon Translation Studies. This is done in an effort to rethink these phenomena from a different angle and reframe them by making use of the concepts of rewriting and norms.

Such an approach entails a qualitative descriptive research method for the analysis and processing of research data. Qualitative research methods produce opportunities for exploration into social phenomena to gain insights into their inner workings and circumstances. Such methods highlight the social context within which said phenomena take place.² Qualitative descriptive research methods place additional emphasis on providing descriptions for the ‘who, what, why, and where’ of the experiences from the viewpoint of the people experiencing said phenomena.³ This case study has therefore employed the qualitative descriptive research method to study and describe the Turkish translation of the Arabic call to prayer within its social and political context from the perspective of those who experienced it during the Republican era of Türkiye.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this study consists of two main concepts, namely rewriting and norms. Both will be discussed separately in the following subsections.

2.1. Rewriting, patronage, and manipulation

The conceptualization of translation as rewriting was initially proposed by André Lefevere. The preface of the second edition of his book on rewriting claims that translations are essentially rewritings of source texts, noting that

all rewritings, whatever their intention, reflect a certain ideology and a poetics and as such manipulate literature to function in a given society in a given way.

Rewriting is manipulation, undertaken in the service of power, and in its positive aspect can help in the evolution of a literature and a society.⁴

This description draws attention to the notion of translation, or rewriting, as an act of manipulation. This seems to hinge on the assumption that all translations are governed by a certain purpose or a combination of purposes, with the goal of manipulating original texts to serve said purposes and to

2 Umesh Kemparaj - Sangeeta Chavan, “Qualitative Research: A Brief Description”, *Indian Journal of Medical Sciences* 67/3–4 (2013), 90.

3 Steven Hall - Linda Liebenberg, “Qualitative Description as an Introductory Method to Qualitative Research for Master’s-Level Students and Research Trainees”, *International Journal of Qualitative Methods* (Accessed October 30 2024).

4 André Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame* (New York: Routledge, 2017), vii.

adapt these to certain ideologies or poetics.⁵ This manipulation is not limited to the negative sense it may evoke but can include not only restrictive forces such as distortion and censorship but also innovative ones that include the introduction of new concepts and genres in the target literary system. As such, rewritings can have great influence and can hold a shaping power over a given culture.⁶ Considering that both the product and process of translations do not take place in a vacuum, it can be argued that they are subject to a number of forces originating from the contexts and systems they are a part of and can also be utilized to engender certain forces and influences on these contexts and systems as well. After all, translation is an activity that is socially contextualized.⁷

Another concept that is closely related to rewriting is that of patronage. This is defined by Lefevere as individual persons or groups of people, institutions, social classes, or the like that hold the power to influence the creation and dissemination of texts. In this sense, patronage is the force exerted to manipulate the process and product of text creation or rewriting, while the people or institutions that are able to wield this force are patrons.⁸ It is safe to say that the patronage possessed by these patrons is influenced and informed by the ideologies they abide by. As such, this patronage can be expected to be exerted to manipulate or maintain text production in a way that aligns with their ideological agenda.

According to Lefevere, these forces consist of a combination of components; due to its subject matter, this study will choose to refer only to the ideological component mentioned above. He clarifies that this does not necessarily refer only to political agendas sought by political parties or people in positions of authority but can include a network of beliefs and conventions that govern people's actions. It is concerned with "what society should be or can be allowed to be."⁹ Aksoy,¹⁰ in her study that analyzes the rewriting of Türkiye's national literature in the early days of its establishment, regards this as a concept that encompasses ideas, value concepts, and assumptions that are of both a cultural and political nature. Since Aksoy's study analyzes subject matter that is highly relevant to this current study in terms of its nature and

5 André Lefevere, "That Structure in the Dialect of Men Interpreted", *Comparative Criticism* 6/87 (1984), 89, as cited in Theo Hermans, *Translation in Systems: Descriptive and Systemic Approaches Explained* (Manchester: St. Jerome Publ, 1999), 127.

6 Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, vii.

7 Christina Schaffner, "The Concept of Norms in Translation Studies", *Current Issues In Language and Society* 5/1-2 (January 1998), 5.

8 Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, 12.

9 André Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame* (New York: Routledge, 1992), 14, as cited in Hermans, *Translation in Systems*, 126.

10 Berrin Aksoy, "Translation as Rewriting", *Translation Journal* (Accessed May 4 2024).

content, it is this description that includes the cultural aspect that will be assumed here.

As will be discussed in the subsequent sections of this study, the notion of translation as rewriting and the concepts of manipulation, patronage, patron, and ideology can be closely linked to the forces that were at play in the translation of the *azān*. The study will refer to these terms within said sections.

2.2. Norms

A good number of researchers have provided descriptions of the concept of norms. One such researcher is Gideon Toury, who defines norms as “performance instructions” that stem from the values and ideas of a given community and that indicate what is acceptable/unacceptable, appropriate/inappropriate, or tolerable/intolerable in certain settings.¹¹ Hermans¹², on the other hand, underscores its collective nature and describes its function by stating that it mediates and facilitates the relationship not only between people but also between the individual and the collective. It essentially establishes a connection between the person’s values, expectations, and beliefs with that of the community, thus making its people less uncertain and more predictable. In other words, norms aim to establish unity in behavior based on a collection of common values, beliefs, and ideas.

Hinging upon this description, Hermans argues that successful interactions, translations included, are predicated on the coordination of the actions of the interactants involved.¹³ In other words, their actions and, hence, the norms that govern said actions must be concordant with one another, or at the very least, must not conflict with each other. This misalignment of actions and norms on a large scale, as will be elaborated in the following sections of this study, can cause considerable issues for all parties involved in the interaction.

When it comes to translational norms, which can be argued to be dependent on the wider social and cultural norms that exist in the sphere where translations take place, Toury¹⁴ makes the distinction between three kinds of norms: preliminary norms, initial norms, and operational norms. The first of these refers to the norms relevant to the selection of the text and general translation strategy. Initial norms refer to norms relevant to the choice to be either source text or target text-oriented. Finally, operational norms refer to norms that govern the choices made during the process of translation. Based on such

11 Gideon Toury, “The Nature and Role of Norms in Translation”, *Descriptive Translation Studies – and Beyond* (John Benjamins Publishing Company, 1995), 1-320.

12 Theo Hermans, “Norms of Translation”, *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, ed. Carol A. Chapelle (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012), 1.

13 Hermans, “Norms of Translation”, 1.

14 Toury, “The Nature and Role of Norms in Translation”, 58.

descriptions, it is possible to make the assertion that such norms inform virtually all of the stages and processes of the act of translation, or at least they are expected to do so by the general public.

Having said that, it is entirely possible for translations to not comply with the norms of a given society and period. In fact, the assumption that all translations are carried out and created with full conformity to prevalent norms may be misleading, as it leaves no room for the very probable possibility of divergence of the text and/or translator. Such sentiments are echoed by Erkazancı in her study discussing a habitus-oriented approach to Elif Şafak's resistance toward Türkiye's language planning endeavors in its early Republican days.¹⁵ Considering that habitus is regarded as norm-governed structures of perception and action,¹⁶ she argues that claiming all translations take into consideration widely accepted norms and are conducted through one unwavering form of habitus may lead to a "deterministic view of habitus,"¹⁷ rendering the choices within the act of translation invariable. It is important to take this into consideration when assessing the influence of norms in such cases of translation and reception.

Concerning translational norms, the primary focus of this study will be on the aforementioned preliminary norms, since the choice of text constitutes a significant part of the discussions to follow and on the wider norms of the general public that are expected to inform the act of translation. The study will refer to these norms during its subsequent discussions of the opposition the Turkish *azân* had faced.

3. The History of Islam in Turkish and Ottoman Culture

In order to better understand why this translation can be considered an act of rewriting and to better grasp the reasons behind the resistance to said translation, it would prove beneficial to look into the perceived significance of the *azân* in the Turkish culture, the historical context of said significance, and how the translation of the *azân* and the other reforms came to be. To do so, a brief history of the Ottoman Empire is in order.

Upon being established in 1299, the Ottoman Empire swiftly gained power and expanded its borders to a large geography, spanning the Middle East,

15 Hilal Erkazancı, "A Habitus-Oriented Perspective on Resistance to Language Planning through Translation: A Case Study on the Turkish Translation of Elif Şafak's *The Bastard of Istanbul*", *Target: International Journal of Translation Studies* 26/3 (September 30 2014), 386.

16 See Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 2002), 169-174.

17 Erkazancı, "A Habitus-Oriented Perspective on Resistance to Language Planning through Translation", 386.

Europe, Anatolia, and even Africa.¹⁸ This powerful empire relied heavily on Islam and its principles in many aspects, particularly with regard to the lifestyles of its people, its governance, and state affairs. Having encountered and accepted Islam as their religion centuries before the Ottoman Empire was established,¹⁹ Turks had long been accustomed to not only Islam but also the Islamic way of living and worship. Particularly in its prime, the empire was regarded by other nations as a Muslim force to reckon with, and, for many nations and peoples in the Muslim world, the representative of Islam. Additionally, starting from the 16th century the sultans assumed the role of the caliph, a title bestowed on the leaders of the Muslim community worldwide, and thus became "[...] a symbol of Muslim sovereignty in an age of European colonialism."²⁰ Considering these aspects, it is safe to say that Islam held sway in the lives of its people.

In addition to this, primarily due to the role Islam played in the empire and also the fact that the nation's borders encompassed large populations from the Middle East, Arabic was a common language among the empire's vast collection of languages. Arabic was regarded as an esteemed language used commonly by intellectuals, along with Persian, and was primarily the language of sacred texts and high literature. The official language of the nation was Ottoman Turkish,²¹ a language which stemmed from Arabic and Persian, particularly in terms of its writing system and vocabulary; in fact, the influence of these languages was so great that the modernized Turkish of today still owes a considerable portion of its vocabulary to Arabic.²² Without a doubt, such circumstances indicate the significance Arabic held among the Ottomans.

The empire's long period of prosperity was followed by a decline, and by the 1800s, it became apparent that it was in a structurally and economically vulnerable state.²³ In an effort to rejuvenate and modernize the empire, Ottoman officials started administering reforms. It comes as no surprise that these reforms emerged in approximately the same period that the Spring of Nations

18 Stanford J. Shaw - Gökhan Çetinsaya, "Ottoman Empire", *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World* (Accessed April 26 2024).

19 Vahap Aktas, "Islamization of Anatolia and the Effects of Established Sufism (Orders)", *The Anthropologist* 17/1 (January 2014), 147.

20 M. Brett Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey* (London: Oxford University Press, in association with the Institute of Ismaili Studies, 2014), 4.

21 Fuat Boyacıoğlu, "The Historical Development of the Foreign Language Education in Ottoman Empire", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 174 (February 2015), 653.

22 Amy L. Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism* (İstanbul: Sabancı University, 2018), 6.

23 Eve McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", *Music and Politics* 5/1 (June 1 2011), 2.

occurred, as the main issues said reforms focused on were nationalism and national identity.²⁴ One major result of these endeavors was the attempt to “purify” the Turkish language of Arabic and Persian words to create an authentic language that they could call their own.²⁵ “For an empire seeking validation from Europe, the most pressing matter for the empire's top intellectuals was Ottoman Turkish's heavy orthographical and grammatical dependence on Arabic and Persian.”²⁶ Therefore, nationalist intellectuals and officials started endorsing the establishment and use of a “purely Turkish” language. In the meantime, they also took France as an example for many of its reforms, thereby entailing the adoption of French loanwords in Turkish. A number of prominent nationalist figures also suggested changing the writing system, with some scholars even arguing that, “the Arabic alphabet was not sufficient to truly express Turkish phonology.”²⁷ However, this was met with severe opposition from religious conservatives, as they believed the Arabic writing system to be sacred.²⁸ These linguistic reforms, therefore, were rendered restricted to attempts to reduce the use of Arabic and Persian words, which were, in any case, not very effective during this period.

The outbreak of World War I was the final nail in the coffin of the empire. Siding with the Central Powers, the Turkish nation was met with devastating defeat, which resulted in the fall of the empire, leaving its people to fend for themselves against invading powers. In this time of chaos and havoc, the Turkish folk united under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, a military commander who was later to become the first president of the Turkish Republic, to create a Turkish force that could fight against the invaders in what was later called the Turkish War of Independence.²⁹ At the end of the war, the Turks came out victorious yet in shambles. With no ruling power to help them recover from the war, fear and chaos spread among the people. Amidst the panic, Atatürk, who was regarded as a national hero after his many victories in war, initiated preparations to establish a modern nation that would take Western civilizations and their administrations, constitutions, law codes, languages, and lifestyles as its model, which can be considered a continuation of the modernization processes initiated during the Tanzimat period.³⁰ Thus, the

24 Shaw - Çetinsaya, “Ottoman Empire”.

25 McPherson, “Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer”, 2.

26 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 4.

27 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 5-6.

28 Musa Aksoy, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkçenin Geçirdiği Aşamalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 99/197 (2012), 175.

29 Shaw - Çetinsaya, “Ottoman Empire”.

30 Nezihe Yaşar - Uğur Yasin Asal, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Modernleşmede Yaşanan Değişim ve Süreklilikler”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/43 (June 15 2022), 611-614.

Republic of Türkiye was founded in 1923 with Atatürk as its president, opening a brand-new page in the history of Turkish people.

4. The Reforms of the Republican Era

To be able to contextualize the translation of the *azān*, it would help to discuss the matter against the backdrop of other reforms that took place in the said period, as well as within the scope of the restoration and revolution Türkiye was going through as a whole. For this reason, exploring the progression of these reforms will prove beneficial.

During this new era, the ultimate objective Atatürk and the Turkish state strived to achieve was modernizing the nation and constructing a unified national and cultural identity that aligned with contemporary Western ideals.³¹ The collapse of the Ottoman Empire, the multi-ethnic heritage that was left behind, the people's heavy dependence on the Middle Eastern roots of Islam, the political and societal chaos induced by the War of Independence,³² and efforts to implement Turkish nationalism in the administration of the new state were all factors that played a part in the reforms that were to be gradually carried out in this period. The new state took Europe as a model for modernization and accordingly endeavored to shape the Turkish state, its people's way of living, and its culture in a way that would fit the image of a Western-oriented nation. Consequently, Atatürk sought to introduce secularism into the new administration since the new state's purpose was to establish a new identity that would unify its people based on a shared culture, language, and history.³³ In parallel with such endeavors, it also aimed to nationalize Islam by replacing its Arabic elements, which is most notably the language it is practiced in, with that of authentically Turkish ones, as it seemed that it was these foreign elements that impeded their national identity.³⁴

Since language can be deemed a significant symbol of national identity, linguistic reforms held great importance in the government's plans to redefine Türkiye's national identity. The linguistic reforms can be deemed to consist of two main stages: the alphabet reform which initiated the Turkish language's

31 Murat Alakel, "İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar", *Gazi Akademik Bakış* 5/9 (2011), 21.

32 Özer İlbeyi, "Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003), 269-270.

33 Şehnaz Tahir Gürçağlar, *The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960* (Amsterdam: Rodopi, 2008), 93.

34 Umut Azak, "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam: The Ban on the Call to Prayer in Arabic (1932-1950)", *Revue Des Mondes Musulmans et de La Méditerranée* 124 (November 28 2008), 169.

transition from the Arabic writing system to the Latin alphabet, and the ventures into the language's lexicology, which can be broadly named 'The Language Revolution.' The change in writing systems was not an easy transition. After taking effect in 1928, the majority of the Turkish literate population was rendered illiterate overnight. This, however, was a price the government was willing to pay since, as Jensen mentions in her dissertation, from the perspective of the Turkish government, as a new republic aiming to become part of modern Europe, "[...] Ottoman Turkish screamed orient by its use of the same writing system as the Qur'an, the holy book of a religion that had been historically hailed as the antithesis of Western thought and ideology."³⁵ Hence, the orthographical reform was seen as an integral stage in the path to Westernization.

This change was followed by a reform concerning the language's lexis. This aspect of the language reforms can be deemed to have its roots predominantly in the Tanzimat era preceding the Republican era, which witnessed the rise of advocacy for a "purified" and Turkified Ottoman Turkish.³⁶ The new Republican state institutionalized these efforts by establishing societies, committees, and associations that aimed to nationalize the Turkish language, the most predominant of which was the Turkish Language Association founded in 1932 and is in operation to this day.³⁷ Although its active role in linguistic reforms has become subdued following the transition to the multi-party era,³⁸ the association's primary objective in its early days was to come up with Turkish equivalents for the Arabic and Persian words that were currently in use and promote the use of such authentic expressions while discouraging the use of Middle Eastern lexis.³⁹

Similar trends of modernization and Westernization could also be observed in Ottoman literature, which manifested in approximately the same period. The young literature of this newly founded nation also seemed to require modernization to facilitate the creation of national and modern cultural values the Turks could call their own. The period's Western-oriented approach to literature led to immense translation efforts, solidified through the establishment of the state-owned Translation Bureau which endorsed the translation of Western humanist classics in an effort to enrich the Turkish cultural repertoire and transfer Western ideals into Türkiye.⁴⁰ This was deemed an essential process in not only the uprooting of the influence Arabic and Persian had over

35 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 6.

36 Tahir Gürçağlar, *The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960*, 52.

37 Türk Dil Kurumu (TDK), "Tarihçe" (Accessed May 15 2024).

38 Tahir Gürçağlar, *The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960*, 88.

39 Yılmaz Çolak, "Language Policy and Official Ideology in Early Republican Turkey", *Middle Eastern Studies* 40/6 (November 2004), 67, 76.

40 Tahir Gürçağlar, *The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960*, 108.

Turkish literature and culture, but also in the constitution of a Turkish literature that was accessible to the public (contrary to Ottoman high literature) and a national culture that represented its people.⁴¹

These reforms laid the foundations for the religious reforms that followed, which included the translation of the *azān*. It could be argued that they had deemed it essential to nationalize the people's religion as well in order to re-define their national and cultural identity, as it formed an intrinsic part of their current identity. According to McPherson, one of the greatest reasons the *azān* was chosen was because of the medium it was presented in: "It was the public auditory space that the call occupied which made it such a target for reform."⁴² Considering that it was also broadcast 5 times a day, it would make an efficient tool in their promotion of nationalization. It was most likely regarded as an important religious symbol that had to be vernacularized.

The translation process took place under the supervision of and with suggestions from Atatürk himself. He had called upon nine Qur'an reciters who were of *hafız* status, an Arabic title given to people who have memorized the Qur'an, to translate it into Turkish. After achieving a satisfactory translation, the first vernacular call to prayer was broadcast at the beginning of 1932 at the distinguished Hagia Sophia Mosque. At the end of 1932, public reciters of the call to prayer across the nation were officially ordered to broadcast the Turkish translation approved by Atatürk,⁴³ and in 1941, the Arabic call to prayer was banned altogether. The Turkish call to prayer stayed in practice for 17 years.⁴⁴

The fact that the first national call to prayer was chosen to be broadcast in the Hagia Sophia Mosque also bears great significance and symbolism. Ownership of the historic Hagia Sophia has changed multiple times throughout its long history. This structure was first built in the 6th century as a church by the Byzantine Empire which ruled over Constantinople during the period. Despite numerous collapses, it served as a cathedral for centuries until the city was conquered by the Ottoman Empire in 1453. It was then converted into a grand mosque with additions made to the structure to render it more suitable for Islamic belief, and in 1935 under the rule of Atatürk it was turned into a museum.⁴⁵ This structure held and continues to hold great significance for the Turks as it is perceived to symbolize the victory of the Muslim Turks

41 Aksoy, "Translation as Rewriting".

42 McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", 5.

43 McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", 5-7.

44 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 37-38.

45 The Editors of Encyclopedia, "Hagia Sophia", *Encyclopedia Britannica* (Accessed April 26 2024).

over the Christian Byzantines. Therefore, it was no coincidence that the first Turkish call to prayer was broadcast from this historic and symbolic structure. It could be argued that by doing so, Atatürk was proclaiming a modernist Republican conquest of the previous Middle Eastern ideologies.⁴⁶

The field of religious practices was another area the officials were seeking to modernize through reformation. Among these practices, the daily prayers were of great interest to them as they are practiced five times a day by Muslims who choose to practice their belief; they, therefore, consistently occupy a large portion of the daily lives of practicing Muslims. During the prayers, verses from the Qur'an are recited, making this religious practice a very sensitive case in terms of translation due to its direct relation to the Qur'an, which is regarded as the most divine and inimitable text in Islam. This translation of the prayers themselves came after the first broadcast of the Turkish *azān*.⁴⁷ The fact that the same period also saw the holy Qur'an itself being translated in order to make it available to people who didn't speak Arabic⁴⁸ may have also contributed to the efforts to nationalize the daily prayers.

The foundations of this reform were most likely set in the Tanzimat era, as Western examples of reformation at the time consisted of Martin Luther's translation of the Bible and attempts to rationalize religion.⁴⁹ This idea was also advocated by Ziya Gökalp, a pioneering Turkish nationalist writer and poet of the era. He was passionate in his endeavors to support the practice of rituals and sacred texts in the vernacular, maintaining that this would enable a better understanding of the essence and core of the religion for everyone.⁵⁰

5. The Translation of the *Azān* as Rewriting

To be able to contextualize the translation of the *azān* as rewriting, it would help to frame this translation phenomenon within Lefevere's concepts related to rewriting, the first of which is patronage. Within this scenario, much like in most of the other modernization and nationalization attempts observed within this period, it was the state that had wielded the forces of patronage. By initiating, supervising, and distributing the translations it deemed appropriate for the ideology of the time, the state and its officials had taken the role of the patron that manipulated the translation process as well as the processes that came before and after it, to rewrite not only the call to prayer but also

46 McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", 7.

47 McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", 7.

48 Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 11.

49 Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 7.

50 Azak, "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam", 165.

other religious, cultural, and social aspects of the Turkish people's lives under broader planning efforts.

In this case, the act of manipulation is particularly remarkable in regard to the choice of text and the way in which the translation was distributed. As mentioned earlier, the *azān* occupied the auditory space of the country five times a day; additionally, it was recited in Arabic, which had historically held an important place in the Muslim community's daily lives and the practices of their Islamic belief. Translating the *azān* would have had immense impacts on the people in terms of weakening their ties with Arabic and enforcing a vernacular version of the religion. The official order to recite the *azān* in Turkish across the nation also holds significance, as it demonstrates the state-induced regulation of its distribution, which is another signifier of manipulation within the context of rewriting.

Another concept that can be addressed here is that of ideology. Although Lefevere's concept of rewriting places emphasis on poetics and the manipulation of the literary systems,⁵¹ the translation of the *azān* relates more so to the state ideology of the time and the rewriting of the people's national and cultural identity. For this reason, the emphasis here will solely be placed on the concept of ideology. Within this case, ideology consists of two aspects: political and cultural. That is to say, the state pursued goals within both the political and cultural realms, all of which were essentially tied to the Western-oriented approach they assumed in that period. Their goals were to constitute a state that aligned with the West's modern nations and to rewrite the values, ideas, ideals, conventions, lifestyles, and beliefs of its people based on Western ones. It can be claimed that these ideologies governed the state's attempts at manipulation and rewriting.

All in all, the translation of the *azān* clearly goes beyond a simple interlingual transfer of a text. Taking into consideration all the linguistic, literary, and religious reforms above, it is possible to regard the translation of the *azān* as part of a grander plan to rewrite virtually all aspects of the national and cultural identity of Turks. All these attempts combined to constitute nation-wide endeavors to manipulate the then-current image and functioning of the nation and its people, which at the time was heavily oriented towards the Middle East, in an attempt to nationalize them. In other words, the purpose was to create a cultural renaissance and to instigate extensive modernization processes in a young nation through rewriting.⁵²

51 Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, 2017, vii.

52 Aksoy, "Translation as Rewriting".

6. Its Reception and the Influence of Norms

For a nation accustomed to Muslim worship and the Middle Eastern cultural and linguistic heritage that had come along with it, transitioning into a secularist regime and vernacular religion from which Arabic elements were extracted was no easy feat. For many, particularly after the shock of the change in the writing system, this was regarded not only as a jarring shift but also an utterly heinous act committed by Western forces. The secularization of the administration, the adoption of Western ideals of modernization and nationalization, the linguistic reforms, and finally, the religious reforms all combined to spread fear and devastation among a large portion of the nation's Muslim community. Therefore, it comes as no surprise that these reforms were promptly met with severe opposition.

One prominent instance of opposition took the form of an uprising that took place in 1933, shortly after the first Turkish call to prayer was broadcast. It was initiated at the Grand Mosque of Bursa, a renowned mosque that symbolized Ottoman rule for many, by a civilian reciting the *azān*, who chose to recite the Arabic version of the *azān* rather than the translated one.⁵³ He was promptly arrested afterward, which later triggered a riot in Bursa. As a result, many were arrested and subjected to prison sentences, while several officials were removed from their positions.⁵⁴ As mentioned in Umut Azak's article, this was only one of many riots to come.⁵⁵

The translation of the call to prayer was regarded as nothing short of a disaster for many. From the perspective of the Muslim community, this was an attack on the sacred language of Islam and, therefore, the religion itself as well. Although not a part of the Qur'an, the *azān* was directly linked with the daily prayers and held great importance in their daily lives. Now, with the *azān* being recited in Turkish, "[...] the populace of Türkiye experienced a public five-times-daily reminder that the secular nation now took precedence over previous allegiances and more than a millennium of practice."⁵⁶ They felt that the government was attempting to get rid of Islam altogether.

Similarly, the translation of the prayer itself was also met with unrest and opposition.⁵⁷ As mentioned earlier, practicing prayers in Turkish would mean reciting verses from the Qur'an in a language other than its original. The mat-

53 Ali Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 10 (2012), 84-85.

54 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 38.

55 Azak, "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam", 174.

56 McPherson, "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer", 1.

57 Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", 80.

ter of translating the Holy Qur'an has been a topic of heated debate for centuries in Muslim communities worldwide. The "untranslatability" of the Qur'an is partly the reason why the vernacular daily prayers were strongly opposed, yet the reasons behind its untranslatability are numerous. To not stray too far from the subject of the *azân*, these will be touched upon only briefly. One major reason is that the Qur'an is perceived by Muslims as the direct word of God.⁵⁸ From this perspective, translating it or even attempting to imitate it in another language would mean changing and thereby tarnishing the word of God. Another reason is that Qur'an translations run the risk of misinterpretation and mistranslations since "translation is a human endeavor, and as such, it is open to the possibility of human error."⁵⁹

All of these perceptions and sentiments point to a disagreement between the oppositionist's norms and the ideology implemented through the patronage of the period. Taking into consideration the people's history with Islam, the significance many have attributed to it, and how accustomed they are to practicing it and being exposed to it in its Arabic form, it can be argued that this community's values, ideals, expectations, and beliefs, or in other words, their norms were shaped by these elements. Based on these norms, they would expect to continue practicing their religion in its Arabic form and to continue living the way they had for centuries. It would be safe to argue that the Muslim community's norms dictated that these translations were not acceptable. These norms, which would have been expected to regulate successful interactions between individuals, institutions, and the public as a whole, had started to contrast with the ideals of the new state, thus leading to conflict.

Considering that the translators, in this case, did not play a big part in the translation choices due to the fact that it was the state that initiated the act and regulated the processes that followed, not much room is left for the discussion of translational norms. That being said, it is possible to touch upon what Toury deems preliminary norms, as it is concerned with the choice of text.⁶⁰ Under normal circumstances, it would be expected that the choice regarding the text to be translated would be governed by the norms of the people. As the initiator, it was the state that chose the *azân* for its ideological purposes; it is this conscious decision to translate the *azân* that constitutes the preliminary norm in this translation process.

To summarize, as the state continued to enforce more and more reforms, the rift between the state's ideology implemented through patronage and the Muslim community's normative expectations during that period grew wider

58 Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism*, 12.

59 Jensen, *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*, 53.

60 Toury, "The Nature and Role of Norms in Translation", 58.

and wider. One can argue that it was this widening rift that led to the resistance and the riots that followed.

Conclusion

This research has endeavored to study whether the Turkish translation of the *azān* in the early days of the republic of Türkiye can be reconsidered as an act of rewriting and whether the negative reception it had received can be explained with reference to the people's norms. The study was conducted as a case study with particular emphasis placed on the historical and cultural contexts of the Turkish translation of the *azān* and the opposition directed towards it.

Considering the totality of the reforms implemented during the early days of the nation and the ideology demonstrated by the state, the translation of the *azān* can be deemed a rewriting phenomenon that aimed to manipulate the translation processes in an effort to redefine the Turkish national and cultural identity. Its negative reception, on the other hand, was discussed with reference to the Muslim community's norms. Based on the historical significance of and the community's dependence on Islam and its rituals in nearly all aspects of their lives, it can be argued that the values and ideas constituting their norms and their perceptions of acceptable and unacceptable behaviors that hinge upon such norms were greatly influenced by such elements. It can be argued that it was due to this misalignment of the ideology reinforced by the patronage and the normative expectations of the Muslim community that led to the opposition directed to the translation of the *azān*.

One further research that may be suggested is a reception study that retains this study's theoretical framework but delves deeper into how the Turkish *azān* was perceived and received by the people with reference to official records such as statements in newspaper articles and journals that demonstrate the reception of the translation. This study was unable to include these elements due to space restrictions, but such a comprehensive study may provide a better understanding of the basis of the opposition towards and, at times, even the rejection of the Turkish *azān*.

References

- Aksoy, Berrin. "Translation as Rewriting". *Translation Journal* 5/3 (2001). <http://translationjournal.net/journal/17turkey.htm>
- Aksoy, Musa. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkçenin Geçirdiği Aşamalar". *Türk Dünyası Araştırmaları* 99/197 (2012).
- Aktas, Vahap. "Islamization of Anatolia and the Effects of Established Sufism (Orders)". *The Anthropologist* 17/1 (January 2014), 147-155. <https://doi.org/10.1080/09720073.2014.11891424>

- Alakel, Murat. "İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar". *Gazi Akademik Bakış* 5/9 (2011).
- Azak, Umut. "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam: The Ban on the Call to Prayer in Arabic (1932-1950)". *Revue Des Mondes Musulmans et de La Méditerranée* 124 (November 28 2008), 161-179. <https://doi.org/10.4000/remmm.6025>
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 11. print., 2002.
- Boyacıoğlu, Fuat. "The Historical Development of the Foreign Language Education in Ottoman Empire". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 174 (February 2015), 651-657. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.597>
- Çolak, Yılmaz. "Language Policy and Official Ideology in Early Republican Turkey". *Middle Eastern Studies* 40/6 (November 2004), 67-91. <https://doi.org/10.1080/0026320042000282883>
- Dikici, Ali. "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 10 (2012).
- Erkazancı, Hilal. "A Habitus-Oriented Perspective on Resistance to Language Planning through Translation: A Case Study on the Turkish Translation of Elif Şafak's *The Bastard of Istanbul*". *Target. International Journal of Translation Studies* 26/3 (September 30 2014), 385-405. <https://doi.org/10.1075/target.26.3.03dur>
- Hall, Steven - Liebenberg, Linda. "Qualitative Description as an Introductory Method to Qualitative Research for Master's-Level Students and Research Trainees". *International Journal of Qualitative Methods* 23 (2024). <https://doi.org/10.1177/16094069241242264>
- Hermans, Theo. "Norms of Translation". *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. ed. Carol A. Chapelle. wbeal0873. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2012. <https://doi.org/10.1002/9781405198431.wbeal0873>
- Hermans, Theo. *Translation in Systems: Descriptive and Systemic Approaches Explained*. Manchester, UK: St. Jerome Publ, 1999.
- İlbeyi, Özer. "Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003), 247-271. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000500
- Jensen, Amy L. *The Sociolinguistic Role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish Nationalism*. Sabancı University, 2018.
- Kemparaj, Umesh - Chavan, Sangeeta. "Qualitative Research: A Brief Description". *Indian Journal of Medical Sciences* 67/3-4 (2013), 89-98.
- Lefevere, André. "That Structure in the Dialect of Men Interpreted". *Comparative Criticism* 6/87 (1984), 100.
- Lefevere, André. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London ; New York: Routledge, 1992.
- Lefevere, André. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London ; New York: Routledge, 2017.

- McPherson, Eve. "Political History and Embodied Identity Discourse in the Turkish Call to Prayer". *Music and Politics* V/1 (June 1 2011). <https://doi.org/10.3998/mp.9460447.0005.105>
- Schaffner, Christina. "The Concept of Norms in Translation Studies". *Current Issues In Language and Society* 5/1-2 (January 1998), 1-9. <https://doi.org/10.1080/13520529809615500>
- Shaw, Stanford J. - Çetinsaya, Gökhan. "Ottoman Empire". *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*. ed. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009. DS35.53 .O96 2009.
- Susam-Sarajeva, Şebnem. "The Case Study Research Method in Translation Studies". *The Interpreter and Translator Trainer* 3/1 (March 2009), 37-56. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2009.10798780>
- T. Editors of Encyclopedia. "Hagia Sophia". *Encyclopedia Britannica*, 2023.
- Tahir Gürçağlar, Şehnaz. *The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960*. Amsterdam: Rodopi, 2008.
- TDK, Türk Dil Kurumu. "Tarihçe". Accessed May 15 2024. <https://tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2>.
- Toury, Gideon. "The Nature and Role of Norms in Translation". *Descriptive Translation Studies – and Beyond*. by Gideon Toury. John Benjamins Publishing Company, 4th Ed., 1995.
- Wilson, M. Brett. *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*. London: Oxford University Press, in association with the Institute of Ismaili Studies, 2014.
- Yaşar, Nezihe - Asal, Uğur Yasin. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Modernleşme Yaşanan Değişim ve Süreklilikler". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/43 (June 15 2022), 605-629. <https://doi.org/10.46928/itiscusbe.1092174>



Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion: The Translation of the Azân from the Perspective of Rewriting and Norms

Zeynep Elife Sunar

Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi,
İngilizce Mütercim ve
Tercümanlık Ana Bilim Dalı

zeynepelife.su-
nar@aybu.edu.tr
<https://orcid.org/0009-0002-5216-697X>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion: The Translation of the Azân from the Perspective of Rewriting and Norms” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile İmajı:
Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma**
*Family Image Portrayed in Popular Turkish Series:
The Case of the High School Students*

Muhammed Furkan Koçak

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Birey ve Toplum Sorunları Ana Bilim Dalı – Res. Asst., Sakarya University, Faculty of
Humanities and Social Sciences, Department of Individual and Social Problems.
mfkocak@sakarya.edu.tr - <https://orcid.org/0000-0003-1376-6462>

Abdullah İnce

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı –
Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of
Sociology of Religion.
abdullahince@sakarya.edu.tr - <https://orcid.org/0000-0001-6135-5743>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03/12/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Koçak, Muhammed Furkan – İnce, Abdullah. "Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile İmajı: Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 539-571. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1526296>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Öz

Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin ardından dünyada en fazla dizi ihraç eden üçüncü ülke konumundadır. Bu çalışma, popüler Türk dizilerinde sunulan aile imajını ve lise öğrencileri üzerindeki potansiyel sonuçlarını incelemektedir. Araştırma, boşanma, nikâhsız birlikler, serbest ilişkiler ve mahremiyetin dönüşümü gibi aile kurumunu tehdit eden ve dönüştüren faktörleri belirlemiş ve bu faktörlerin toplumsal yapı üzerindeki yansımalarını değerlendirmiştir. Medyanın, özellikle dizilerin, toplum üzerindeki etkisi ve lise öğrencilerinin medya tüketim alışkanlıkları, anket ve tematik içerik analizi yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Türkiye'de lise öğrencileri arasında en popüler dizilerin "Kurtlar Vadisi", "Yasak Elma", "Sadakatsiz" ve "Aşk 101" olduğu tespit edilmiş ve bu dizilerin sunduğu aile imajı eleştirel bir bakış açısıyla incelemiştir. Dizilerdeki aile temsillerinin, gençlerin aile anlayışını ve mahremiyet kavramını nasıl etkilediği ekme ve gündem belirleme kuramları çerçevesinde analiz edilmiştir. Bulgular, popüler dizilerin, geleneksel aile değerlerine ve yapısına yönelik algıları değiştirebileceğini ve genç izleyicilerin sosyal gündemlerini etkileyebileceğini göstermiştir. Araştırma sonuçları, eğitimcilere, aile danışmanlarına ve politikacılara, gençlerin medya ile olan ilişkisini yönlendirecek stratejiler geliştirme konusunda rehberlik etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Diziler, Lise Öğrencileri, Aile, Kitle İletişim Teorileri.

Abstract

Turkey is the third largest exporter of television series globally, following the United States and the United Kingdom. Turkish TV series are widely popular both domestically and internationally. This is an important indicator of Turkey's cultural influence and soft power. However, the portrayal of Turkish culture and lifestyle in Turkish TV series requires closer academic scrutiny. This study analyses the portrayal of the family in popular Turkish TV series and its potential impact on high school students. It identifies the factors that challenge and transform the family institution, such as divorce, unmarried unions, free relationships, and the transformation of privacy. Additionally, it evaluates the reflections of these factors on the social structure. The content of television and digital platform series has become a significant factor influencing societal perspectives on family structure. The portrayal of lifestyles and family relationships depicted in the series influence how young viewers perceive their family dynamics and values. This study used a survey and thematic content analysis methodology to examine the influence of media, particularly series, on society and the media consumption habits of high school students. These analyses aimed to determine which television series students consume, how the themes that form the basis of this research are represented in these series, and the potential impact of these themes on everyday life.

The research sample was drawn from a quantitative survey of high school students attending five different types of high schools, representing various age groups and socio-economic backgrounds. The most popular TV series among high school students in Turkey were identified as 'Kurtlar Vadisi', 'Yasak Elma', 'Sadakatsiz' and 'Aşk 101'. The family images presented by these series were then examined from a critical perspective. In the qualitative section of the study, the portrayal of family in the series, its impact on young people's perception of family, and the concept of privacy were examined within the context of Cultivation Theory and Agenda-Setting Theory.

The data obtained indicate that television series are the most popular form of mass media. The time slots during which series are broadcast are also the most-watched periods of television programming. The nine most popular digital platforms have a global subscriber base exceeding one billion. The findings illustrate that popular TV series have the capacity to alter perceptions of traditional family values and structure, as well as exert influence over the social agendas of young viewers. In particular, the themes of betrayal and the complexity of relationships in the series *Yasak Elma*, *Sadakatsiz*, and *Aşk 101* have the potential to significantly impact the perspectives of young people on family life. In this context, the findings of the study demonstrate how media content is internalized by young people and how it influences their perceptions of family relationships. In particular, the portrayal of issues such as divorce and free relationships in television series has the potential to significantly influence the perspectives of young viewers on these

matters. This may prompt young people to reassess their attitudes towards family values and relationships.

The analytical generalizations derived from the research data indicate several significant findings. First and foremost, the advent of phenomena such as divorce, cohabitation (unmarried unions), hook-up culture, and the transformation of privacy threaten to erode the very fabric of the family institution, thereby introducing a host of risks to the institution itself. The mass media, particularly television series, represent the most consumed form of content and exert a profound influence on society, affecting it in a multitude of ways and across a range of dimensions.

Television series represent a substantial proportion of the media consumption habits of high school students, with an average duration of 2 hours and 38 minutes on weekdays and 3 hours and 12 minutes on weekends. The most popular television series among high school students are Yasak Elma, Sadakatsiz, and Aşk 101. The content of these series may potentially pose a risk to the family institution, as outlined in the Sowing Theory, and influence the agenda of high school students regarding these issues, as outlined in the Agenda Setting Theory.

The objective of the research is to guide educators, family counselors, and policymakers in the development of strategies to facilitate young people's engagement with the media in a constructive and informed manner. Educators can facilitate students' comprehension of the content of the TV series they consume and facilitate discussion of the potential effects of this content, thereby contributing to the development of a conscious media consumption practice. It is recommended that family counselors seek to mitigate the negative effects of media consumption by strengthening communication and relationships within the family unit. It is incumbent upon politicians to ensure that young people have a healthy and balanced media consumption practice. This may be achieved by reviewing media policies and regulations.

Keywords: Sociology of Religion, Series, High School Students, Family, Mass Communication Theories.

Giriş*

Aile, toplumsal yapının temelini oluşturan ve bireylerin kişilik gelişiminde kritik rol oynayan en önemli kurumdur. Ancak aile kurumu, çeşitli dışsal faktörlerin etkisi altında dönüşüm geçirmekte ve bu dönüşüm, ailenin geleneksel işlev ve değerlerinde belirgin değişikliklere yol açmaktadır. Bu çalışma, lise öğrencileri arasında popüler olan dizilerin, lise öğrencilerinin aile kurumuna bakışları ve toplumsal algıları üzerinde dizilerin barındırdığı potansiyel etkiyi mercek altına almaktadır.

Konuyla ilgili literatürde Ünür yaptığı araştırmada Türk dizi karakterlerin egemen ideolojiyi yansıtacak şekilde kurgulandığı, kabul görmüş ve/veya kabul görmesi istenen davranışların desteklendiği ve “öteki” olarak kabul edilen davranışların olumsuzlanarak görmezden gelindiği sonucunu çıkartmıştır.¹ Başka bir çalışmasında izleyicilerin farklı sebeplerle dizi karakterleriyle parasosyal ilişkiye girdiklerini ve dizilerde yansıtılan her türlü olumsuz dav-

* Bu makale "Liseli Gençlerin İzlediği Popüler Dizilerde Aile İmajı: Sakarya Örneği" başlıklı 2022 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Abdullah İnce danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinin bir kısmından üretilmiştir.

1 Ece Ünür, "Türk Televizyon Dizilerinde Toplumsal Kimliklerin Temsili", *Erciyes İletişim Dergisi* 3/2 (2013), 32.

ranışın zamanla meşrulaşıp, izleyiciler tarafından benimsendiği sonucu çıkarılmıştır.² Çelik, değişen aile imajı ve aile mefhumunun aşınmasıyla, kitle iletişim araçları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, kitle iletişim araçlarındaki lüks yaşantı, gösterişçi tüketim, aile bağlarının çıkar ilişkisine göre kurulması gibi konuların toplumun günlük hayatını şekillendirdiği sonucunu çıkartmıştır.³

Özbek vd. üniversite öğrencileri üzerine bir çalışma yapmışlar ve araştırmaya katılanların önemli bir kısmının yerli dizilere bağımlı olduğunu, günlük yaşam planlarını dizi saatlerine göre ayarladıklarını, bazı dizilerin katılımcılara psikolojik açıdan fayda sağladığını, bazı dizilerin izleyicilerin davranışlarında değişikliklere sebep olduğunu bulmuşlardır.⁴ Cılızoğlu, dizilerdeki sosyal mesajların toplumda belli tutum ve davranışların değişime ve gelişimine yol açtığı fikrindedir.⁵ Literatürde Türk dizileri ve potansiyel etkileri ile ilgili iletişim bilimleri, sosyoloji, ilahiyat, işletme vb. birçok alandan katkı bulunmaktadır. Örneğin Kaçar Türk dizilerinin uluslararası izleyiciler üzerindeki etkisini ölçmek için bir ölçek geliştirmiş,⁶ Ercan ve Bikiç kadın rollerinin televizyon dizilerindeki yer alma biçimlerini incelemiş,⁷ Geçer Türk yapımı dizilerin oluşturduğu yerel ölçekli popüler kültürü araştırmış,⁸ Şakrak dizilerde kadın temsiliyetinin sunulma biçimi incelemiş,⁹ Erjem ve Çağlayandereli yerli dizilerin gençlerin model alma davranışları üzerindeki etkisini araştırmıştır.¹⁰ Ancak literatürde lise öğrencilerin izlediği dizilerin aile kurumunu etkileme

- 2 Ece Ünür, "Yerli Dizilerde Ahlaki Değerler, Cinsellik ve Mahremiyet Algısı", *Medya ve Mahremiyetin Sınırları Ulusal Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2015), 74.
- 3 Nuriye Çelik, "Televizyon Dizilerinde Aile Temsilleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Uluslararası Aile Sempozyumu* (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2020), 410.
- 4 Volkan Özbek vd., "Diziler Toplum Yapısını Nasıl Etkiler? Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Ön Araştırma", *VIII. International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series* (Plovdiv: VIII. IBANESS Congress Series, 2018), 276.
- 5 Gamze Yetkin Cılızoğlu, "Kitle İletişim Araçlarında Yer Alan Kurgusal Sosyal Mesajlar: Televizyon Dizilerinde Kişiselleştirilen Değerlere Yönelik Yönelik Bir Analiz", *Selçuk İletişim* 6/4 (2013), 90.
- 6 Ferhat Kaçar, "Dizi ve Seriyallerin İzleyiciler Üzerindeki Etkisi Ölçeği", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2024), 81-100.
- 7 Ebru Ağaoglu Ercan - Nagihan Çakar Bikiç, "Kadın Rollerinin Televizyon Dizilerinde Yer Alma Biçimlerine İlişkin Bir Karşılaştırma: Paramparça ve Medcezir Örneği", *İnsan ve İnsan* 6/20 (2019), 165-183.
- 8 Ekmel Geçer, "Türk Dizileri Üzerine Kültürel ve İdeolojik Bir Değerlendirme: 'Made in Turkey'", *Mütefekkir* 2/3 (2015), 39-56.
- 9 Bilgehan Ece Şakrak, "Dizi Filmlerde Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Temsili Örnek İnceleme: 'Kadın' Dizisi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/22 (2020), 420-434.
- 10 Yaşar Erjem - Mustafa Çağlayandereli, "Televizyon ve Gençlik: Yerli Dizilerin Gençlerin Model Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/1 (2006), 15-30.

potansiyeli üzerinde yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple araştırmamız bir yandan literatürdeki bir eksikliği kapatırken, diğer yandan diziler ve liseli öğrencilere sunulan aile imajı arasındaki ilişkiye dair farklı bakış açıları sunmaktadır.

Çalışmanın teorik bölümünde, aile kurumunun yapısı, ailenin istikrarına zarar veren tehditler bağlamında boşanma, nikahsız birliktelikler, serbest ilişki biçimleri ve mahremiyetin dönüşümü, kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkileri bağlamında tartışılmış; medyanın, özellikle de dizilerin, bireylerin düşünce ve davranış kalıpları üzerindeki rolü incelenmiştir.

Ardından, lise öğrencilerine uygulanan anket verilerine göre tespit edilen, "Kurtlar Vadisi", "Yasak Elma", "Sadakatsiz" ve "Aşk 101" dizilerinin, gençlerin aile kavramına dair algılarını şekillendirmedeki etkileri, ekme ve gündem belirleme kuramı çerçevesinde, sundukları aile imajı açısından eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Bu makalenin amacı, popüler dizilerin aile üzerindeki etkilerini anlamak ve bu etkilerin lise öğrencilerinin aile anlayışını dönüştürme potansiyellerini ortaya koymaktır. Elde edilen bulgular, eğitimciler, aile danışmanları ve politika yapıcılar için veriler sunmaktadır.

1. Yöntem

Araştırma nicel ve nitel verilerin entegrasyonunu, nicel destekli nitel veri analizini benimsemektedir. "Karma araştırmalar nicel ve nitel araştırma yaklaşımlarının ya da diğer paradigma özelliklerinin karışımını içerir."¹¹ Bu araştırmada nicel araştırmaların objektif olguları ölçme, büyük örneklem grupları üzerinde istatistiksel verileri ölçme,¹² nitel araştırmaların derinlemesine tematik içerik analizleri ile birleştirilmiştir. Anket uygulamasının örneklemi Sakarya'da farklı lise türlerinde okuyan 390 öğrenci oluşturmuştur. Araştırmanın örnekleme tekniği "kolayda örnekleme" ve "kartopu" örneklemedir. Anket çalışmasında elde edilen veriler, IBM SPSS Statistics 26 programı kullanılarak temel istatistiksel işlemler uygulanmıştır. Bu işlemler frekans dağılımları ve yüzdelik hesaplamalardan oluşmaktadır. Anket uygulamasının amacı lise öğrencileri arasındaki popüler dizileri tespit etmekle sınırlıdır. Frekans dağılımları ve yüzdelik hesaplama haricindeki nicel analizler araştırmanın öngörülen kapsamını ve bağlamını aşmaktadır. Araştırma için Sakarya Üniversitesi Sosyal Beşerî Bilimler Etik Kurulunun 45 sayılı toplantısında alınan 12.05.2022-130487 belge numaralı "11" nolu karar ile etik kurul izni alınmıştır.

11 Burke Johnson - Larry Christensen, *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar*, ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2014), 33.

12 W. Lawrence Neuman, *Tompumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası, 2014), 1/21.

Demografik veriler incelendiğinde okul türü ve yaşı evren ile uyumluk derecesi araştırmanın sınırlılığıdır. Lise öğrencilerinin dizi izleme tercihlerinde cinsiyetin etkili bir faktör olduğu yaş, sınıf ve okul türünün etkili bir değişken olmadığı saptanmıştır.



Araştırmada lise öğrencileri arasında popüler olan diziler tespit edildikten sonra, belirlenen dizilerde, aile kurumunu olumsuz etkileyen temalar üzerinde tematik içerik analizi gerçekleştirilmiştir. “Nitel araştırma, kendi doğal ortamlarındaki şeyleri insanların olaylara verdiği anlamlar açısından anlamlandırmaya çalışması ve yorumlaması anlamına gelir.”¹³ Tespit edilen diziler içerikte sunulan aile imajı açısından incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak aile kurumunu olumsuz etkileyen faktörler ve kitle iletişimin bir formu olan dizilerin toplumu etkileme potansiyeli teorik olarak incelenmiş, sonrasında yapılan nicel araştırma sonucunda saptanan diziler tematik içerik analizi yoluyla ele alınmıştır. Aile kurumunu olumsuz etkileyen temaları belirlenmek için yapılmış bilimsel saha araştırmalarının verileri kullanılarak teorik bir zemin kurgulanmış ve dört tema belirlenmiştir. Bu çalışma, aile kurumu, kitle iletişimin sosyal etkileri ve lise öğrencilerinin medya tüketim alışkanlıklarını ele alarak, sosyoloji ve iletişim teorilerini uygulamalı bir araştırma ile bütünleştirmiştir. Araştırmanın yöntemi, teorik çerçeveler ile ampirik verilerin entegrasyonunu sağlayarak, karma araştırma yöntemlerinin gücünü ve esnekliğini göstermiştir. Bu yaklaşım, sosyal bilimlerdeki karmaşık olguları çözümlemek için uygun yöntem olarak değerlendirilmiştir. Araştırmaya konu olan dizilerin örnekleme makul bir inceleme sınırı oluşturmak için sadece ilk iki sezonla sınırlı tutulmuştur. Çünkü Kurtlar Vadisi ve Kurtlar Vadisi Pusu’da toplam 14 sezon, Yasak Elma 6 sezon (hala devam ediyor) bulunmaktadır. Aşk 101 ve Sadakatsiz toplam 2 sezondur. Dizilerin ilk iki sezonlarında; Kurtlar Vadisi’nde 55 bölüm (15 Ocak 2003–16 Haziran 2004), Yasak Elma’da 47 bölüm

13 Norman K. Denzin - Yvonna S. Lincoln, “Introduction The Discipline and Practice of Qualitative Research”, *The Sage Handbook of Qualitative Research* (California: Sage Publication, 2011), 3.

(19 Mart 2018- 27 Mayıs 2019), Sadakatsiz’de 60 bölüm (7 Ekim 2020- 25 Mayıs 2022), Aşk 101’de 16 bölüm (24 Nisan 2020-30 Eylül 2021) yer almaktadır. Anketin uygulandığı tarih itibarıyla (2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı 2. Dönem) lise öğrencilerinin izlediği dört popüler dizinin üçü güncel ve o tarihlerde hala devam eden dizilerdir, Kurtlar Vadisi dizisi ise 25 Aralık 2005’te final yapmıştır. Bu durum Kurtlar Vadisi dizisinin yedi yıl geçmesine rağmen öğrenciler arasında popülerliğini koruduğunu ve televizyonda yayınlanmasa bile dijital platformlarda fazlaca izlendiğini göstermektedir.

2. Sosyal Bir Kurum Olarak Aile

Aile kan, evlilik veya yasal bağlarla birbirine bağlanan, mahrem ilişkilerle örülü toplumsal bir gruptur.¹⁴ Ailede fertlerin birbirine karşı görev ve sorumlulukları vardır. Duygusal ilişkiler kurarak¹⁵ psiko-sosyal benliklerini geliştirirler. Bu sebeple aile kurumun işleyişi toplumun diğer alanları etkilemektedir.

Ailenin en temel iki işlevi (1) bireyin sosyalleşmesi ve yetiştirilmesi ve (2) aile fertlerinin birbirleriyle ilişkisidir. Birey diğer insanlarla ilk kez aile vasıtasıyla temas kurmaktadır. Kişi sosyalleşerek topluma katılmakta, toplumun bir parçası haline gelmekte ve toplumun norm ve değerlerini benimsemektedir. Çocuk, ilk eğitimini ailesinde almakta; kişilik ve kimlik oluşumu, değerlerin kazanımı ailede gerçekleşmektedir. Aile, bireylerin psikolojik tatmine ulaşmalarına olanak vermektedir. Eğer bireyler arasındaki ilişkiler sağlıklı ilerlemiyorsa, aile, psikolojik ve duygusal doyum sağlama işlevini yerine getiremeyebilir. Sağlıklı bir aile ortamının olmadığı durumda çocuğun eğitiminde, değerlerin öğretiminde aksamalar meydana gelebilir. Bu sebeple psikolojik ve duygusal açıdan sağlıklı aileler, sağlıklı bir toplumun temelidir.

3. Ailedeki Çözölme Faktörleri

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu günden itibaren ailenin korunmasına yönelik yaklaşımı nettir. Anayasanın 41. maddesine göre “Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasındaki eşitliğe dayanır. Devlet ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunmasını ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır ve teşkilatları kurar.” On ikinci Kalkınma Planının 719. maddesi, “kadın ve erkeğin evlilik bağıyla kurulan, milli ve manevi değerlerin taşıyıcısı olan ailenin her türlü zararlı eğilimden korunması, sağlıklı nesillerin yetişmesi, dinamik nüfus yapısının ve kalkınmanın istikrarlı bir biçimde sürdürülmesini teminen aile kurumunun güçlendirilmesi temel amaçtır.”, 720.3. maddesi “aile bireylerinin,

14 Anthony Giddens, *Sociology* (Cambridge: Polity Press, 2001), 689.

15 Bryan S. Turner, *The Cambridge Dictionary of Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 189.

teknoloji ve dijitalleşmenin olumsuz etkilerinden korunmasına yönelik bilinçli medya kullanımı konusunda farkındalığını artırmak üzere eğitim programları yaygınlaştırılacaktır.” şeklindeki hedeflerle medyanın aile üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması ve aile içi bağları güçlendirecek şekilde kullanılması bir hedef olarak benimsenmektedir.¹⁶ Kalkınma planında da görüldüğü gibi Türkiye’de devletin ailenin korunması ve aile için tehdit olabilecek unsurlarla başa çıkma hususundaki yaklaşımı açıktır. Aile, toplumun yapı taşı olarak görülmekte ve ailenin korunması bir devlet politikası olarak benimsenmektedir.

Tüm sosyal kurumlar gibi aile de zamanla değişmektedir. Modernleşmeyle birlikte Türk aile yapısında köklü değişiklikler olmuştur. Bu çalışmada aile kurumunun değişimi ve aile kurumunu tehdit eden unsurlar incelenmektedir.

3.1. Boşanma

Boşanma, evliliğin farklı sebeplerle sona erdirilmesidir. Boşanmanın temel sebepleri arasında geçimsizlik, şiddet, akıl hastalıkları, zina vb.¹⁷ ya da bunlara sebep olan ekonomik baskılar, iletişim problemleri, aile içi rollere yönelik beklentiler gibi sosyo-psikolojik sebepler sayılabilir. Evlenmeye ve hayatı ortak yaşamaya karar vermek gibi, evliliğin yürümediğine karar verip boşanmakta olağan bir durumdur. Tarih boyunca insanlar evlenmişler ve anlaşamadıklarında boşanmışlardır. Ancak modern dönemde boşanmanın olağan akışının ötesinde yaygınlaştığı görülmektedir. 1930 ile 1989 arasında nüfus 3,79 kat artarken boşanmalar neredeyse 11,93 kat artmıştır.¹⁸ Bu istatistik 1930 ile 1989 arası kaba boşanma oranının 3,14 arttığını göstermektedir. 2000’lerden sonrası düşünüldüğünde Türkiye’nin nüfusu 2000-2020 arasında 20 milyondan fazla yükselerek 83 milyonu aşmıştır. Evliliklerin sayısı 2005 yılına kadar artarak devam etsede, 2005 yılından sonra sabit sayılarla devam etmiştir. Boşanmalar ise aynı yıllarda 91 binden (2005) 174 bine (2021) yükselmiştir.¹⁹ Yani Türkiye’de 2005-2021 arası nüfus artmış, evlilik sayıları sabit kalmış, boşanmalar ise neredeyse iki katian çıkmıştır.

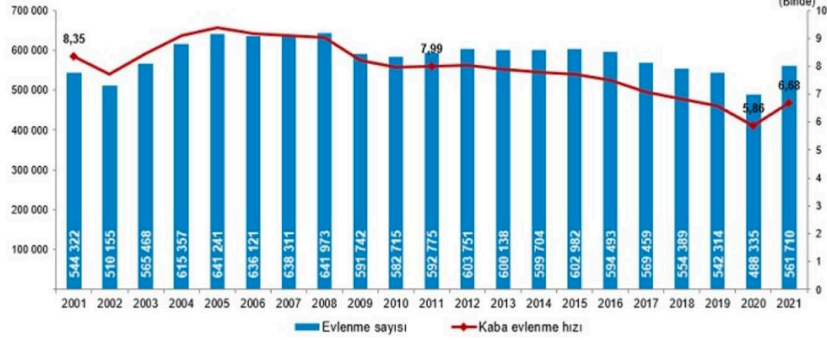
16 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)* (2023).

17 Nadide Karkıner, “Türkiye’de Aile Kurumu ve Nüfusla İlgili Sorunlar”, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, ed. Zerrin Sungur (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, ts.), 75.

18 Cihangir Doğan, “Türkiye’de Boşanma Sorununun Sosyolojik ve İstatistiki Açından Değerlendirilmesi”, *İstanbul Journal of Sociological Studies* 25 (1998), 61.

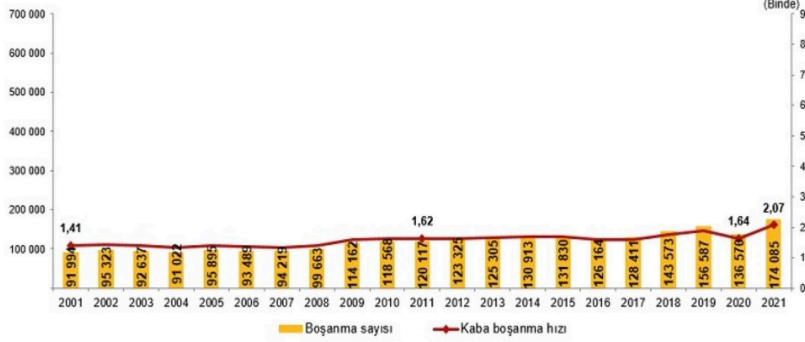
19 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri* (25 Şubat 2022).

Evlenme sayısı ve kaba evlenme hızı, 2001-2021



Grafik 1: TÜİK Evlenme Sayısı ve Kaba Evlenme Hızı Rakamları

Boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı, 2001-2021



Grafik 2: TÜİK Boşanma Sayısı ve Kaba Boşanma Hızı Rakamları

Boşanmanın birçok sosyolojik ve psikolojik sonuçları bulunmaktadır. Boşanmayla birlikte ailenin dağılması sonucu bireylerin yaşamlarında değişimler meydana gelmektedir. Dağılmış ailelerin büyük bölümünde çocuk annesiyle yaşamakta ve babasından ayrı kalmaktadır.²⁰ Çocuklar artık en yakın oldukları kişilere eşit miktarda erişemeyeceklerdir.²¹ Araştırmalar baba ile aynı evde yaşayamamanın, çocuğu negatif etkilediğini göstermektedir.²² Boşanmayı takip eden yıllarda çocukla baba arasındaki ilişkinin çocuğun düşmanlık duygusunu etkilediği, babanın evde olmamasının çocuklarda güvenli ev ortamı algısının kaybına yol açtığı, annenin de yükü arttığı için hem psikolojik

20 İsmet Koç, "Türkiye'de Aile Yapısının Değişimi Sürecinde Tek Ebeveynli Ailelerin oluşumu, Belirleyicileri ve Refah Durumu", *Aile, Çalışma ve Sosyal hizmetler Bakanlığı: Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi*, 2018 (Ankara: TDV, 2019), 60-69.

21 Frank F. Furtstnberg - Hathleen E. Kiernan, "Delayed Parental Divorce: How Much Do Children Benefit?", *Journal of Marriage and Family* 63 (2001), 447-448.

22 Kelly Shifflett - E. Mark Cummings, "A Program for Educating Parents about the Effects of Divorce an Conflict on Children: An Intial Avaluation", *Family Relations* 48/1 (1999), 84-86.

hem de fiziksel olarak yıprandığı bulunmuştur.²³ Boşanmanın çocuklar üzerinde kısa ve uzun vadeli sonuçları şu şekilde sıralanabilir; (1) Kısa vadede çocuklar hayatlarını dengede tutamamakta ve uyum problemi yaşamaktadır.²⁴ (2) Çocuklar üzerinde depresif duygular ortaya çıkmakta ve içine kapanma dönemi görülmektedir.²⁵ (3) Anne babası boşanmış kızlar yetişkinlik çağında, boşanmamışlara göre daha fazla psikolojik problemler yaşamaktadır. (4) Ebeveynleri ayrılmış kadınlar kişiler arası ilişkilerde problem yaşamaktadır. (5) Ek olarak anne babası boşanmış hem erkek hem de kadınlarda, boşanmamışlara göre eğitim düzeyi daha düşük, işsizlik oranları daha yüksek ve fiziksel problemler daha fazladır.²⁶ (6) Boşanmış aileler çocuklarının sosyal bağlantıları ve psikolojik uyumları diğer bireylere göre olumsuz bir seyir izlediği için, yetişkinlik dönemlerinde kendi evliliklerini devam ettirme oranı diğerlerine göre daha düşüktür.²⁷ Şiddetli geçimsizlik yaşayan ebeveynlerin çocukları da ciddi problemler yaşamaktadır. Bir araştırma tek ebeveynle yaşayan çocukların, aralarında sürekli şiddet ve geçimsizlik olan ailelerin çocuklarına göre psikolojik açıdan daha iyi ve uyumlu olduğu görülmüştür.²⁸

3.2. Birlikte Yaşama (Cohabitation)

Birlikte yaşama bir çiftin nikâhı olmadan evli gibi yaşamasıdır.²⁹ Burada çiftlerin paylaşımı cinsel ilişkiler ve kısa süreli duygusal yakınlaşmayı geçmektedir. Birlikte yaşayan kişilerin çoğu kazanç ve harcamaları paylaşmaktadır. Birlikte yaşama olgusu Avrupa ve ABD’de 1960’lardan sonra yaygınlaşmıştır. İngilterede 1960 ile 2000 arasında birlikte yaşama oranı %400 artmıştır. Giddens 1920’lerde dünyaya gelenlerin %4’ünün, 40’larda doğanların %19’unun, 60’larda doğanların ise neredeyse yarısının birlikte yaşadığını belirtmektedir.³⁰ National Survey of Family Growth (NSFG)’a göre Amerika’da 1970’de ilk kez evlenen kadınların %11’i, evlenmeden önce birlikte yaşamıştır. Bu rakam 1980’de %34, 90’larda %46, 2000 yılında %60, 2011 yılında ise %70

23 Nilgün Öngider, “Boşanmanın Çocuklar Üzerindeki Etkileri”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5/2 (2013), 155.

24 Joan B. Kelly, “Risk and Prospective Factors Associated with Child Adolescent Adjustment Following Separation and Divorce”, *Parenting Plan Evaluations: Applied Research for the Family Court*, ed. Kathryn Kuehne - Leslie Drozd (New York: Oxford University Press, 2012), 77-83.

25 Öngider, “Boşanmanın Çocuklar Üzerindeki Etkileri”, 147.

26 Taina Huuree vd., “Long-term Psychosocial Effects of Parental Divorce: A Follow-up Study from Adolescence to Adulthood”, *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 256/4 (2006), 259-262.

27 Joan B. Kelly, “Children’s Living Arrangements Following Separation and Divorce: Insights From Empirical and Clinical Research”, *Family Process* 46/1 (ts.), 45-47.

28 Öngider, “Boşanmanın Çocuklar Üzerindeki Etkileri”, 68-69.

29 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınbay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 223.

30 Giddens, *Sociology*, 178.

olarak ölçülmüştür. Yani 2010'lar itibarıyla ABD'de evlenen her 10 kişiden 7'si birlikte yaşamaktadır.³¹

Birlikte yaşamayla gerçekleşen ilişkilerin devamlılığı tartışmalı bir konudur. Araştırmalara göre cinsel birliktelik kurmuş çiftlerin 1/4 'ü 6 ay sonunda birlikte yaşamaya başlamış sadece %3,4'ü evlenmişleridir. 12 aya gelindiğinde evlilik oranı %6, ilişkinin 2 yılının sonunda %10,8'dir.³² İlişkisi 5 yıl devam edenlerin %59'u beş yılın sonunda evlenmiştir. Yani cinsel birliktelik kuran ve birlikte yaşayan çiftlerin ilişkileri çok büyük oranda evlilikle sonuçlanmamakta ve anlık haz ve tercihlerle seçimler yapılmaktadır. Bu tip evlilik dışı birlikteliklerin sonucunda evlilik dışı çocuklar dünyaya gelmekte ve bunların oranı ciddi seviyelere ulaşmaktadır. OECD verilerine göre nikâhsız doğumların toplam doğumlar arasındaki oranı İzlanda'da %67, Slovenya'da %58, Fransa'da %57, İngiltere'de %48, ABD'de %40, Almanya'da %35'tir. Avrupa Birliği ortalaması %42'dir. Anne babası evli olmadan dünyaya gelen ve aile ortamından uzakta yetişen çocuklar varoluşsal, sosyolojik, psikolojik ve hukuki problemler yaşamaktadır.

Birlikte yaşama, evlilik yaşamına ciddi zararlar vermektedir. Bir araştırmaya göre evlenmeden önce birlikte yaşayan çiftler, ortak pratiklerin fazla olması sebebiyle birlikte yaşamayanlara göre nispeten daha az boşanmış olsa da ilk beş yılın ardından birlikte yaşamış çiftler diğerlerine göre belirgin bir şekilde daha fazla boşanmaktadır.³³ Yani evlilik öncesi birlikte yaşama kısa vadede evlilik içi geçimsizlik ve çatışmayı engellese de orta ve uzun vadede kalıcı hasarlara sebep olmaktadır. 2010 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın yaptığı bir araştırmaya göre Türkiye'de toplumun %79,7'sinin birlikte yaşamayı onaylamadığı, %82,4'ünün evlilik dışı ilişkiye olumsuz baktığı anlaşılmaktadır.³⁴ 2007 yılında üniversite öğrencileri üzerine yapılan bir araştırmada da evlenmeden önce birlikte yaşamayı onaylayanlar %27,8, onaylamayanlar %57,4, konu hakkında fikri olmayanlar %14,8'dir. Türkiye'de yapılan araştırmaların örneklem ve kapsam açısından yetersiz olması Türkiye'deki durum hakkında yorum yapmayı güçleştirmektedir.³⁵ Ancak üniversite öğrencileri arasında birlikte yaşama olgusuna olumlu bakanların oranı

31 Michael J. Rosenfeld - Katharina Roesler, "Cohabitation Experience and Cohabitation's Association With Marital Dissolution", *Journal of Marriage and Family* 81/1 (2018), 48.

32 Sharon Sassler vd., "Transitions From Sexual Relationships Into Cohabitation and Beyond", *Demography* 55/2 (Nisan 2018), 521.

33 Rosenfeld - Roesler, "Cohabitation Experience and Cohabitation's Association With Marital Dissolution", 42-58.

34 Merve Topal, "Modernleşme Bağlamında Türkiye'de Ailenin Dönüşümü", *Tehditler Bildiriler Kitabı* (Uluslararası Aile Sempozyumu, Samsun: Sinop Üniversitesi Basın yayın Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2020), 389.

35 Nesrin Türkarşan - Semra Yurtkuran, *Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Evliliğin Kuruluşuna İlişkin Görüş ve Düşünceleri* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007), 269.

azımsanamayacak düzeydedir. Modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle Batı toplumunda yaşanan sürecin belli bir süre sonra Türkiye’de de görülmeye başlandığı göz önüne alındığında, bu olgunun Türkiye’de de yaygınlaşabilme potansiyeli bulunmaktadır. Bahsedilen etkileri ve toplum üzerindeki negatif yansımalarıyla birlikte yaşama, aile kurumunun çözülmesine sebep olan bir olgudur.

3.3. Takılma (Hook-up) Kültürü

Riech’in ifadesiyle 1950’lerden sonra Avrupa ve ABD’de “cinsel bir devrim” yaşanmaktadır. Anlık tanışma sonucunda gerçekleşen cinsel ilişkinin bir kültür haline gelip yaygınlaşmasına takılma kültürü denilmektedir. Özellikle Avrupa ve ABD’deki üniversite öğrencileri arasında yaygın olan bu olgu, dünyanın geri kalanında az rastlanan bir eylemdir. Amerika’daki üniversite öğrencilerinin $\frac{3}{4}$ ’ü rastgele takılma eylemini gerçekleştirmiştir. Bir araştırma oranın %72 olduğunu bulmuştur.³⁶ Konu hakkındaki bir araştırmanın bulguları kamuoyu ile bir belgesel şeklinde paylaşılmıştır.³⁷ Araştırmanın sonuçlarına göre takılma kültürü Amerika’da lise ve üniversite öğrencileri arasında ciddi psikososyal sorunlara sebep olmaktadır. Takılma kültürü ve “kimin kiminle birlikte olduğunun belli olmadığı” bir ortamda sıcak aile yuvasından, mahremiyetten bahsetmek mümkün görünmemektedir. (1) Erkekler için “takılmak” arkadaş grubu içerisinde kendini güçlü göstermenin bir yoludur. Erkekler bu eylemleri haz ve daha çok erkeksiliklerini kanıtlamak için yapmaktadır. Takılma kültürüne göre en güçlü erkek daha fazla “kız düşürebilen” erkektir. Bu eylemi gerçekleştirmeyen ya da daha az gerçekleştiren erkekler üzerinde ise erkeklikleri eksik olduğu yönünde bir baskı kurulmaktadır. Bu durum, akran grupları arasında ve aile yaşamında ciddi problemlere yol açabilmektedir. (2) Kızlar için ise durum daha riskli görünmektedir. Araştırmaya göre kız öğrenciler moda, popüler kültür ve akran baskısıyla bu tip ortamlara girmektedir. Kızlar birbirleriyle kıyaslanıp, birinin tercih edilmesi durumundan dolayı psikolojik sıkıntılar yaşamaktadır. Takılma kültüründe kadınlar kimliklerini kendi bedensel görüntüleri ve cinsel çekicilikleri ile eş tutmaktadır. Toplumun “güzel” algısına uygun bedene, kıyafetlere ve görüntüye sahip olmak için çabalamaları ve hayat amaçlarının bu olması kalıcı psikolojik hasarlara sebep olabilmektedir. Konunun uzmanı Prof. Dr. Jhally: “Popüler kültürün her ögesi kadın hakkında aynı hikâyeyi anlatıyor. Kadın cinselliğinin kadın olmanın anahtarı olduğu. Tek başına bir resim düşünün, etrafı farklı

36 Justin R. Garcia - Chris Reiber, “Hook-up Behavior: A Biopsychosocial Perspective”, *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology* 2/4 (2008), 198.

37 Benjamin Nolot, *Liberated The New Sexual Revolution* [Özgür Nesil, Yeni Cinsel Devrim] (Film, 2022).

rollerdeki kadın resimleriyle dolu olsa bir problem teşkil etmez. Ancak bu resimlerin yanında tıpatıp aynı başka bir resim sonra başka bir resim. Bu resimler kadın kimliğinin tek bir yönünü içeriyorsa, bu resimler içselleştirilmeye başlıyor. Sıradan bir kız olmak böyle davranmak anlamına geliyor.”³⁸

Ailenin çözülme faktörleri arasında boşanma, birlikte yaşama ve takılma kültürüne ek olarak; eşcinsel birliktelikler, ensest ilişkiler, aldatma gibi alt kategoriler eklenebilir. Bu tip anomalilerin yaygınlaştığı bir toplumda sıcak aile ortamından, mahremiyetten ve sağlıklı bir aile kurumunun işleyişinden bahsetmek mümkün değildir.

4. Kitle İletişim Toplumu Nasıl Etkiler

Uzmanlaşmış bir grup insanın teknolojik araçlar vasıtasıyla izleyici gruplarına sembolik içerikler dağıtması ve bu sürecin işleyişi için kullanılan teknik organizasyonlar kitle iletişim olarak tanımlanmaktadır.³⁹

Kitle iletişim teorilerinden uyarıcı tepki modeline göre göndericinin mesajları alıcılar üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. “Hipotermik iğne”, “sihirli mermi”, “uyaran tepki” gibi birçok teori bu modele uygun açıklamalar yapmaktadır.⁴⁰ Ancak bu teoriler insan doğasına dair karmaşık bir konu olan insanın sosyal davranışının değişmesi ve dönüşmesini basit bir sebep sonuç ilişkisiyle açıkladığı için eleştirilmiş ve son dönemde önemini ve muteberliği kaybetmiştir.

Bir diğer yaklaşım ise kitle iletişim için kullanılan araçların, içeriklerden ve iletiden daha etkili olduğunu ileri sürer. McLuhan’ın “araç mesajdır” sözü bu yaklaşımın bir tezahürüdür. McLuhan ve Innis’a göre (1) iletişim yöntemi içerikten daha önemlidir, (2) araç ortak iletidir, araç tam olarak bilinmezse ileti de anlaşılamaz, (3) kitle iletişim aracı alıcıların algılama düzeylerini ve algılama biçimlerini değiştirir, (4) araç hem kişiye hem de toplumun tümüne mesajlar vermektedir.⁴¹ Baudrillard, McLuhan ile aynı fikirleri paylaşılarak kitle iletişim içeriklerinin, kitle iletişim aracının amacını sakladığını ve bu araçların insanlar arasındaki ilişkiler üzerinde yapısal değişiklikler yaptığını ileri sürer.⁴²

38 Benjamin Nolot, *Liberated The New Sexual Revolution*, 00:51:18-00:52:05.

39 Morris Janowitz, “The Study of Communication”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David L. Sills (USA: The Macmillan Company & The Free Press, 1968), 3/41.

40 Levent Yaylagül, *Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2019), 54-55.

41 Marshall McLuhan, *Understanding Media The Extension of Man* (London and New York: The MIT Press, 1994), 7-22.

42 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Hazal Deliçaylı - Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 147.

Frankfurt Okulu temsilcilerine göre kitle iletişimin amacı egemen ülkelerin kültürünü diğer ülkelere empoze etmektir. Popüler kültür gelişen teknoloji ile kendisini küresel bir olgu gibi göstererek hızlı bir şekilde yayılmaktadır.⁴³ Kitle iletişim teknolojileri kapitalist amaçlar doğrultusunda ortaya çıkan aygıtlardır. Amaçları toplumu yönlendirerek, toplum için sorunlar, tutumlar ve davranışlar ortaya çıkarmaktır. Chomsky ve Herman medya ve propaganda arasında ilişki kurarak, medyanın bir propaganda aracı olarak kullanıldığını öne sürmektedir.⁴⁴ Kitle iletişim ve topluma etkileri üzerine bu ve buna benzer birçok bilimsel araştırma ve teori ortaya atılmıştır. Örneğin “eşik bekçiliği” teorisi kitle iletişim araçlarının, yayınlanacak içerikler konusunda patronlarının ideolojileri ve fikirlerine göre karar verdiklerini; böylece toplumu kendi görüşlerine göre yönlendirdiğini savunur.⁴⁵ “Kullanımlar doyumlar” teorisi pasif bir izleyici yerine aktif bir izleyici üzerindeki etkiyi kurularak, kitle iletişimin topluma ne yaptığını değil, toplumun kitle iletişimle ne yaptığını vurgulamaya çalışır.⁴⁶ Suskunluk sarmalı teorisi, kitle iletişimin toplumun büyük bir bölümünü yönlendirdiğini, içeriklere itiraz edenlerin ise toplumun büyük bölümü tarafından bastırıldığını ileri sürmektedir.⁴⁷ Metinde ele alınan konu iletişim ve toplumbilimde sıkça kullanılan ekme kuramı ve gündem belirleme kuramı çerçevesinde yorumlanacaktır.

4.1. Kültürel Göstergeler ve Ekme Kuramı

Gerbner 1960’larda “Kültürel Göstergeler” isimli bir proje başlattı. Projede televizyon izlemenin, izleyiciler üzerinde ne boyutta ve nasıl bir etki oluşturduğu üzerine geniş kapsamlı araştırmalar yapıldı. Projenin sonuçlarına göre televizyonun etkisi dolaylı ve kademeli olarak gerçekleşmektedir.⁴⁸ İzlenen içerikler kişinin zihnine belli tutumlar ekmektedir. Buna göre şiddet içerikli yapımlar doğrudan şiddet davranışlarına yol açmasa da kişilerin şiddet hakkındaki fikirlerini değiştirmekte, kişilerin zihnine, gerçek dünyanın şiddetli ve güvenilemez olduğu fikri ekilmektedir. Zamanla izleyiciler sunulan içerikleri gerçek gibi algılamaya başlamaktadır. İçerikler kişilerin dünya ile ilgili inanç, yargı ve tutumlarını değiştirmektedir.⁴⁹ Temel hipotez, fazla televizyon

43 Celaleddin Çelik, “Kitle İletişim Araçları ve Popüler Kültür İlişisine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Medyada Yeni Yaklaşımlar*, ed. Metin Işık (Konya: Eğitim Kitabevi, 2004), 69-74.

44 İrfan Erdoğan - Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Değerlendirilmesi* (Ankara: Erk, 2002), 235-245.

45 Metin Işık, *Kitle İletişim Teorilerine Giriş* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 89-90.

46 Yaylagül, *Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*, 71-73.

47 Denis Mcquail - Sven Windahl, *Communication Models for The Study of Mass Communication* (New York: Routledge, 2013), 116-117.

48 George Gerbner, “Toward ‘Cultural Indicators’: The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems”, *AV Communication Review* 17/2 (1969), 145-156.

49 Karl Erik Rosengren, “Communication Research: One Paradigm, or Four?”, *Journal of Communication* 33/3 (1983), 195-196.

izleme ve çarpıtılmış içeriklerin zamanla izleyicilere etki ederek fikirlerinde değişikliklere sebep olmasıdır. Televizyon içerikleri, moda ve trendlerle uyumlu ve birbirleriyle ilişkili olarak sunulur. İnsanların büyük bir kısmı da seçici davranmadan içerikleri izler.⁵⁰ Gerbner “Kültürel Göstergeler” projesinden ekme (cultivation) teorisini geliştirmiştir. Kurama göre televizyon ve içerikleri, yaptığımız ve düşündüğümüz şeylere etki eden simgesel bir ortam sağlamaktadır.⁵¹ Kitle iletişim araçları ve içerikleri, kişilerin maruz kalma süreleri düşünüldüğünde kişinin dünyaya bakışı, fikirleri, tutumları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.

4.2. Gündem Belirleme

İnsanlar gündem konusundaki bilgiyi kitle iletişim araçları yoluyla öğrendiği için, içeriklerin sunulma sırası ve sıklığına göre konulara önem vermekte ve olayları anlamlandırmaktadır. Kitle iletişim ve medya bazı olaylara daha fazla bazılarına daha az önem vermektedir. Ancak bu gerçekte olayın önemi yerine medya patronlarının olaylara nasıl baktığı ile ilgilidir. Bu bağlamda toplumda kitle iletişim araçlarının önem verdiği bilgiler daha önemli hale gelecek, az önem verdiği konular ise gündem dışı kalacaktır.⁵² Cohen tarafından bulunmuş, McCombs ve Shaw tarafından geliştirilmiş gündem belirleme teorisine göre, kitle iletişim toplumun “ne düşüneceği” üzerinde etkili olmasa bile “ne hakkında” düşüneceğini yönlendirmektedir. Kitle iletişimin konuya verdiği önem toplum tarafından benimsenmekte ve zamanla gerçekleşen bir öğrenme sürecine öncülük etmektedir.⁵³ McCombs ve Shaw teoriyi kanıtlamak için gerçekleştirdiği araştırmanın sonuçları, medyanın oluşturduğu gündemin ilk aşamada “haberdar etme” ve “farkındalık yaratma” şeklinde etki oluşturduğunu, ikinci aşamada ise bilişsel öğrenme süreci yaşandığını göstermektedir.⁵⁴ Funkhouser’ın Amerika’da⁵⁵, Sinne ve Borre’nin Danimarka’da⁵⁶ yaptığı araştırmalar benzer sonuçları vererek, kitle iletişimin toplumun gündemini belirlediği ve istediği gibi yönlendirdiği görülmüştür.

50 George Gerbner vd., “The Demonstration of Power: Violence Profile No. 10”, *Journal of Communication* 29/3 (1979), 178-180.

51 George Gerbner, “Cultivation Analysis: An Overview”, *Mass Communication and Society* 1/3-4 (1998), 192.

52 Werner J. Severin - James W. Tankard, *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in Mass Media* (Essex: Pearson, 2014), 208-214.

53 Erdoğan - Alemdar, *Öteki Kuram Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Değerlendirilmesi*, 212.

54 Şermin Tekinalp - Ruhdan Uzun, *İletişim Araştırmaları ve Kuramları* (İstanbul: Beta, 2009), 126-127.

55 Severin - Tankard, *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in Mass Media*, 224.

56 Erdoğan - Alemdar, *Öteki Kuram Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Değerlendirilmesi*, 213.

4.3. Kitle İletişim ve Diziler

Kitle iletişimin en fazla takip edilen içerikleri dizilerdir. Dünyada ortalama televizyon izleme süresi günlük 2 saat 54 dakika olarak bulunmuştur. Bu rakam 2024'te yayınlanan rapora göre Türkiye'de 3 saat 44 dakikadır. Hanede ortalama günlük televizyon izlenme süresi 6 saat 22 dakikadır. Yıllık ortalamalar incelendiğinde prime izlenme saati olarak tanımlanan en fazla televizyon izlenen saat aralığı 20.00-23.00 arasındır. Bu üç saatlik dilimde kişi başı ortalama izleme süresi 1 saat 39 dakikadır. Bu saatlerde en fazla takip edilen kanalların hemen hemen hepsinde diziler yayınlanmaktadır. En çok üretilen içerik türünde ilk sırada 25.598 bölümle yerli diziler yer almaktadır. Diziler, kategorilerin toplam izlenmedeki payında birinci sırada diziler bulunmaktadır.⁵⁷ Türkiye, ABD'den sonra dünyaya en fazla dizi ihraç eden ülkedir. 25 Türk dizisi 11 yabancı ülkede en fazla izlenen 10 program arasına girmiştir. Diziler tüm kitle iletişim araçları arasında en fazla izlenen kitle iletişim içeriğidir.⁵⁸ Dijital platformlar dizilerin ulaşılabilirliğini ve izlenme oranlarını artırmıştır. 2023 yılı itibarıyla en fazla abonesi olan 9 dijital platformun toplam abone sayısı 1,024 milyar kişidir. Netflix 220 milyon ile ilk sırada, Amazon Prime 200 milyon abonesi ile ikinci sırada, Disney+ 160 milyon abone ile üçüncü sıradadır. Diğer dijital platformlardan Tencent Video 124 milyon, IQIYI'nin 106 milyon, HBO Max 79,9 milyon, Hulu 48 milyon abone sayısına sahiptir.⁵⁹ Türkiye'de ise ilk sırada yerli bir dijital platform olan BluTV yer almaktadır. 2023'ün son çeyreğinde Türkiye'deki pazar payının BluTV %38, Netflix'in %27, Amazon Prime'in %19'luk bir kısmını almaktadır.⁶⁰ Netflix'in ülkemizde 3,5 milyonu, BluTV'nin 4 milyonu aşkın abonesi bulunmaktadır. İstatistiklere göre Netflix'in izleyici sayısı abone sayısının 3,13 katıdır. Çünkü her abonelik ortalama 3'ten fazla kişi tarafından kullanılmaktadır. Bu bağlamda Netflix'in ülkemizde 11 milyonu aşkın izleyicisi olduğu sonucu çıkarılabilir.

5. Araştırma Bulguları

Sakarya'da 5 farklı lise türünde okuyan 390 kişi ile gerçekleştirilen anketle lise öğrencilerinin en sevdikleri diziler, en son izledikleri diziler, arkadaş ortamında en fazla konuşulan diziler ve en fazla izlenen diziler tespit edilmiştir.

57 TİAK Televizyon İzleme Araştırmaları Anonim Şirketi, *2023 Yılı Televizyon İzleme Davranışları Özet Veriler* (2024).

58 Ümit Önal (ed.), "Televizyon İzleme Ölçümü 2020 Yılı" (Televizyon İzleme Araştırmaları Anonim Şirketi, 2021).

59 Sevil Kişin, "Ülkelere Göre En Popüler Dijital Yayın Platformları", *Ad Just Brand* (20 Mart 2023).

60 Donanım Haber Elektronik Yayıncılık (DH), "Türkiye'de en çok kullanılan dijital platformlar belli oldu: İşte 2023 rakamları" (Erişim 17 Temmuz 2024).

Demografik bulgular aşağıda tablolastırılmıştır. Katılımcıların %50,3'ü erkek, %49,7'si kadın; %11,5'i 14 yaşında, %29,7'si 15 yaşında, %50'si 16 yaşında, %8,7'si 17-18 yaşındadır. Yaş ortalaması 15,57'dir. Kişisel gelir algısına göre %67,9'u orta, %5,9'u alt ve ortanın altı, %24,2'si üst ve orta üstü gelir grubundadır. Okul türlerine göre %24,4'ü Fen Lisesi, %33,8'i Anadolu Lisesi, %13,1'i İmam Hatip Lisesi, %9,2'si Özel Lise, %19,5'i Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nde okumaktadır. Katılımcıların %65,1'i 10. sınıf, %24,6'sı 9. sınıf, %10,3'ünün 11. ve 12. sınıf düzeyindedir.

Katılımcıların Demografik Yapısı

Değişken	Kategori	Frekans (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	196	%50,3
	Kadın	194	%49,7
Kişisel Gelir Algısı	Alt	5	%1,3
	Ortanın Altı	18	%4,6
	Orta	265	%67,9
	Ortanın Üstü	90	%23,1
	Üst	12	%3,1
Okul Türü	Fen Lisesi	95	%24,4
	Anadolu Lisesi	132	%33,8
	İmam Hatip Lisesi	51	%13,1
	Özel Okul	36	%9,2
	Mesleki ve Teknik A. Lisesi	76	%19,5
Sınıf Düzeyleri	9.sınıf	96	%24,6
	10.sınıf	254	%65,1
	11-12.sınıflar	40	%10,3
Yaş Dağılımı	14	45	%11,5
	15	116	%29,7
	16	195	%50,0
	17-18	34	%8,7
Toplam		N: 390	%100

Not: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Katılımcı Tercihlerinin Özet Tablosu

Nu	En Sevilen	En Son İzlenen	En Fazla Konuşulan	En Fazla İzlenen
1.	Kurtlar Vadisi	Sadakatsiz	Aşk 101	Kurtlar Vadisi
2.	Yasak Elma	Kurtlar Vadisi	Kurtlar Vadisi	Yasak Elma
3.	Medcezir	Yasak Elma	Yasak Elma	Sadakatsiz
4.	Sadakatsiz	Aşk 101	Sadakatsiz	Aşk 101

Not: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Katılımcıların ortalama dizi izleme süresi hafta içi 2 saat 38 dakika, hafta sonu 3 saat 12 dakikadır. Anket sonuçlarına göre liseli öğrencilerin en sevdiği diziler Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Medcezir, Sadakatsiz; en son izledikleri diziler Sadakatsiz, Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Aşk 101; arkadaş ortamında en fazla konuştukları diziler Aşk 101, Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Sadakatsiz; en fazla izledikleri diziler Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Sadakatsiz, Aşk 101 dizileridir.

Sonuçlar cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde; erkeklerin en sevdiği diziler sırasıyla Kurtlar Vadisi, Ezel, Çukur ve Poyraz Karayel; kadınların en sevdiği diziler sırasıyla Yasak Elma, Sadakatsiz, Medcezir ve Aşk 101'dir. Sonuçlardan hareketle içeriği incelenecek 4 dizi Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Sadakatsiz ve Aşk 101 olarak belirlenmiştir.

5.1. İncelenecek Dizilerle İlgili Genel Bilgiler

KGT'nin en önemli ajanlarından Ali Candan'a, "Kurtlar Vadisi" isimli operasyonla, mafya, uyuşturucu, silah ticareti, kaçakçılık vb. eylemlerde bulunan illegal bir örgütü çökertme görevini konu edinen dizi adeta bir fenomen haline gelmiştir. Yayınlandığı dönemde reyting sıralamasında sürekli birinci olan dizi, açtığı Youtube kanallarında toplamda 4,1 milyon abone ve 4 milyar 783 milyon izlenme sayısına ulaşmıştır. Türkiye'nin en iyi dizilerinden biri olarak kabul edilen "Kurtlar Vadisi" beğeniyle takip edilmektedir.

Zeynep ve Yıldız adlı kardeşlerin farklı yaşamları, zenginlik hedefleri ve entrikalarla dolu ilişkilerini anlatan "Yasak Elma" dizisi, Youtube'da yayınlandığı bölümleriyle geniş bir izleyici kitlesi elde etmiş, 3,5 milyon abone ve 3 milyar 885 milyon izlenme sayısına ulaşmıştır. Mimar kocası Volkan ve oğlu Ali ile mutlu bir hayat süren Asya'nın, kocasının sadakatsizliğini keşfetmesi üzerine gelişen olayları anlatan 60 bölümlük "Sadakatsiz" dizisi, reytinglerde genellikle ilk veya ikinci sırada yer almaktadır. Liseli gençler arasında popüler olan dizi, izleyicilerin en çok konuştuğu ve sevdiği diziler arasında yer alır. Youtube'da Sadakatsiz dizisinin resmi kanalında 1,04 milyon abone bulunmaktadır ve 935 milyon izlenme sayısına ulaşmıştır.

Dört dışlanmış ve aykırı liseli öğrencinin okuldan atılmamak için yaptıklarını ve planlarını ele alan Aşk 101'in Netflix'in Türkiye'deki geniş abone kitlesi ve izleyici sayısı ile, dizinin büyük bir izleyici kitlesine ulaştığını gösterir. Ancak, dizinin toplam izlenme sayısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Aşk 101, başarılı oyunculuk performansları, akıcı temposu ve gençlere hitap eden tarzıyla öne çıkarak en çok konuşulan diziler arasında bulunmaktadır.

5.2. Nikâhsız Birliktelikler ve Aldatma Temaları

Nikâh, evliliği topluma ilan eden, hukuki olarak aileyi tanımlayan ve dini olarak eşlerin birbirlerine helal olmasını sağlayan akittir. Meşruiyetten uzak cinsel ve duygusal birliktelikler, hukuki, sosyolojik ve dini problemler barındırmaktadır. Evlilik ve aile olgusunu aşındıran, aile gibi yaşamak için evliliğin gerekli olmadığını telkin eden ilişkiler yerli popüler dizilerde fazlaca görülmektedir. Dizilerdeki karakterler “evli gibi” partnerleriyle görüşmekte ve yakınlaşmaktadır.

Lise öğrencileri arasında popüler olan dizilerde, nikâhsız birliktelikler ve boşanma konuları problemli bir şekilde işlenmektedir. Dizilerde evlilik öncesi ilişkiler doğal bir durum olarak sunulmaktadır. Nikâh ve evlilik kavramları ise sadece hukuki bir birlikteliği tanımlamak için kullanılmakta; ahlaki, toplumsal ve duygusal boyutlarına vurgu yapılmamaktadır. Gerbner'in teorisine göre, fazla televizyon izlemek, izleyenin zihninde televizyonda gördüğü dünyaya benzer tutumlar oluşturabilir. İzleyici, içerikleri izlediğinde doğrudan bu davranışları sergilemese de zamanla içerikler, düşünce ve anlayışlarını etkileyebilir. Televizyondaki görüşler, izleyici tarafından gerçek gibi algılanmaya başlar.⁶¹

Gündem belirleme teorisine göre, kitle iletişim araçları insanlara “ne hakkında düşüneceklerini” öğretir. Medyanın belirlediği konular ve bu konulardan ne sıklıkla bahsedileceği, insanların düşünce biçimlerini etkiler.⁶² Yani kitle iletişim araçlarının içeriği, insanlara hangi konulara odaklanacaklarını ve bu konularda nasıl düşüneceklerini öğretir.

Kurtlar Vadisi dizisi mafya, aksiyon ve tehlike temaları işleyen bir dizidir. Ancak dizide karakterlerin birçoğu özel hayatlarında nikâh akdine önem vermeden ilişkiler yaşamaktadır. Örneğin ana karakter Ali Candan ve onun kimliği değişmiş hali Polat, Elif ile nikâhsız birliktelik kurmakta (1.bölüm), İnci Tataroğlu'ndan gayrimeşru çocuğu (121.bölüm) olmaktadır. Dizinin 4. bölümünde Süleyman Çakır'ın baldızı Meral, Çakır'ın adamlarından biriyle kokain kullanmakta ve cinsel birliktelik kurmakta (4.bölüm); ilerleyen bölümlerde Meral mafya liderlerinden Testere Necmi ile ilişki (37.bölüm) yaşamaktadır. Dizide Şevko, Aslan Akbey, Pala, Polat, Çakır vb. birçok kişi hayat kadınlarıyla birliktelik yaşamaktadır. Ancak dizi, odak noktasını mafya ve devlet ilişkilerine yönlendirmektedir. Aksiyon ve macera sahneleri, dizinin ana temasını oluştururken, nikahsız birliktelik ve aldatma temaları, aile, evlilik, cinsellik gibi konular daha sınırlı işlenmektedir. Bu durum, dizinin, “sıklıkla maruz kalma” şartını sağlamadığı için ekme ve gündem belirleme teorilerine uygun olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, Kurtlar Vadisi'nin nikâhsız

61 Gerbner vd., “The Demonstration of Power”, 180.

62 Severin - Tankard, *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in Mass Media*, 208-214.

birliktelikler ve aldatma konularında aile kurumunu olumsuz etkileyen bir dizi olarak değerlendirilemeyeceği söylenebilir.

Yasak Elma dizisinin ana konusu entrika, çıkar ilişkileri, aldatma vb. konular olduğu için dizinin tümü bu tip nikâhsız birlikteliklerle örülüdür. Bazı örnekler verilecek olursa; ana karakter Yıldız, garson olarak çalışırken zengin aile çocuğu Mete ile sevgilidir. Yıldız zengin olmak için, Mete de cinsel arzularından dolayı (1.bölüm) bu ilişkiyi sürdürmektedir. Halit'in karısı Ender, doktoru Sinan ile gayrimeşru ilişki içerisinde (2.bölüm). Ender kocası Halit'i aldatmakta, Halit de karısını Yıldız ile aldatmakta, Yıldız sevgilisi Mete'yi Halit ile aldatmaktadır. Yıldız'ın kardeşi Zeynep, patronu Alihan ile birliktelik kurmakta, sonra Cem ile sevgili olmaktadır. Dizide o kadar hızlı ve değişken ilişkiler yaşanmaktadır ki, karakterlerin çoğu birbirinin eski sevgilisi olarak görünmektedir. Ana karakterlerden Halit dört kez evlenmiş ve tüm evlilikleri önceki eşini aldatarak gerçekleşmiştir. Sadece ilk 2 sezonda 100'ün üzerinde nikâhsız birliktelik 20'den fazla aldatma bulunmaktadır. Televizyonda sunulan içeriklerin, bireyin zihninde televizyondaki dünyaya benzer tavırlar geliştirdiği düşünüldüğünde, Yasak Elma'nın evlilik öncesi ilişkileri, aldatmayı sıkça işleyerek bunların normal ve yaygın olduğu fikrini izleyicilere aşıladığı, aile kurumu için risk faktörleri taşıdığı değerlendirilebilir. Ek olarak, dizi, lise çağındaki öğrencilere evlilik öncesi ilişkileri normalleştirme ve aldatmanın yaygın olduğu bir perspektifle bakma eğilimindedir. McCombs ve Shaw'ın gündem belirleme kuramına göre, Yasak Elma dizisi, liseli öğrencilerin gündemini belirlemektedir. Araştırma sonuçlarına göre, arkadaş gruplarında en çok konuşulan üçüncü dizi Yasak Elma'dır. Bu da McCombs ve Shaw'ın teorisine paralel bir olguyu yansıtmaktadır. Kurama göre, liseli öğrencilerin Yasak Elma dizisini izlemesi, nikâhsız birliktelikler ve aldatma konularını konuşmalarına yol açmaktadır. Evlilik öncesi ilişkiler ve aldatma gibi konuların liseli gençler arasında konuşuluyor olması, bu konuların gençlerin gündemlerinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Sadakatsiz, temel konusu aldatma olan, Doctor Foster dizisinden uyarlanmış bir dizidir. Volkan bir sahnede "... evli olmak âşık olmaya engel değilmiş, ikisini de aynı anda seviyorum..." (3.bölüm) derken karısı Asya'yı Derin ile aldatmasına gönderme yapmaktadır. Gönül Hanım'ın (Derin'in annesi), Asya ve ailesini bir akşam yemeğine davet ettiği bir sahnede, Asya her şeyi anlatmaktadır; "Bu aralar biraz sinirlerim bozuk da..." Gönül: "iş yerinde bir sorun mu var?" Asya "yok kocam beni aldatıyor, o yüzden... iki senedir başka bir kadınla yatıyormuş, daha doğrusu genç bir kızla, sizin kızınızla..." Haluk: "Ne diyorsun sen be." Asya: "yetmez, size bir haber daha vereyim. Kızınız kocamdan hamile..." (6.bölüm) Volkan Asya'ya: "Derin'i seviyorum ama seni de çok seviyorum" (3.bölüm) demektedir. Dizi finale kadar bu aldatma hikayesinin etrafındaki temalarla şekillenmektedir. Dizide geçen tüm ilişkiler

nikâhsız başlamakta ve aldatmayla bitmektedir. Evlilikler ise yanlışlıkla hamile kalma sonucunda gerçekleşmekte, karakterlerin çoğu evlilik dışı ilişkilerden doğan çocuklara sahip olmaktadır. Hamilelik durumu, karakterleri evlenmeye yönlendirir, ancak bu ilişkiler genellikle aldatma olaylarıyla karmaşık hale gelir. Dizide detaylı bir şekilde seyirciye sunulan “aldatma” sebepleri, nasıl gerçekleştiği ve bu durumla başa çıkmaya çalışan kişinin yaşadığı zorluklar açısından detaylıca işlenmektedir. Bu tematik işleme, izleyiciye “aldatmanın yaygın olduğu” ve “nikâhsız birlikteliklerin normal olduğu” düşüncesini aşılayabilir.

Gündem belirleme teorisine göre, Sadakatsiz dizisi liseli gençlerin gündemini etkilemektedir. Yapılan araştırmaya göre, dizi “en son izlenen”, “en sevilen”, “en fazla izlenen” ve “arkadaş ortamında en çok konuşulan” diziler arasında ilk dört sıradadır. Bu durum, dizinin liseli öğrencilerin gündemini belirlediğini gösterir. Özellikle boşanma ve nikâhsız birliktelikler gibi temalar, liseli gençlerin ana gündemlerine dizi vasıtasıyla girer. Ayrıca, dizideki aldatan karakterlerin duygusal dünyalarına odaklanılması, izleyicinin empati kurmasını ve onları “anlamasını” amaçlar. Bu durum, aldatmanın insan psikolojisi üzerindeki etkilerini ele alırken izleyicide olumlu bir etki bırakabilir, duygusal bağlamda aldatmayı meşrulaştırabilir.

Kural tanımaz 4 lise öğrencisinin maceralarını anlatan Netflix dizisi Aşk 101’in ilk bölümünde lise öğrencisi Eda, hocasını ayartmaya çalışmakta ve müdür tarafından uygunsuz halde sınıfta basılmaktadır (1.bölüm). Hocaları Burcu’yu tayin istememesi için diğer öğretmen Kemal ile sevgili yaparak Burcu’yu nişanlısından ayırmaya çalışmaktadırlar (1.bölüm). Dizinin konusu temelde Burcu’yu Kemal’e aşık etme etrafında şekillenmektedir. Öğrenciler öğretmenlerini birbirine aşık etmenin yolunun “cinsel ilişki” olduğunu düşünmekte ve bunu sağlamaya çalışmaktadırlar. Bir konser esnasında Burcu ve Kemal’i aynı tuvalet kabinine kilitliyorlar (2.bölüm). Sonrasında öğrencilerden Kerem ve Eda, Burcu ve Kemal öğretmen arasındaki yakınlaşmaya şahit olmak için Eda’nın evine geçiyorlar ve orada lise öğrencileri yakınlaşıyor (3.bölüm). Başka bir kadın hoca Kemal hocaya “Açık konuşayım, biraz eğlenelim diyorum, ciddi düşünmeye gerek yok” (3.bölüm) diyerek birlikte olmayı teklif ediyor. İlerleyen bölümlerde birlikte oluyorlar ancak Burcu ve Kemal de ileriki bölümlerde yakınlaşıp sevgili oluyorlar. Diğer öğrencilerden Sinan, Işık ile, Osman da Elif ile aşk yaşıyor. Eda ailesi tarafından istemediği birisiyle sözlenmeye çalışılırken, Kerem Eda’yı kaçırıyor ve otel odasına gidiyorlar. Dizi boyunca tüm bu ilişkiler evlilik, yaş sınırı, meslek ahlakı vb. önemsenmeden gerçekleşmektedir. Aşk 101 dizisi, Yasak Elma ve Sadakatsiz gibi nikâhsız birliktelik ve aldatma temalarına odaklanmamakla birlikte, karakterlerin ilişkileri genellikle nikâhsız bir zeminde gerçekleşmektedir. İnceleme sonuçlarına göre, liseli gençlerin en fazla izlediği, en son izlediği, en çok

sevdiği ve arkadaş ortamında en çok konuştuğu dört dizi arasında nikâhsız birliktelik ve aldatma konuları önemli bir yer tutmaktadır.

Aşk 101 dizisinde ana konu bu tür temalar olmasa da nikâhsız birlikteliklere sıkça vurgu yapılmaktadır. Öte yandan Kurtlar Vadisi'nde bu tür ilişkilere daha az yer verilmiştir. Ancak, tüm dizilerde nikâhsız birlikteliklerin "gayet normal ve doğal" olarak sunulduğu gözlenmektedir. Dizilerdeki erkek-kadın ilişkilerinin neredeyse tamamı nikâhsız olarak tasvir edilmekte ve sık sık tekrarlanmakta, boşanmalar ise çok sık gerçekleşen, olağan bir durum gibi gösterilmektedir. Bu tür olguların sıkça tekrarlanması, liseli öğrencilerin zihninde nikâhsız birlikteliklerin, boşanmanın yaygın ve normal olduğu düşüncesini pekiştirebilir.

Aşk 101, Kurtlar Vadisi, Yasak Elma ve Sadakatsiz, liseli öğrenciler arasında en popüler olan dizilerdir. Arkadaş ortamlarında en çok konuşulan dizilerin sıralaması ise Aşk 101, Kurtlar Vadisi, Yasak Elma ve Sadakatsiz şeklindedir. Bu istatistik, gündem belirleme kuramıyla uyumlu bir şekilde liseli öğrencilerin en çok bu diziler üzerinde konuştuğunu göstermektedir. Gündem belirleme kuramı bağlamında, öğrencilerin bu dizileri gündemlerinde ön planda tutmaları, dizilerin içerikleri ve karakterleri hakkında yoğun bir konuşma eğiliminde olmalarını işaret etmektedir. Dizilerde nikâhsız birliktelik ve aldatma temalarının sıkça işlenmesi, liseli öğrencilerin gündemlerinde bu konuların öne çıktığı sahnelerin bulunduğunu göstermektedir. Bu sahnelerle, öğrenciler bazen özenerek, bazen de bu eylemleri benimseyerek, dizilerin etkisi altında kalabilmektedir. Nikâhsız birlikteliklerin normalleştirilmesi, lise öğrencilerinin bu tür ilişkilere açık ve hoşgörülü olmalarını sağlayabilir. Ancak, bu durum aynı zamanda evlilik ve aile değerlerine yönelik bağlılığı zayıflatabilir. Nikâhsız birliktelikler gibi konuların sıkça işlenmesi, bu konuların toplumda daha geniş bir tartışma yaratmasına ve önem kazanmasına yol açar. Özellikle genç izleyici kitlesi, dizilerde sıkça işlenen temaları günlük sohbetlerinin bir parçası haline getirir ve izleyicilerin bu tür ilişkileri daha normal ve kabul edilebilir olarak görmelerine neden olabilir.

5.3. Birlikte Yaşama

Temelde nikâhsız birliktelikler ve birlikte yaşama birbirlerinden somut olarak ayrılamaz. Nikâhsız birliktelik yaşayan kişilerin bazıları partnerleriyle birlikte yaşayabilmektedir. İncelenen dizilerde karakterler birlikte yaşama eylemini gerçekleştirmemektedir. Aşk 101 dizisi, lise öğrencisi karakterlere odaklandığı için öğrencilerin ayrı bir evleri olmaması sebebiyle birlikte yaşama eylemi gerçekleşmemektedir. Kurtlar Vadisi dizisinde de birlikte yaşama konusuyla ilgili bir veriye rastlanmamıştır. Yasak Elma ve Sadakatsiz dizilerinde ise karakterler arasında birkaç günlük birbirlerinde kalma durumu yaşan-

maktadır. Örneğin, Sinan ile Zehra, evlenmeden önce bir süre birlikte yaşamaktadır. Alihan ve Zeynep için de benzer bir durum söz konusudur. Ancak, bu dizilerde birlikte yaşama eylemi genellikle kısa sürelidir.

Bu verilere göre dizilerin birlikte yaşamayı özendirme, teşvik etme veya toplumu etkileme konusunda belirgin bir eğilimi olmadığı görülmektedir. Dizilerdeki karakterlerin birlikte yaşama temaları genellikle hikâyenin gelişimine yönelik özel durumlarla sınırlıdır. Dolayısıyla, lise öğrencileri üzerinde evlilik öncesi birlikte yaşama eyleminin olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olup olmadığını belirtmek zordur. Lise öğrencileri genellikle aileleriyle yaşamaktadır ve maddi bağımsızlık kazanmamış bireylerden oluştuğu için, evlilik öncesi birlikte yaşama durumu bu yaş grubunda yaygın bir olgu değildir.

Lise öğrencileri gibi genç izleyici kitlesi üzerinde, bu dizilerdeki birlikte yaşama senaryoları sınırlı da olsa bir hayranlık ve merak uyandırabilir. Ancak, lise öğrencilerinin aileleriyle yaşaması ve ekonomik bağımsızlıklarını henüz kazanmamış olmaları, bu tür ilişkileri pratikte deneyimleme olasılıklarını sınırlar. Bu tip anomali ilişkilerin çoğunlukla dramatik ve problemli sonlarla bitmesi, lise öğrencilerine evlilik öncesi birlikte yaşamının risklerini de hatırlatabilir. Bu durum, özellikle genç izleyicilerin bu tür ilişkilere başlamadan önce daha temkinli olmalarını sağlayabilir. Bu temaların genellikle kısa ve geçici olması, evlilik öncesi birlikte yaşamının istikrar ve kalıcılık gibi unsurlardan yoksun olduğu algısını pekiştirebilir. Ancak popüler dizilerde gösterilen kısa süreli birlikte yaşama durumları, evlilik öncesi birlikte yaşamının toplumsal kabulünü artırabilir.

5.4. Boşanma ve Evliliğin Değersizleştirilmesi

Lise öğrencilerinin izlediği popüler dizilerde eşler arasında gerçekleşmesi gereken ilişkiler, meşru olmayan bir ortamda gerçekleşmektedir. Dizilerde, nikah akdi genellikle birlikteliğin hukuki boyutunu belirlemek ve karakterler arasındaki ilişkiyi resmileştirmek için kullanılmaktadır. Karakterlerin nikahlanma gerekçeleri maddi haklar, miras bölüşümü, nafaka gibi konulardır. Diğer ilişkiler ise genellikle hukuki bağlam olmaksızın yaşanmaktadır. Yasak Elma dizisinde yapılan evliliklerin çoğunun evlilik sözleşmesi (boşanırken sahip olunan mallarda hak iddia etmeme taahhüdü içeren sözleşme) ile güvence altına alındığı görülmektedir. Bu bağlamda, liseli gençlerin izlediği dizilerde nikah, hukuki bir güvence olarak imzalanan bir sözleşmeye indirgenmiştir.

Boşanma olgusunun aile kurumu üzerindeki etkileri önceki bölümlerde ele alınmıştı. Kurtlar Vadisi dizisinde herhangi bir boşanma durumuyla karşılaşmamaktadır. Aşk 101 dizisinde ise Burcu öğretmenin nişanlısından ayrıldığı görülmektedir. Burcu, evlenme hazırlığı içindeyken nişanlısını aldatıktan sonra ilişkilerini sonlandırmıştır. Ancak Yasak Elma ve Sadakatsiz dizilerinde, temel temaların aldatma, nikâhsız birliktelikler gibi konular olması

sebebiyle boşanma ve evlilik müessesesini küçümseme ve önemsizleştirme açıkça görülmektedir. Bu dizilerdeki karakterlerin boşanma sebepleri genellikle eşlerini aldatmadır.

Örneğin, Yasak Elma dizisinde, cemiyetin doktoru karısını Ender ile aldatarak boşanmaktadır (1.bölüm). Yıldız ise Halit'i elde edebilmek için Ender'i kullanarak boşanmalarına sebep olur. Halit'in boşanmalarının sebebi genellikle aldatma ve aldatılmadır. Dizinin karakterleri arasında boşanma olayı, aldatma olgusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Dizilerdeki boşanma konusu, aynı zamanda karakterlerin evlilik müessesesine bakış açısını yansıtmaktadır. Örneğin, Halit'in eski sevgilisi Defne ile Yıldız arasında geçen diyalog, evlilik ve boşanma konularına dair bir perspektifi izleyiciye sunmaktadır. Defne, evlenip ayrılmanın harika olduğunu belirterek, evlenmenin eskide kalmış bir kavram olduğunu ifade eder. Yıldız ise jest ve mimikleriyle Defne'nin düşüncelerine hak verdiğini gösterir (14.bölüm).

Sadakatsiz dizisinde karakterler birbirlerini sürekli aldatmaktadır. Aldatılan kişiler genellikle karı ya da kocalarının yaptıklarını kabullenip affetmektedirler. Ancak Asya ile Volkan boşanmıştır. Volkan, Derin ile evliyken onu Asya ile aldattığı için Derin'den ayrılmıştır (5.bölüm). Bahar, kocası Mert tarafından aldatıldığında bebekleri vesilesiyle Mert'ı affeder, ancak Mert ikinci kez aldatınca Bahar boşanma kararı alır (14.bölüm). Boşanma olayı, genellikle aldatma olgusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

İncelenen dizilerde, karakterlerin sürekli evlilik öncesi ilişkiler kurması, birbirlerini aldatmaları, boşanmaları; izleyiciye evlilik kurumunun önemsiz bir formalite olduğu fikrini aşılarmaktadır. Özellikle Yasak Elma ve Sadakatsiz dizilerinde evliliği ve aile kurumunu küçümseyen söylem ve eylemler bulunmaktadır. Bu dizilerin evliliği ve aile kurumunu önemsizleştirme yönünde bir etki yarattığı ve izleyici kitlesinin düşüncesini bu yönde etkilediği söylenebilir. Özellikle sürekli olarak bekarlığın "sultanlık" olduğu, evlilik kurumunun özgürlüğü kısıtladığına yönelik göndermeler bunun açık kanıtıdır.

İncelenen dizilerde evlilik, sıklıkla maddi ve pragmatik bir araç olarak tasvir edilmektedir. Nikah akdi ve evlilik sözleşmeleri, karakterler arasındaki ilişkileri meşrulaştırmaktan çok, bireysel çıkarları koruma yöntemi olarak işlev görmektedir. Bu, evlilik kurumunun toplumsal ve dini boyutlarından ziyade, hukuki bir formalite olarak algılanmasına yol açabilir. Bu durum, evliliğin sadece yasal bir çerçeve olduğu ve duygusal veya ahlaki bir bağlam taşımadığı yanılgısını pekiştirebilir. Özellikle Yasak Elma ve Aşk 101 dizisinde evlilik öncesi ilişkiler ve nikahsız birliktelikler genellikle heyecan verici ve çekici olarak gösterilirken, evlilik bağlılığı ve sadakati sıkıcı ve kısıtlayıcı olarak resmedilmektedir. Dizilerin sürekli olarak evlilik dışı ilişkileri ve boşanmayı

normalleştirici şekilde sunması, izleyicilerin bu konularda daha olağan ve kabul edici tutumlar geliştirmesine yol açabilir. Bu, özellikle genç izleyicilerin evlilik ve ilişkilere dair beklenti ve tutumlarını etkileyebilir.

5.5. Mahremiyetin Dönüşümü

Araştırma kapsamındaki dizilerden Yasak Elma, Sadakatsiz ve kısmen Aşk 101'in, temel temaları skandallar, ilişkiler, aldatma, kaçamak yasak aşklar, boşanma vb. konulardır. Bu dizilerde iş arkadaşları arasında, akrabalar, komşular gibi sosyal gruplarda mahremiyetle örtüşmeyen içerikler fazlaca bulunmaktadır. Örneğin, Yasak Elma'da Zeynep patronu Alihan ile duygusal bir ilişki yaşayıp onu aldatmış, tekrar barışmış, ardından başka biriyle evlenmiştir. Diğer karakterler arasında da benzer şekilde, iş yerinde, aile içinde ve sosyal ortamlarda mahremiyetin sınırlarını aşan ilişkiler sıkça görülmektedir. Dizideki karakterler, birbirlerinin eski eşleriyle ilişki kurarak mahremiyetin sınırlarını zorlamakta ve bazen birlikte zaman geçirmektedir. Örneğin, Alihan, Zeynep, Hira ve Cem'in birlikte yemek yemesi (2.bölüm), bu tür ilişkilerin örneklerinden biridir. Başka bir örneğe değinecek olursak, 26. bölümde Halit (Ender'in eski kocası ve Yıldız'ın eşi), Yıldız (Halit'in karısı), Alihan (Zeynep'in eski sevgilisi ve Ender'in eşi), Zeynep (Yıldız'ın kardeşi) ve Ender (Halit'in eski karısı ve Alihan'ın eşi) birlikte yemek yemekte ve sohbet etmektedirler. Halit, Alihan'ın annesiyle geçmişte bir ilişki yaşamış, yıllar sonra ise Alihan'ın ablasıyla evlenmiştir. Dizide patron-çalışan, eş-eski eş, yenge arasındaki ilişkiler mahremiyetten uzak bir şekilde devam etmektedir.

Sadakatsiz dizisinde de durum, Yasak Elma'dan farklı değildir. Dizide komşu, arkadaşın eşi, doktor-hasta, patron-çalışan, müşteri-garson gibi olağanın dışında ilişkiler işlenmektedir. Dizi, komşu ve arkadaş olan Asya ile Bahar'ın birbirlerinin kocaları hakkında yaptıkları imalı esprilerle dikkat çekmektedir. Örneğin, Asya Bahar'a Volkan'dan şüphelendiğini söylediğinde, Bahar dalga geçerek Asya'ya "biz Volkan'la sevişiyoruz, şaka şaka" (1.bölüm) demiştir. Birkaç bölüm sonra Bahar, Asya'ya kocasından şüphelendiğini söylediğinde, Asya da Bahar'a "Mert ile İstanbul'a gidiyoruz, sevişiyoruz biz Mert'le. Şaka hani sen yapmıştın ya" (3.bölüm) diye karşılık vermiştir. Komşular arasındaki bu tür diyaloglar, izleyicilerden "bu ne genişlik?" yorumları almıştır. Yine Volkan, iş ilişkisi kurduğu Haluk'un kızı ile karısını aldatırken, Asya, komşusunun kocası Mert ile kocasını, Mert, yakın arkadaşının eşi ile karısını aldatmaktadır. Bu ilişkiler dizide süregelen bir konu olarak işlenmektedir.

Aşk 101 dizisi, incelenen dizilerde mahremiyet kurallarının ve normlarının aşıldığı bir dizi olarak öne çıkmaktadır. Sevilen ana karakter Eda'nın öğretmenini ile ilişkisi (1.bölüm), iki öğretmenin aynı tuvalete kilitlenmesi (2.bölüm), erkek öğretmenin bayan öğretmeni "eve atmayı" planlaması (3.bölüm),

kadın öğretmenin mesleğe taşıma ilişki teklif etmesi (3.bölüm), mahremiyet açısından sorunlu bir tablo çizmektedir. Ayrıca, dizi boyunca ana karakterlerin birbirleriyle sevgili olduğu ve farklı ilişkilere girdiği gözlemlenmektedir.

Lise öğrencilerinin en çok ilgi gösterdiği diziler, çoğunlukla çarpık ilişkileri konu edinmektedir. Kurtlar Vadisi, diğer dizilere göre daha az anomik ilişkilere yer verirken, incelenen diğer popüler diziler mahremiyet normlarına dikkat etmeyen konular üzerine kurgulanmıştır. Bu dizilerde nikâhsız birlik-telikler ve aldatma normalleştirilmekte, boşanma sıradanlaştırılmakta böylece aile kurumu önemsizleştirilmektedir.

İncelenen diziler, ekme kuramına göre lise gençlerinin zihnine mahremiyetin aşıldığı ve parçalandığı bir ilişki modeli ekmektedir. Kurama uygun olarak bu tür ilişkilerin sürekli ve sıkça gösterilmesi, sevilen karakterlerin çarpık ilişki ağlarına katılması, lise gençlerinin bu durumu normalleştirmesine neden olmaktadır. Kuramın varsayımlarına göre, lise öğrencilerine bu tip ilişkilerin yaygın ve neredeyse herkes tarafından yapıldığı imajı kazandırılmaktadır. Bu imajın bir yansıması olarak liseli birey, bu tip ilişki ağını meşru görerek gerçekleştirme potansiyeline sahiptir.

Yasak Elma ve Sadakatsiz gibi dizilerde gösterilen karmaşık ilişkisel yapılar, bireyler arasındaki geleneksel sınırların aşıldığını ve daha serbest ilişki modellerinin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu dizilerdeki karakterler, aile içi, iş yerinde ve sosyal çevrelerde mahremiyet sınırlarını sürekli olarak zorlamakta ve toplumsal ilişki normlarını ihlal etmektedirler. Dizilerde mahremiyet sınırlarının aşılması, izleyicilerin özellikle genç nesillerin sosyal ilişkilerde mahremiyet algısını şekillendirebilir. Sıkça rastlanan mahremiyet ihlalleri, izleyicilerin benzer davranışları normalleştirmesine yol açabilir, bu da özellikle genç izleyiciler için sosyal etkileşimlerde sınırları belirsizleştirir.

Dizi	Sıkça Kullanılan İçerikler	Gündem Belirleme ve Ekme Kuramına Göre Dört Temel Tema Üzerine (nikâhsız birliktelikler ve aldatma, birlikte yaşama, boşanma ve evliliğin değersizleştirilmesi, mahremiyetin dönüşümü) Analitik Genellemeler / Çıkarımlar
Yasak Elma	Nikahsız birliktelikler	Yasak Elma dizisi, birlikte yaşama haricindeki temalar üzerinden lise öğrencilerinin gündemini belirlemektedir . Yasak Elma dizisi, birlikte yaşama haricindeki temaların günlük yaşamda normal, yaygın ve olağan olduğunu lise öğrencilerin zihnine ekmektedir .
	Aldatma	
	İlişkilerin cinselliğe indirgenmesi	
	Evliliğin değersizleştirilmesi	
	Boşanma	
	Skandal ilişkilerin tekrarı	
	Mahremiyetin önemsizleştirilmesi	
Sadakatsiz	Aldatma	Sadakatsiz dizisi, birlikte yaşama haricindeki temalar üzerinden lise öğrencilerinin gündemini belirlemektedir .
	Aldatmanın Normalleştirilmesi	

	Boşanma	Sadakatsiz dizisi birlikte yaşama haricindeki temaların günlük yaşamda normal, yaygın ve olağan olduğunu lise öğrencilerin zihnine ekmektedir .
	Mahremiyetin önemsizleştirilmesi	
	Skandal ilişkilerin tekrarı	
Kurtlar Vadisi	Devlet mafya ilişkisi	Kurtlar Vadisi dizisi, belirtilen temalar üzerinden lise öğrencilerinin gündemini belirlememektedir .
	Cinayet	
	Vandalizm	Sadakatsiz dizisi belirtilen temaların günlük yaşamda normal, yaygın ve olağan olduğunu lise öğrencilerin zihnine ekmemektedir .
	Siyasi yozlaşma	
	Gasp ve Yaralama	
Aşk 101	İlişkilerin cinselliğe indirgenmesi	Aşk 101 dizisi, birlikte yaşama haricindeki temalar üzerinden lise öğrencilerinin gündemini belirlemektedir .
	Nikahsız birliktelikler	
	Boşanmanın normalleştirilmesi	Aşk 101 dizisi birlikte yaşama haricindeki temaların günlük yaşamda normal, yaygın ve olağan olduğunu lise öğrencilerin zihnine ekmektedir .
	Aldatma	
	Toplumsal Normlarla Çatışma	

Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Gerbner'in "ekme" kuramına göre değerlendirildiğinde bu çalışmada incelenen dizilerin liseli gençlerin tutumlarını değiştirdiği sonucu çıkartılabilir. Zira dizilerde izlenen içerikler hemen uygulanmasa bile, içeriklerin toplumda bir gerçeklik olarak var olduğu sonucu çıkartılabilir. Diziler toplumun gerçek hayat hakkındaki yargı, kanaat ve inançlarını dönüştürebilir. Örneğin fazla şiddet içerikli diziler insanların gerçek hayatta şiddet olduğuna dair izleyicilere bir fikir ekebilir, diğer yandan çarpık ilişkiler, boşanma, aldatma vb. içeriklerin fazlaca gösterilmesi izleyicilerde gerçek hayatta da durumun böyle olduğu fikrini ekebilir. McCombs ve Shaw'ın "gündem belirleme" teorisi bağlamında dizilerin içeriğinin liseli gençlerin gündemini belirlediği ifade edilebilir. Diziler toplumun ne düşüneceğini doğrudan belirlemese bile ne hakkında düşüneceğini ve gündemlerinde ne olacağını belirlemektedir. Türkiye'nin sosyal medyada trend topic gündemleri incelendiğinde durum daha net görülebilir. Popüler bir dizinin yeni bir bölümü yayınlandığında ya da yeni sezonu tanıtıldığında, sosyal medyada en fazla konuşulan konular dizilerin konuları ve karakterleri olmaktadır.

Diziler, kitle iletişim araçlarının en yaygın tüketim ürünlerinden biri olarak karşımıza çıkar ve sıklıkla gerçek hayattan kopuk, idealize edilmiş karakterler ve yaşam tarzları sunar. Bu karakterler, estetik bir beden yapısına, çekici yüz hatlarına sahip "modern" ve "ilerici" değerlerle donatılmış bireyler olarak betimlenir. Dizilerde bu tiplerin sıkça tekrarlanması izleyicilerin bu karakterlerin özelliklerini gerçek yaşamın bir yansıması olarak görmesiyle sonuçlanabilir. Veriler, dizilerin toplum üzerinde, özellikle de lise öğrencileri

üzerinde derin ve belirleyici bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. Bu etkinin boyutları ve etkileşim dinamikleri, medya etkisi teorileri çerçevesinde ele alındığında, dizilerin eğlence aracı olmanın ötesinde, toplumsal norm ve değerleri dönüştürme gücüne sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Günümüzde lise çağındaki gençlerin büyük bölümü zamanlarının önemli bir kısmını kitle iletişim araçları ile geçirmekte, bunlar içinde diziler en çok tercih edilen içerik türü olmaktadır. Liseli gençlerin dizi izleme süreleri, dizilerin toplum üzerindeki etki potansiyelini önemli bir araştırma konusu haline getirmektedir. İletişim bilimleri alanında yapılan çalışmalar, kitle iletişim araçlarının toplumsal etkileşim sürecinin nasıl gerçekleştiğine odaklanmaktadır. Ekme teorisi ve gündem belirleme teorisi açısından incelendiğinde, dizilerin, kitle iletişim araçları içinde en fazla rağbet gören içerik türü olduğu ve toplumun büyük bir kısmının bu yolla etkilendiği sonucuna varılmıştır. Anket katılan lise öğrencileri arasında yapılan değerlendirme, en popüler dört dizinin Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Sadakatsiz ve Aşk 101 olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu dizilerin çoğunda, nikahsız birliktelikler ve evlilik öncesi ilişkiler işlenmekte, özellikle Yasak Elma ve Sadakatsiz dizileri bu tür ilişkilere odaklanmaktadır. Söz konusu diziler lise öğrencilerinde bu tür ilişkileri normalleştirme eğilimini besleyebilir. Bu bulgular, kitle iletişim araçlarının ve sunulan içeriklerin gençler üzerindeki etkisinin daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini göstermektedir. "Yasak Elma", "Sadakatsiz" ve "Aşk 101" gibi diziler, cinsel tatmin odaklı ilişkileri ve evlilik dışı birliktelikleri normalleştirerek, evlilik kurumunu sadece maddi güvence ve miras hakları gibi çıkarlar temelinde bir anlaşma olarak göstermektedir. Bu dizilerde, evlilik öncesi ilişkiler yaygın bir şekilde ele alınmakta ve çiftler evlenmeden önce her türlü fiziksel, duygusal ve cinsel bağı kurmaktadır. Nikahsız yaşamın evlilik kurumunu değersizleştirdiği ve özellikle genç izleyicilerin zihinlerine evliliğin önemsiz olduğu yönünde bir algı oluşturmaktadır.

Diğer yandan, "Kurtlar Vadisi" gibi dizilerde boşanma ve aldatma temalarının daha az işlenmesi bu dizilerin toplumsal değerler üzerindeki etkilerini farklılaştırmaktadır. Ancak, mahremiyetin ihlali, dizilerde sıkça rastlanan bir tema olup, evlilik dışı ilişkiler, aldatma ve boşanma vakaları aracılığıyla mahremiyetin sınırlarının erozyona uğradığı bir toplum portresi çizilmektedir. Bu durum, genç izleyicilerin mahremiyet algısını zayıflatmakta ve nikahsız birlikteliklerin yaygınlaşmasına neden olan toplumsal bir dönüşümü teşvik etmektedir.

Diziler, nikahsız birliktelikler ve evlilik kurumunun algılanışı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Evliliğin değersizleştirildiği, mahremiyetin ihlal edildiği ve maddi çıkarların öne çıktığı bir toplum tasviri sunarlar. Böyle bir tasvir, özellikle genç izleyiciler üzerinde kalıcı izler bırakarak, toplumsal değerler ve ahlaki normlar üzerinde derinlemesine bir etki yaratmaktadır.

Ayrıca, boşanma, birlikte yaşama ve mahremiyetin dönüşümü gibi konular, diziler aracılığıyla gençlerin zihinlerine yerleşmekte ve toplumun aile kurumuna bakış açısını etkileyebilmektedir.

Sonuç olarak, lise öğrencileri arasında popüler olan dizilerin, aile değerlerini tehdit eden unsurları barındırdığı ve gençlerin aile kavramını algılama biçimlerini değiştirebilecek potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diziler, gençlerin zihinlerine aile kurumunun değerini sorgulatan fikirler ekmekte ve gündemlerini bahsedilen olgular etrafında şekillendirmektedir. Sayılan hususlar, aile kurumunun toplumsal algısını ve gerçekliğini etkileyebilecek uzun vadeli sonuçlar doğurabilir. Bu durum, aile yapısını koruma ve güçlendirme çabalarına destek olacak şekilde medya okuryazarlığının ve eleştirel düşünme becerilerinin önemini göstermektedir.

Araştırmanın sonucunda analitik genellemeler yapmak gerekirse;

1. Boşanma, birlikte yaşama (nikahsız birliktelikler), takılma kültürü ve mahremiyetin dönüşümü, aile kurumunu tehdit etmekte ve aile kurumu için riskler barındırmaktadır.

2. Kitle iletişim araçları ve en fazla tüketilen içeriği diziler, toplumu farklı boyutlarda ve farklı yönlerden etkilemektedir.

3. Liseli gençler kitle iletişim araçlarından dizileri fazlaca izlemektedir. (hafta içi 2 s. 38 dk. / hafta sonu 3 s. 12 dk.)

4. Liseli gençler arasında en popüler diziler Kurtlar Vadisi, Yasak Elma, Sadakatsiz ve Aşk 101'dir.

5. Liseli gençler arasındaki popüler dizilerden Yasak Elma, Sadakatsiz ve Aşk 101 dizilerin aile kurumu için risk oluşturabilecek olguları Ekme kuramına göre liseli gençlerin zihnine ekmekte ve gündem belirle kuramına göre bu konular üzerinden gündemlerini belirlemektedir.

Kaynakça

- Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*. çev. Hazal Deliçaylı - Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Cılızoğlu, Gamze Yetkin. "Kitle İletişim Araçlarında Yer Alan Kurgusal Sosyal Mesajlar: Televizyon Dizilerinde Kişiselleştirilen Değerlere Yönelik Yönelik Bir Analiz". *Selçuk İletişim* 6/4 (2013), 90-100.
- Çelik, Celalettin. "Kitle İletişim Araçları ve Popüler Kültür İlişkisine Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Medyada Yeni Yaklaşımlar*. ed. Metin Işık. Konya: Eğitim Kitabevi, 2004.
- Çelik, Nuriye. "Televizyon Dizilerinde Aile Temsilleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Uluslararası Aile Sempozyumu*. 399-413. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2020.
- Denzin, Norman K. - Lincoln, Yvonna S. "Introduction The Discipline and Practice of Qualitative Research". *The Sage Handbook of Qualitative Research*. California: Sage Publication, 2011.
- Doğan, Cihangir. "Türkiye'de Boşanma Sorununun Sosyolojik ve İstatistiki Açından Değerlendirilmesi". *İstanbul Journal of Sociological Studies* 25 (1998), 59-69.

- Ercan, Ebru Ağaoğlu - Bikiç, Nagihan Çakar. "Kadın Rollerinin Televizyon Dizilerinde Yer Alma Biçimlerine İlişkin Bir Karşılaştırma: Paramparça ve Medcezir Örneği". *İnsan ve İnsan* 6/20 (2019), 165-183. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.483847>
- Erdoğan, İrfan - Alemdar, Korkmaz. *Öteki Kuram Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Değerlendirilmesi*. Ankara: Erk, 2002.
- Erjem, Yaşar - Çağlayandereli, Mustafa. "Televizyon ve Gençlik: Yerli Dizilerin Gençlerin Model Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/1 (2006), 15-30.
- Furtstamberg, Frank F. - Kiernan, Hathleen E. "Delayed Parental Divorce: How Much Do Children Benefit?". *Journal of Marriage and Family* 63 (2001), 446-457.
- Garcia, Justin R. - Reiber, Chris. "Hook-up Behavior: A Biopsychosocial Perspective". *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology* 2/4 (2008), 192-208.
- Geçer, Ekmel. "Türk Dizileri Üzerine Kültürel ve İdeolojik Bir Değerlendirme: 'Made in Turkey'". *Mütefekkir* 2/3 (2015), 39-56. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.130246>
- Gerbner, George. "Cultivation Analysis: An Overview". *Mass Communication and Society* 1/3-4 (1998), 175-194.
- Gerbner, George vd. "The Demonstration of Power: Violence Profile No. 10". *Journal of Communication* 29/3 (1979), 177-196. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1979.tb01731.x>
- Gerbner, George. "Toward 'Cultural Indicators': The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems". *AV Communication Review* 17/2 (1969), 137-148. <https://doi.org/10.1007/BF02769102>
- Giddens, Anthony. *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 4. Basım, 2001.
- Huuree, Taina vd. "Long-term Psychosocial Effects of Parental Divorce: A Follow-up Study from Adolescence to Adulthood". *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 256/4 (2006), 256-263.
- İşık, Metin. *Kitle İletişim Teorilerine Giriş*. Konya: Eğitim Yayınevi, 4. Basım, 2012.
- Janowitz, Morris. "The Study of Communication". *International Encyclopedia of the Social Sciences*. ed. David L. Sills. USA: The Macmillan Company & The Free Press, 1968.
- Johnson, Burke - Christensen, Larry. *Eğitim Araştırmaları Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar*. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2014.
- Kaçar, Ferhat. "Dizi ve Seriyallerin İzleyiciler Üzerindeki Etkisi Ölçeği". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2024), 81-100. <https://doi.org/10.20296/tsadergisi.1247700>
- Karkıner, Nadide. "Türkiye'de Aile Kurumu ve Nüfusla İlgili Sorunlar". *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. ed. Zerrin Sungur. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 5. Basım, ts.
- Kelly, Joan B. "Children's Living Arrangements Following Separation and Divorce: Insights From Empirical and Clinical Research". *Family Process* 46/1 (ts.), 35-52.
- Kelly, Joan B. "Risk and Prospective Factors Associated with Child Adolescent Adjustment Following Separation and Divorce". *Parenting Plan Evaluations: Applied Research for the Family Court*. ed. Kathryn Kuehnle - Leslie Drozd. 49-84. New York: Oxford University Press, 2012.

- Kişin, Sevil. "Ülkelere Göre En Popüler Dijital Yayın Platformları". *Ad Just Brand*. 20 Mart 2023. Erişim 17 Temmuz 2024. <https://www.adjustbrand.com/haberler/dijital/ulkelere-gore-en-populer-dijital-yayin-platformlari/>
- Koç, İsmet. "Türkiye'de Aile Yapısının Değişimi Sürecinde Tek Ebeveynli Ailelerin oluşumu, Belirleyicileri ve Refah Durumu". *Aile, Çalışma ve Sosyal hizmetler Bakanlığı: Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi*, 2018. Ankara: TDV, 2019.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınbay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 4. Basım, 1999.
- Mcluhan, Marshall. *Understanding Media The Extension of Man*. London and New York: The MIT Press, 1994.
- Mcquail, Denis - Windahl, Sven. *Communication Models for The Study of Mass Communication*. New York: Routledge, 2013.
- Neuman, W. Lawrence. *Tompumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayın Odası, 7. Basım, 2014.
- Nolot, Benjamin. *Liberated The New Sexual Revolution [Özgür Nesil, Yeni cinsel Devrim]* (Film, 2022). <https://www.imdb.com/title/tt6710214/>
- Önal, Ümit (ed.). "Televizyon İzleme Ölçümü 2020 Yılığ". Televizyon İzleme Araştırmaları Anonim Şirketi, 2021. <https://tiak.com.tr/upload/files/2020yillik.pdf>
- Öngider, Nilgün. "Boşanmanın Çocuklar Üzerindeki Etkileri". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5/2 (2013), 140-161.
- Özbek, Volkan vd. "Diziler Toplum Yapısını Nasıl Etkiler? Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Ön Araştırma". VIII. *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series*. 276-287. Plovdiv: VIII. IBANESS Congress Series, 2018.
- Rodman, Hyman. *Wayne State University Press*. "Talcott Parsons's View of the Changing American Family". *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development* 11/3 (1965), 209-227.
- Rosenfeld, Michael J. - Roesler, Katharina. "Cohabitation Experience and Cohabitation's Association With Marital Dissolution". *Journal of Marriage and Family* 81/1 (2018), 42-58.
- Rosengren, Karl Erik. "Communication Research: One Paradigm, or Four?". *Journal of Communication* 33/3 (1983), 185-207. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1983.tb02420.x>
- Sassler, Sharon vd. "Transitions From Sexual Relationships Into Cohabitation and Beyond". *Demography* 55/2 (Nisan 2018), 511-534. <https://doi.org/10.1007/s13524-018-0649-8>
- Severin, Werner J. - Tankard, James W. *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in Mass Media*. Essex: Pearson, 5. Basım, 2014.
- Shifflett, Kelly - Cummings, E. Mark. "A Program for Educating Parents about the Effects of Divorce an Conflict on Children: An Intial Avaluation". *Family Relations* 48/1 (1999), 79-89.
- Şakrak, Bilgehan Ece. "Dizi Filmlerde Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Temsili Örnek İnceleme: 'Kadın' Dizisi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/22 (2020), 420-434. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.686441>
- Tekinalp, Şermin - Uzun, Ruhdan. *İletişim Araştırmaları ve Kuramları*. İstanbul: Beta, 3. Basım, 2009.

- TİAK Televizyon İzleme Araştırmaları Anonim Şirketi. 2023 Yılı Televizyon İzleme Davranışları Özet Veriler (2024). <https://tiak.com.tr/upload/files/kunye.pdf>
- Topal, Merve. "Modernleşme Bağlamında Türkiye'de Ailenin Dönüşümü". *Tehditler Bildiriler Kitabı*. 381-398. Samsun: Sinop Üniversitesi Basın yayın Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2020.
- Turner, Bryan S. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Türkarşlan, Nesrin - Yurtkuran, Semra. *Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Evliliğin Kuruluşuna İlişkin Görüş ve Düşünceleri*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)* (2023). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf
- Ünür, Ece. "Türk Televizyon Dizilerinde Toplumsal Kimliklerin Temsili". *Erciyes İletişim Dergisi* 3/2 (2013), 32-42.
- Ünür, Ece. "Yerli Dizilerde Ahlaki Değerler, Cinsellik ve Mahremiyet Algısı". *Medya ve Mahremiyetin Sınırları Ulusal Sempozyumu*. 67-74. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2015.
- Yaylagül, Levent. *Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*. Ankara: Dipnot Yayınları, 10. Basım, 2019.
- Yıldırım, Ergün. "Aile ve Evlilik Türleri". *Aile Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan - Ergün Yıldırım. İstanbul: Açılımkitap, 3. Basım, 2013.
- "Cambridge Dictionary". Cambridge University Press, <https://dictionary.cambridge.org>, ts. <https://dictionary.cambridge.org>
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri*, (22 Şubat 2022). <https://data.tuik.gov.tr/bulten/index?p=evlenme-ve-bosanma-istatistikleri-2021-45568>
- DH, Donanım Haber Elektronik yayıncılık. "Türkiye'de en çok kullanılan dijital platformlar belli oldu: işte 2023 rakamları". Erişim 17 Temmuz 2024. <https://www.donanimhaber.com/turkiye-de-en-cok-kullanilan-dijital-plat-formlar-belli-oldu--173893>



Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile İmajı: Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma

**Muhammed Furkan
Koçak**

Sakarya Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi,
Birey ve Toplum Sorunları
Ana Bilim Dalı
mfkocak@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1376-6462>

Abdullah İnce

Sakarya Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Din Sosyolojisi Ana Bilim
Dalı
abdullahince@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6135-5743>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makaleye Muhammed Furkan Koçak %50, Abdullah İnce %50 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

Çalışma için etik kurul izni gerekmiş ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Beşerî Bilimler Etik Kurulunun 45 sayılı toplantısında alınan 12.05.2022-130487 belge numaralı "11" nolu karar ile etik kurul izni alınmıştır "Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile İmajı: Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Samuel Jonhson ve Mutluluğu Aramak:
Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye Üzerine Bir İnceleme
Samuel Jonhson and The Search for Happiness:
A Study on The Prince of Abyssinia: Rasselas a Tale

Tamer Yıldırım

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı –
Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of
History of Philosophy.
tyildirim@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0033-0539>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 30/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Yıldırım, Tamer. “Samuel Jonhson Ve Mutluluğu Aramak: *Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye Üzerine Bir İnceleme*”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 573-590. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1526234>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye, Dr. Samuel Johnson'ın (1709-1784) eserlerinin en popüler olanlarından biridir. Eserin ilk okuyucuları onu felsefî ve pratik açıdan önemli bir eser olarak görmüş ve bir roman olarak sınıflandırmanın zor olduğunu düşünmüştür. Johnson, eserini yaklaşık 250 yıl önce yazmasına rağmen bugün de okuyucuya hayatın, ölümün, evliliğin, öğrenmenin, eyleme karşı eylemsizliğin anlamını ve diğer birçok konuyu keşfettirmeye çalışmaktadır. Johnson, ahlak teorilerinden hareketle mutluluğu ele almamaktadır. Ahlakî failin kendisinden, insandan ve insanın yaşadığı hayat ve bunun koşullarından hareketle konuyu anlatmaktadır. Mutluluk anlamında temele alınacak olan fail ve onun içinde bulunduğu şartları değerlendirmektedir. Mutluluk, elde edilenden veya elde etmekten çok arama ve başarmada bulunabilir. *Habeşistan Prensi*, Voltaire'in (1694-1778) iyimserlik sistemini çürütmek için yazdığı *Candide* adlı esere, planı ve yapısı bakımından benzerlik göstermektedir. Fakat vardıkları sonuç birbirlerinden oldukça farklıdır. İnsanların mutluluğu bulmayı düşündükleri hemen her unsur ele alınıp bunların istenileni veremeyeceğinin belirtildiği *Habeşistan Prensi*, yöneticilerden hizmetçilere, yaşlılardan gençlere, bilgelere cahillere varıncaya kadar her kesimden insanı örneklemektedir. Bütün olaylar mutluluk umuduyla başlamış fakat hayal kırıklığıyla sona ermiştir. Sonuçta romanda kurgusal bir yolculuk aracılığıyla ahlakî bir gerçeklik ortaya konulmaya çalışılmıştır. Johnson, Türkiye'de çok fazla tanınmadığı için makalenin giriş kısmında hayatı ve eserlerinin *Habeşistan Prensi* ile ilgili olan yönlerine kısaca değindik. Çalışmada yöntem olarak nitel araştırmanın imkanlarından yararlanılmış, literatür ve doküman analizi metodları kullanılarak *Habeşistan Prensi*'nde mutluluk, kötümserlik, iyimserlik konuları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Samuel Johnson, *Habeşistan Prensi*, Mutluluk, Kötümserlik, İyimserlik.

Abstract

The History of Rasselas, Prince of Abissinia; Rasselas a Tale is one of the most popular of Dr. Samuel Johnson's (1709-1784) works. Early readers of the book viewed it as a work of philosophical and practical importance and found it difficult to classify as a novel. Although Johnson wrote the book nearly 250 years ago, it continues to engage readers in discovering profound themes such as the meaning of life, death, marriage, learning, action versus inaction, and many other topics. Johnson does not address happiness based on moral theories. Johnson's emphasis on morality as the voice of God aligns with the practical spirit of his time. During his time the views of John Locke (1632-1704) and David Hume (1711-1776) had discredited metaphysics in England, as well as in the rest of Europe. Johnson's moral thought, which turned to the field of morality, is closely related to his religious attitude. According to him, metaphysics was beyond human comprehensio. However, the dogma of the Church of England, as a reasonable institution and the guardian of morality and social peace, should be accepted without question. While the origins of evil were mysterious, its consequences were evident and needed to be combatted. He believed that man's most important weapon against the evils of life was the use of reason. The subject is explained through the perspective of the moral agent the human being and, the life and conditions they experience. He tells us that "the basis for happiness is the agent and his conditions." Happiness is found in seeking and achieving rather than in what is achieved. *The Prince of Abyssinia* is similar in plan and structure to *Candide*, which was written by Voltaire to refute the system of optimism. However, their conclusions differ significantly. The work explores almost every element that people think of finding happiness and states that they cannot give what they want. It provides examples of individual from all walks of life, from managers to servants, from the elderly to the young, from the wise to the ignorant. All events started with the hope of happiness but ended in disappointment. Dr. Johnson, as a productive writer, has created his literary work, which is dominated by intellectual and philosophical conversations, in a way that will progress quite quickly with action and various characters. It is especially the case that subjects that have an important place in moral philosophy are told in a literary way. However, the approach to the subject in differs from the at in literature. There is a desire to appeal to a different audience by looking at the subject in a different way. Literature is suitable for daily life. In contrast those who emphasize intellectual and intellectual abilities turns to philosophy to interpret the subject. In addition, what the public expresses as happiness is not the same as the

concept of happiness in philosophy. Based on the work, it does not seem possible to put forward a Platonic or Aristotelian theory of happiness ethics. The question of what the meaning of life is and what should be done to obtain the most real satisfaction from life is a problem that has been discussed since the creation of humanity. Neither philosophy or literature can find an answer to this. Being faced with almost every known philosophy and lifestyle at work and still not knowing what to do is like an expression of this. Philosophy and literature one develops ideas with theories, and the other develops with events through narratives. We can all identify the meaning of life with the search. However, living is more than daily pleasures. In order to understand this, sometimes it is necessary to go beyond the area that one is confined to. This necessitates making a choice. Dr. Johnson has not reached a conclusion in his work on the subject of life choices. The problem is not a subject that can be completely solved in this book or in life itself. A person's daily life can be full of mistakes because disappointment and restlessness are constantly recurring situations. One of the things that should be paid attention to in life is not wasting time, which is mentioned in the book as one of the ways to achieve happiness because the meaning of time includes the meaning of life. Dr. Johnson also believes that the search for happiness itself is an important part of the human experience. The importance of *The Prince of Abyssinia* is that it presents the human search for happiness in a wise and humanistic way with this idea it bases itself on. As a result, an attempt was made to reveal a moral reality through a fictional journey in the novel. Since Johnson is not well known in Turkey, we briefly touched upon the aspects of his life and works related to *The Prince of Abyssinia* in the introduction of the article. In the study, qualitative research opportunities were used as a method, and the subjects of happiness, pessimism and optimism in *The Prince of Abyssinia* were examined using literature and document analysis methods.

Keywords: History of Philosophy, Samuel Johnson, *The Prince of Abyssinia*, Happiness, Pessimism, Optimism.

Giriş

İngiltere’de ve İngiliz dilinin yaygın olarak kullanıldığı ülkelerde bilinen Dr. Samuel Johnson, 1709’da İngiltere’de Lichfield’da bir kitap satıcısının oğlu olarak doğdu. Üniversite eğitimi için Oxford’da, Pembroke College’a gitti. Market Bosworth’taki bir okulda belletmen oldu fakat bu işte başarılı olamayınca Birmingham’da bir kitapçıda çalıştı. Yirmi beş yaşında kendinden yaşlı olan dul bir kadınla evlendi. Öğretmenlik için bazı girişimlerde bulundu ve ikinci girişimi de başarısız olunca Londra’ya giderek *The Gentleman’s Magazine* için parlamento tartışmalarını yazmaya başladı. Dikkat çeken ilk eseri 1749’da basılan *Vanity of Human Wishes* idi. 1747’den itibaren en önemli çalışması olarak değerlendirilen 1755’te yayımlanan *Preface to a Dictionary of the English Language: A Dictionary of the English Language* ile meşgul olur. 1777’de *Lives of the Poets*’i yayımlar. Fakat onun en çok okunan ve dikkat çeken eseri, 1759’da yayımlanan kurgusal felsefi romanı *Habeşistan Prensi; Rasselas*’dır ve kısaca *Rasselas* olarak bilinir.¹ Bu, dünyanın soyluları ve felsefeleri arasında

1 Eserin kurgu veya felsefi özelliğe sahip olmasına yönelik bazı eleştiriler vardır. Eleştiriler genel olarak kurgu veya felsefi olma açısından beklentileri tatmin etme noktasındaki yetersizlikler üzerinde toplanmaktadır. Bu değerlendirmeler için bk. Ian White, “On Rasselas”, *The Cambridge Quarterly* 6/1 (1972), 6-31. Farklı değerlendirmeler olsa da hemen herkes Johnson’ın *Habeşistan Prensi* adlı eserinin bir “ahlaki masal” ya da “felsefi kurgu” olduğu, yazarın kurgusal yaşamla ahlaki bir vizyon aşıladığı ve on sekizinci yüzyılda çok güçlü olan bir anlatı

bir gencin hayal kırıklıklarının öyküsünü içerir ki, burada yer alan bazı ifade biçimleri *Vanity of Human Wishes* ile aynıdır. Dolayısıyla Johnson'ın *Habeşistan Prensi*'ni, *Vanity of Human Wishes*'de şiir tarzında ifade ettiği konuları düzyazı şeklinde daha genişletilmiş ve daha derin bir felsefi söylemle ortaya koyduğu bir eser olarak değerlendirilebilir.² *Vanity of Human Wishes* ve *Habeşistan Prensi*'nin bazı bölümlerinde Johnson, adeta kendi kendine konuşur gibi bir üslupla düşüncelerini ifade eder.³ Genel olarak bakıldığında Johnson'ın eserlerinin neredeyse hepsi insan ruhunun doğasına ve onun dünyayla olan ilişkisine dair derin bir iç görüye sahiptir.

Dönemin şiir üzerinden mutluluğu anlatan şairlerinden biri olan Alexander Pope (1688-1744) gibi Johnson'ın da çocukluğu hastalıklarla geçmiştir. Maddi zorluklar da buna eklendiğinde hayatının son dönemi haricinde sürekli farklı problemlerle baş etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Johnson, bir şair, denemeci, broşür yazarı, gezgin, eleştirmen ve biyografi yazarı⁴ olarak İngilizce konuşulan dünyada bir üne sahiptir.⁵ *Habeşistan Prensi*'nde yazarının karakteri, kişiliği, insanlığa dair derin bilgisi, erdemleri hatta önyargıları farklı ifadelerde kendini göstermektedir. Johnson'ın yazım alanındaki üstünlüğü esas olarak düşünme sanatında, aklını kullanma biçimindedir. Bilgi sahibi olduğu hususların fayda içeren kısımlarını yakalama ve bunu açık ve güçlü bir şekilde ifade etme kabiliyetine sahiptir. Dolayısıyla onun şahsında bilgi, açık ve gerçek bir bilgelik şeklinde edebî eserlerinde kendini göstermiştir.⁶

Johnson'ın *Habeşistan Prensi* yazıldığı dönemden günümüze kadar insanların ilgisini çeken, zevkle okunan bir eserdir. Fakat *Habeşistan Prensi*'nin yazılmasının yazarın annesinin ölümüne borçlu olduğu söylenebilir.⁷ Zira eser 1759, Ocak ayında doksan yaşında ölen annesinin cenaze masraflarını karşılamak için bir hafta sadece akşamları yazılarak oluşturulmuştur. Bu ve diğer eserlerinin yazımının para elde etmek olması onun koşulların baskısı altında çalıştığının ve yazdığının bir ifadesidir. Çünkü “Bir aptaldan başka hiç kimse para dışında yazmamıştır” diyen⁸ Johnson, edebî yazıları da dâhil

türünün temsilcisi olduğu konusunda hemfikirdir. Alvin Whitley, “The Comedy of Rasselas”, *ELH* 23/1 (March 1956), 48.

2 James Boswell, *Life of Johnson* (New York: Oxford University Press, 1989), 242; John Maden, “Rasselas” and “The Vanity of Human Wishes”, *Criticism* 3/4 (Fall 1961), 295.

3 A. Meynell - G. K. Chesterton, *Samuel Johnson* (London: Herbert&Daniel, 1911), vii-ix.

4 Johnson'ın biyografi yazarlığının niteliğinin bir değerlendirmesi için bk. Ömer Faruk Ateş - Şahmurat Arık, “Sorunsalları, Tarihsel Gelişimi ve Temsilcileri Bağlamında Biyografi Teorisi Genel Bir Bakış”, *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi* 2/1 (2022), 130-153.

5 Leslie Stephen, *Samuel Johnson* (New York: Harper & Brothers Publishers, 1879), 166.

6 George Birkbeck Hill, “Introduction”, *History of Rasselas Prince of Abyssinia*, mlf. Samuel Johnson (Oxford: The Clarendon Press, 1887), 16.

7 Boswell, *Life of Johnson*, 240.

8 Stephen, *Samuel Johnson*, 16.

olmak üzere yazdığı eserleri maddi bir fayda sağlamasına bağlamıştır. İnsanların büyük ilgisini çeken eser, basıldıktan sonraki üç yılda beşinci baskısına ulaşmıştır. Johnson; İtalyanca, Fransızca, Almanca ve Hollandaca versiyonlarını görece kadar yaşamış,⁹ o zamandan beri Bengalce, Macarca, Lehçe, Yunanca, İspanyolca, Rusça ve Türkçe gibi pek çok yabancı dile çevrilmiştir.

Eserde olayın geçtiği yer olan Habeşistan/Etiyopya ve Mısır hakkındaki bilgiler büyük ölçüde Portekizli Cizvit rahip Peder Jeronimo Lobo'nun (1595-1678) 17. yüzyıldaki anılarına dayanmaktadır. Johnson'un, Lobo'nun *A Voyage to Abyssinia (Habeşistan'a Yolculuk)* adlı eserini 1735 yılında Fransızcadan İngilizceye çevirmesi büyük ölçüde romanında anlatacağı ülke olarak Habeşistan'ı seçmesine neden olmuştur. Ayrıca Johnson, cehalete ve İngiliz sömürgeciliğini reddetmekteydi ve Habeşistan da sömürgeleştirilemeyen iki Afrika ülkesinden biriydi. Lobo'nun eserinde coğrafi ve toplumsal özellikler hakkında geniş bilgiler verilmektedir ve bu anlatılanlarla Johnson'un eserinde bahsedilen bazı olayların (yol kesme, yağma, kaçırılma, Nil'in ve bölgenin genel özellikleri, insanların davranışları gibi) birbirine paralellikler göstermektedir.¹⁰ Johnson, romanında oluşturduğu 'Mutlu Vadi'yi yaratmak için bunu bir araç olarak kullanır. Eserde bir Habeşistan prensi olan Rasselas, gerçek mutluluğu bulmaya çalışmak için yaşadığı 'Mutlu Vadi'den ayrılır. Johnson bize, bir şeyi sadece 'mutlu' olarak adlandırmanın onu mutlu kılmadığını belirtip bir nevi kendi fikirlerini söylediği bilge insan İmlac'ın teşvikiyle Rasselas, aklın tutkulara ve hayal gücüne hükmetmesi gerektiğine karar verir. Ancak *Habeşistan Prensi*'nin polemik yönlerinin en belirgin noktası bu olmasına rağmen, bu sıradanlığı kabul etme konusunda bir tereddüt yaşanması da söz konusudur. Bütün tanımlamalar mutlakiyetçi tüm yönetimlerde görebileceğimiz bir durum olarak akla gelebilecek her türlü lüksün bulunduğu bir yer şeklinde verilir. Johnson'un yaşadığı dönemde Doğu'nun siyasal, toplumsal, kültürel geleneğinden haberdar olup olmadığını veya ne kadar haberdar olduğunu bilmesek de, Habeşistan Prensi'nde sunulan alegori, sömürge ve Batı etkisinden önceki bir anlayışla Doğu'nun yüceltilmesi şeklinde kendini gösterir. *Habeşistan Prensi*'nde Afrika'dan, Voltaire'in *Candide* adlı eserinde Amerika'dan (bu eserlerin yazıldığı dönemde bu bölgelerle ilgili olarak Avrupa'da bilinenler oldukça sınırlıydı) hareketle hakikat arayışı ve toplumsal ve siyasal olarak mutlu yaşam konusunu edebî bir şekilde ele almaktadırlar. Voltaire, *Candide*'de anlattığı gizemli, daha önce bilinmeyen yerlerin ruhanî bilgeliğini övüp geçici dünyayı yani Avrupa'daki devletleri eleştirmesi söz konusuysa Johnson, her zaman İngiliz Kilisesi'nin dogmalarına bağlı ve eserinde dinine karşı herhangi bir eleştiriye açıkça sunması gibi bir durum bulunmamaktadır.

9 Hill, "Introduction", 16.

10 Bk. P. Jerome Lobo, *A Voyage to Abyssinia*, çev. Samuel Johnson (London: Cassell and Company, 1887), 80-85, 134-146.

Felsefi bir öykü olarak aforizmalarla dolu olan *Habeşistan Prensi*'nde edebi yön, dil sanatı ön planda tutulmuştur. 18. yüzyıl İngiltere'sinde pragmatik olan birinin ortaya koyduğu lirik edebî anlatımın kendini gösterdiği eser, temelde insanın mutluluğu sorununu ele alır.¹¹ Johnson'ın *Habeşistan Prensi*'nin yazıldığı zamanla da yakın bir ilişkisi vardır. Şöyle ki, 18. yüzyılın başından, özellikle İngiltere'de II. George'un saltanatının başlangıcından (1727) itibaren, adil bir Tanrı hükmünün bulunup bulunamayacağına, hayatın olumsuzluklarına, hastalıklara dair artan şüpheli niteliğe sahip bir açıklama arayışı vardı. Mutsuzluğun olduğu bu dünyada insanlığın baş etmede zorlandığı bu sorunlar, düşünen insanların zihinlerini giderek daha fazla meşgul etmekteydi. Johnson'ın ilk olarak *Vanity of Human Wishes* eserinde ifade ettiği bu duygu, *Habeşistan Prensi*'nin basıldığı 1759 yılına gelindiğinde Avrupa'da neredeyse her yerde tartışılan bir konuydu. Gündemde olan bu konu yazar tarafından *Habeşistan Prensi*'nde yoğun bir şekilde yeniden ifade edilmiştir. Burada yaşam güçleri aktif olarak kullanılmadıkça yaşamın tüm sevinçleri neşe veremez denilerek dünya, insan enerjisinin tümü kullanılsa bile ideallere ulaşmak için yetersiz, yanıltıcı hatta buna değmeyecek bir yer olarak sunulmuştur. Bu dönemdeki yaşam koşulları Johnson ve zamanının düşünürleri için de mutsuzluğu içerecek bir durumdaydı. Ancak Johnson'a göre bu dünya, gelecek dünyaya inananların mutluluğu için eğitim verilen bir yerdi ve insanın mutluluğu mezarın ötesinde bulabileceğine inanıyordu. Bazı yorumcular Johnson'ın genel düşüncesine bağlı olarak bu eseri de sahip olduğu dinî inancının bir ifadesi olarak değerlendirdiler ve eserin dünyadaki hayatta mutluluğu bulmanın imkânsızlığını ifade ettiğini ve okuyucunun nihai tatmin için Tanrı'ya bakmasını istediğini savundular.¹² Belirttiğimiz gibi bu, Fransız Devrimi'nden önce Avrupa'nın geneline yayılan bir duyguydu. Dolayısıyla *Habeşistan Prensi*'nde zamanın ruhu ifade edilirken yazarın da düşünsel yönelimini ortaya koyması söz konusudur.¹³

Eser, Habeşistan'da kraliyet prenslerinin tamamen inzivaya çekildiği, ancak akla gelebilecek her türlü ihtiyacı karşılayacak bol miktarda malzemenin bulunduğu mutlu bir vadiye başlamaktadır. Burada eğitilen Prens Rasselas, dış dünyayı merak eder ve sonunda kız kardeşi Prensess Nekayah, onun hizmetçisi Pekuah ve kadim bilge ve şair Imlac ile birlikte buradan kaçır. Imlac'ın rehberliğinde çeşitli yerlerde yaşamı ve görgü kurallarını araştırırlar; filozoflarla, devlet adamlarıyla, bilginlerle ve münzevilerle tanışıp deneyimlerinin sonuçlarını tartışır ve sonunda dördü de "hiçbir şeyin sonuçlanma-

11 Stephen, *Samuel Johnson*, 167.

12 Bu değerlendirmeler için bk. Chance David Pahl, "Teleology in Samuel Johnson's *Rasselas*", *Renascence* 64/3 (March 2012), 221-232.

13 H. M., "Introduction", *Rasselas Prince of Abyssinia*, mlf. Samuel Johnson (London: Cassell and Company, 1909), 7-8.

diği bir sonuca" vararak kaderci bir tutuma sahip olarak 'Mutlu Vadi'ye dönmeye karar verirler. Bir anlamda çocuksu potansiyelden yetişkin gerçekliğine bizzat olayları deneyimleyerek ulaşırlar. 'Mutlu Vadi' bir metafor gibi tüm boş insan isteklerinin tatminini temsil eder ve Rasselas'ın keşfettiği şey, gerçek mutluluğun sabırdan, sağlıklı bir zihinden, kontrol altındaki bir iradede, inançtan, umuttan ve sevgiden kaynaklandığıdır. Eser bu şekilde, hayata dair bir dizi değerlendirmeden biraz daha fazlasıdır ve hayatın farklı kısımlarını bir arada vermeye yetecek kadar bir hikâyeyi içerir. Eser, Voltaire'in *Candide*'sinde yoğun şekilde ortaya konulan hiciv açısından eksik olsa da okuyucu üzerinde güçlü bir izlenim bırakmaktadır.¹⁴ Ayrıca *Habeşistan Prensi*'nde geçen isimlerin kişisel özelliklere göre anlamları vardır.¹⁵

Bütüncül olarak bakıldığında *Habeşistan Prensi* Doğu Masalları ekseninde ahlaki unsurların özellikle mutluluk ilkesinin niteliğiyle ilgili denemelerin bir karışımı gibi görünmektedir.¹⁶ Eser; bir düzyazı, kurgusal ya da felsefi bir eser, bir aşk romanı ya da masal, bir seyahat öyküsü veya şiirsel bir hikâye bunların hepsi olabilir. Çünkü bu yazım türlerinden her birine çekilecek özelliklere sahiptir.¹⁷ İçerik olarak ise insanın mutluluğu ararken yapılan seçimlere ilişkin ciddi bir sorgulamadır.

Mutluluk Nerede?

Mutluluğun nerede olduğu sorusu *Habeşistan Prensi*'nin ana konusunu oluşturur. Hatta Johnson'ın ütöpik olarak öyküde tasarladığı yerin adı yukarda da belirttiğimiz gibi 'Mutlu Vadi' şeklindedir. Bu 'Mutlu Vadi'de insanları memnun etmek için sanatlar icra edilir, gün boyu temel meşguliyetleri eğlen- cedir ve güvenli bölgelerinde zevk içinde yaşanırlar.¹⁸ Onları eğiten bilgiler, bu vadinin dışında karmaşanın hüküm sürdüğünü, insanın insanı avladığı sefa- let bölgeleri olduğunu anlatır. Fakat hikâyede anlatılan prensin hayatında ol- duğu gibi bazen insan güvenli ve zevk içinde olsa bile bu durumda geçen ha- yatı sorgular.¹⁹ Genel olarak insanın ihtiyaçlarını giderme konusunda (yeme,

14 Stephen, *Samuel Johnson*, 178.

15 Bu isimlerin Latince anlamları için bk. Xia Xiao-min, "A Study of Generic Mixture in Samuel Johnson's *Rasselas*", *Journal of Literature and Art Studies* 11/7 (2021), 471-476.

16 Doğu masalları ile olan ilişkisi için bk. Gwin J. Kolb, "The Structure of *Rasselas*", *PMLA* 66/5 (September 1951), 698-717.

17 Xiao-min, "A Study of Generic Mixture in Samuel Johnson's *Rasselas*", 471-476.

18 Eserde sunulan bu betimleme sadece tarihin bir döneminde bir bölge için geçerli değildir. Tıpkı günümüzde Avrupa ve A.B.D'de yaşayanların bir kısmı Asya ve Afrika'nın pek çok yerine bu şekilde bakarken Asya ve Afrika'daki pek çok kişi de Avrupa ve A.B.D'yi bir ütopya alanı olarak düşünmesi gibi. Televizyonlardaki dizi, eğlence programlarının sürekli değişerek insanları etkileri altında ve kendilerine bağlı şekilde farklı konulardan uzak tutmaya çalışmaları günümüzde bize bunun bir benzerini dayatmaktadır.

19 Samuel Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, çev. Ayşegül Pomakoğlu (İstanbul: Maya Kitap, 2016), 11.

içme, uyuma) hayvanlarla aynı olması söz konusu iken onlar temel ihtiyaçlarını karşıladıklarında bir doyuma ulaşırken aynı şeyler insanı tatmin etmez. Bir şeyleri arzulayabilmek adına örneğin yemek yedikten sonra yeniden acıkmayı bekleyerek geçirilen zaman sıkıcı ve kasvetli gelebilir veya müzisyen ve şarkıcıların bir gün eğlenceleri zevk verirken diğer gün bıkkınlık vermesi söz konusu olabilir. Mutlu olmak için hislerin dışında kalan tatmin edilmesi gereken kişisel bazı arzular vardır ki,²⁰ bunlar yaşayan her insanın sadece var olmasından kaynaklanan varoluşsal sıkıntılardır. Prens'in içinde bulunduğu hâl de bu şekildedir.

Bazen Sokratik bir mantıkla kişinin mutluluğun nerede olmayacağını bilmesi nerede olduğunu bilmesinden daha değerli olabilir. Örneğin *Habeşistan Prens'i*'nin kahramanı olan Rasselas romanda yer alan arkadaşlarından, zenginlerden, keşiş, şair veya filozoftan mutluluğun en azından nerede olmayacağı bildiğinden dolayı daha iyi bir durumundaydı. Şöyle ki, insanın çevresinde bulunan arkadaşları mutluluk, nezaket, özgürlükler içinde bulunabilir. Kişinin kendisinin mutsuz, zihninin huzursuz ve tedirgin olması söz konusu olabilir.²¹ Bazı insanların peşinden koştuğu zevkler diğerlerini tatmin etmeyebilir. Topluluk içinde mutlu değilken gülüp eğlenmenin sebebi mutsuzluğunu gizlemek de olabilir. Burada insanların duygularını samimi bir şekilde ortaya koymaması söz konusudur. Romanda İmlac'ın ağzıyla belirtildiği gibi: "Uzun zaman önce mutluluğun asla bulunamayacağına inandırıldık. Fakat herkes bir gün elde edebileceği umuduyla mutluluğa kendi dışındakilerin sahip olduğu bir şey gözüyle bakmaya devam eder. İnsanlar çok neşeli olduğu zamanlarda bile düşünceler onu rahatsız eder anın korkusunu yaşar. İyiliğin ve kötülüğün sebepleri çok çeşitli ve belirsiz, iç içe geçmiştir. Kişinin durumunu seçiminin sonuçları üzerine kuran kişi sorgulayıp tartışarak yaşamak ve ölmek zorunda kalır".²² Fakat sonuçta çok az insan seçtiği hayatı yaşar. Kişiyi çoğu zaman mevcut durumuna getirenler öngöremediği meseleler ve istemeden tanık olduğu olaylardır. Bundan dolayı komşusunun kendisinden çok daha iyi durumda olduğunu düşünmeyen bir insan yok gibidir. Fakat mutluluğun ulaşılabilir olduğunu kabul etmek de gerekir.²³ Dolayısıyla tekrar aynı soruyu soruyoruz: Mutluluk nerede ve kimde bulunmaktadır? Mutluluğun genç insanlarda olduğu söylenebilir. Fakat Rasselas'a göre; gençlerin neşeleri yersiz, kahkahaları sebepsiz, içinde mantık barındırmayan eğlenceleri müstehcen, tavırları basitti. Düzene ve kanuna gülüyor, iktidar kaşlarını çattı mı keyifleri kaçıyor, bilgelerin gözleri üzerlerine çevrilince utanıyorlardı. Dolayısıyla utanç içinde geçen bir yaşam insanı mutlu edemezdi. Mantıklı bir

20 Johnson, *Habeşistan Prens'i Rasselas'ın Öyküsü*, 15.

21 Johnson, *Habeşistan Prens'i Rasselas'ın Öyküsü*, 69.

22 Johnson, *Habeşistan Prens'i Rasselas'ın Öyküsü*, 70.

23 Johnson, *Habeşistan Prens'i Rasselas'ın Öyküsü*, 71.

varlığın plansız hareket etmesi rastlantı sonucunda neşeli veya üzgün olmak doğru değildi. Rasselas bu düşüncelerinden “Mutluluk korku ve belirsizlikten uzak, içi dolu ve kalıcı olmalıdır”²⁴ sonucuna ulaşmış, içlerine dâhil olduğu gençlerle mutluluğu bulamayacağını anlayınca onlardan ayrılmıştır.

Mutluluğun zenginlerde/zenginlikte olduğu da düşünülebilir. İçinde bulunulan şartlardan dolayı zengin bir insanın mutlu olması beklenir. Fakat her zaman için bu durumun doğru olması beklenemez. Zenginlik insanın hayatını tehlikeye atabilir. Zengin olan ve insanların sevdiği kişiyi yöneticiler veya ondan daha iyi durumda olanlarda alt tabakada bulunanlar da genelde sevmeyiz. Bu da kişinin diğer insanlara güvenemediği bir hayat yaşamasına sebep olur.²⁵ Mutluluğun yalnızlıkta olduğu da düşünülebilir. Kişi kendini inzivaya çektiğinde kötülüklerden zorunlu olarak uzak duracaktır. Bu da onun arınmasını beraberinde getirecektir. Fakat genellikle insanlar kavgalarla, acılarla dolu olan dünyadaki ömrünü huzur içinde tamamlamak için inzivaya çekilir. Aslında öyle bir durumda olan kötülüklerden arınmaktan ziyade insanlardan uzaklaşıldığından kişinin kendini pasif bir hale getirmesidir. Johnson bu durumu uygun görmediğini ifade etmek için romanda yer alan keşişe şunları söyler; “Yalnız bir insanın yaşamı kesinlikle acı doludur fakat her zaman içten değildir” ve iyi yaşayan biri için her hayat tarzı iyidir. Seçim konusunda da bilinen tüm kötülüklerden arınmak yeterlidir.²⁶

Stoacı bir düşünceyle kişinin doğaya uygun yaşamasıyla mutluluğu bulacağı düşüncesi bir filozof öğüdü olarak ifade edilmiştir. Mutluluğu öğrenmek için başvurdukları filozof: “Hayvanların hayatlarını yalnızca içgüdülerine göre düzenlediğini düşünsünler. Onlar kendi kılavuzlarına uyuyorlar ve mutlular. Bu yüzden tartışmaya bir son verip yaşamayı öğrenelim. Büyük bir gurur ve gösterişle anlatanların kendilerinin bile anlamadığı öğretilerin yükünü bir kenara bırakın ve bizimle birlikte insanlara şu basit ve anlaşılır ilkeyi ulaştırın: Doğanın yolundan sapmak, mutluluktan sapmaktır” der. Filozof, doğaya sadık kalarak yaşamının, neden sonuç ilişkilerinin niteliklerinden doğan şartlara göre hareket etmek, evrensel mutluluğun büyük ve değişmez düzenine rıza göstermek, mevcut sistemin genel yaradılış ve eğilimleriyle işbirliği içinde olmaktır şeklinde düşünür.²⁷ Fakat bu ifadelerin çoğu ortalama insanların anlamakta zorlandığı ve dolayısıyla uygulama durumunun da kısıtlı

24 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 71-72.

25 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 82.

26 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 85, 86, 87. Eserin yazıldığında ilk ismi “Hayatın Seçimi” şeklindeydi. Dolayısıyla eserin odaklandığı ana konunun ne olduğunu anlamada bu ilk isimlendirme oldukça önemlidir.

27 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 90-91.

olacağı hususlardır. Buradaki en önemli husus bilgece tavır çeşitli yaşam tarzlarının sınırlılıkları ya da tatminsizlikleri hakkındaki uyarılardan değil, insanın seçmesi gerektiği uyarısından gelir.²⁸

Habeşistan Prensi'nde Doğa filozofunun "Doğaya Sadık Kalarak Yaşamamın Getirdiği Mutluluk" adını taşıyan 22. bölümündeki ifadeler, bazı okuyuculara Johnson'ın tüm doğal hukuk doktrinlerine karşı düşmanlığının bir örneğiymiş gibi gelebilir. Johnson'ın burada doğaya uygun yaşamamın her zaman nedenler ve sonuçların ilişkisi ve niteliklerinden doğan uygunluğu dikate alarak hareket etmek olduğunu ve evrensel mutluluğun büyük ve değişmez planına uymak onunla işbirliği yapmak olduğu düşüncesini içermektedir ki bu, bazı tartışmaları beraberinde getirmesine neden olmuştur.²⁹ Örneğin Carey McIntosh bunu "bariz saçmalık" olarak adlandırırken³⁰, Gwin Kolb "tamamen anlaşılmaz" olarak nitelendirir.³¹ Ancak bu bölüm, özellikle mutlu olmanın yolunun doğayı takip etmek olduğu iddiasını hicveder: 18. yüzyılda doğa hukuku üzerine çalışan çok az yazar, kendi iyiliği için, erdemin peşinden gitmeye değer olduğunu iddia etseler bile, mutlak mutluluğun erdemin uygulanmasıyla sağlanacağı konusunda hemfikirdir.³²

İnsanların büyük bir kısmı ise mutluluğun ailede olduğunu düşünür. Fakat romanda mutluluğun ailede de bulunamayacağı belirtilmiştir. Çünkü aile bireylerinin sahip olduğu hırslar bu birlikteki sakinliği, huzuru bozar ve bu hemen her ailede görülebilir.³³ Burada kastedilen sadece maddi unsurlara sahip olmak değildir. Farklı aile bireyleri içinde problemler kendini gösterebilir: eşler arasında, çocuklarla ebeveynleri ve diğer büyükleri arasında, ev sahipleriyle hizmetçileri arasında, kardeşler arasında. Herkes kendi penceresinden baktığında haklı bir konumda olacağından uyuşma imkânı azalır. Hatta bazı insanlar evlilikte mutsuz olma ihtimalinden dolayı bir başkasına bağlanmayı bile istemez. Prens, bu kişilerin hayatlarını arkadaşsız ve sevgisiz şekilde harcadığını, günlerini faydasız çocukça eğlencelerle veya kötü zevklerle geçirdiğini, sonunda akıllarını kinle, dillerini kötü sözlerle, evde hırçın, dışarıda art niyetli bir hale geldiklerini, toplumu rahatsız etmeyi kendilerine iş ve eğlence olarak kabul ettiklerini belirtir.³⁴ O zaman mutluluk bekârlıkla mı sağlanır? Evlilik insanoğlu için en iyi seçim olsaydı her bir birey için öyle olurdu. Fakat

28 Robert Folkenflick, "Rasselas and the Closed Field", *The Huntington Library Quarterly* 57/4 (Autumn 1994), 350.

29 Richard B. Schwartz, "Johnson's Philosopher of Nature: 'Rasselas', Chapter 22", *Modern Philology* 74/2 (November, 1976), 196-200.

30 Carey McIntosh, *The Choice of Life: Samuel Johnson and the World of Fiction* (New Haven: Yale University Press, 1973), 181.

31 Gwin Kolb, "The Structure of Rasselas", *PMLA* 66 (1951), 709.

32 Nicholas Hudson, *Samuel Johnson and Eighteenth-Century Thought* (Oxford: Clarendon Press, 2011), 78.

33 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 97.

34 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 99-102.

bekârlığın eksileri büyük ölçekli, kesin ve kaçınılmaz, evliliğin eksileri rastlantısal ve önlenebilirdir. Kadınlar ve erkekler bakışlılar, konuşurlar, ayrı olduklarında huzursuz, birlikte olunca mutlu olduklarından evlenmek isterler. Zaman dış görünüşü geri döndürülemez biçimde değiştirdiği gibi tutkuların yönünü de belirler. Dolayısıyla zaman içinde insanın mutluluğunu engelleyecek farklı türden unsurlar ortaya çıkar. Kendi iradeleriyle hayatlarını kavgalarla tüketir ve doğayı acımasızlıkla suçlarlar.³⁵ Evlilik mutluluk ilişkisine bakıldığında söylenebilecek olan şey evliliğin geçici mutluluk sağlayacağıdır. Çocuk sahibi olmak ta aynı şekilde geçici bir mutluluğun sebebidir.

Entelektüel istekler yani öğrenme ve bilgi elde etme de mutluluğu sağlayan bir şey değildir. Bu konuda romanda yer alan gök bilimci bunu örneklemektedir. Hayat tercihini sordukları gökbilimci onlara hangi seçeneği seçeceklerini söyleyemeyeceğini kendi tercihinin yanlış olduğunu belirtir. Çünkü vaktini insanoğluna dolaylı yoldan faydalı olabilecek bilimleri öğrenmeye çalışarak geçirdiğini, rahatlığını feda ederek karşılığında bilgi satın aldığını bundan dolayı evlenmediğini, aile şefkatinin mutluluğunu tadamadığını ifade eder.³⁶ Sonunda elde ettiği bilgiye dayalı bütün araştırmalarının hatayla sonuçlandığını ve çektiği tüm sıkıntıların boş olduğunu düşünme eğiliminde olduğunu söyler. Dolayısıyla entelektüel hazlar gelip geçici kısa süreli mutluluğu sağlar. Bundan anladığımız mutluluğun sebebini bir başkası öğretmez sadece mutsuzluğunun sebebini anlatabilir. Prens Rasselas, bu şekilde dindar yaşamdan ilme adanmışlığa, kırsal hayattan hükümdarlığa, yoksulluktan zenginliğe uzanan farklı yaşam biçimlerini birbirleriyle karşılaştırır ve çeşitli mutluluk düşüncelerini diğeriyle paylaşarak bir sonuca ulaşmaya çalışır.

Eserdeki kahramanların hepsi mutluluğun nerede ve kimde olacağı araştırmanın sonunda herkesin bulunduğu yere göre kendisini mutlu edecek şeylerinin farklı olacağını anlar; Hizmetlileri beklenti ve düş kırıklığından usandığı için sadece sonsuzluk seçimi üzerine düşünüp bu mevkiden memnun olacağına inandığından onun için mutluluk dindar kızlarla dolu bir manastırın baş rahibesi olmaktır. Prenses dünyevi şeylerin arasındaki en iyi şeyin bilgi olduğunu düşünür ve tüm ilimlerde bilgi sahibi olup eğitilmiş kadınlar için okullar kurmak ister. Böylece gençleri eğiterek ileriki çağlara sağduyulu ve inançlı örnek insanlar yetiştirebilecektir.³⁷ Kitaba adını veren Prens Rasselas ise adaletle yönettiği, sınırlarını sürekli genişletip idare ettiği insanların sayısını arttırmayı istemektedir. Bilge İmlac ise artık yaşlandığı ve pek çok şeyi tecrübe ettiğinden dolayı bir farklılığı değil hayatın akışının doğal seyrinde devam etmesini arzu etmektedir. Johnson bu karakterler üzerinden dinî

35 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 112-113.

36 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 175.

37 *Habeşistan Prensi*'nde ifade edilen en önemli konulardan biri Johnson'ın 1759'da kadınlar için bir okul/üniversite kurmanın hem kadınlar hem de onların yetiştireceği yeni nesil için iyi olacağını öne sürmesidir. Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 189-190.

veya seküler bir yaşamın göreceli erdemlerine değinir. Fakat hepsi hayalini kurdukları dileklerin istedikleri şekilde gerçekleşmeyeceğini öğrendiklerinden dinginlik içinde yaşadıkları yurtlarına geri dönerler. “Hayalini gerçekleştiriyorsan rahatını sağlayacak, huzurunu bozmayacak en doğru yerde ve şekilde yaşamaya çalışmalısın” ilkesini düstur edinirler. Çünkü hayaller ve hayatlar her zaman birbirleriyle uyumlu olamadığından düşünsel zevkler karşısında gerçekliğin kendini dayatması söz konusudur. Benimsenmesi gereken gerçekliğin içinde bilgi ve adaletle hayatın dingin bir akış içerisinde devam ettirilmesi. Amaç mutluluksa kendini herkeste bu alanlardan birinde farklı bir şekilde gerçekleştirecektir. Burada dikkat edilmesi gereken kişinin hayat seçimini yapmaya çalışırken yaşamayı ihmal etmemesinin gerekliliğidir.³⁸ Fakat günümüzde pek çok insan bu tür bir paradoksal durumun içine düşmektedir. Aslında insanlar birbirlerinden ne kadar farklı olsa da ruhsal açıdan birbirlerine oldukça benzer durumdadırlar. Johnson’ın kastettiği de hemen her insan bir takım ruhsal sıkıntılara sahip olabilir. Bunu aşmak, insanın umutlarını ebedî olana yönlendirmek için geçici şeylerin tatmin edici olmayan doğasına yönelmesi de kişiyi tam olarak mutlu edemeyebilir.³⁹

Şiirsel ifadelerle dolu olan eserin sonunda ‘Mutlu Vadi’den kaygı ve kederi uzaklaştırma çabalarının imkânsız olduğu anlatılır. Ancak gerçek şu ki, değişen çevre ve zamana bağlı olarak hayatı mutlu kılacak olan veya mutsuzluğa sebep olacak olan şeyler farklılaşır. Evlilik, çocuk sahibi olmak, zengin olmak, bilgi elde etmek, inzivaya çekilmek bunların hepsi insana kısa süreli mutluluk veren şeylerdir. Hiçbiri daimi mutluluğu sağlayamaz. Çünkü insan, varoluşsal olarak huzursuz bir varlıktır. Değişkenlikler sadece fiziksel yönde meydana gelmez kişi ruhsal olarak değişikliklere uğrar. Yaşa, cinsiyete, kültürel yapı ve değerlere bağlı olarak bunlar değişir. Sonuçta insanı sürekli mutluluk içinde tutacak bir sır yoktur. Bunun en önemli nedeni de belirttiğimiz insanın varoluşsal huzursuzluğudur ve bu, hayat devam ettikçe kendini var eden bir süreçtir. Jonson’ın yakın arkadaşı ve ilk biyografisinin yazarı olan Boswell, *Habeşistan Prensi*’ne olan büyük hayranlığına rağmen, Johnson’ın yapısında bulunan hastalıklı melankolinin belki de hayatı ona genel olarak olduğundan daha sönük ve mutsuz göstermiş olabileceğini belirtmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla roman umudun vaatlerini bu kadar hararetle anlatırken, mutluluğun imkânsızlığıyla bitmiştir.⁴¹

38 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas’ın Öyküsü*, 116.

39 Bk. Duane H. Smith, “Repetitive Patterns in Samuel Johnson's *Rasselas*”, *Studies in English Literature* 36/3 (Summer, 1996), 623-639.

40 Boswell, *Life of Johnson*, 243.

41 Samuel T. Joecke, “Narratives of Hope, Fictions of Happiness: Samuel Johnson and Enlightenment Experience”, *Christianity and Literature* 53/1 (Autumn 2003), 19.

Habeşistan Prensi ve Candide Tartışması

Voltaire'in iyimserlik sistemini (büyük ölçüde G. W. Leibniz'in (1646-1716) mümkün dünyaların en iyisi fikrini) çürütmek için yazdığı *Candide*, içeriği ve konuları aktarımı farklı olsa da *Habeşistan Prensi*'ne oldukça benzemektedir. *Candide* İngiltere'de Mayıs 1759'da yayımlandı.⁴² *Habeşistan Prensi*, *Candide*'ye zamansal açıdan çok yakın bir dönemde yazıldığından taklit etme gibi bir durumdan söz etmemiz mümkün değildir. Fakat eş zamanlı olmaları bir tesadüfü kendisinde bulundursa da bazı açılardan benzerlik taşıdıklarından, Johnson'un *Candide*'nin en azından tasarımına ilişkin bazı bilgiler duymuş olduğu varsayılabilir. Boswell, bu konuyla ilgili olarak şunları belirtmektedir: "Johnson'ın şunu söylediğini duydum: Eğer bunlar taklit için zaman kalmayacak kadar birbiri ardına yayınlanmasaydı, en son gelen şemanın (*Habeşistan Prensi*) diğerinden (*Candide*) alındığını inkâr etmek boşuna olurdu".⁴³ Her iki eserin de ortaya koyduğu önerme aynı olmasına, yani mevcut durumumuzda iyiden çok kötünün bulunduğunu ifade etmesine rağmen, Voltaire ile Johnson'un amacı birbirinden çok farklıdır. Voltaire büyük ölçüde felsefi anlamda teodise düşüncesini, kısmen de dinin İlahi Takdir inancını zayıflatmak isterken muhafazakâr bir kişiliğe sahip olan Johnson ise geçici şeylerin tatmin edici olmayan doğasını göstererek, insanın umutlarını ebedî olana yönlendirmeyi amaçlamıştır.⁴⁴

Habeşistan Prensi'ni tamamen kötümser bulanlarla dünyevi mutluluğun mümkün olmadığını ifade ettiğini söyleyen iki ekol vardır. Bu ayrım eserdeki fikirleri onaylayanlar ile onu ahlaki açıdan yıkıcı ve dolayısıyla tehlikeli bir kitap olarak kınayanlar arasındaki ayrımdır.⁴⁵ Görünüşte iyimserlikle alay etmek amacıyla yazılan *Candide*, dine karşı bir saldırıyı ve insan doğasında yer alan duyguların bir küçümsemesini içerir. Bundan dolayı *Candide*'nin, *Habeşistan Prensi*'yle olan benzerliği çok yüzeyseldir. Yani Johnson'un amacı ne alay etmek ne de kaderin kararlarından şikâyet etmektir; hiçbir yaşam koşulunun talihsizlikten tamamen arınmış olamayacağını göstermektir.⁴⁶

Tarihsel sürece ve genel yapıya bağlı olarak benzeşen yönleri olsa da *Candide*'nin *Habeşistan Prensi*'ni hem zekâ hem de mizah açısından geride bıraktığı doğrudur, ancak eserlerin yazıldığı dönemde Voltaire'in görevi daha kolaydı. Çünkü Voltaire sadece özellikle Leibniz'in teodise düşüncesini ötelemek isterken Johnson insanların genel olarak nasıl mutlu olacaklarını ifade etmeye çalışmıştır. İçerik düşünüldüğünde Johnson'un yapmaya çalıştığı

42 William P. Courtney, *A Bibliography of Samuel Johnson* (Oxford: The Clarendon Press, 1915), 85-86; Francis Richard Charles Grant, *Life of Samuel Johnson* (London: Walter Scott, 1887), 67.

43 Boswell, *Life of Johnson*, 241.

44 Boswell, *Life of Johnson*, 242.

45 Paul Alkon - Robert Folkenflik, *Samuel Johnson: Pictures and Words* (Los Angeles: William Andrews Clarke Memorial Library University of California, 1984), 4.

46 Grant, *Life of Samuel Johnson*, 67.

daha zor bir niteliğe sahiptir. Ayrıca görme zayıflığından yüzündeki yaralara, nörolojik problemlerden intihar düşüncesine kadar giden ruhsal problemlerle mücadele eden bir kişinin istek ve hayallerini bir kenara bırakarak mutluluk hakkında yazmaya çalıştığını da belirtmemiz gerekir. Fakat her iki eserde, o dönemde moda olan her şeyin yolunda gittiğine dair genel bir felsefenin bir eleştirisini içermektedir.⁴⁷ Buna rağmen *Habeşistan Prensi* bir bakıma ilginç bir şekilde *Candide* ile tezat oluşturuyor; Voltaire'in hikâyesi teolojik iyimserlik doktrini hedefliyor ve -bu doktrin iyi ya da kötü anlaşılabilir- bu nedenle açıkça şüphecî bir eğilim taşıyordu. Johnson ise karamsarlıktan hiçbir sonuç çıkarmıyordu. O, insan varlığının nihai nedeni konusunda ortaya çıkan sorunla kafasını karıştırmadan, insanın sefalet gerçeğini ifade etmekle yetiniyordu. Bu gizemin çözümsüz olduğunu, şüphecî ya da iyimser anlamda yanıt vermenin doğru olmayacağını düşünüyordu. Aslında Johnson'ın sahip olduğu dinî inançları, kötülüğün varlığının açıklanmasıyla elde edilebilecek, bir rahatlığı önerecek türden değildi. Eğer o da bir bakıma kusursuz bir Yaratıcı tarafından yönetilen bir dünyada her şeyin en iyisi olması gerektiğini söyleseydi, bu anlam, O'nun yaratıklarının sonsuz sayıdaki sonsuz sefaletine izin verecek bir anlam olmalıydı. Ancak Johnson zihnini bu tür konulardan uzak tuttu. Çünkü dünyanın zorluklarına karşı ahlaki rehberliğin son derece önemli olduğuna dair bir inancı vardı. Bu yüzden pratik açıdan, hayata uygulanmasıyla ilintili olarak etik spekülasyonlarla ilgilendi, bunun temel alınabileceği felsefeyle değil.⁴⁸

Bazı inceleme ve yorumlarda *Habeşistan Prensi* ile *Candide*'yi aynı kefeye koyan ve her ikisinin de kendilerini keşfetmek için dünyaya açılan genç erkeklerin hikâyesinden oluştuğu düşüncesi vardır. Bu iki hikâye üslup bakımından büyük farklılıklar gösterse de, dünyadaki üzüntü ve kederlerin kuvvetli zekâlarda yarattığı melankolinin güçlü ifadeleri arasındadırlar. *Candide*'nin edebî mükemmelliği, ona Johnson'ın yapıtlarından daha geniş ve daha kalıcı bir popülerlik kazandırmıştır. Johnson da Voltaire'in yazdığı en güçlü eserin *Candide* olduğunu belirtir.⁴⁹ Ancak *Habeşistan Prensi*, yazarının kendine özgü karakterini taşır.⁵⁰ *Candide* gibi Johnson'ın ahlaki öyküsü de bir Aydınlanma Çağı ürünüdür. Muhtemelen iki eser arasındaki en önemli fark *Habeşistan Prensi*'nin konu anlatımını Doğu bağlamında ele alıp, Doğu-Batı karşıtlığını açıklamalarla ifade etmesi ve didaktik bir niteliğe sahip olmasıdır.⁵¹

47 Stephen, *Samuel Johnson*, 178.

48 Stephen, *Samuel Johnson*, 182-183.

49 Boswell, *Life of Johnson*, 997.

50 Stephen, *Samuel Johnson*, 50-51.

51 Jonson'ın Doğu karşıtlığıyla ilgili tartışmalar için bk. Alev Karaduman, "The West versus the East: Samuel Johnson's Cultural Solipsism in *Rasselas* (1759)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2014), 153-160.

Filozofların makul tasarıları iyimserlik, kötümserlik mutluluk gibi konulara bütünlükçü bir çözüm sunmayabilir. Siyasi açıdan yapılan düzenlemeler de derinlere kök salmış kötülüğün yalnızca yüzeyine dokunuyor olabilir. Buna bağlı olarak insanların eskisinden çok daha iyi olduklarını hayal etmek kadar J. J. Rousseau (1712-1778) gibi kötüleştiklerini düşünmek de çok doğru olmayacaktır.⁵² Dolayısıyla *Habeşistan Prensi*, Rousseau'cu iyimserliği reddetme açısından *Candide*'ye benzetilebilir. Johnson, Voltaire gibi Rousseau'nun argümanını saçma bulur. Çünkü insanın iyiden çok kötü olduğuna inandığından Johnson, Tanrı'nın iyiliğini insanın iyiliğinden çıkarmak yerine Tanrı'nın iyiliğini Hristiyan dogmasının bir parçası olarak kabul eder. Öte yandan Voltaire, *Candide*'de kötü niyetli kişileri ve onların kötü doğasını göstererek, Tanrı'nın iyiliğini sorgulamaya çalışır. Teslise, kefarete ve orijinal günah doktrinlerine inanan, Hristiyanlıktaki kader teorisini kabul etmeyen, bunun yerine kendisini özgür bir ahlaki fail olarak görmek isteyen Johnson'a göre bu koşullar altında yapılması gereken, gerekçeleri ne olursa olsun en azından tek teselli olan yaşam ve inanç kurallarına kişinin elinden geldiğince sıkı sıkıya sarılmasıdır.⁵³ Fakat eserin 11. bölümdeki şu cümle aslında konuyu genel olarak özetlemektedir: "İnsan hayatı her yerde katlanılması gereken çok şeyin olduğu ve keyif alınanın az olduğu bir durumdur."⁵⁴

Sonuç

Johnson, üretken bir yazar olarak entelektüel ve felsefi konuşmaların ağırlıklı olduğu edebi eserini aksiyon ve çeşitli karakterlerle oldukça hızlı ilerletecek şekilde oluşturmuştur. Özellikle ahlak felsefesinde önemli yeri olan konuların edebi olarak anlatılması söz konusudur. Fakat felsefenin konuyu ele alış biçimiyle edebiyatın ele alış biçimi aynı değildir. Bu iki alan konuya farklı şekilde bakarak, farklı bir kitleye hitap etme arzusuna sahiptir. Edebiyat gündelik hayata uygun iken düşünsel kabiliyetleri öne çıkaranlar felsefe alanına yönelerek konuyu anlamlandırmaya çalışır. Ayrıca günlük hayatta mutluluk olarak ifade edilen şeyle felsefedeki mutluluk kavramı aynı değildir. Eserden hareketle Platoncu ve Aristotelesçi bir mutluluk ahlakı teorisi veya herhangi bir ahlak felsefesini içeren bir teoriyi ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. Çünkü Johnson, akıl, ruh/nefs gibi soyut kavramlarla konuyu açıklamaktan ziyade hayatın kendisinden hareketle yaptığı çıkarımları ortaya koymaktadır. Fakat bütün insanlarda temelde iyilik ve mutluluk arzusunun olması açısından benzer değişimlerin bulunması mümkündür. *Habeşistan Prensi*'nin

52 Bk. Jean J. Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 29.

53 Stephen, *Samuel Johnson*, 183.

54 Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, 51.

çekiciliği de sunmuş olduğu olay örgüsünden değil, insanın mutluluk arayışına her insana hitap edebilecek, insanı temele alan bir bakış açısıyla konuyu sunmasında yatmaktadır.

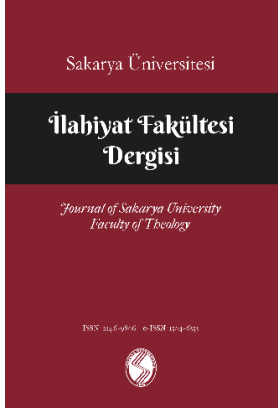
Hayatın anlamının ne olduğu ve hayattan en gerçek tatmini elde etmek için ne yapılması gerektiği sorusu insanlığın yaradılışından itibaren tartışılmaya devam eden bir sorundur. Buna felsefe veya edebiyat cevap bulamamıştır. Eserde bilinen hemen her felsefe ve yaşam biçimiyle karşılaşp yine de ne yapacağını bilemez bir durumda olmak bunun bir ifadesi gibidir. Felsefe ve edebiyat; biri teorileriyle diğeri olay anlatılarıyla fikir yürütür. Hepimiz hayatın anlamını arayışla özdeşleştirebiliriz. Fakat yaşamak, gündelik zevklerden daha fazlasıdır. Bunu anlamak için bazen içine hapsolunan alanın dışına çıkmak gerekir. Bu da bir seçim yapmayı zorunlu hale getirir. Johnson, yaşam seçimi konusunda eserinde bir sonuca varamamıştır çünkü yaşam duygusunu bir muamma olarak ifade etmesi söz konusudur. İnsanın günlük yaşamı hatalarla dolu bir durumda olabilir. Zira hayal kırıklığı ve huzursuzluk sürekli olarak tekrarlanan bir haldir. Aslında Johnson apofatik bir yöntemle mutluluk yolunun çözüm yolunu/yollarını açıklamaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz bütün çözümleri aslında söylemiyor ama kişisel planda bunların çözüm yolu olacağını dolaylı olarak şöyle belirtiyor; “Mutluluğun inzivaya çekilmekle, insanların eğitimiyle uğraşmakla veya adil bir yönetici olmakla vs. ilintili olduğunu tartışmayı doğru bulmayı reddediyorum”. Konuyu öteleyerek bir anlamda ironik olarak çözümü sunmadan bırakmaktadır. Aslolan yaşam seçimini yaparken yaşamayı ihmal etmemektir.

Yaşamda dikkat edilmesi gereken *Habeşistan Prensi*’nde mutluluğu sağlamanın yollarından biri olarak zikredilen temel husus zamanı boşa harcamamaktır. Zira zamanın anlamlandırılması hayatın anlamlandırılmasını içermektedir. Johnson da mutluluğu aramanın kendisinin insan deneyiminin önemli bir parçası olduğuna inanmaktadır. *Habeşistan Prensi*’nin önemi de temele aldığı bu düşünceyle insanın mutluluk arayışını kişisel bir temelde insanıl bir şekilde sunmasındadır.

Kaynakça

- Alkon, Paul - Folkenflik, Robert. *Samuel Johnson: Pictures and Words*. California: William Andrews Clarke Memorial Library University of California, 1984.
- Ateş, Ömer Faruk - Arık, Şahmurat. “Sorunsalları, Tarihsel Gelişimi ve Temsilcileri Bağlamında Biyografi Teorisine Genel Bir Bakış”. *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi* 2/1 (2022), 130-153.
- Boswell, James. *Life of Johnson*. New York: Oxford University Press, 1989.
- Courtney, William Prideaux. *A Bibliography Of Samuel Johnson*. Oxford: The Clarendon Press. 1915.
- Folkenflik, Robert. "Rasselas and the Closed Field". *The Huntington Library Quarterly* 57/4 (Autum 1994), 337-352.

- Grant, Francis Richard Charles. *Life of Samuel Johnson*. London: Walter Scott, 1887.
- Hill, George Birkbeck. "Introduction". *History of Rasselas Prince of Abyssinia*. mlf. Samuel Johnson. 9-34. Oxford: The Clarendon Press, 1887.
- Hudson, Nicholas. *Samuel Johnson and Eighteenth-Century Thought*. Oxford: Clarendon Press. 2011.
- Joecke, Samuel T. "Narratives of Hope, Fictions of Happiness: Samuel Johnson and Enlightenment Experience". *Christianity and Literature* 53/1 (Autumn 2003), 19-38.
- Johnson, Samuel. *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*. çev. Ayşegül Pomakoğlu. Maya Kitap, 2016.
- Karaduman, Alev. "The West versus the East: Samuel Johnson's Cultural Solipsism in Rasselas (1759)". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2014), 153-160.
- Kolb, Gwin. "The Structure of Rasselas". *PMLA* 66/5 (Semptember 1951), 698-717.
- Lobo, P. Jerome. *A Voyage To Abyssinia*. çev. Samuel Johnson. London: Cassell and Company, 1887.
- Maden, John. "Rasselas" and "The Vanity of Human Wishes". *Criticism* 3/4 (Fall 1961), 295-303.
- McIntosh, Carey. *The Choice of Life: Samuel Johnson and the World of Fiction*. New Haven: Yale University Press, 1973.
- Meynell, Alice - Chesterton, Gilbert Keith. *Samuel Johnson*. London: Herbert&Daniel, 1911.
- M. H. "Introduction". *Rasselas Prince of Abyssinia*. mlf. Samuel Johnson. 5-8. London: Cassell and Company, 1909.
- Pahl, Chance David. "Teleology in Samuel Johnson's Rasselas". *Renascence* 64/3 (2012), 221-232.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*. çev. Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Schwartz, Richard B. "Johnson's Philosopher of Nature: 'Rasselas', Chapter 22". *Modern Philology* 74/2 (November, 1976), 196-200.
- Smith, Duane H. "Repetitive Patterns in Samuel Johnson's Rasselas". *Studies in English Literature* 36/3 (Summer 1996), 623-639.
- Stephen, Leslie. *Samuel Johnson*. New York: Harper&Brothers Publishers, 1879.
- White, Ian. "On Rasselas". *The Cambridge Quarterly* 6/1 (1972), 6-31.
- Whitley, Alvin. "The Comedy of Rasselas". *ELH* 23/1 (March 1956), 48-70.
- Xiao-min, Xja. "A Study of Generic Mixture in Samuel Johnson's Rasselas." *Journal of Literature and Art Studies* 11/7 (2021), 471-476.



**Samuel Jonhson ve Mutluluğu Aramak:
Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye Üzerine
Bir İnceleme**

Tamer Yıldırım

Sakarya Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı

tyildirim@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0033-0539>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Samuel Jonhson Ve Mutluluğu Aramak: *Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye Üzerine Bir İnceleme*” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir Muhaddis: İbnü's-Seken ve
es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra Adlı Eseri**

*A Forgotten Muhaddis from the Fourth Century of Hijra: Ibn al-Sakan
and His Work al-Sunan al-sihâh al-ma'sûra*

Mehmet Efendioğlu

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Ana
Bilim Dalı – Assoc. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Hadîth.
efendioglu1@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9278-2596>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 18/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 01/12/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Efendioğlu, Mehmet. "Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir Muhaddis: İbnü's-Seken ve es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra Adlı Eseri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 591-621. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1535097>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Hicrî IV (X). asrın Bağdat asilönemli muhaddislerinden biri olan İbnü's-Seken hadis tarihinin geç dönemlerinde ve günümüzde hak ettiği oranda ve layık olduğu şekilde değerlendirilememiş bir âlimdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kaleme aldığı ve her biri alanında önemli sayılan eserlerinin sonraki dönemlere ulaşmamış olmasıdır. İbnü's-Seken, genç yaşında başladığı ilmi seyahatlerini tamamladıktan sonra Mısır'a yerleşmiş, okuduğu eserleri ve kendisine has senedlerle derlediği hadisleri burada rivayet etmiş, ayrıca sahih hadislerden oluşan *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*, sahâbe tabakâtı alanında ilk ve temel kaynaklardan biri olan *el-Hurûf fî esmâ'is-sahâbe* ve zayıf râviler konusuna dair *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* isimli eserlerini kaleme almıştır. İbnü's-Seken, eserleri hicrî VI (XII). asır sonrasına intikal etmediği için adeta unutulmuş, günümüzde yeterli ilmi araştırma ve çalışmaya konu olmamıştır. Araştırmamız, klasik kaynaklardaki kısa biyografik bilgiler dışında onun hakkında doğuda, batıda ve ülkemizde ilmi anlamda sınırlı birkaç çalışma yapıldığını ortaya koymuştur. Türkçe'de hakkında kaleme alınan en önemli ilmi yazı *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşık 300 kelimeden oluşan "İbnü's-Seken" maddesidir. İbnü's-Seken'in ilmi bir şekilde ele alınmamış olması kendisi ve eserleri hakkında bir dizi hataya düşülmesine neden olmuştur. Kütüphanelerde yer alan bazı yazmaların kendisine ait olmadıkları halde ona aitmiş gibi gösterilmesi ve bunun halen tekrar ediliyor olması, eserleri günümüze ulaşmadığı halde bazı kütüphanelerin yazma kaydı verilerek günümüze ulaştırıldığının belirtilmesi, eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* isnadlı bir eser olduğu halde, senedleri hazfedilmiş ilk eser olarak takdim edilmesi bu hatalardan bir kaçıdır. Bu hatalar Arapça ve Farsça *İslâm Ansiklopedisi* ile *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin "İbnü's-Seken" maddesinde aynen tekrar edilmiştir. İbnü's-Seken ve eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'ya dair yeterli araştırma yapılmamış olmasından kaynaklanan bu ve benzeri bir dizi hata, kütüphane kayıtları ve kaynaklar yeniden gözden geçirilerek kaleme aldığımız bu makale ile tashih edilmiş, ayrıca tarihte kalan ve araştırılmayı bekleyen İbnü's-Seken gün yüzüne çıkarılmış, eserleri de içerikleri ve özellikleri itibarıyla bilinir hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sahîh Hadis, es-Sihâh, İbnü's-Seken, *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*.

Abstract

Ibn al-Sakan, one of the prominent hadîth scholars of the 4th AH (10th AD) century, has not been given the recognition he deserves in the history of hadîth studies. One of the primary reasons for this is that the works he authored, which were considered significant in their fields, have not survived to later periods or the present day. From a young age, Ibn al-Sakan dedicated himself to the study of hadîth. During his time, he traveled through regions between the rivers Jayhun and Nile within the Islamic world, studying under more than forty renowned teachers, some of whom were quite famous. Eventually, he settled in Egypt. During his scholarly travels, he studied *Sahîh al-Bukhārî* from its famous narrator Muhammad ibn Yusuf al-Firabrî in Khorasan, brought it along with other works to Egypt, and transmitted these works and the hadîths he compiled with his own unique isnads. *Sahîh al-Bukhārî* was first taught in Egypt by Ibn al-Sakan, and through him, it reached the Maghreb and Andalusia. He also authored works in Egypt such as *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûrah* comprised of authentic hadîths; *al-Hurûf fî asmâ' al-sahâba* a fundamental source in the field of sahâba biographies and *al-Du'afâ wa al-matrûkîn* dealing with weak narrators.

Ibn al-Sakan was a hadîth scholar of the same caliber as figures like Ibn al-Jarūd, Ibn Khuzaymah, Abu Awāna, Qāsim ibn Asbagh and Ibn Hibbān, who also compiled and authored works with the sole purpose of gathering authentic hadîths during the first half of the 4th AH (10th AD) century, following the example of Bukhārî and Muslim from the 3rd AH (9th AD) century. In the sources, when referring to him, he is described with praise as a Hāfiz (one who has memorized many hadîths), Imam (a leader in the field of hadîth), Hujjah (a reliable authority in hadîth whose narrations are used as proof), Mutqin (one who is meticulous and precise in hadîth education and teaching), Thiqah (trustworthy), Kathîr al-hadîth (one who has learned many hadîths), Wāsi' al-rihlah (one who traveled extensively to learn hadîths), Musannif (an author in the field of hadîth), Kabîr al-sha'n (one with great prestige among the hadîth scholars) and Ahad al-aimmah (one of the leading hadîth scholars).

The work that brought him fame *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûrah*, was written during the first half of the 4th AH (10th AD) century, considered one of the most productive periods in hadîth literature. Many scholars who mentioned the work and cited it said that it was written with the purpose of collecting authentic hadiths and that its narrations were authentic. Ibn al-Sakan himself mentioned this in the introduction he wrote for his work. Ibn Hazm, when listing works composed of authentic hadîths, mentioned *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûrah* immediately after the works of Bukhârî and Muslim. It is estimated that the work contains around 5.000 hadiths.

Ibn al-Sakan's works were especially studied and used as sources by many scholars in the Maghreb and Andalusia during the 5th AH (11th AD) and 6th AH (12th AD) centuries. Ibn Hazm, Ibn Abd al-Barr, Ibn Asâkir, Ibn Khayr al-Ishbîlî, Ibn Bashkuwâl, Abû Ali al-Ghassânî and Ibn al-Qattân al-Fâsî are just a few of them. His works were more well-known in North Africa and Andalusia, and when we examine the citations of Eastern scholars from him, it becomes clear that nearly all of them were through Maghrebî and Andalusian scholars. This can be seen in some works of scholars like Ibn Qayyim al-Jawziyya, Mughultay ibn Kilij, al-Zayla'î, Ibn al-Mulaqqin, Ibn Hajar al-Asqalânî and Badr al-Dîn al-Aynî. All three of Ibn al-Sakan's works survived until around the year 600 AH (1203 AD), but there is no definitive information that they continued to exist after this date. After this period, those who cited these works used those sources written in the 5th AH (11th AD) and 6th AH (12th AD) centuries, that had referenced Ibn al-Sakan. Despite this, some sources and social media platforms today claim that the manuscripts of these works have survived to later centuries, even to the present day, but so far, no one has been able to provide definitive proof of this.

Because Ibn al-Sakan's works did not survive beyond the 6th AH (12th AD) century, he was forgotten and did not receive the attention he deserved, and he was not the subject of scholarly research or studies. Apart from brief biographical information found in classical sources, no scholarly studies or research have been conducted on him in either the East, the West, or in our country. The most significant scholarly article written about him in Turkish is the approximately 300 word entry on "Ibn al-Sakan" in the Diyanet Islam Encyclopedia. The lack of scholarly attention to Ibn al-Sakan has led to a series of errors regarding him and his works. Some manuscripts in libraries have been mistakenly attributed to him, and this error is still being repeated. Although his works have not survived to the present day, some library catalogs falsely claim that the manuscripts have survived, and his work *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûrah* has been mistakenly presented as the first work with isnads removed, even though it was actually compiled with isnads. These errors have been repeated in both the Arabic and Persian Islamic Encyclopedias as well as in the "Ibn al-Sakan" entry of the Diyanet Islam Encyclopedia.

In this article, Ibn al-Sakan, who has remained in history and awaits further research, has been brought to light. His works have been made known in terms of their content and characteristics, and a series of errors stemming from the lack of sufficient research on him and his work *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûrah* have been corrected.

Keywords: Hadîth, al-Hadîth al-Sahîh, al-Sihâh, Ibn al-Sakan, *al-Sunan al-sihâh al-ma'thûra*.

Giriş

Hadis tarihinde tedvin ve tasnif döneminin başlamasından sonra, hadisler genel olarak sahih, hasen veya zayıf olduğu dikkate alınmadan birlikte derlenmiş, kaleme alınan muvattâ, âsâr, musannef, sünen, hatta müsned ve mu'cem türü eserlerde de herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan konularına veya râvilerine göre tasnif edilmiştir.¹ Hicrî II(VIII). ve III(IX). asırlarda devam eden ve birçok eserin telif edilmesiyle sonuçlanan bu tasnif türlerine III(IX). asrın ilk yarısında sadece sahih hadis derleme ve bunlardan oluşan eser kaleme alma şeklinde bir telif türü eklenmiştir. Bu telif türünü ilk olarak Muhammed b.

1 Tasnif edebiyatı ve türleri hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı – Çeşitleri – Özellikleri – Faydalanma Usulleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 49 vd.

İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/869) *el-Câmiu's-sahîh* isimli eseriyle başlattığı, onu örnek alan Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin de (ö. 261/874) benzer isimdeki *el-Câmiu's-sahîh*'i ile devam ettirdiği bilinmektedir.² Beğenilen ve takdir edilen bu telif türü Buhârî ve Müslim'den sonra birçok muhaddisin dikkatini çekmiş ve benzer özelliklere sahip eser kaleme almaya yönelmiştir.³

Özellikle hicrî IV(X). asrın ilk yarısı, sahih hadis derleme ve bunlardan oluşan eser telif etme anlamındaki çalışmalar açısından velûd bir dönemdir. İbnü'l-Cârûd en-Nisâbü'rî'nin (ö. 307/920), *el-Müntekâ'sı*, İbn Huzeyme Muhammed b. İshâk en-Nisâburî'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*'i, Ebû Avâne el-İsferâyînî'nin (ö. 316/929) *es-Sahîh*'i, Kasım b. Asbağ el-Kurtubî'nin (ö. 340/951) *el-Müntekâ'sı*, İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî'nin (ö. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh*'i (*et-Tekâşim ve'l-envâ'*) bu dönemde kaleme alınmış olup türün en önemli örnekleri sayılmaktadır.⁴ Yine daha sonra kaleme alınan Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*'i ile Ziyâüddîn el-Makdisî'nin (ö. 643/1245) *el-Ehâdisü'l-muhtâra'sı* da aynı düşünce ile telif edilmiş eserlerdir.⁵ Gerçi bunlardan Buhârî ve Müslim dışındaki sıhâh müelliflerihadis kabulü konusunda mütesâhil davrandıkları ve eserlerine aldıkları bazı hadislerin sahih şartlarını taşımadığı gerekçesiyle eleştirilmekte, ancak bu müelliflerin eserlerini sahih hadis derlemek maksadıyla kaleme aldıkları bütün hadis âlimleri tarafından kabul edilmektedir.

İbnü's-Seken'in (ö. 353/964) *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'sı* da hicrî IV(X). asrın ilk yarısında, sözü edilen eserlerden biri olarak sadece sahih hadis derleme düşüncesiyle telif edilmiştir.⁶ Telif edildikten sonra müellif İbnü's-Seken tarafından ders halkalarında okutulup rivayet edilen,⁷ sonraki asırlarda İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064), İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071), Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105), İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) gibi meşhur birçok muhaddis tarafından mütalaa edilen ve kaynak olarak kullanılan eser, hicrî 600 (1203) yılı civarına kadar gelmiş, bundan sonraki asırlara intikal ettiğine dair kesin bir bilgi elde edilememiştir. Eserin kaybolması, müellifinin unutulup ihmal edilmesine zemin hazırlamış, bundan dolayı sonraki asırlarda ve günümüzde İbnü's-Sekenve eseri *es-Sünenü's-*

2 Mehmet Efendioğlu, "Sahih/Kitaplar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/525-526.

3 Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1989), 6-7.

4 Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübü's-sünneti'l-müşerrefe* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 20 vd.

5 Ziyâüddîn el-Makdisî ve eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddîn el-Makdisî ve *el-Ehâdisü'l-muhtâra* İsimli Eseri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/1(2012), 59-98.

6 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25-26.

7 Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1410/1989), 1/156.

sihâh el-me'sûra üzerinde durulmamış ve ilmî anlamda yeterince çalışma konusu yapılmamıştır. Tespitlerimize göre bu konuda, daha çok İbnü's-Seken'in hadis rivâyeti, cerh-ta'dîl metodu ve tashîh-tad'îf konusundaki gayretlerine değinen bir makale⁸ ile derleme nitelikli hacmi küçük bir kitap kaleme alınmış,⁹ ayrıca Farsça,¹⁰ Arapça¹¹ ve Türkçe¹² İslam Ansiklopedilerinin "İbnü's-Seken" maddelerinde kısa biyografisine yer verilmiş, başka herhangi bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İbnü's-Seken" maddesi yaklaşık 300 kelimedenden ibarettir.¹³ Maddenin muhtasar tutulmasının nedeni, İbnü's-Seken etrafında yeterli çalışma yapılmamış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra başta olmak üzere İbnü's-Seken'in eserlerinin erken bir dönemde kaybolmuş olması ihmal edilmesine, ayrıca geçmişte ve günümüzde biyografisine dair kaleme alınan kısa bir takım yazılarda birçok hatanın ortaya çıkmasına ve tekrar edilmesine neden olmuştur. Kütüphanelerde yer alan bazı yazmaların kendisine ait olmadıkları halde ona aitmiş gibi gösterilmesi ve bunun halen tekrar ediliyor olması,¹⁴ eserleri günümüze ulaşmadığı halde bazı kütüphanelerin yazma kaydı verilerek günümüze ulaştırıldığı belirtilmesi,¹⁵ eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* isnadlı bir eser olduğu halde, senedleri hazfedilmiş ilk eser olarak takdim edilmesi¹⁶ bu hatalardan birkaçıdır. Bu hatalar Farsça ve Arapça İslâm Ansiklopedileri ile *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin "İbnü's-Seken" maddesinde aynen tekrar edilmektedir.

Makalemiz, hadis tarihinde unutulup ihmal edilen İbnü's-Seken'in bir muhaddis olarak gün yüzüne çıkarılması, kaybolan eseri *es-Sünenü's-sihâh el-*

- 8 Mustafa Ebû Zeyd Mahmûd Rişvân, "el-İmâm el-Hâfız Ebû Ali İbnü's-Seken ve cühûduhu fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye" *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*45/1(2017), 267-300.İleride İbnü's-Seken'in eserlerinden bahsederken değinileceği üzere onun *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe* isimli eserini tanıtan bir makale de kaleme alınmıştır. Bk. Hüseyin b. Muhsin el-Hâzimî, "Dirâsetü kitâbi *Ma'rifetü's-sahâbe* li-İbni's-Seken", *Mecelletü'd-Dirâsât el-Arabiyye*36/5 (2017), 2481-2498.
- 9 Abdülaziz b. Abdulah b. Muhammed eş-Şâyi', *el-Hâfız İbnü's-Seken ve kitâbuhu "es-Sünen" el-müsemma "es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra"* (Tunus: ed-Dâru'l-Mâlikiyye, 1437/2016), 1-96.
- 10 Heyet, "İbn Seken", *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî* (Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî, 1990), 3/694-695.
- 11 Nureddin Muhtâr el-Hâdimî, "İbnü's-Seken", *Mevsûatü a'lâmi'l-ulemâi ve'l-üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1427/2007), 13/55-56.
- 12 Salahattin Polat, "İbnü's-Seken", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/202-203.
- 13 Polat, "İbnü's-Seken", 21/202-203.
- 14 Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd. (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1403-1410/1983-1989), 1/378-379.
- 15 Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahmân el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, nşr. Abdurrahmân Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/329-330.
- 16 Takıyyüddin Ali b. Abdülkâfi es-Sübkî, *Şifâü's-sikâm fî ziyâratı hayri'l-enâm* (Beyrut: Lecnetü't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 19.

*me'sûra'*nın içerik ve özellikleri itibarıyla bilinir hale gelmesi, ayrıca gerek müellif ve gerekse eseri hakkında tekrar edilen bir dizi hatanın düzeltilmesine yönelik olarak kaleme alınmıştır.

1. Tarihî Bir Şahsiyet Olarak İbnü's-Seken

Hicrî IV(X). asrın önemli muhaddislerinden biri olan İbnü's-Seken'in tam adı Saîd b. Osman b. Saîd b. es-Seken b. Saîd b. Mus'ab b. Rüstem b. Bersene b. Kisra Enûşirvan el-Bağdâdî'dir.¹⁷ Biyografi kaynaklarında soy silsilesi genellikle büyük dedesi es-Seken'e kadar zikredilir ve orada durdurulur. Silsilenin oradan yukarıya doğru olan kısmı sadece Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176) tarafından zikredilmiştir.¹⁸ Babası Osman b. Saîd b. es-Seken'in hayatı ile annesinin kimliği hakkında kaynaklara bilgi intikal etmemiştir. Meşhur künyesi Ebû Ali olmakla birlikte zaman zaman Ebû Osman şeklinde künyelendiği de görülmektedir.¹⁹ Bağdatlı olduğu için el-Bağdâdî,²⁰ sonradan Mısır'a yerleşip hayatını burada geçirdiği için el-Mısırî nisbesiyle meşhur olmuştur.²¹ Koku sattığı için el-Attâr (kokucu),²² kumaş ticareti ile meşgul olduğu için de el-Bezzâz²³ veya el-Bezzâr (kumaşçı) lakaplarıyla anılmaktadır.²⁴

İbnü's-Seken, hicrî 294(907) yılında Bağdat'ta doğdu.²⁵ Çocukluk ve gençlik hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlk eğitimini devrin geleneği doğrultusunda okuma yazma öğrenerek ve Kur'ân'ı ezberleyek aldı. Bu arada hadis ders halkalarına katıldı. Hadis ilmine olan ilgisi sebebiyle erken bir dönemde ilmî seyahatlere çıkmaya, hadis dinlemeye ve yazmaya başladı. Aile-

17 Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetüllah ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 21/218.

18 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 21/218.

19 Reşidüddîn Ebû'l-Hüseyn Yahya b. Ali el-Attâr el-Kureşî, *Nüzhetü'n-nâzır fî zikri men haddese an Ebî'l-Kâsım el-Begavî mine'l-huffâz ve'l-ekâbir*, thk. Meş'al el-Matîrî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 73.

20 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1410/1990), 16/117.

21 Genel kabul İbnü's-Seken'in Bağdatlı olduğu şeklinde olmakla birlikte, Reşidüddîn el-Attâr (ö. 662/1264) onun Bağdatlı değil de Mısırlı olduğunu söylemiş, gerekçe olarak da Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* isimli eserine prensip olarak Bağdat asıllıları veya en azından burada hadis rivayet etmiş olanları aldığı halde İbnü's-Seken'e eserinde yer vermemesini göstermiştir. Bk. Reşidüddîn el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 73.

22 Reşidüddîn el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 73.

23 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm: sene 351-380*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989), 88-89.

24 Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yusuf b. Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1348-1392/1929-1972), 3/338. İbn Tagrıberdî (ö. 874/1470), İbnü's-Seken'in deniz değil de kara ticareti ile meşgul olduğunu özellikle belirtmektedir.

25 Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, nşr. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 379.

sinin ve ilerleyen yaşlarında yaptığı ticaret sebebiyle kendisinin maddî durumu iyi olduğu içinbu seyahatler esnasında pek sıkıntı çekmedi.²⁶ O, özellikle Ceyhun ile Nil nehirleri arasında bulunan Irak, Maverâünnehir, Horasan, Şam ve Mısır gibi bölgeleri ve buralarda bulunan Kûfe, Basra, Vâsit, Kazvin, Cürcan, Rey, Buhâra, Semerkand, Harran ve Dimaşk gibi ilim merkezlerini dolaşmış,²⁷ bu esnada bir kısmı meşhur pek çok hadis âlimi ile görüşmüş, bundan dolayı döneminde ve sonrasında adı en uzun rihle yapanlar arasında zikredilir olmuştur.²⁸

Doğum yeri olan Bağdad'da hadis dinlediği hocaları Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316/928), Ebü'l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929), Yahya b. Muhammed b. Sâ'id el-Bağdâdî (ö. 318/930), Ebû Hâmid el-Hadramî (ö. 321/933) ve Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmîlî el-Bağdâdî (ö. 330/941) dışında, ilmî seyahatleri esnasında Vâsit'ta Ali b. Abdullah b. Mübeşşir el-Vâsitî (ö. 324/935) ve Muhammed b. Mahmûd el-Vâsitî'den (ö. ?); Übüllâ'de Ebû Ya'lâ Muhammed b. Züheyr el-Übüllî'den (ö. 318/930); Basra'da Ebû Ali Muhammed b. Süleyman el-Mâlikî'den (ö. ?); Kûfe'de Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ukde el-Kûfî'den (ö. 332/943); Harran'da Ebû Arûbe el-Harrânî'den (ö. 318/930); Dimaşk'ta Saîd b. Abdülazîz el-Halebî (ö. 318/930), Ebü'l-Hasen Ahmed b. Umeyr b. Cevsâ (ö. 320/932), Ebû'd-Dehdâh ed-Dimaşkî (ö. 328/939) ve Ebû Ali el-Hasâirî'den (ö. 338/949); Merv'de Ebü'l-Abbâs ed-Degûlî'den (ö. 325/936); Cürcân'da Abdülmelik b. Muhammed el-Curcânî'den (ö. 323/934); Horasan'da Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'den (ö. 320/932); Nisâbur'da da Ebû Hâmid b. eş-Şarkî en-Nisâburî (ö. 325/936) ile Mekki b. Abdân et-Temîmî'den (ö. 325/936) hadis dinlemiştir.²⁹ En son geldiği ve kalıcı olarak yerleştiği Mısır'da ise Ali b. Ahmed Allân (ö. 317/929), Ebû Ca'feret-Tahâvî (ö. 321/933), Muhammed b. Bişr el-Akerî (ö. 332/943), Muhammed b. Eyyûb b. es-Samût (ö. 341/952), Muhammed b. Bedr el-Bâhilî (ö. ?) ve daha birçok kimsenin ders halkalarına katılmış, kendilerinden hadis almıştır.³⁰ İbn Asâkir onun hadis dinlediği hocalarından bahsederken bir kısmı çok meşhur kırka yakın isim sıralamaktadır.³¹

İlmî yolculukları esnasında dinî ilimlerde iyi bir birikim elde eden, ancak daha çok hadis ilmi ve ricali konusunda derinleşen İbnü's-Seken, kırk beş yaşını geçtikten sonra hicrî 340(951) yılı civarında kalıcı olarak Mısır'a yerleşmiş ve burada hadis rivayeti, râvi tetkiki ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Dilinde

26 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

27 Reşidüddin el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 73.

28 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/937; Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 20.

29 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 21/218.

30 Reşidüddin el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 73-74.

31 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 21/218.

hafif tutukluk bulunduğu nakledilir.³² Ebû Ali ve Ebû Osman şeklindeki kün-yeleri evlendiğini ve çocuk sahibi olduğunu göstermekte ise de kaynaklarda buna dair bilgi bulunmamaktadır. O, 15 Muharrem 353 (2 Şubat 964) tarihinde 59 yaşında olduğu halde³³ Mısır’da vefat etmiştir.³⁴

2. Hadis İlimindeki Yeri İtibariyle İbnü’s-Seken

Kırk civarında hocadan ilim tahsil ederek yetişen İbnü’s-Seken birçok talebe yetiştirmiştir. Talebeleri ve kendisinden hadis rivayet edenler arasında Ebû Ca’fer Ahmed b. Avnülla el-Kurtubî (ö. 378/988), Ebû Süleyman b. Zebr er-Raba’î (ö. 379/989), Muhammed b. Ahmed b. Müferric el-Kurtubî (ö. 380/990), Ebû’l-Kâsım Halef b. Kâsım el-Endelüsî İbnü’d-Debbağ (ö. 393/1002), Ebû Abdillâh b. Mende el-İsfahânî (ö. 395/1004), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cühenî el-Endelüsî (ö. 395/1004), Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018), Abdurrahman b. Ömer b. en-Nehhâs el-Mısırî (ö. 416/1025), Ebû’l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. ?) ve Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Kurtubî (ö. ?) gibi bir kısmı devrin meşhur muhaddisleri sayılan önemli isimler bulunmaktadır.³⁵ Endülüs, Mağrib ve Mısırlı talebeleri diğer bölgelere oranla daha fazladır.³⁶

İbnü’s-Seken, hadis âlimleri ve râvilerini yakından tanıyan muhaddislerden biridir. O, özellikle yaşadığı dönemde hadisla meşgul olan ve hadis rivayet eden âlimlerin ve râvilerin güvenilirlik açısından durumu hakkında önemli bilgiler aktarmış, sonradan gelenler onun verdiği bu bilgilerden hareketle birçok şahsiyeti daha yakından tanıma ve değerlendirme imkânı bulmuştur.³⁷ Zehebî (ö. 748/1347), bu hususa değinirken “hadis derledi ve derlediği hadisleri tasnif etti, güvenilirlik açısından râvi incelemeleri, hadis metinleri üzerinde de sıhhat ve kusur araştırmaları yaptı”³⁸ der. Kaleme aldığı *el-*

32 Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî, *Fehrese*, nşr. Franciscus Codera (Kahire: Müessesetü’l-Hancı, 1382/1963), 125.

33 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, nşr. Muhammed b. Saîd Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 2/92

34 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 21/220; Ebû’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahlâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnâvut - Muhammed el-Arnâvut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989), 4/279.

35 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 21/218-219; Zehebî, *Siyeru’n-nübelâ*, 16/117-118; Reşidüddîn el-Attâr, *Nüzhetü’n-nâzir*, 74.

36 Zehebî, *Târîhu’l-İslâm: sene 351-380*, 88-89.

37 Zehebî, *Siyeru’n-nübelâ*, 16/117.

38 Zehebî, *Siyeru’n-nübelâ*, 16/117.

Hurûf fî esmâi's-sahâbe isimli sahâbe tabakâtı ve *ed-Duaî ve'l-metrûkîn* adlı za-yıf râvileri tanıttığı kitabından kaynaklara intikal eden alıntılar da bunu göstermektedir.³⁹

Hadis ilmindeki üstün konumu ve önemi sebebiyle kendisinden sonra gelenler İbnü's-Seken'den övgüyle bahsetmişlerdir. Zehebî (ö. 748/1374) biyografisine yer verdiği eserlerinde ondan bahsederken hâfız (hadisleri ezbere bilen), mutkîn (hadis eğitim ve öğretiminde ciddi davranan, işini sağlam tutan), mûksir (çok hadis nakleden), musannif (hadis alanında eser veren), kebîru's-şe'n (hadis ehli arasında büyük bir itibara sahip olan), ba'îdü's-sît (şöhreti uzak diyarlara ulaşan) gibi methedici ifadeler nakletmiştir.⁴⁰ Yine Zehebî onun hakkında imam (hadis ilminde önder),⁴¹ huccet (hadis sahasındaki yetliliği herkes tarafından kabul edilen, rivayet ettiği hadisler delil olarak kullanılan), aniye bi-hâza's-şe'n (hadis ilmine önem veren, ciddiye alan),⁴² ehadü'l-eimme (önde gelen hadis âlimlerinden biri)⁴³ şeklinde ta'dîl terimleri aktarmaktadır.

Zehebî'nin çağdaşı Takıyyüddîn es-Sübkî de (ö. 756/1355) İbnü's-Seken'den bahsederken onu imâm, hâfız, sika (güvenilir), kesîru'l-hadîs (çok hadis nakleden) ve vâsiu'r-rihle (hadis öğrenmek için uzun seyahatlerde bulunmuş olan) gibi ifadelerle övmüş,⁴⁴ benzer övgü ifadeleri İbn Tagrîberdî (ö. 874/1469),⁴⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)⁴⁶ ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1678)⁴⁷ tarafından da tekrar edilmiştir.

Uzun bir rihle sürecinden sonra Mısır'a yerleşen İbnü's-Seken burada hadis okutmak ve eser telif etmekle meşgul olmuştur. Horasan'da bulunduğu dönemde Buhârî'nin (ö. 256/869) meşhur râvilerinden Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'den (ö. 320/932) *el-Câmiu's-sahîh*'i dinlemiş ve Mısır'a getirerek burada rivayet etmiştir.⁴⁸ *el-Câmiu's-sahîh*'in Mısır'da ilk defa İbnü's-Seken tarafından okutulduğu ve onun vasıtasıyla Mağrib ve Endülüs taraflarına ulaştığı belirtilmektedir. Talebelerinden Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 395/1004), hicrî 343 (954) tarihinde *el-Câmiu's-sahîh*'in tamamını

39 Örnek olmak üzere bk. Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/171, 408-410, 3/504, 4/633, 5/343, 7/68.

40 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, 88-89.

41 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

42 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/937.

43 Zehebî, *el-İber*, 2/92.

44 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 20.

45 İbn Tagrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 3/338.

46 Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 379; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara fî ahhâri Mısır ve'l-Kâhira*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/300.

47 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/279.

48 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

İbnü's-Seken'in Mısır'daki evinde kıraat metoduyla kendisinden almıştır.⁴⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnüllah el-Kurtubî (ö. 378/988) ve Muhammed b. Ahmed b. Müferric el-Kurtubî de (ö. 380/990) *el-Câmiu's-sahîh*'i kendisinden dinleyen Endülüslü âlimlerdir.⁵⁰

İbnü's-Seken, özellikle Mağrib ve Endülüs tarafından gelen hadis talebelerinin Mısır'dayanına uğradıkları ve ders halkasına katıldıkları bir muhaddistir. Talebelerinin kahir ekseriyetini onlar oluşturmuş, eserleri de daha çok onlar yoluyla batıya taşınarak Mağrib ve Endülüs'te meşhur olmuştur. Zehebî bu hususa değinirken "İbnü's-Seken'in eserlerini görmedik. Onlar daha çok Mağrib ulemasının elindedir" der.⁵¹ Bir başka ifadesinde de "İbnü's-Seken'in *es-Sahîhu'l-müntekâ* isimli eseri Endülüs'te okunmuş ve orada meşhur olmuştur"⁵² demektedir.

İbnü's-Seken, hicrî IV(X). asrın ilk yarısında sahih hadis derleyen, eser yazan ve eserine *es-Sahîh* veya bu anlamda isim veren İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme, Ebû Avâne, Kâsım b. Asbağ ve İbn Hibbân gibi muhaddisler kadar meşhur bir hadis âlimidir. Nitekim, eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'yı gören ve mütalaa eden biri olarak İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064) onu bu âlimler arasında saymış, eserini de onların eserleri ile birlikte zikretmiştir.⁵³

3. Musannif Olarak İbnü's-Seken

Teliften çok hadis rivayeti, tetkiki ve öğretimi ile meşgul olduğu bilinen İbnü's-Seken velûd bir musannif değildir. Kaynaklarda genellikle onun üç eser kaleme aldığından bahsedilmiş, ancak bu çalışma için yaptığımız taramalarda başka eserleri de bulunabileceğine dair bazı ipuçları elde edilmiştir. Bilinen üç eseri hadis metinleri ve ricali konusundadır.

3.1. *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*

İbnü's-Seken'in sahih hadis derlemek maksadıyla kaleme aldığı en meşhur eseridir. Çok farklı isimlerle bilinen eser ilerde detaylı bir şekilde ele alınacak, muhtevastaki hadislerin değeri ve kaynak olarak hadis ilmindeki yeri konusunda bilgi verilecektir.

49 Polat, "İbnü's-Seken", 21/202-203.

50 İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 3/338.

51 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

52 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/937-938.

53 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 18/202.

3. 2. *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe*

Sahâbe tabakâtı alanında ilk yazılanlardan ve temel kaynaklardan biri olan eser *el-Hurûf fî's-sahâbe*,⁵⁴ *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe*,⁵⁵ *Kitâbü's-sahâbe*,⁵⁶ *Ma'rifetü's-sahâbe*,⁵⁷ *el-Hurûf fî ma'rifeti's-sahâbe*⁵⁸ gibi isimlerle anılmaktadır. Birbirine yakın olmakla birlikte farklılık gösteren bu isimlerden en isabetli olanı İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071) ile İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe* şeklindeki isimlendirmeleri olmalıdır. Zira bu iki âlim, diğerlerinin aksine eserin aslına rivayet yoluyla sahip olmuş, mütâlaa etmiş, hatta kaynak olarak kullanmış kimselerdir. İbnü's-Seken'in biyografisine ve eserlerine yer verilen kaynaklarda da çoğunlukla bu isim tercih edilmektedir.

Alfabetik olarak telif edilen ve müellifin hayatının erken bir döneminde tamamlandığı anlaşılan eseri talebesi Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 345/956) bizzat İbnü's-Seken'den dinlemiştir. Endülüslü âlim İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Ebü'l-Kâsım el-Kurtubî, İbnü's-Seken'in sahâbeye dair eserini hicrî 345(956) yılında Mısır'da kendisinden dinlemiştir. Ben buna dair bilgiyi İbnü's-Seken'in kendi hattıyla düştüğü bir notta gördüm."⁵⁹ İbn Abdilber, sahâbeye dair eseri *el-İstîâb*'ın mukaddimesinde, telif esnasında mürâcaat ettiği kaynaklardan bahsederken, İbnü's-Seken'in *el-Hurûf fî's-sahâbe* isimli eserinin kaynaklarından biri olduğunu söylemiş, eseri İbnü'd-Debbâğ Halef b. Kâsım el-Endelüsî'den (ö. 393/1003) baştan sona okuduğunu, Ebü'l-Kâsım'ın da onu müellif İbnü's-Seken'den semâ yoluyla aldığını belirtmiştir.⁶⁰ Yine İbn Hayr el-İşbilî *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe* ismiyle zikrettiği bu esere hocası Ebü Muhammed b. Attâb>İbn Abdilber>Halef b. Kâsım>İbnü's-Seken tarikiyle sahip olmuş ve mütâlaa etmiştir.⁶¹

el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe kuvvetli bir ihtimale göre hicrî 600(1203) yılı civarına kadar ulaşmış, bundan sonraya intikal ettiğine dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Eserin en son bu tarih öncesinde görüldüğü ve kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak muhtevası kaynaklara intikal etmiş, sahâbe biyografi kitabı yazar âlimlerin tamamına yakını bir kısmı doğrudan

54 Ebü Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, nşr. Âdil Mürşid (Amman: Dâru'l-A'lâm, 1423/2002), 25.

55 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 215.

56 Ebü'l-Hasen Ali b. el-Kattân el-Fâsî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm el-vâkı'ayni fî Kitâbi'l-Ahkâm*, thk. Hüseyin Âyet Saîd (Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997), 2/46, 259, 3/376.

57 Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfrehres: Tecrîdü esânîdî'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*, nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 168.

58 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 126-127.

59 Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr 1415/1995), 1/16.

60 İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 25.

61 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 215.

bir kısmı dolaylı olarak ondan alıntı yapmıştır. İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071), İbnü'l-Esîr el-Cezerî (ö. 630/1233) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bunların en meşhurlarıdır. İbn Hacer sadece *el-İsâbe'* de adını zikrederek ondan 950 yerde bilgi aktarmıştır.⁶²

el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe' nin günümüze ulaşmadığına dair kesine yakın bilgi söz konusu iken günümüzde özellikle sosyal medya platformlarında ve kaleme alınan bir takım yazılarda yazma bir nüshasının bulunduğu bilgisi paylaşılmaktadır. Dendiğine göre, Mağrib ulemasından Muhammed Abdülhay el-Kettânî'nin (ö. 1962) elinde bulunan yazmalar arasında İbnü's-Seken'in *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe'* sinin bir yazması da vardı ve o bunu gözü gibi koruyarak diğer yazmalarla birlikte seyahatlerinde bile yanında taşırdı. Vefatından sonra oğulları bu yazmaları Marakeş'te bulunan el-Hizânetü'l-Melikiyye'ye (Kraliyet Kütüphanesi) bağışlamış,*el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe* de diğer yazmalarla beraber kütüphaneye intikal etmiş ve halen orada korunmaktadır.⁶³ Ancak bu güne kadar eserin orada korunan yazmalar arasında bulunduğunu gören ve kütüphane kayıtları ile kataloglarında ismi geçtiğinden bahseden olmamıştır.

3.3. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*

Derlediği hadis metinleri üzerinde sıhhat ve kusur araştırmaları yaptığı bilinen İbnü's-Seken, çalışmaları esnasındahadislerin isnadlarında yer alan râvileri de incelemiş,⁶⁴ zayıf ve metruk olanları *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* isimli müstakil bir eserde toplamıştır.⁶⁵ Görebildiğimiz kadarıyla, onun bu eserinden bahseden ve bir kısmını gördüğünü söyleyen ilk kişi Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'dir (ö. 571/1176). İbn Asâkir bu konuda şöyle der: "Ben İbnü's-Seken'in hadis râvileri hakkında yazdığı hacimli bir kitabının bir cüzünü gördüm. Bu cüzdeki bilgiler onun râvi ve rivayet konusunda geniş bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Yalnız içinde bazı hatalar da var."⁶⁶ İbn Hayr el-İşbilî de (ö. 575/1179) esere,hocası Ebû Muhammed b. Attâb > İbn Abdilber > Halef b. Kâsım > İbnü's-Seken tarikıylasahip olmuş ve mütâlaa etmiş, ancak müellifin bunu tamamlayamadığını belirtmiştir.⁶⁷

İbnü's-Seken, muhtemelen ömrü kifâyet etmediği için *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i tamamlayamamış, tamamlayıp son şeklini veremediği için de doğal olarak içinde bazı hatalar kalmıştır. Kendisinden alıntı yapan sonraki dönem müelliflerinin eserlerinde onun zayıf râvi değerlendirmelerine dair örnekler

62 Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî musannefâtuhu ve dirâsetün fî menhecihi ve mevâridihi fî kitâbihi el-İsâbe* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 2/142.

63 Hâzîmî, "Dirâsetü kitâbi *Ma'rifetü's-sahâbe* li-İbnü's-Seken", 2484-2485.

64 Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

65 Rişvân, "el-İmâm el-Hâfız Ebû Ali İbnü's-Seken", 286.

66 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 21/219.

67 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 211.

bulunmaktadır.⁶⁸ Tespitlerimize göre *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i en son gören İbn Asâkir ve İbn Hayr el-İşbilî'dir. Dolayısıyla eserin hicrî 600 (1203) yılı sonrasına ve günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁹

4. Sahih Hadis İhtiva Eden Eser Olarak *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*

4.1. Eserin İsmi

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra kaynaklarda çok farklı isimlerle zikredilmiştir. Bu ihtilâfın nedeni konusunda açık bir bilgi bulunmamakta, ancak uzun olan asıl ismin pratikteki kullanımının zorluğundan ve sonradan gelen âlimlerin eserin muhtevasını dikkate alarak ismi kısaltmaya gitmiş olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kaynaklarda eserden bahsedilirken *es-Sihâhu'l-me'sûra an Resûlillâhi sallâlahü aleyhi ve selem*,⁷⁰ *es-Sünenü's-sihâhi'l-me'sûra an Resûlillahi sallâlahü aleyhi ve selem*,⁷¹ *Sünenü's-sihâh el-me'sûra*,⁷² *Sahîhu'l-müntekâ fi'l-hâdîs*,⁷³ *es-Sahîhu'l-müntekâ*,⁷⁴ *es-Sünen fi'l-hadîs*⁷⁵ ve *el-Musannef*⁷⁶ gibi isimler kullanılmıştır. Araalarında küçük farklar bulunan ve çoğaltılması mümkün olan bu isimleri *es-Sünen*, *es-Sihâh* (*es-Sahîh*) ve *es-Sünenü's-sihâh* şeklinde üç grupta toplamak mümkündür. Görüldüğü gibi bunlardan *es-Sünen* ve *es-Sihâh*, *es-Sünenü's-*

68 Bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/504, 4/633, 5/343.

69 İbnü's-Seken'in biyografisine yer verilen kaynaklarda ve genel olarak müellefâtı tanıtan bibliyografik eserlerde ismi geçmeyen, ancak taramalar esnasında karşılaştığımız bir bilgiden onun *Hadîsü's-Sevrî* isimli bir eserinin daha olabileceği kanaati hasıl olmuştur. Reşidüddîn el-Attâr (ö. 662/1263), Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/874) *el-Câmiu's-sahîh*'i üzerine kaleme aldığı *Gureru'l-fevâidi'l-mecmûa* adlı eserinde bir hadisin tahririni konu ederken şöyle bir ifade kullanmaktadır: "Bu hadisi Hafız Ebû Ali İbnü's-Seken el-Misrî, Sevrî'nin hadislerini topladığı mecmûada tahrir etmiştir." İbnü's-Seken'in, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) rivayetlerini derlediği bir mecmûası bulunduğu anlamına gelen, ancak ek delillerle teyid edilmesi gereken bu bilgi için bk. Reşidüddîn Ebû'l-Hüseyn Yahya b. Ali el-Attâr el-Kureşî, *Gureru'l-fevâidi'l-mecmûa fi beyâni mâ vekaa fi Sahîh-i Müslim mine'l-ehâdîsi'l-maktûa*, thk. Muhammed Hurşâfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 143.

70 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971), 2/1074.

71 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25.

72 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1006.

73 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1075.

74 Süyûtî, *Husnû'l-muhâdara*, 1/300; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25.

75 İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müllifin ve âsârü'l-musannifin* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951), 1/389.

76 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1711-1712. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), İbnü's-Seken'in eserinin ismini bu şekilde verdikten sonra, bu eserin daha önce zikrettiği *es-Sünen fi'l-hadîs* ile aynı eser olabileceğini hatırlatmıştır.

sihâh el-me'sûra' dan kısaltılmıştır. *es-Sünen* kısaltması daha çok Mağrib ve Endülüs uleması,⁷⁷ *es-Sihâh* (*es-Sahîh*) kısaltması ise genel olarak hadis âlimleri tarafından kullanılmaktadır.⁷⁸

Eser için kullanılan üçüncü isim, diğer ikisini de muhtevasında barındıran *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra an Rasûlillahi sallallahü aleyhi ve sellem* veya bundan kısaltılmış olan *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'* dır. Eserin orijinal ismi de bu olmalıdır. Hadis âlimleri ve biyografi müellifleri arasında pek çok kişi bu ismi kullanmış, buna binaen bu çalışmada da *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* ismi tercih edilmiştir.⁷⁹

4.2. Eserin Telif Sebebi, Kaynakları ve Muhtevası

Hicrî IV(X). asrın ilk yarısında Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'lerini örnek alan bazı muhaddisler sadece sahîh hadis toplayan eser telifine yönelmiş, İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'sı* da bunlardan biri olarak kaleme alınmıştır. İbn Hazm (ö. 456/1064) *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'*nın telif sebebi hakkında şöyle bir bilgi nakleder: "Hadisle meşgul olan bazı kimseler toplanıp İbnü's-Seken'e gelmiş ve 'hadis konusunda telif edilen eserlerin sayısı hayli arttı, üstad bize bunlardan bazısını tavsiye etse de onları mütâlaa etmekle yetinsek' demişler. İbnü's-Seken bir müddet düşünmüş, sonra evine girip elinde dört cilt kitapla gelmiş. Getirdiği kitapları üst üste koyarak ve göstererek 'Bu kitaplar Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin eserleridir ve bunlar İslâm'ın esas kaynaklarıdır' diyerek bu dört kitabı tavsiye etmiştir."⁸⁰ İsteğe binaen Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'lerini tavsiye eden İbnü's-Seken, daha sonra bu dört eseri esas alarak *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'sını* telif etmiştir. İbn Hayr el-İşbilî budurumu şöyle ifade etmektedir: "İbnü's-Seken *es-Sünen* adlı eserinde Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin kitaplarında bulunan süneni

77 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 125; İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 2/223, 429; Reşidüddîn el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir*, 73.

78 Örnek olmak üzere bk. Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkan, 1439/2017), 11/39; Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr fi tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Ebû'l-Gayt vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 1/284.

79 Bazı kaynaklarda İbnü's-Seken'in eserlerinden bahsedilirken verilen bilgilerde *es-Sünen fi'l-hadîs*, *es-Sihâhu'l-me'sûra anî'n-Nebî sallallahü aleyhi ve sellem*, *es-Sahîhu'l-müntekâ fi'l-hadîs* şeklinde kitap isimleri sıralanmakta ve bunların herbiri müstakil birer esermiş gibi gösterilmektedir. Oysa bunlar müstakil değil, aynı eser için yapılmış farklı isimlendirmelerdir. Bu konuda bk. İsmâîl Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifin*, 1/389.

80 Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdilrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1413/1982-1992), 1/167; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 380.

(ahkâm konulu hadisleri) toplamıştır.”⁸¹ İbn Hayr'ın ifadesinden anlaşıldığı üzere, İbnü's-Seken eserinde câmi' ve musannef türü eserlerin konusu olan siyer, megâzî, fiten, melâhim ve benzeri bölümleri bir tarafa bırakarak sadece ahkâm konulu ve kendi şartlarına göre sahih olan hadisleri cem' etmiş, sonra bunları sünen müelliflerinin telif metodu olan fıkıh başlıklarına göre tasnif etmiştir.⁸²

İbn Hazm'ın, İbn Hayr el-İşbilî'nin, ayrıca *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'dan nakilde bulunan diğer âlimlerin aktardıklarından anlaşıldığına göre İbnü's-Seken eserini oluştururken iki tür kaynaktan yararlanmıştı. Bunlardan biri İslâm'ın temel kaynakları olduğunu belirttiği Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leridir.⁸³ O eserini bunlarda bulunan ahkâm konulu hadisleri tekrarlarını hazfetmek suretiyle derleyerek oluşturmuştur.⁸⁴ İkinci tür kaynağı ise kendisine ulaşan tariklerle sahip olduğu hadislerden seçip eserine aldıklarıdır. Bunlar bazen hadisin metninde bulunan bir fazlalığa işaret etmek, bazen aynı hadisin farklı bir sahâbîden de nakledildiğini göstermek, bazen de kaynak olarak esas aldığı dört kitapta yer almayan hadislere ek hadis tahrîc etmek şeklinde olmuştur. Bunlardan her birinin kaynaklarda pek çok örneği bulunmaktadır.⁸⁵

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra günümüze ulaşmadığı için ihtiva ettiği hadis sayısını tespit etme imkanı bulunmamaktadır. Ancak ulaşan bazı bilgilerden hareketle birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Eserin temel dayanağı Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leri olduğu ve bu eserlerdeki ahkâm hadislerinin derlendiği dikkate alınırsa⁸⁶ bunların muhtevastaki ahkâm hadislerinden hareketle ortalama bir rakamdan bahsedilebilir. Esere sahip olan ve mutâlaa ettiği bilinen İbn Hayr el-İşbilî, Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî'den(ö. 403/1013) şunu nakleder: “İbnü's-Seken'in (hadis konusundaki) musannefine sahip olan kimserin (ahkâm konusunda) elinde bulunmayan fazla hadis kalmamıştır.”⁸⁷ Zehebî de (ö. 748/1348), İbnü's-Seken'in *el-Müntekâ es-Sahîh*'inin hacimli bir kitap olduğunu belirtir.⁸⁸

81 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 125.

82 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25.

83 İbnü's-Seken'in bu dört eseri sahih olarak değerlendirmesi ve İslâm'ın temel kaynakları olduğunu söylemesi, kendisine sadece bu dört eserin ulaştığı şeklinde yorumlanmış, ancak araştırmalar bu yorumun sağlam bir bilgiye dayanmadığını ve isabetli olmadığını ortaya koymuştur. Bu görüşü dile getiren el-Bikâ'î'nin sözü için bk. *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/272.

84 Mizzî, *Tehzibü'l-Kemal*, 1/167.

85 Bk. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 4/137; a.mlf., *Tuhfetü'l-muhtâc ilâ edilleti'l-Minhâc*, nşr. Abdullah b. Se'âf el-Lihyânî (Mekke: Dâru Hırâ', 1406), 1/166-167.

86 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 125.

87 İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, 125.

88 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, 89.

Bu verilerden hareketle, telifte esas alınan dört hadis kitabından derlenen tekrarsız hadisler ve müellifin kendisine ulaşan tariklerle tahrir ettikleri toplandığında, ayrıca ahkâm hadislerini içeren sünenlerdeki hadis sayısı dikkate alındığında *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'* da yaklaşık olarak 5.000 civarında hadis bulunduğu tahmin edilebilir.⁸⁹

4.3. Hadis Kabul Şartları ve Eserdeki Hadislerin Sıhhat Açısından Durumu

İbnü's-Seken günümüze ulaşmayan *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'* sı için bir mukaddime kaleme almış ve bu mukaddimenin bazı kısımları sonraki dönemlere alıntılarla intikal etmiştir. İntikal eden bilgiler onun mukaddimede, eserine aldığı hadislerin niteliği ve değeri hakkında bilgi verdiğini göstermekte, bu da hadis kabul şartları hakkında fikir edinme imkânı sunmaktadır. İbnü's-Seken'in, eserinin mukaddimesinde şöyle dediği nakledilir:

"Sen benden, bana göre sahih olan, ayrıca rivayetleri kimse tarafından ta'n edilmeyen değişik bölge muhaddislerinin naklettiği me'sûr sünnetleri toplamamı istedin. Ben de senin bu arzun üzerinde düşündüm. Sonra baktım ki senin benden istediğini hadis âlimlerinden bazı kimseler yapmışlar. Ben onların naklettikleri hadislerin hepsini gözden geçirdim. Zikrettiklerinin büyük bir kısmını bir kitapta topladım. Telif metodunda da onlara uydum. Neticede senin isteğine bu şekilde cevap vermiş oldum. Derlediğim hadislerden oluşan eseri Müslümanların ahkâm konusunda ihtiyaç duydukları konu başlıklarına göre tasnif ettim. Bilindiği üzere sadece sahih hadis toplamak düşüncesiyle hareket eden ilk kişi Buhârî'dir. Ondan sonra Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî gelir. Ben onların kitaplarını dikkatli bir şekilde okudum, naklettikleri hadisler üzerinde incelemeler yaptım ve sahih hadis toplama konusunda büyük mesai harcadıklarını gördüm. Bundan dolayı da bu kitapları esas kabul ettim. Kitabımda zikrettiğim ve hakkında herhangi bir şey söylemediğim hadisler, bu dört âlimin sahih olduğu konusunda ittifak ettikleri hadislerdir. Eğer bunlardan herhangi birinin tek başına rivayet ettiği bir hadis zikredersem bu durumda zikrettiği hadis ile ilgili değerlendirmesini ve delilini açıkladım. Hadisi diğerlerine değil, sadece ona nisbet ettim. Bu dört müellifin kitapları dışında zikrettiğim hadislerde, hadisi nakleden kişinin tek kaldığını gösterdim ve hadisteki illeti de açıkladım."⁹⁰

Anlaşıldığına göre İbnü's-Seken eserine Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sahih olduğu konusunda ittifak ettiği, onlardan sadece birinin sahih olduğunu belirtip tahrîc ettiği ve bu dört müellifin dışında başkaları tarafından nakledilip kendisine ulaşan hadisler almıştır.⁹¹ Yine mukaddimeye göre

89 Şâyi', *el-Hâfiz İbnü's-Seken*, 43.

90 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19.

91 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19.

o eserine aldığı hadisleri üç kısma ayırmış, bunlardan birinci kısmı sahih olduğu konusunda ittifak bulunan hadislerdir ki o bunları hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan doğrudan eserine almıştır. İkinci kısmı ise, dört müelliften birinin sahih olduğunu belirttiği hadislerdir. Bu nitelikteki hadisleri o müellifinin sıhhat açısından değerlendirmesi ile birlikte zikretmiştir. Üçüncü kısım hadisler ise temel kaynak kabul ettiği dört kitap dışından aldığı ve üzerinde durduğu konu ile alakalı hadislerdir. Bu kısımdaki hadislerin bir kısmı sahîh, bir kısmı ise muallal olup muallal olanlar illetlerine işaret etmek için kitaba alınmıştır.⁹²

Eserine bu şartlara göre hadis alan İbnü's-Seken, hicrî VIII(XIV). asır âlimlerinden İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) tarafından hadis tashihi konusunda mütesahil davranan bir kişi olarak nitelendirilmiştir. O, bu nitelemeyi *es-Sünenü's-sihâhi'l-me'sûra*'dan menkul bazı hadislerin açıklaması esnasında yapmaktadır.⁹³ Ancak İbnü'l-Mülakkın'ın ve ona dayanarak bazı kimselerin bu anlamda yaptıkları değerlendirmeler isabetli değildir. Müellifin eserine yazdığı mukaddimenin yukarıda zikredilen kısmı günümüze ulaşmasa veya bilinmeseydi gerçekten tesâhül den bahsetmek mümkün olurdu. Mukaddimenin varlığı ve ona bakarak yapılacak değerlendirme, tesâhül görüşünün gerçeğe uymadığını ve vâkıa ile örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Her şeyden önce İbnü'l-Mülakkın ve başkalarının İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâhi'l-me'sûra*'sından aktardıkları nakiller gözden geçirildiğinde, bunlar arasında zayıf olarak değerlendirilenlerin sayı itibarıyla çok az olduğu anlaşılmaktadır. 5000 civarında hadis ihtiva ettiği tahmin edilen eserin az sayıdaki zayıf hadisinden hareketle tesâhül den bahsetmenin isabetli olmayacağı açıktır. Zira zayıf hadislerin değerlendirmesinde, özellikle hakkında ihtilaf bulunan râvilerin cerh ve ta'dîl açısından durumuna göre farklı neticeler ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda birilerine göre zayıf olan hadis İbnü's-Seken'e göre sahîh veya hasen olabilir. Böyle olunca tesâhül değerlendirmesini ihtiyatla karşılamak gerekir.

Önemli bir diğer husus, İbnü's-Seken eserine aldığı hadisleri üç kısma ayırmış, bunlardan ilk iki kısımda yer alanlar kendisine ait sıhhat şartlarına uyanlar, üçüncü kısımda zikredilenler ise üzerinde durduğu konu ile ilgili olup illetlerine ve kusurlarına işaret edilmek üzere buraya alınanlardır.⁹⁴ Zayıf ve muallal olduğu belirtilen ve bunlara dayanarak tesâhül gösterdiği söylenen hadislerin bu kısımlardan hangisinde zikredildiği bilinmemekte, eser

92 Rişvân, "el-İmâm el-Hâfız Ebû Ali İbnü's-Seken", 277-278.

93 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 2/73, 3/444, 522.

94 İbnü's-Seken *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'da, hadislerde görülen kusurlara işaret etmek maksadıyla hadis zikretmiştir. Bu nitelikte hadisler eserden menkul rivayet içeren kaynaklarda bulunmaktadır. Örnek olmak üzere bk. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/39; İbnü'l-Mülakkın, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 1/230-231, 516, 527-528; a.mlf., *el-Bedru'l-münîr*, 1/658, 2/337, 3/495, 5/541, 7/300, 8/30.

günümüze ulaşmadığı için de bunu tespit etme imkânı bulunmamaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla bu konuda aceleci davranmamak, eserin tamamı veya en azından bir kısmı gün yüzüne çıkarsa, muhtevayı görerek değerlendirme yapmak ve ondan sonra tesahül konusunda karar vermek daha isabetli olacaktır.

4.4. Eserin Tertibi ve Telif Metodu

İntikal eden bilgilerden anlaşıldığına göre, *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* ale'l-ebvab esasa göre tasnif edilmiş sünen türü bir eserdir. Eser kitab (bölüm) ve bab (konu) başlıklarına göre hazırlanmış, her bölümün ve konunun hadisleri alt alta sıralanmıştır.⁹⁶ Günümüze ulaşmadığı için eserdeki hadislerin muhteva sıralaması konusunda kesin bilgi bulunmamakta, ancak aynı dönemde kaleme alınan benzer müellefatın içerikleri göz önüne alındığında yaklaşık olarak günümüze ulaşan sünen türü eserlerin tertibine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Eserden nakilde bulunanların ifadesine göre İbnü's-Seken eserinin başına bir mukaddime yazmış, bu mukaddimedeeserin tertibi, telif metodu, muhtevâ için derlediği hadislerin sıhhat durumu ve değeri gibi konular hakkında bilgi vermiştir.⁹⁷

İleride örneklerle açıklanacağı üzere İbnü's-Seken, *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'da hadisleri sened ve metinleriyle birlikte zikretmiş, senedler ve senedlerde yer alan râviler ile hadislerin metinleri konusunda sık sık değerlendirmeler yapmış, bu esnada birçok sened, râvi ve metin hakkında kendi görüş ve kanaatini belirtmiştir. *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'dan başka kaynaklar vasıtasıyla hadis aktaran Süyûtî'nin (ö. 911/1505) nakillerinin akabinde zikrettiği değerlendirmelerde bunu açıkça görmek mümkündür. Senedle ilgili değerlendirmelere, “قال ابن السكّن: اسناده صالح” = İbnü's-Seken dedi ki: Bu hadisin isnadı salih/sahih ve hasen hadislerin isnadları ayarındadır⁹⁸ ve “قال ابن السكّن: في اسناده نظر” = İbnü's-Seken dedi ki: Bu hadisin isnadı hakkında farklı görüşler var, araştırılması gerekir⁹⁹ ibareleri örnek olarak zikredilebilir. Şu ibare ise metinle ilgili değerlendirmelerin örneğidir: “قال ابن السكّن: هذا حديث مشهور” = İbnü's-Seken dedi ki: Bu hadis meşhur bir hadistir¹⁰⁰. Aktardığı hadislerin kaynaklarını da

95 Şâyi', *el-Hâfız İbnü's-Seken*, 64-65.

96 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25-26.

97 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19.

98 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, nşr. Muhtâr İbrahim el-Hâic (Kahire: Dâru's-Saâde li't-Tibâ'a, 1426/2005), 9/332, 18/580, 19/47.

99 Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 8/269.

100 Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 9/711.

belirten Süyûtî, başka müellifler tarafından tahrîc edilmeyip İbnü's-Seken'in kendisine ulaşan isnadlarla naklettiği hadisler de tespit etmiş, bunları eserinde zikretmiştir.¹⁰¹

Eserden yapılan nakiller *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'da yer alan hadislerin isnadlarıyla birlikte tahrîc edildiğini çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Böyle olduğu halde bazı kaynaklarda eserden “senedleri kaldırılmış kitap” olarak bahsedilmesi¹⁰² isabetli olmadığı gibi vâkıya da uygun değildir. Bu konuya ileride özel bir başlıkta değinilecektir.

İbnü's-Seken *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'da yerine göre muallak hadis zikretmiş,¹⁰³ mevkûf rivayete yer vermiş,¹⁰⁴ senedde var olan inkıta' ve ittisale işaret etmiş,¹⁰⁵ nasih ve mensuhtan bahsetmiş,¹⁰⁶ kendisinden önceki âlimlerin bazı hadislerle ilgili görüşlerine ve değerlendirmelerine yer vermiş,¹⁰⁷ bazen hadislerde geçen garip kelimeleri açıklamış,¹⁰⁸ anlaşılması zor yerler ve konular hakkında bilgi vermiş,¹⁰⁹ râvileri değerlendirmek ve hadisin sıhhat ve nev'ine işaret etmek için pek çok hadis ıstılahı kullanmıştır.¹¹⁰

4.5. Eserin Önemi ve Değeri

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra, hadis ehli arasında sahih hadis derlemek maksadıyla kaleme alınmış bir eser olarak bilinmektedir. Eserden bahseden ve ondan istifade etmiş olan birçok âlim rivayetlerinin sahih olduğunu söylemiş, eseri sahih hadis ihtiva eden kaynaklar arasında zikretmiştir. İbnü's-Seken kendisi de kaleme aldığı mezkûr mukaddimede, eserin aslını oluşturmak üzere derlediği hadislerin sahih olduğundan bahsetmiştir. O, sadece sahih hadis toplamak düşüncesiyle hareket eden ilk kişinin Buhârî olduğunu söyledikten sonra, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin ona tabi olduklarını söylemekte, eserini onlardan yaptığı seçmelerden hareketle oluşturduğunu belirtmekte, dört eserden zayıf hadis ihtiva etmesi mümkün olan Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'lerinden sahih olan hadisleri seçtiğine işaret etmektedir. İlletli hadisleri de kusurlarına işaret etmek için nakletmişve kusurlu olduklarını belirtmiştir.¹¹¹

101 Örnek olmak üzere bk. Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 6/577, 19/424.

102 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25.

103 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 2/111, 7/62.

104 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 6/430.

105 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/39.

106 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 3/495.

107 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/39.

108 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 2/323.

109 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 4/67.

110 Örnek olmak üzere bk. Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 1/110, 8/269, 9/332, 711, 18/590, 19/47; Rişvân, “el-İmâm el-Hâfız Ebû Ali İbnü's-Seken”, 290 vd.

111 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19.

Zehebî'nin (ö. 748/1374) naklettiğine göre bazı kimseler İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) yanında "Hadis eserlerinin en üstünü *el-Muvattâ'*dır" şeklinde bir söz söylemiş, o bunu duyunca şöyle demiştir: "Hayır! Üstün kabul edilmeyi en çok hak eden kitaplar sırasıyla Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri, İbnü's-Seken'in *es-Sahîh*'i, İbnü'l-Cârûd ile Kâsım b. Asbağ'ın *el-Müntekâ*'ları ve Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin *es-Sünen*'leridir."¹¹² Eseri gören ve ondan nakilde bulunan biri olarak İbn Hazm'ın, *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'yı Buhârî ve Müslim'in eserlerinden hemen sonra zikretmesi, eserin önemini ve ona verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Yine Süyûtî (ö. 911/1505), bütün hadisleri bir araya getirmeye çalıştığı *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserinde İbnü's-Seken'den de çok sayıda hadis nakletmiştir. O eserinin mukaddimesinde, telif için kullandığı kaynaklardan ve kaynaklardaki hadislerin değerinden bahsederken, eserlerini sahih hadis toplamak düşüncesiyle kaleme alan Buhârî, Müslim, İbn Hibbân ve Ziyâeddîn el-Makdisî gibi âlimlerden aktardığı hadisleri mutlak olarak sahih kabul ederek kitabına almış, İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'sını da bunlar arasında saymış, buradan aldığı hadisleri "sahihtir" remziyle işaretlediğini belirtmiştir.¹¹³ Süyûtî, eserine aldığı her hadis için bazen bir, bazen birden fazla kaynak gösterirken, İbnü's-Seken'den naklettiği bir kısım hadisler için sadece onu kaynak göstermekte,¹¹⁴ bu da başka kaynaklarda tahrîc edilmeyip *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'da İbnü's-Seken'in kendine has isnadlarla yer verilmiş hadis bulunduğunu ortaya koymaktadır. Eser bu nitelikte rivayet ve bilgi içermesi açısından da önemlidir.

4.6. Eserin Râvileri ve Sonraki Dönemlere İntikali

İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra Mısır'a yerleşen ve vefatına kadar buradan ayrılmadığı bilinen İbnü's-Seken, eserlerini Mısır'da kaleme almış, sahip olduğu hadis birikimini de orada rivayet etmiştir. Kaynaklarda açıkça belirtildiğine göre o ve eserleri şark âlimleri arasında pek meşhur olmamış, kendisinden hadis dinleyen ve eserlerini nakledenler daha çok Mağrib ve Endülüs âlimleri olmuştur. Zehebî ondan bahsederken "Eserlerini görmedik, bunlar daha çok Mağrib uleması arasında yayılmıştır"¹¹⁵ ve "Eseri *el-Müntekâ es-Sahîh* Endülüs âlimlerine intikal etmiş hacimli bir kitaptır"¹¹⁶ şeklinde ifadeler kullanmaktadır.

¹¹² Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 18/202.

¹¹³ Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 1/44.

¹¹⁴ Örnek olmak üzere bk. Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 6/577, 19/424.

¹¹⁵ Zehebî, *Siyeru'n-nübelâ*, 16/117.

¹¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 351-380*, 26/89.

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'nın en önemli râvisi İbnü'd-Debbağ diye bilinen Halef b. Kâsım el-Endelüsî'dir (ö. 393/1003). Eserlerinde İbnü's-Seken'den çok nakil bulunan İbn Abdilber en-Nemerî rivayetlerinin tamamına yakını İbnü'd-Debbağ vasıtasıyla almış ve nakletmiştir.¹¹⁷ Eseri İbnü's-Seken'den nakleden âlimlerden bir diğeri Ebû'l-Kâsım el-Hannât diye meşhur olan Asbağ b. Abdullah b. Meserre el-Kurtubî'dir (ö. 388/998). Ebû'l-Velîd İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013) buna değinirken, "Ebû'l-Kâsım el-Hannât, Ebû Ali Said İbnü's-Seken'in sünen konulu *es-Sahîh* isimli eserini kendisinden semâ yoluyla almıştır" demektedir.¹¹⁸ Yine Endülüslü âlim Muhammed b. Sa'dûn el-Bâcî (ö. 392/1001) şark seyahati esnasında Mısır'a gelmiş ve hicrî 347(958) yılında burada İbnü's-Seken'in ders halkasına katılmış, *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'yı da bu esnada kendisinden dinlemiştir.¹¹⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* kuvvetli bir ihtimale göre hicrî 600(1203) yılı civarına kadar ulaşmış, bundan sonraya intikal ettiğine dair kesin bilgiye rastlanmamıştır. Hatta 600 yılı öncesinde bile eserin nüshalarının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi hicrî VIII(XIV). asır âlimlerinden İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) naklettiği bir rivayetin akabinde "Daha sonra *es-Sihâhu'l-me'sûra* ismiyle bilinen İbnü's-Seken'in *es-Sünen*'inde şunu gördüm"¹²⁰ diyerek eseri gördüğü anlamına gelecek bir ifade kullanmış, ancak bunu teyit edecek başka hiçbir bilgi ile karşılaşılmamıştır. Onun bu ifadeyi, İbnü's-Seken'den yapılmış bir nakilde gördüğü anlamında kullandığını söylemek daha isabetli olacaktır.

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'yı mütâlaa eden ve ondan nakilde bulunan pek çok Mağrib ve Endülüslü âlim bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse eseri gören ve ondan övgü ile bahseden İbn Hazm (ö. 456/1064)¹²¹ ile İbn Abdilber (ö. 463/1071),¹²² İbn Beşküval (ö. 578/1183),¹²³ Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105)¹²⁴ ve İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) bunlardan sadece birkaçıdır.¹²⁵ Şark âlimlerinin İbnü's-Seken'den yaptıkları nakillere bakıldığında

117 Örnek olmak üzere bk. İbn Abdilber *et-Temhîd*, 1/686, 3/287, 509, 6/325, 15/70, 441.

118 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/156.

119 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2/791.

120 İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 2/111.

121 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî, *el-Muhallâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Münîriyye, 1347-1352), 1/82, 106.

122 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/686, 3/287, 509, 6/325, 15/70, 441.

123 Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik İbn Beşküvâl el-Kurtubî, *Gavâmidu'l-esmâi'l-mübhem*, nşr. İzzüddîn Ali es-Seyyid vd. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407), 1/70, 424, 494, 2/359, 559, 586, 598, 719, 762, 725.

124 Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî, *Takyîdû'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl (Fas: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1418/1997), 2/8, 41-42, 105, 137, 141, 142, 168, 180.

125 İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 2/46, 47, 80, 223, 241, 259, 262, 286.

bunların tamamına yakınının Mağrib ve Endülüs âlimleri vasıtasıyla alındığı görülmektedir.¹²⁶

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra' dan en çok nakilde bulunan hadis âlimlerinden biri İbnü'l-Mülakkın'dır. İbnü'l-Mülakkın sadece *el-Bedru'l-münîr* adlı eserinde ondan 150' den fazla yerde nakilde bulunmuş, bunların büyük bir kısmını İbnü'l-Kattân el-Fâsî vasıtasıyla aldığını açıkça belirtmiştir.¹²⁷

4.7. *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* İsnadı Mahzûf İlk Eser Olabilir mi?

es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra' nın hadis tarihinde isnadı mahzûf ilk eser olduğuna dair kaynaklarda bir bilgi nakledilmekte ve bu bilgi günümüzde de bir kısım araştırmacılar tarafından tekrar edilmektedir. Araştırmalarımıza göre bu görüşü ilk olarak Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) “هو كتاب محذوف الأسانيد = o isnadı mahzûf bir kitaptır” diyerek ortaya atmış,¹²⁸ daha sonra Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (ö. 1346/1927) ona dayanarak benzer bir durumdan bahsetmiştir.¹²⁹ Günümüzde İslam dünyasında ve ülkemizde yapılan birtakım çalışmalarda bu iki kaynağa dayanılarak bilgi aynen tekrar edilmektedir. Oysa bu bilgi gerçekte bağdaşmayan, vâkıya uygun düşmeyen ve daha güçlü delillerle reddedilebilecek nitelikte bir bilgidir. Takıyyüddîn es-Sübkî'nin bu hataya neden ve nasıl düştüğü konusunda açık bir delil bulunmamaktadır. Konumuzu açacağı için burada bu hususu tartışmak yerine eserin isnadlı bir eser olduğunu gösteren ve kanıtlayan bilgiler üzerinde durmak daha isabetli olacaktır. Her şeyden önce İbnü's-Seken'in yaşadığı ve eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra'* yı kaleme aldığı IV(X). asrın ilk yarısında isnadsız hadis nakletmek bilinen bir şey değildi. Hatta hadis eda ve tahammül prensiplerine uygun düşmeyeceği için önemli bir cerh sebebi olabilirdi. Bu açıdan İbnü's-Seken hakkında bir şey söylenmemiş olması, aksine kendisinin yaptığı cerh ve ta' dilere itibar ediliyor olması isnadsız hadis nakletmediğini göstermektedir.¹³⁰ İsnadı hafzederek hadis nakletme işi ilk defa VI(XII). asrın başlarında görülmüş

126 Örnek olmak üzere bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye ed-Dımaşkî, *Tehzîbü's-Sünen*, nşr. İsmail b. Gâzî Merhaba (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1428/2007), 1/263, 435; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *Şerhu Sünen-i İbn-i Mâce*, nşr. Kâmil Uveyda (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 1/147, 234-235, 429, 2/578, 654, 3/897; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî, *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-Hidâye*, nşr. Muhammed b. Yusuf el-Bennûrî (Cidde: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997), 1/160, 2/84; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhim el-Mısırî (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1420/1999), 3/252, 6/72-73; a.mlf., *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 7/90, 8/166, 9/270, 19/248.

127 Örnek olmak üzere bk. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr*, 1/576, 2/43, 563, 3/45, 246, 268, 4/562, 6/307, 9/312.

128 Sübkî, *Şifâü's-sikâm*, 19.

129 Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 25.

130 Şâyi', *el-Hâfız İbnü's-Seken*, 80.

ve bundan sonra yaygınlaşmıştır. Senedsiz olarak telif edilen ilk eserin de Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbilu's-sünne*'si olduğu bilinmektedir.¹³¹ Daha önce bu nitelikte eser kaleme alan herhangi bir hadis âlimi ve eserinden bahsedilmemiş, kaynaklarda da buna delil teşkil edecek nitelikte bilgi intikal etmemiştir.¹³² Ferrâ el-Begavî'den sonra aynı asırda İbnü'l-Harrât olarak bilinen Abdülhak el-İşbilî (ö. 582/1186) ahkâm hadislerini senedleriyle birlikte derlediği *el-Ahkâmü'l-kübrâ* isimli eserini, senedleri hazfederek *el-Ahkâmü'l-vüstâ* ve *el-Ahkâmü's-suğrâ* isimleriyle ihtisar etmiştir.¹³³

Bütün bunlardan öte İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* adlı eserinden pek çok hadis âlimi nakilde bulunmuş, yapılan bu nakiller isnadlı olarak zikredilmiştir. Burada onun *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'sından alındığı belirtilen bazı örnek rivayetler zikredilecek, burivayetler eserin isnad sistemi hakkında bir fikir verecektir.

1-قال ابن القطان الفاسي : قال أبو علي بن السكن في كتابه في السنن ، عن محمد بن يوسف ، -هو الفري - عن البخاري ، عن علي بن خشرم ، عن وكيع ، عن سفيان ، عن الأغر ، عن خليفة بن حصين ، عن أبيه ، عن جده قيس بن عاصم أنه قال : أسلمت فأمرني رسول الله صلى الله عليه وسلم أن أغتسل بماء وسدر .

ثم قال : هكذا رواه وكيع مجوداً عن أبيه ، عن جده.و يحيى بن سعيد وجماعة روه عن سفيان ، لم يذكرُوا أباه .

1- İbnü'l-Kattân el-Fâsî der ki: **Ebû Ali İbnü's-Seken** *es-Sünen* adlı kitabında Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'den, o Buhârî'den, o Ali b. Haşrem'den, o Vekî'den, o Süfyân'dan, o el-Egar'dan, o Halîfe b. Husayn'dan, o babası Husayn'dan, o da dedesi Kays b. Âsım'dan rivayet etti ki, Kays b. Âsım şöyle demiştir: Ben Müslüman oldum, hemen akabinde Hz. Peygamber bana su ve sidr ile yıkanmamı emretti.

İbnü's-Seken bu hadisi naklettikten sonra şöyle dedi: Hadisin senedini Vekî' bu şekilde 'babasından, o dedesinden' diyerek doğru olarak zikretti. Yahya b. Saîd ve bir grup âlim ise bunu Süfyân'dan 'babasından' demeden rivayet ettiler.¹³⁴

2-قال الحافظ ابن عبد البر النمري: وقد روي بمثل هذا المعنى حديث حسن، أخبرنا خلف بن القاسم قال: حدثنا سعيد بن السكن ومحمد بن إبراهيم بن إسحاق بن مهران السراج قالوا: حدثنا علي بن أحمد بن سليمان البزار قال: حدثنا أحمد بن سعيد الهمداني قال: حدثنا أصبغ بن الفرج قال: حدثنا عبد الرحمن بن القاسم قال: حدثني نافع بن أبي نعيم ويزيد بن عبد الملك بن المغيرة، عن سعيد بن أبي سعيد، عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "من أفضى بيده إلى فرجه ليس دونها حجاب، فقد وجب عليه الوضوء".

131 *Mesâbilu's-sünne*'nin isnadı mahzûf bir eser olduğu ve müellifin metodu hakkında bk. Ruknüddîn Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Mesâbilu's-sünne*, nşr.Yusuf Abdurrahmân el-Mar'aşlı vd.(Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 1/109 vd.

132 Bu konuda detaylı bilgi için bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 142-144.

133 Geniş bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Harrât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/70-71.

134 İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 2/429.

قال ابن السكن: هذا الحديث من أجود ما روي في هذا الباب لرواية ابن القاسم له، عن نافع، عن أبي نعيم. وأما يزيد فضيف.

2- Hâfız İbn Abdilber en-Nemerî der ki: Bu anlamda hasen bir hadis de rivayet edilmiştir, bu hadisi bize Halef b. Kâsım haber verdi, şöyle dedi: Bize **Saîd İbnü's-Seken** ve Muhammed b. İbrahim b. İshak b. Mihrân es-Serrâc tahdîs ettiler, dediler ki: Bize Ali b. Ahmed b. Süleyman el-Bezzâr tahdîs etti, dedi ki: Bize Ahmed b. Saîd el-Hemdânî tahdîs etti, şöyle dedi: Bize Asbağ b. el-Ferac tahdîs etti, dedi ki: Bize Abdurrahman b. Kâsım tahdîs etti, şöyle dedi: Bana Nâfi' b. Ebî Nuaym ve Yezîd b. Abdûlmelik b. el-Mugîre, Saîd b. Ebî Saîd'den, o da Ebû Hüreyre'den (r.a) rivayet ederek tahdîs etti ki, Rasûlül-lah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Bir örtü bulunmadan avret yerine eliyle dokunan kimsenin abdest alması gerekir."*

İbnü's-Seken, hadisi naklettikten sonra şöyle demiştir: Bu hadis, İbnü'l-Kâsım'ın onu Nâfi' > Ebû Nuaym tarikiyle rivayet etmiş olmasından dolayı bu konuda rivayet edilenlerin en sahihidir. Ancak senedde bulunan Yezîd b. Abdûlmelik isimli râvi zayıftır.¹³⁵

3- قال ابن القطان الفاسي: ذكر أبو علي بن السكن في سننه هكذا: حدثنا سعيد بن عبد العزيز الحلي، حدثنا أبو تقي هشام بن عبد الملك، حدثنا بقية، عن الوليد بن كامل، أنبأني المهلب بن حجر البهراني، عن ضبيعة بنت المقدام بن معدي، عن أبيها قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إذا صلى أحدكم إلى عمود، أو سرية، أو شيء، فلا يجعله نصب عينيه، وليجعل على حاجبه الأيسر."

قال ابن السكن: ذكر هذا الحديث أبو داود، وأبو عبد الرحمن - يعني النسائي -.

3- İbnü'l-Kattân el-Fâsî der ki: **Ebû Ali İbnü's-Seken es-Sünen** adlı eserinde şöyle zikretti: Bize Saîd b. Abdülazîz el-Halebî tahdîs etti, dedi ki: Bize Ebû Takî Hişâm b. Abdûlmelik tahdîs etti, şöyle dedi: Bize Bakıyye, el-Velîd b. Kâmil'den tahdîs etti, dedi ki: Bana el-Mühelleb b. Hucr el-Behrânî, Dubey'a bint el-Mikdâm b. Ma'dî'den, o da babasından rivayet ederek haber verdi ki, baba Mikdâm şöyle demiştir: Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *"Biriniz bir sütuna, bir direğe veya benzer bir şeye karşı namaz kılarca, o şeyi iki gözünün tam karşısına almasın. Sol kaşı tarafına gelecek şekilde namaza dursun."*

İbnü's-Seken hadisi naklettikten sonra şöyle demiştir: Bu hadisi Ebû Dâvûd ve Ebû Abdurrahman en-Nesâî zikretmişlerdir.¹³⁶

4- قال الحافظ ابن عبد البر النمري: أخبرنا خلف بن قاسم قال: حدثنا ابن السكن قال: حدثنا يحيى بن محمد بن صاعد قال: حدثنا حفص بن عمرو الرقاشي قال: حدثنا أبو زياد سهل بن زياد الطحان، عن سليمان التيمي، عن أنس بن مالك، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "إذا نودي بالأذان فتحت أبواب السماء، واستجيب الدعاء."

4- Hâfız İbn Abdilber en-Nemerî der ki: Bize Halef b. Kâsım haber verdi, şöyle dedi: Bize **İbnü's-Seken** tahdîs etti, dedi ki: Bize Yahya b. Muhammed b. Sâ'id tahdîs etti, şöyle dedi: Bize Hafs b. Amr er-Rakkâşî tahdîs etti, dedi ki:

¹³⁵ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/40.

¹³⁶ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 3/352.

Bize Ebû Ziyâd Sehl b. Ziyâd et-Tahhân, Süleyman et-Teymî'den, o Enes b. Mâlik'ten, o da Nebî'den (s.a.v.) rivayet ederek tahdîs etti, Efendimiz şöyle buyurmuştur: “*Ezan okunurken semânın kapıları açılır ve dualar kabul olunur.*”¹³⁷

5- قال الحافظ ابن عبد البر النمري: حدثنا خلف بن القاسم قال: حدثنا سعيد بن السكن قال: حدثنا يحيى بن محمد بن صاعد قال: حدثنا حسين بن سلمة بن أبي كبشة بالبصرة قال: حدثنا عبد الرحمن بن مهدي قال: حدثنا مالك، عن الزهري، عن السائب بن يزيد، أن النبي أخذ الجزية من مجوس هجر. قال ابن عبد البر: هكذا حدثنا به خلف، وكتبته من كتابه.

5- Hâfız İbn Abdilber en-Nemerî der ki: Bize Halef b. Kâsım tahdîs etti, şöyle dedi: Bize **İbnü's-Seken** tahdîs etti, dedi ki: Bize Yahya b. Muhammed b. Sâ'id tahdîs etti, şöyle dedi: Bize Hüseyin b. Seleme b. Ebî Kebşe Basra'da tahdîs etti, dedi ki: Bize Abdurrahman b. Mehdi tahdîs etti, şöyle dedi: Bize Mâlik, Zührî'den, o da es-Sâib b. Yezîd'den rivayet ederek tahdîs etti ki Efendimiz (s.a.v.) Hecer bölgesi Mecûsîlerinden cizye almıştır.

İbn Abdilber hadisi rivayet ettikten sonra dedi ki: Bu hadisi Halef b. Kâsım bize bu şekilde tahdîs etti ve ben hadisi onun nüshasından yazdım.¹³⁸

Çoğaltılması mümkün olan bu isnadlı rivayetler özellikle İbn Abdilber'in *et-Temhîd*'inde, Ebû Alî el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel*'inde, İbn Beşkuvâl el-Kurtubî'ni *Gavâmidu'l-esmâi'l-mübheme*'sinde ve İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*'ında çokça yer almaktadır.

4.8. Eserin Günümüze İntikali

İbnü's-Seken *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'yı vefatından yaklaşık on yıl kadar önce ikmal etmiş, talebeleri bunu kendisinden semâ' yoluyla almış ve eser onlar yoluyla sonraki dönemlere intikal etmiştir. Hicrî V(XI). ve VI(XII). asırlarda birçok âlimin gördüğü ve eserlerinde kaynak olarak kullandığı *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'nın, daha önce de belirtildiği üzere 600(1203) yılı civarında nüshaları çok azalmış, ilerleyen süreçte de tamamen kaybolmuştur. Bu tarihten sonra eserden nakilde bulunanlar V.(XI) ve VI(XII). asırda kaleme alınan eserleri kaynak olarak kullanmışlardır. Böyle olduğu halde günümüzde bazı çalışmalarda ve sosyal medya platformlarında eserin yazma nüshalarının sonraki asırlara ve günümüze ulaştığından bahsedilmekte, ancak bugüne kadar bunu kanıtlayacak kesin bilgi ortaya koyan bir kimse bulunmamaktadır.

Tirmizî şârihi el-Mübârekfûrî (ö. 1353/1935) *Tuhfetü'l-ahvezî* isimli eserinin mukaddimesinde açtığı “كتب الحديث القلمية النادرة و بيان امكنة وجودها” = Nadir yazma hadis eserleri ve bulundukları yerlerin beyanı” isimli bir başlık altında sahih hadisleri derlemek amacıyla kaleme alınan eserleri tanıtırken *es-Sahîhu'l-müntekâ* adıyla *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'dan da bahsetmiş ve Almanya'da

¹³⁷ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 13/312.

¹³⁸ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 7/439-440.

Hizânetü'l-Kütübî'l-Cermenîyye'de Celâleddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) hattıyla yazma tam bir nüshası bulunduğunu belirtmiş,¹³⁹ ancak kendisinden sonra eserin bu yazmasını gördüğünü söyleyen olmamıştır. Yine Almanya – Leibzig'de Carl Marx kütüphanesinde [4 (4)]numarada kayıtlı *Sahîhu'l-müntekâ* ve [10 (71)] numarada kayıtlı *es-Sihâhu'l-me'sûra* isimli, İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'sına ait iki yazma bulunduğundan bahsedilmektedir.¹⁴⁰ Kütüphane kaydı verilen bu yazmalara ulaşıldığı veya görüldüğüne dair de bugüne kadar bir bilgi ile karşılaşılmamıştır.

Fuat Sezgin (ö. 2018), yazma eserleri ve bulundukları kütüphaneleri gösterdiği eseri *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*'de İbnü's-Seken'den bahsederken ondan rivayet edilen hadislerden iki varaklık bir yazmanın Topkapı Sarayı – Üçüncü Ahmed Kütüphanesi (nr. 624, vr. 28^b-29^a) kaydıyla günümüze ulaştığından bahsetmiş,¹⁴¹ ancak yazma üzerinde yaptığımız tetkikten İbnü's-Seken'e ait olmadığı anlaşılmış, muhtevasında da ondan intikal eden hadis bulunmadığı görülmüştür. Böyle olduğu halde günümüzde gerek fihristlerde ve gerekse ansiklopedik eserlerde bu bilgiler tekrarlanmakta ve *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'nın veya bir kısmının günümüze ulaştığından söz edilmektedir. Doğru olmayan bu bilgilerin, günümüzde kaleme alınan Farsça, Arapça ve Türkçe İslam Ansiklopedilerinin "İbnü's-Seken" maddelerinde tekrarlandığı görülmektedir.¹⁴²

Yine İran kütüphanelerinde bulunan yazmaları tanıtmak amacıyla Mustafa Dirâyetî tarafından kaleme alınan *Fihristgân nüshaha-yihattî İrân* isimli hacimli fihristte İran/Meşhed'de (İlâhiyat, 19268) kayıt numaralı yazmanın İbnü's-Seken'e ait *es-Sihâhu'l-me'sûra* isimli eser olduğu kaydedilmiş, hatta eserin içeriği hakkında fikir vermek üzere kitab (bölüm) ve bab (konu) başlıklarının bir kısmı zikredilmiştir.¹⁴³ Ancak içerikten anlaşıldığına göre yazma, İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'sının ulaşan bilgilerden hareketle bilinen içeriğiyle örtüşmemekte, sünen eser türünü aşan başlıklar içermekte, hadislerin de sahih ve hasen şeklinde bir tasnife tabi tutulduğu görülmektedir. Nitekim kitab (bölüm) ve bab (konu) başlıklarından hareketle yaptığımız karşılaştırma, yazmanın Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-sünne*'sine ait olduğu anlaşılmıştır.

139 Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî*, 1/329-330.

140 el-Mecmau'l-Melikî li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, *el-Fihristü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabî el-İslâmî el-mahtût : el-Hadisü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmühu ve ricâlühü* (Ürdün: Muessesetü Âli'l-Beyt, 1991), 2/1047.

141 Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/378-379.

142 Heyet, "İbn Seken", 3/694-695; Hâdimî, "İbnü's-Seken", 13/55-56; Polat, "İbnü's-Seken", 21/202-203.

143 Mustafa Dirâyetî, *Fihristgân nüshaha-yı hattî İrân (F-N-H)* (Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitab-hane-i Millî-yi Cumhurî-yi İrân, 1391/2013), 21/435.

Sonuç

Hicrî IV(X). asrın ilk yarısında yaşamış önemli muhaddislerden biri olan İbnü's-Seken, genç yaşından itibaren hadisle meşgul olmaya başlamış, yaşadığı dönemde İslâm coğrafyasının Ceyhun ve Nil nehirleri arasındaki bölgelerin önemli merkezlerini dolaşmış, buralarda bir kısmı meşhur kırkın üzerinde hocadan ilim tahsil etmiş, uzun rihleleri sebebiyle döneminde ve sonrasında adı en uzun rihle yapanlar arasında zikredilir olmuştur.

İbnü's-Seken, Buhârî ve Müslim'den etkilenecek IV(X). asrın ilk yarısında sahih hadis derleme düşüncesi ile hareket eden ve eser yazan İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme, Ebû Avâne, Kâsım b. Asbağ ve İbn Hibbân gibi muhaddisler kategorisinde değerlendirilecek bir âlimdir.

En önemli eseri *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'dır. O bu eserini oluştururken iki tür kaynaktan yararlanmış. Bunlardan biri İslâm'ın temel kaynakları olduğunu belirttiği Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leridir. Eserini telif ederken bunları esas almış ve bunlarda bulunan ahkâm konulu hadisleri tekrarlarını hazfetmek suretiyle derleyerek oluşturmuştur. İkinci tür kaynağı ise özel isnadlarla kendisine ulaşan hadislerden seçip eserine aldıklarıdır. Eser günümüze ulaşmadığı için ihtiva ettiği hadis sayısını tespit etme ve kesin rakamdan bahsetme imkânı bulunmamaktadır.

İbnü's-Seken, hicrî VIII(XIV). asır âlimlerinden İbnü'l-Mülakkın tarafından hadis tashihi konusunda mütesahil davranan bir kişi olarak nitelendirilmiş, ondan yaptığı nakiller esnasında bunu açıkça belirtmiş, ancak yapılan tetkikler tesâhül görüşünün gerçeğe uymadığını ortaya koymuştur. Yine *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'nın hadis tarihinde isnadı mahzûf ilk eser olduğuna dair kaynaklarda nakledilen ve günümüzde İslâm dünyasında ve ülkemizde tekrar edilen bilginin doğru olmadığı anlaşılmıştır.

Özellikle günümüzde kaleme alınan bazı çalışmalarda İbnü's-Seken'in *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* ve *el-Hurûf fî esmâi's-sahâbe* isimli eserlerinin yazma nüshalarının sonraki asırlara ve günümüze ulaştığından bahsedilmekte, ancak bugüne kadar bunu kanıtlayacak kesin bilgi ortaya koyan bir kimse bulunmamaktadır. Almanya'da *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'nın yazma nüshası bulunduğu dair bilgiler araştırılmış, böyle bir yazmanın varlığı kanıtlanamamıştır. İstanbul Topkapı Sarayı – Üçüncü Ahmed Kütüphanesi'nde İbnü's-Seken'e ait hadis ihtiva ettiği belirtilen yazma ile ilgili yerinde yaptığımız araştırmada bilginin doğru olmadığı, yazmanın İbnü's-Seken'le alâkasının bulunmadığı görülmüştür. İran/Meşhed'de bulunan ve *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra*'ya ait olduğu belirtilen yazmanın ise Ferrâ' el-Begavî'ye ait *Mesâbîhu's-sünne*'nin bir yazması olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Ebû'l-Münzir Hâlid b. İbrâhim el-Mısırî. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1420/1999.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Çakan, İsmail Lütî. *Hadis Edebiyatı – Çeşitleri – Özellikleri – Faydalanma Usulleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Dirâyetî, Mustafa. *Fihristgân nüshaha-yı hattî İrân (F-N-H)*. 45 Cilt. Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitabhane-i Millî-yi Cumhurî-yi İrân, 1391/2013.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahih/Kitaplar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/525-526. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. "Ziyâeddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-muhtâra İsimli Eseri". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 10/1 (2012), 59-98.
- Ferrâ' el-Begavî, Ruknüddîn Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Mesâbihu's-sünne*. nşr. Yusuf Abdurrahmân el-Mar'aşlı vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Gassânî, Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed. *Takyidü'l-mühmel ve temyizü'l-müşkil*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl. 2 Cilt. Fas: Vezâratü'l-Evkâf ve Ş-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1418/1997.
- Hâdimî, Nureddîn Muhtâr. "İbnü's-Seken". *Mevsûatü a'lâmi'l-ulemâi ve'l-üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn*. 13/55-56. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1427/2007.
- Hâzimî, Hüseyin b. Muhsin. "Dirâsetü kitâbi Ma'rîfetü's-sahâbe li-İbni's-Seken". *Mecelletü'd-Dirâsât el-Arabiyye*. 36/5 (2017), 2481-2498.
- Heyet. "İbn Seken". *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî*. 3/694-695. Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî, 1990.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstîâb fî ma'rîfeti'l-ashâb*. nşr. Âdil Mürşid. Amman: Dâru'l-A'lâm, 1423/2002.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilber en-Nemerî. *et-Temhîd li-mâ fî'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkan, 1439/2017.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetüllah ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî. *Gavâmidü'l-esmâi'l-müb-heme*. nşr. İzzüddîn Ali es-Seyyid vd. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfrehes: Tecridü esânîdi'l-kütübî'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*. nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fehrese*. nşr. Franciscus Cordera. Kahire: Müessesetü'l-Hancî, 1382/1963.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî. *el-Muhallâ*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 11 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Müniriyye, 1347-1352.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî. *Tehzîbü's-Sünen*. nşr. İsmail b. Gâzî Merhaba. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1428/2007.
- İbn Tagrıberdî, Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. Tagrıberdî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1348-1392/1929-1972.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Belensî. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1410/1989.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdüllhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*. nşr. Abdülkâdir el-Arnâvut – Muhammed el-Arnâvut. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989.
- İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Kattân el-Fâsî. *Be'yânü'l-vehm ve'l-ihâm el-vâkı'ayni fî Kitâbi'l-Ahkâm*. thk. Hüseyin Âyet Saîd. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-kebîr*. thk. Mustafa Ebü'l-Gayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Tuhfetü'l-muhtâc ilâ edil-leti'l-Minhâc*. nşr. Abdullah b. Se'âf el-Lihyânî. 2 Cilt. Mekke: Dâru Hırâ', 1406.
- İsmâil Paşa, el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müllifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerafettin Yaltkaya – Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrafe*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbnü'l-Harrât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mecmau'l-Melikî li-Buhûsî'l-Hadâratî'l-İslâmiyye. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabî el-İslâmî el-mahtût : el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmühu ve ricâlûhu*. 3 Cilt. Ürdün: Muessesetü Âli'l-Beyt, 1991.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1402-1413/1982-1992.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn el-Bekcerî. *Şerhu Sünen-i İbn-i Mâce*. nşr. Kâmil Uveyda. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahmân. *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Abdurrahmân Muhammed Osman. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Polat, Salahattin. "İbnü's-Seken". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/202-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Reşidüddîn el-Attâr, Ebü'l-Hüseyin Yahya b. Ali el-Attâr el-Kureşî. *Gururu'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni mâ vekaa fî Sahîh-i Müslim mine'l-ehâdisi'l-maktûa*. thk. Muhammed Hurşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.

- Reşidüddîn el-Attâr, Ebü'l-Hüseyn Yahya b. Ali el-Attâr el-Kureşî. *Nüzhetü'n-nâzır fî zikri men haddese an Ebî'l-Kâsım el-Begavî mine'l-huffâz ve'l-ekâbir*. thk. Meş'al el-Matîrî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- Rişvân, Mustafa Ebû Zeyd Mahmûd. "el-İmâm el-hâfız Ebû Ali İbnü's-Seken ve cühûduhu fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye". *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*. 45/1 (2017), 267-300.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd. 8 Cilt. Riyad: 1403-1410/1983-1989.
- Sübki, Takıyyüddîn Ali b. Abdülkâfi. *Şifâü's-sikâm fî ziyâratı hayri'l-enâm*. Beyrut: Lecnetü't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cem'u'l-cevâmi'*. nşr. Muhtâr İbrahim el-Hâic. 25 Cilt. Kahire: Dâru's-Saâde li't-Tibâ'a, 1426/2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Husnü'l-muhâdara fî ahhâri Mısır ve'l-Kâhira*. nşr. Halîl el-Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. nşr. Heyet. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Şâkir, Mahmûd Abdülmün'im. *İbn Hacer el-Askalânî musannefâtühu ve dirâsetün fî men-hecihi ve mevâridihi fî kitâbihi el-İsâbe*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Şâyî', Abdülaziz b. Abdulah b. Muhammed. *el-Hâfız İbnü's-Seken ve kitâbuhu "es-Sünen" el-müsemma "es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra"*. Tunus: ed-Dâru'l-Mâlikiyye, 1437/2016.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fî haberi men gaber*. nşr. Muhammed b. Saîd Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1410/1990.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm: sene 351-380*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf. *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-Hidâye*. nşr. Muhammed b. Yusuf el-Bennûrî. 4 Cilt. Cidde: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.



**Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir
Muhaddis: İbnü's-Seken ve *es-Sünenü's-sihâh
el-me'sûra* Adlı Eseri**

Mehmet Efendioğlu

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Hadis Ana Bilim Dalı

efendioğlu1@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9278-2596>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir Muhaddis: İbnü's-Seken ve *es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra* Adlı Eseri” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Klasik Arap Şiirinde Özhiciv ve Kendini Hicveden Şairler
Self-Satire and Self-Satirizing Poets in Classical Arabic Poetry

Mehmet Şirin Aladağ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve
Belağatı Ana Bilim Dalı – Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and Rhetoric.
msirinaladag@yyu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1549-2223>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 04/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Aladağ, Mehmet Şirin. "Klasik Arap Şiirinde Özhiciv ve Kendini Hicveden Şairler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 623-650.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.1527982>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Arap şiirinde özhiciv kültürünü yansıtan örneklerin analiz edildiği bu çalışmada, klasik Arap şiirinde özhiciv olgusu şiirin aykırı bir teması perspektifinden incelenmiştir. Câhiliye sonrası Arap toplumunda devletleşmeyle birlikte kabile birliğine dayalı sistemin nispeten yerini bireyselliğe bırakması ve bireyin kabile taassubundan bağımsızlaşması, hiciv anlayışında bazı dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Böylece korkutmak, azarlamak ve itibarsızlaştırmak gibi hicivde aranan ve onu etkili kılan pek çok özellik işlevini yitirerek yerini eğlendirme ve güldürmeye bırakmıştır. Bu çerçevede özhiciv gibi ilginç bir tür ortaya çıkmış ve bu türde nitelikli örnekler sergilenmiştir. Arap edebiyatının farklı dönemlerinde kendini hicvetmeye dair örneklerin izini süren bu çalışmada, ilgili malzemenin analizi yoluyla bu olgunun öncüleri, arka planındaki etkenler ve kullanıldığı bağlamlar tespit edilip ortaya konulması amaçlanmıştır. Arap dili ve belagati sahasında hiciv konusunu işleyen çeşitli düzeylerde akademik çalışmalar mevcuttur. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde klasik Arap edebiyatında kendini hicveden şairleri doğrudan konu edinen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Böylesine özgün bir tema üzerinde, Arap edebiyatının farklı dönemlerini kapsayacak şekilde derinlemesine ve ayrıntılı müstakil çalışmaların eksikliği, bu konunun ele alınmasını zorunlu kılan ana etkenlerden birisi olmuştur. Müstesna bir tema hüviyetini arz eden özhicve dair verilerin klasik edebî kaynaklarda dağınık olarak yer alması ya da yeterince ele alınmamış olması, bu olgunun Arap şiirinin kültürel sistemine aykırılığıyla birlikte, üzerinde düşünülmesi gereken önemli konular arasındadır. Bu çerçevede önce özhiciv ve ilintili kavramlar üzerinde durularak aralarındaki fark ortaya konulmaya çalışılmış, ardından özhicvin tarihçesi ve klasik Arap şiirindeki yeri ele alınmıştır. Son olarak doğrudan ve dolaylı olarak kendini hicvederek nadide örnekler sergileyen ve özhiciv geleneğinin gelişmesinde rol oynayan bazı şairler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Özhiciv, Klasik Arap Edebiyatı, Şiir, Hiciv, Kendini Hicveden Şairler.

Abstract

The phenomenon of self-satire, one type of satire in Arabic literature, was examined thematically in the present study, where the examples reflecting the culture of self-satire in Arabic poetry and giving clues about the individual and social life of the period were analyzed. After Jahiliyyah, the system based on tribe unity was disintegrated and left its place to individualism together with state formation in Arabic communities. Individuals freed themselves from the vortex of tribal fanaticism and became free, bringing about some transformations in the understanding of satire. Thus, many of the features sought in satire, such as frightening, scolding, and discrediting, making it effective and powerful in society, lost their effect and were replaced by entertainment and humor. In this context, an interesting type of satire, such as pure satire, emerged, and became a practiced style over time, and qualified and rare examples were exhibited in this field. On the other hand, the concepts of self-satire, criticism and humor are different and develop on separate grounds although they are conceptually similar.

This study, which traces examples of self-satirization in different periods of Arabic literature, aims to identify and present the precursors of this phenomenon, the factors in its background, and the contexts in which it was used through the analysis of the relevant material. In classical Arabic poetry, poets who directly or indirectly criticize themselves are discussed in chronological order, where everyday examples that do not include self-satirization as an external theme are collected and analyzed. It is noteworthy that these poets were mostly witty, sarcastic and sharp-tongued, of slave origin, black, and had obvious physical defects. It was also seen that these were poets who went to such extremes in satire that they would satirize their closest relatives, especially their mothers and fathers, and anyone who did them any good. Among these, al-Hutay'e, who is the most talked about, pioneered the establishment and maturation of pure satire in Arabic literature during his time, making the poet an indisputable representative of this style. However, when it comes to poets satirizing themselves, this article, due to its format volume limitations, tried to keep limited with some of the poetry examples we have identified and present the subject in a more concrete way. Poems written in this context are considered one of the most effective types of satire. Many of them, if directed at others, would create permanent hatred and anger in their addressees and even cause major crises. On the other hand, these examples attract

attention with their aesthetic and unique narratives, as well as their humorous and entertaining aspects going beyond satire in terms of their effects on the addressees.

There are academic studies of various levels dealing with satire in a general sense in the field of Arabic language and rhetoric. However, as far as we can determine, no independent study has been found that directly addresses the self-satirizing poets in classical Arabic literature in our country. That no independent study is available reveals that there is a need for comprehensive studies to fill the gap in the field. It should also be noted that the theme of satire in Arabic literature constitutes a wide area of interest, and various studies have been conducted on the subject in the context of the classical period. However, the lack of in-depth and detailed, independent studies covering different periods of Arabic literature on a unique theme such as self-satire was one of the main factors that necessitated the consideration of this subject. That the data on the phenomenon of self-satire, which presents an exceptional theme, is scattered in classical literary sources or is not addressed sufficiently, along with the fact that this phenomenon is contrary to the cultural system of Arabic poetry are among the critical issues that need to be considered. In the analysis of the material of this study, it was understood that self-satirization is not a theme compatible with human nature and does not always show the same development. As a result of the research, it was understood that self-satirizing poets sometimes practiced self-satire as an art and sometimes to gain material achievements and to make people laugh and entertain. The phenomenon of self-satire, having examples from various periods, was not limited to the poets who practiced this phenomenon, but also attracted the attention of the caliphs and administrators living in the relevant periods. It was concluded that the poets who satirized themselves mostly criticized their physical flaws and that the majority of these poets lived in the Abbasid period, when the culture of humor was widespread and class diversity was evident.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Self-Satire, Classical Arabic Literature, Poetry, Satire, Poets Who Satire Themselves.

Giriş

Klasik Arap şiirinde özhiciv, Arap edebiyatının en ilginç temaları arasında yer almaktadır. Bu tema Arap edebiyatında bilhassa Abbâsîler döneminde genellikle köle kökenli şairlerin dili üzerinde başkalarına yönelik hicivden ayrı bir tarz olarak gelişim göstermiştir. Bununla birlikte özhiciv, kökleri Câhiliye dönemi şairlerine kadar uzanan bir uygulamadır. Bunlar arasında adından en çok söz ettiren muhadram şair el-Hutay'e'nin, döneminde özhicvin Arap edebiyatında yer bulmasına ve olgunlaşmasına öncülük etmesi, şairi adeta bu tarzın tartışılmaz bir temsilcisi haline getirmiştir. Arap edebiyatında hicvin ahlâkî ve siyasî türleri dikkate alındığında, onun sosyal fonksiyon ve boyutundan bahsedilebilir. Ancak, Câhiliye ve Sadru'l-İslâm dönemlerindeki kabile ve toplum hicvi istisna kabul edilirse, şiirin diğer temalarında olduğu gibi, sosyal karakterini yitirdiği için özhiciv, doğrudan gerçek kişilerin yerilmesine dayanan şahsî hiciv formatında olup herhangi içtimaî bir işlevi söz konusu değildir. Çünkü hicivde amacın kimi zaman birey veya toplumdaki çarpıklıkları, ayıpları yermek suretiyle ıslah olsa da daha çok bedensel kusurlarının yerilmesine dayanan özhicvin böyle bir amacından bahsedilemez. Bu hiciv türü, nispeten yumuşak ve galiz küfürleri içeren ifadelerin yanı sıra her türlü müstehcenlik ve hakaretimiz mana ve lafızlarla örülü bir üslup üzerinden şekillenmiştir.

Kendini hicvetme özelinde Arap dünyasında yapılan çalışmalar, tespit edebildiğimiz kadarıyla İbrâhim b. Muhammed Ebânemî'nin "Hicâ'ü'z-zât

fi'l-'aşri'l-'Abbâsî: Dirâse fi'l-bevâ'is ve'd-delâlât" ve Nehle Hanûn Sâde el-Halfî'nin "Şi'ru hicâ'î'z-zât el-heccâûn 'inde'l-'Arab inmûzecen" başlıklı makalelerinden ibarettir. Çalışmasını Abbâsî dönemiyle sınırlandıran ilk yazar, Arap edebiyatında kendini hicveden şairleri konu etmemiştir. Birey ve toplumu yönlendirmede ciddi etkileri olan hicvin zamanla nasıl gücünün zayıflayıp eğlendirici ve hezlî/alaycı bir boyuta evrildiğini konu edinen yazar, kullandığı başlıklarda İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî'den (öl. 320/932) esinlenmiştir. Bu doğrultuda çalışmasını, kişinin hiciv isteğinde bulunması, şairin kendini hor görerek küçümsemesi ve kendini hicvetmesi şeklinde başlıklara ayıran yazar ilk iki başlığın altında verdiği örnek ve bilgileri, üçüncü başlıkta ele aldığı "kendini hicvetme" olgusuna götüren birer aşama/eşik olarak görmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde bu türün doğmasındaki etkenleri daha çok maddiyata dayandırarak ele almıştır. Konuyu bu şekilde sınırlandıran söz konusu araştırmanın meseleyi bilhassa kendini hicveden şairler bakımından yansıtmadığı ve bu yönüyle yetersiz kaldığı açıktır. İkinci yazar ise, birkaç şair üzerinden verdiği bazı örnekler istisna tutulursa, konuyu daha çok dinî ve psikolojik boyutuyla ele almıştır. Adı geçen araştırmaların konuyu yeterince kapsayıcı şekilde tahlil etmemiş olmaları bu çalışmanın alandaki boşluğu dolduracağı ve konuyla ilgili yeni araştırmalara zemin hazırlayacağı kanaatini doğurmuştur.

Bu çalışmada, sıra dışı bir tema olması hasebiyle özhiçiv olgusunun ve onun klasik Arap şiirindeki yerinin örnekler üzerinden incelenmesi hedeflenmektedir. Araştırmanın temel kaynağı, edebiyat, tarih ve biyografi kaynaklarının yanı sıra özhiçiv şairlerinin kendi divanlarıdır. Bu bağlamda, çalışma kapsamında özhiçivde fiziksel kusurların daha belirgin olduğu şeklindeki ileri sürülen kimi savların desteklenmesi ve somutlaştırılması adına, özhiçivle ilgili seçilen bazı şiir örneklerinin tercümesi verilecektir. Çalışmada şairlere dair malumat verilirken kronolojik sıraya dikkat edilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar konu gereği klasik kaynaklar yoğunluktaysa da modern akademik çalışmalara da başvurulmuştur.

1. Hiciv Terminolojisi ve Özhiçiv Temelinde Kullanılan Kavramlar

Etimolojik olarak هَجَا يَهْجُو (hecâ yehcû) fiilinin masdarı olan هَجْوٌ (hecv) veya هِجَاءٌ (hicâ') kelimeleri sözlükte "harfleri heceleyerek okumak, şiir yoluyla sövüp saymak, kişinin veya toplumun ayıplarını ortaya dökmek, yermek, yemek yemek, açlık yatışmak, bir kişi veya nesne ile aynı/benzer olmak ve ölçüsünde olmak" gibi anlamlara gelmektedir.¹ Arap şiirinin ana temalarından

1 Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn müratteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), "hcv", 4/296; Ebü'l-Kâsım İsmâ'il es-Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luḡa*, thk. Muhammed Hasan Âlû Yâsîn (Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1994), "hcv", 4/22.

biri olan ve lirik edebiyatın türlerinden öfke duygusunu, küçümsemeyi tasvir eden hicâ', terim olarak "şairin, hasmını fiziksel ve mânevî ayıp ve kusurlarını teşhir ederek kötölemesi" şeklinde tanımlanmaktadır.²

Klasik Arap edebiyatında hicvin bu türü için kullanılan özel bir terim olmamakla birlikte modern dönemde genellikle *hicâ'u'z-zât* ifadesi kullanılmaktadır. Klasik kaynaklarda kendini hicvetmekle ilgili kullanılan ifadeler incelendiğinde bunların daha çok mâzî, muzârî, ism-i fâil ve masdar şeklinde yer aldığı görülmektedir. Bu ifade Ahnef el-Ukberî'ye (öl. 385/995) ait şu beyitte mâzî formunda gelmiştir:

وَإِنِّي لَأَعْرِى بِأَهْجَاءِ نَزْمِي فَإِنْ ضَاقَ بِي خُلُقٌ هَجَوْتُ بِهِ نَفْسِيَا

*Şüphesiz hicve tutkunum usandığımda, onunla kendimi hicvederim, hicvedeceğim birini bulamadığımda.*³

Bu beyitte şair, sıkıntı ya da iç daralması hissettiğinde, hicvi kullanarak rahatlama yoluna gittiğini belirtmektedir. Bu da hiciv sanatını içsel bir sıkıntıyı dışa vurma ya da bir şekilde psikolojik rahatlamayı sağlama aracı olarak göstermektedir. Şair burada bir tür dışavurum biçimi olarak gördüğü hicvin sadece başkalarına değil, bazen kendisine de yöneldiğini ifade etmektedir.

Bir defasında Hüseyin b. İshak et-Tenûhî bir topluluk tarafından hicvedilir. Bu hicivler Ebü't-Ṭayyib el-Mütenebbî'ye (öl. 354/965) haset besleyenler tarafından, söylemediği halde haksız yere ona isnat edilir. Hicivleri duyan İbn İshak et-Tenûhî, Mütenebbî'ye azar ve sitem dolu bir mektup yollar. Mütenebbî mektubu aldığı anda, İbn İshak et-Tenûhî'ye onun hakkında hiciv içeren herhangi bir şiir söylemediğini, bunu yapanın da aralarını bozmak isteyen bir hasetçi olduğunu bildiren özür ve medih içerikli bir kaside yazar. Şair burada yer verilen ikinci beyitte özhicivle ilgili kavramı ism-i fâil formunda kullanmıştır:

أَنْطَقُ فَبِكَ هُجْرًا بَعْدَ عِلْمِي بِأَنَّكَ خَيْرٌ مِنْ تَحْتَ السَّمَاءِ
وَهَاجِي نَفْسِي مَنْ لَمْ يُخَيَّرْ كَلَامِي مِنْ كَلَامِهِمُ الْهَرَاءِ

Hakkında nasıl kötü konuşabilirim? Bildiğim halde gökyüzü altındakilerin en hayırlısı sen olduğunu.

*Kendini hicvedendir, (değerli) sözlerim ile onların lafûgüzaflarını ayırt etmeyip birbirine karıştıran.*⁴

Abbâsî dönemi Arap şiirinin önemli temsilcilerinden Mütenebbî, yukarıdaki dizelerin sonuncusunda, anlamlı ve değerli sözleri ile hasetçilerin boş ve

2 Gazi Tuleyhât - İrfân el-Eşkar, *el-Edebu'l-câhili* (Humus: Dâru'l-İrşâd, 1992), 179.

3 Ahnef el-Ukberî, *Divânü'l-Ahnef el-'Ukberî*, thk. el-Hasen b. Şihâb - Sultân b. Sa'd es-Sultân (b.y.: Dâru Sâdır, 1999), 53.

4 Ebü't-Ṭayyib Ahmed b. el-Hüseyin el-Mütenebbî, *Divânü Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî bi şerhi Ebi'l-bekâ el-'Ukberî*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 1/127, 128.

anlamsız sözlerini ayırt edemeyen kişinin, dolaylı bir şekilde kendini hicvettiğini belirtmiştir. Çünkü bu kişi cehaleti nedeniyle söz konusu önemli ayrımı yapamamış ve yerilmesi gereken cahilliğini bir nevi açığa vurmuştur.

Literatür taraması yapıldığında özhicvi (*hicâ'u'n-nefs*) bir kavram olarak ilk kullananın İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî'nin olduğu anlaşılmaktadır. O, bu noktada sadece özhiciv kavramına değinmekle kalmayıp aynı zamanda dikkat çekici başka bir ıstılah olan ve başkasından hicvedilmeyi istemek anlamındaki *istida'ü'l-hicâ*'ya da yer vermektedir.⁵ Beyhakî bu iki kavramı bir arada kullanmaktadır. İbn Reşîk el-Kayrevânî (öl. 456/1064) her ne kadar kendini hicvetmeye dair ayrı bir başlık açmamış olsa da *بَابُ مَا أَشْكَلَ مِنَ الْمَذْحِ وَالْهَجَاءِ* "övgü ve hicvin karıştırıldığı bölüm" adı altında yer verdiği kimi örneklerin kendini hicvetmekle karıştırılan medih örneklerinin olduğunu belirtmekle dolaylı olarak bu konuya değinmiştir.⁶

İstida'ü'l-hicâ, özhiciv temelinde kullanılan ifadelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Çoğunlukla kendini hicveden şairler için kullanılan mübalağalı ism-i fâil formundaki *heccâ'* (ç. *heccâ'ûn*) kavramı da bu bağlamda kullanılmıştır. *Heccâ'* lakabı kendini hicveden şairler başta olmak üzere hicivde sınır tanımayan ve ailesinin tüm bireylerini hatta kendisine iyiliği dokunan herkesi hicvedecek kadar ileri giden ve hicivde yüksek performans gösteren şairleri karakterize eder. Bu lakabı taşıyanların çoğunluğu kendini de hicveden şairlerden oluşmaktadır.

Modern dönemde özhiciv için kullanılan *hicâ'u'z-zât* ifadesi yerine *hicâ'u'n-nefs* teriminin kullanılması, klasik kaynaklardaki kullanımlarla paralellik arz edeceğinden daha uygun olacağı kanaatine varılmıştır.

1.1. Hiciv, Mizah ve Eleştiri Kavramları Arasındaki Fark

İç içe geçen bu üç kavram genelde muhatapların hoşuna gitmeyen, alay, hakaret ya da küçümseme içeren bir özelliğe sahiptir. Bunlar, aralarındaki sıkı ilişkiye rağmen muhtelif kavramlar olarak görülmüş ve zamanla kendilerine özgü birer terminoloji üzerinden icra edilmiştir. Hiciv, mizah ve eleştiri malzemesini oluşturan örneklerin konu ve üslup açısından birbirine yakınlığı çoğu zaman birbirleriyle karıştırılmasına neden olmaktadır. Ancak ayırt edilmesi güç olsa da kaynaklar incelendiğinde bu kavramların birbirinden bağımsız kullanıldığı görülmektedir. Öncelikle bu üç kavram arasındaki farkı belirlemek için biraz detaylarından bahsetmek gerekmektedir. Hicvin etimolojik tahlilinin yapıldığı yukarıdaki paragraflarda da görüldüğü üzere bu kavram daha çok yermek, sövmek ve hakaret etmek bağlamında kullanılmaktadır.

5 İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1961), 1/244.

6 Ebû Ali el-Hasen İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fi mehâsini's-ş-î'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1981), 2/186-190.

Arapçada nakd ve tenkîd gibi terimlerle tabir edilen eleştiri, hicivden ayrı bir kavram olup, özellikle yozlaşan sosyal değerler ve bozulan ahlâkî normlar zemininde gelişme gösterir. Hicvin aksine eleştirinın kişinin doğru tutum sergilemesinde ve hatasını düzeltmesinde olumlu katkısı daha fazladır. Hicivde ağırlıklı olarak görülen sövgü şeklindeki hakaret ve maskaralık, eleştiride ister özeleştirisi isterse sosyal eleştiri olsun, pek bulunmaz. Bundan hareketle eleştirmen ve hicivci kavram ve kimlikleri de birbirinden farklıdır. Abbâsî döneminde hicvin çerçevesinin, toplumdaki tüm durumlara yönelik sarkastik eleştiriyi kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Özhiciv ile özeleştirisi arasındaki farkı gösteren örneklerden biri Ebü'l-Atâhiye'nin (öl. 210/826), dünya zevklerine dalması ve cehaletinden dolayı nefisini azarladığı şu beyitlerle başlayan özeleştirisi içerikli kasidesidir:

أَلَا مَنْ لِنَفْسِي فِي الْهَوَى قَدْ تَمَادَتْ إِذَا قُلْتُ قَدْ مَالَتْ عَنِ الْجَهْلِ عَادَتْ
وَحَسْبُ امْرِئٍ شَرًّا بِإِهْمَالِ نَفْسِهِ وَ إِمْكَانَهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ أَرَادَتْ

Dikkat! Arzularında ileri giden nefsimin imdadına kim yetiştircek! Tam da cehaletten döndü dediğimde tekrar ona geri dönüyor;

Kişinin nefisini ihmal etmesi ve her istediğini yapmasına imkân tanınması ona şer olarak yeter.⁷

Genelde hiciv ile aynı bağlamda işlenen; hatta çoğu kez aralarındaki farkın belirsizleştiği mizaha gelince bu kavram da hicivden farklı olup birey ve toplumun eğlence ihtiyacını karşılayan, kültürel ve sosyal yaşamı yansıtan mücün içerikli bir özelliğe sahiptir. Entelektüel ve sanatsal değeriyle dikkat çeken bu alan, genelde eğlendirme ve hoş vakit geçirme amaçlı, düşündürücü yönü bulunan espri yoğunluklu bir karaktere sahiptir. Genelde eğlendirici anekdotlardan teşekkül eden mizah olgusu özhiciv örneklerinde gözle görülür yoğunluktadır.

1.2. Hicvin Türleri

Birey, toplum ve devlet düzeylerinde varlığını sürdüren hiciv, klasik Arap şiirinde üslubu, unsurları ve etkenleri belirgin ve müstakil bir tema olarak işlenegelmiştir. Klasik Arap şiiri incelendiğinde hiciv temasının tüm sosyal tabakaları içine alacak kadar geniş bir yelpazede olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda hiciv mükteşebatı incelendiğinde, yakın-uzak, büyük-küçük, eş-dost ve hatta en yakın akrabaların bile hiciv şairlerinin dilinden kurtulamadığı görülmektedir. Bu durum sadece avam için değil; aynı zamanda halifeler başta olmak üzere yöneticiler ve devlet ricâli gibi üst tabakadan kesimler için de geçerlidir. Nitekim yönetici statüsünde yer alan birçok şahsiyetin hiciv şairlerinin kurbanı olduğuna dair çok sayıda rivayet ve veri bulunmaktadır.

7 Ebû İshâk İsmâil b. el-Kâsım b. Süveyd Ebü'l-'Atâhiye, *el-Envârü'z-zâhiye fî Dîvânî Ebi'l-'Atâhiye*, thk. Luvîs Şeyho (Beyrut: Matbaatü'l-âbâi'l-Yesüiyyîn, 1886), 50.

Kaynaklar bu konuda bize nicelik ve nitelik bakımından zengin materyal sunmaktadır.⁸ Arap ile Arap olmayanların mizah üslupları arasında bazı nüanslar vardır. Sözgelimi Batının mizah türlerinden komedi, kadim Arap edebiyatında yok iken; onun yerine farklı türleriyle hiciv sanatı yer almaktadır. Bu nedenle hiciv Araplar nezdinde önemli bir yer işgal etmektedir.

Kabile sistemine dayalı Câhiliye Arap toplumuna bakıldığında hicvin, şairlerin kabilelerini savunmak, hasım ve düşmanlarını yererek itibarsızlaştırmak için kullandıkları en etkili silah olduğu görülmektedir. İslam'la birlikte bu durum geçerliliğini tam olarak kaybetmese de hicve belli bazı sınırlamaların getirildiği de göze çarpmaktadır. Başka bir deyişle bireylerin haysiyetini, ırz ve namuslarını haksız yere hedef alan kişisel hiciv yasaklanmış, sadece dinî kavramlar üzerinden hicve tolerans gösterilip sınırlayıcı belli bazı formatlar çizilmiştir. Buna rağmen hiciv şiiri dinamikliğini korumuş ve varlığını devam ettirmiştir. Özellikle Emevîler döneminde baş gösteren siyasi çatışmalar, hiciv sanatının yeniden canlanmasına önemli ölçüde zemin hazırlamıştır. Şiirsel düello/atışmalar şeklinde tanımlanabilecek nakâid adındaki hiciv türünün bu dönemde ortaya çıkması, aynı şekilde bu dönem içerisinde kabile taassubunun bilhassa Arap milliyetçiliğinin gittikçe artması ve şairlerin muhataplarını yermek için ağır ve sert ifadelerle başvurmaları gibi pek çok etken, yasaklanan hiciv türlerinin tekrar gün yüzüne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde şairler hasımlarını hicvederken onları karikatürize etmek maksadıyla özellikle kabilelerinin kusurlarını ortaya dökmenin yanı sıra anne, kız kardeş ve eşler gibi en yakın aile fertleri üzerinden saldırıyı yeğlemişlerdir.⁹

Özetlemek gerekirse klasik Arap edebiyatı kaynaklarında hiciv sanatı kişisel, siyasi, sosyal ve dinî hiciv gibi muhtelif kategorilere ayrılmıştır.¹⁰ Şairin coşkun bir şekilde ifade ettiği şiir türlerinden biri olan, öfke, alay ve küçümseme duygusunu ifade eden hiciv sanatında, belli bir kişinin veya topluluğun ahlâkî ve fiziksel kusurlar üzerinden hedef alındığı hiciv şeklinde ikili bir taktime de gidilebilir. Bununla birlikte hicvi, sadece birey veya toplumun prestijini hedef alan sövme veya yerme sanatı olarak değil; aynı zamanda yermeyi gerektiren ahlâkî kusurlardan uzaklaşmayı ve onların zıtlarıyla bezenmeyi de teşvik eden eğitsel bir olgu olarak görmek gerekir.

Hicvedilmeyi gerektiren unsurların toplumdan topluma farklılık arz ettiği de unutulmamalıdır. Örneğin kız çocuğu, birçok toplumun aksine Araplarda kişinin değerini düşüren ve utanılacak bir ayıp olarak addedilmekteydi. Bu

8 Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü's-sânî* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1973), 428-442.

9 Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Bûlisiyye, ts.), 289, 299-300.

10 Muhammed M. Hüseyin, *el-Hicâ' ve'l-heccâ'ün fi'l-Câhiliyye* (İskenderiye: Mektebetü'l-Âdâb bi'l-Cemâmîz, 1947), 15; Esat Ayyıldız, *Klasik Arap Şiirinde Emevî Dönemine Kadar Hiciv* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 139.

nedenle şairler, hasımlarını ağır bir şekilde yermek istediklerinde daha çok kadınlar üzerinden saldırırlardı.¹¹ Bununla beraber tüm toplumların hiciv konusunda birleştiği pek çok noktanın da olduğu vakidir. Câhiliye dönemi Arap edebiyatındaki hiciv örnekleri incelendiğinde bu sanatın daha çok kişinin namus ve şerefine yanı sıra fiziksel yapısı ve karakterinin hedef alındığı şahsi, ahlâkî, siyasi ve sosyal hiciv türlerinde tezahür ettiği görülmektedir.¹² Ancak böyle bir tasnif, hicvin bütün türlerini kapsamamaktadır. Zira İslam'la birlikte batıl inançları ve yozlaşan toplum ahlâkını yeren dinî hicvin ortaya çıkması ve gelişmesiyle diğer türlere nazaran daha mutedil ve hakkaniyetli bir yapıya bürünen hicvin bu türünün, ileride ortaya çıkması muhtemel yeni hiciv türlerine yön verecek potansiyele sahip olduğunu da göstermektedir. Bu tür hiciv, bireysel hicvin aksine gelişen yönüyle kolektif açıdan yeni bir hâl alarak dinî değerlerin ön plana çıktığı toplumda daha etkili bir yapıya bürünmüştür.

İslam dininin belli kriterler doğrultusunda ruhsat verdiği hicvin mutedil yönüne Hassân b. Sâbit'in (öl. 60/680 [?]) Uhud Gazvesi'nde Muâviye'nin (öl. 60/680) annesi Hind bint Utbe'yi (öl. 14/635) (kimî kaynaklarda Sehmoğullarını) hicvettiği kasidesi örnek gösterilebilir. Söz konusu örnekte Hassân b. Sâbit'in Hind bint Utbe'ye yönelik şu beyitleri konuyu destekler niteliktedir:

يَا آلَ سَهْمٍ فَإِنِّي قَدْ نَصَحْتُ لَكُمْ لَا أَبْعَثُ عَلَى الْأَخْيَاءِ مِنْ قُرْبَا
لَوْلَا النَّبِيُّ وَقَوْلُ الْحَقِّ مَعْصِيَةٌ لَمَّا تَرَكْتُ لَكُمْ أَنْفِي وَلَا دَكْرًا

Size nasihatte bulundum ey Sehm ailesi! Dirilerinizin üzerine göndermeyeyim (birilerini) mezardan.

*Peygamber olmasaydı, -gerçeği söylemek acıdır- bırakmazdım kimseyi hicivsiz ne erkek ne de kadınlarımızdan.*¹³

1.3. Öz hicvin Tarihçesi

Arap edebiyatında öz hiciv olgusu modern bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi¹⁴ Abbâsîler döneminde ortaya çıkmamıştır. Bilakis Câhiliye dönemine uzanacak kadar oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Câhiliye döneminde bu olguyu yansıtan örnekler nadiren de olsa rastlamak mümkündür. el-A'sâ'nın kendi görme bozukluğunu alaya alması buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Taberî'nin Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan aktardığına göre, Ebû Kelbe adlı şair el-A'sâ'yı hicveder, onun bu hicvi el-A'sâ'ya ulaştığında, el-A'sâ: "Doğru söylemiş" diyerek özür dilemek mahiyetinde hem kendini hem de el-Aşamm'ı bir arada şu beyitlerle hicvetmiştir:

11 Muhammed Sâmî ed-Dehân, *el-Hecâ'* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1957), 12-24.

12 Sâmî ed-Dehân, *el-Hecâ'*, 10.

13 Hassân b. Sâbit, *Dîvânü Hassân b. Sâbit*, nşr. Abdülemîr Mühennâ (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 136.

14 İbrâhim b. Muhammed Ebânemî, "Hicâ'ü'z-Zât fi'l-'Aşri'l-'Abbâsî: Dirâse fi'l-Bevâ'is ve'd-Delâilât", *Mecelletü'l-'Ulûmî'l-'Arabîyye ve'l-İnsâniyye* 7/2 (2014), 655.

مَتَى يُقْرَنُ أَصْمٌ بِحَبْلٍ أُعْشَى تَبَيَّهَا فِي الضَّلَالِ وَفِي الْحَسَارِ
فَلَسْتُ بِبُصِيرٍ مَا قَدْ يَرَاهُ وَلَيْسَ بِسَامِعٍ أَبْدَأُ جَوَارِي

Ne zaman Aşamın (Sağır), A'sâ'ya (Gece körüne) güvense sapkınlık ve zararda yollarını kaybederler;

Çünkü ben onun gördüklerini göreceğim değilim, zaten o da hiçbir zaman benim konuşmamı duyacak değil.¹⁵

Burada Süleyk b. es-Süleke'nin (öl. 605), siyah tenli olduğunu açık bir şekilde ifade edip dış görünüşünün de bir kadının gözünden oldukça çirkin olduğunu itiraf ettiği şu beyti de örnek gösterilebilir:

هَزَيْتُ أَمَامَهُ أَنْ رَأْتُ لِي رَقَّةً وَفَمَا بِهِ فَقَمٌ وَجِلْدٌ أَسْوَدُ

Benimle alay etti Ümâme, gördüğü için bende sıksa bir beden, çıkık bir çene ve siyah bir deri.¹⁶

Bu ve benzeri örnekler ile çalışmada yer verilecek sonraki dönemlere ait kimi örnekler, bu konuda bize fikir vermektedir. Bundan hareketle, *Hicâ'u'z-zât* olarak tabir edilen türün ilk örneklerinin Câhiliye döneminde başladığını, ancak nitelikli örneklerini Sadru'l-İslâm ve sonraki dönemlerde verdiğini ifade etmek mümkündür.

2. Klasik Arap Şiirinde Özhiciv

Klasik Arap toplumunda şairin kendini övmesi, sahip olduğu erdemlerle övünmesi ve henüz hayattayken kendine ağıt yakması gibi hususlar normal karşılanabilir. Kaynaklarda yer alan edebî malzeme içerisinde buna dair örneklerle karşılaşmak pekâlâ mümkündür.¹⁷ Fakat bir şairin kendini acımasızca yermesi pek tabii karşılanmaz. Bu bağlamda sıra dışı bir olgu niteliğine bürünen özhicve ilişkin örneklerin kahir ekseriyetinin nesir formatında olduğu söylenebilir.

Arap şiirinde hicvin hedef kitle üzerinde bıraktığı etkisi ve amacı bakımından bir dönüşüm ve gerileme geçirdiğini söylemek mümkündür. Zira ilk başlarda amacı, bireyin veya toplumun prestijini düşürmek ya da dolaylı olarak yüceltmek iken zamanla, özellikle Abbâsî döneminde, bir güldürü ve eğlen-dirme vasıtasına dönüşmüştür. Bu durum özhicivde daha belirgindir. Şiirde güldürü ve eğlencenin popülaritesini ortaya koyan ve bu unsurları taşımayan şiir türlerinin pek rağbet görmediğini yansıtan örneklerden biri İsmâil el-Kasrî'nin (kimi kaynaklarda "a'râbinin biri" şeklinde geçmektedir) Tâhir b.

15 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Darü'l-Meârif, 1966), 2/212.

16 Süleyk b. es-Süleke es-Sa'dî, *Dîvânü Süleyk b. es-Süleke*, thk. Se'dî ed-Dinâvî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994), 66. Ayrıca bk. Rifat Akbaş, *Klasik Arap Şiirinde Siyahîler* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 157.

17 Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, thk. Müfid M. Kumeiha - Abdülmecid et-Terhîni (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 3/201-207.

el-Hüseyn (öl. 207/822) arasında geçen ve şairin Tâhir'le ilişkisinin sebebi olarak gösterilen şu diyalogdur: Bir ara şair İsmâil el-Kasrî, Tâhir'in önünü kesip ona "halifeye bir methiye yazdım dinlemek ister mi acaba?" dedi, Tâhir "hayır" dedi, bu defa Tâhir'e "sana bir methiye yazdım, dinlemek ister misin?" dedi, Tâhir yine "hayır" dedi, bunun üzerine "kendime hicviye yazdım, dinlemek istemez misin?" deyince, Tâhir "söyle bakalım" dedi, şair de şu beyitleri söyledi:

لَيْسَ مِنْ بَخْلِكَ أَيْ
لَمْ أَجِدْ عِنْدَكَ رِزْقًا
إِنَّمَا ذَلِكَ لِشُؤْمِي
حَيْثُمَا أَذْهَبُ أَشْقَى
فَجَزَّأَنِي اللَّهُ سَرًّا
ثُمَّ بُعِدَ أَلِيَّ وَسُحْقًا

Senin cimriliğinden değildir, yanında bir rızık bulamayışım.

Aslında bu benim uğursuzluğumdan kaynaklı, nereye gidersem gideyim beraberrimde mutsuzluk.

*Allah belamı versin, sonra bana tekrar tekrar lanet olsun.*¹⁸

Hiciv, genellikle cimrilik, korkaklık, ihanet etmek, verdiği sözü tutmamak, komşuluk haklarına riayet etmemek¹⁹ gibi değiştirilmesi kişinin inisiyatifinde olan kötü vasıflardan dolayı yapılmaktadır. Bu ve benzeri ahlâkî kusurlar üzerinden yapılan bir yerme, başka bir ifadeyle kişiyi mânevî ve ahlâkî erdemlerden soyutlayan bir hiciv, hicvin en kaliteli ve en ağır türünü oluşturmaktadır.²⁰ Nitekim şairler, hasımlarını hicvederken onlara öldürücü darbeyi vurabilmek için bu tür olumsuz vasıfları birer hiciv unsuru olarak kullanmışlardır. Bu nedenle bir kimsenin kendisini bu vasıflarla nitelendirmesi pek tabii ve olağan bir durum değildir. Ayrıca bireylerin fiziksel kusurlarının karikatürize edilmesi, ünlü eleştirmen Kudâme b. Cafer (öl. 337/948 [?]) tarafından hiciv olarak görülmesi²¹ de hiciv temasının muhtevasını oluşturan unsurlardandır. Kendini hicveden şairlerin ortaya koydukları veriler dikkate alındığında, bunların yergiciliği en etkili ve en ağır kılan ihanet, korkaklık, cimrilik ve vefasızlık gibi mânevî kusurlardan ziyade hafif hicvi temsil eden körlük, sağırılık ve çirkinlik gibi fiziksel kusurlarını öne çıkardıkları görülmektedir.

Arap toplumundaki kabilecilik taassubu, uzun soluklu siyasi çekişmeler, şairler arasındaki rekabet gibi unsurlar Arap hicvinin gelişmesinde ciddi derecede rol oynamıştır. Bu gibi etkenlerden ötürü Arap şiirinin temaları içerisinde hiciv, şairlerin yetkinliklerini ortaya koydukları başat konulardan biri

18 Ebû Abdullah İbnü'l-Cerrâh, *el-Varaka*, thk. Abdülvehhâb Azzâm - Abdüsettâr Ahmed Fer-râc (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1953), 79.

19 Anâd Gazvân İsmâil vd., *el-Edebü'l-'Arabî* (Bağdad: Irak Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1974), 40.

20 İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde*, 2/174.

21 Bedevî Tabâne, *Kudâme b. Ca'fer ve'n-nağdü'l-'edebe* (Kahire: Matba'atu'l-Fenniye el-Hedîse, 1969), 355; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde*, 2/174.

olarak telakki edilmiştir. Bu çerçevede ahlâkî kurallar ya da ilkeler doğrultusunda hareket etmeyen birtakım şairler ortaya çıkmıştır. Hatta Hutay'e (öl. 59/678 [?]) gibi adı hicivle ünlenen ve onda sınır tanımayan profesyonel hiciv şairleri olmuştur. Kişinin kendi davranış ve söylemlerinden dolayı öz eleştiride bulunması gayet tabii olmakla birlikte kendi fizikî yapısını, bedensel özelliklerini yermesi ise pek nadirdir. Çünkü insanın tabiatında kendi kusurlarını teşhir etmek yerine bunları gizlemek ve üstün yanlarını göstermek vardır. Nitekim verilerin de gösterdiği üzere şair ve ediplerin kahir ekseriyeti çeşitli yollarla kendi meziyetleriyle övünmeyi tercih ettikleri gibi kendilerini de övmeyi yeğlemişlerdir. Normalde bir tür kendini savunma yöntemi olan hiciv olgusu, doğası ve amacı gereği kişinin kendisine değil, başkalarına yöneliktir. Ancak Arap şairleri arasında kendisini; hatta kendi ailelerini hicvetmekten çekinmeyen kimseler de olmuştur.²² Bunun arka planında yatan sebep ve faktörlerin neler olduğu hususu, ağırlıklı olarak şairin o anki içinde bulunduğu hâlet-i ruhiyesi ve psikolojisi ile bağlantılı olduğundan edebiyattan çok, psikoloji biliminin ilgi alanına girmektedir. Ancak başta şairin karakteri olmak üzere içinde yaşadığı çevre, iç dünyası ve sanatını biçimlendiren benzeri etkenlerin olduğu muhakkaktır. Bunun yanı sıra bu tür şairlerin az veya çok ortak bazı karakterlere sahip oldukları da gözlenmektedir. Şöyle ki içinde yaşadığı toplum tarafından dışlanmış, sürekli küçümsenmiş kişiliklerin kendisini yermekten çekinmediklerini söylemek mümkündür. Öte yandan hicve yatkın bir karaktere sahip olmanın yanında çoğunlukla köle veya cariyelerin çocukları, azatlı köle veya bizzat köle olması, siyah renkli, çirkin yüzlü gibi fizikî birtakım kusurlar da kendini hicveden şairlerde görülen ve pesimizmi oluşturan ortak özellikleridir.²³ Kendini hicveden şairlerin biyografileri incelendiğinde bu ve buna benzer sosyal durum ve fizikî özelliklerin bariz olduğu anlaşılmaktadır. Keza fakirlikten dolayı hayattan usanma ve mutsuzluğun yanı sıra sert tabiatlı ve kötülüğe meyilli olmak gibi hususlar, bunların genelinde görülen ortak özelliklerdendir. Bu nedenle söz konusu şairler medih gibi şiir temalarında pek başarılı olamamışlardır. Dolayısıyla klasik Arap şairlerinde gözlemlenen öz hiciv olgusunu, öncelikle şairlerin iç dünyalarının bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

İnsanın kendini yermesi doğal olarak mantıklı değildir. Ancak hiciv şairine göre bu durum mantığın terazileriyle ölçülebilir bir olgu olmadığından ne pahasına olursa olsun şair, kendini bile yermekten çekinmemiştir. İlginç bir olgu olarak gösterilen kendini hicvetme, şairin söylediği hiciv temalı şiirlerinin doğruluk ve inanılabilirlik boyutunun çok yüksek olduğunu göstermek-

22 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, thk. Müfid M. Kumeyha - Muhammed Emîn ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 186-187.

23 Muhammed M. Hüseyin, *el-Hicâ' ve'l-heccâ'ün*, 27, 28.

tedir. Çünkü şair kendini hicvetmekle bir nevi muhataplarına “bakın ben kendimi bile yeriyorum” diyerek, hicivlerinin gerçek olduğunun mesajını vermektedir. Kendini yerme olayının, hiciv şairlerinin, özellikle de bu şairlerden bazılarının yaşadığı kötü koşulların ve psikolojik çöküşün bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Zira bu şairlerin bir kısmı görme ve başka fiziksel kusurlar gibi bedenen özürlü veya çirkin görünümliydüler.²⁴ Zaten kendini hicveden şairlerin bu konudaki şiirleri incelendiğinde bunların soy, korkaklık ve cimrilik gibi manevi ayıplarını değil de daha çok yüz çirkinliği ve şekilsel bozukluk gibi fiziksel kusurlarını yerdikleri görülmektedir. Bununla birlikte soy ve şeref üzerinden kendini hicveden şairler de mevcuttur. Abbâsî devri şairlerinden Cüayfurân b. Ali el-Müvesves (öl. 230/844) annesinin iffetsizliği üzerinden kendini şöyle hicveder:

مَا جَعَلَ لِأَبِيهِ وَلَا لَهُ بِشَيْبِهِ
أَضْحَى لِقَوْمٍ كَثِيرٍ فَكُلُّهُمْ يَدْعِيهِ
هَذَا يَقُولُ بُنَى وَذَا يُخَاصِمُ فِيهِ
وَالأُمُّ تَضْحَكُ مِنْهُمْ لِعِلْمِهَا بِأَبِيهِ

Cafer ne babasının soyundandır ne de ona benzemektedir

Oldu birçok kavmin ortak evladı ve hepsi onu kendinden saymaktadır.

Biri ona yavrucuğum diyor öbürü onda (hak iddia ederek) tartışıyor.

*Annesi de onlara gülüyor çünkü o, babasının kim olduğunu biliyor.*²⁵

İbnü'l-Hayyât el-Mekkî de babası üzerinden kendini hicvetmiştir: “Bir gün babam arkadaşlarıyla otururken yanına geldim. Onu kızdırmak için yanlarında durdum ve şöyle dedim: Dün söylediğim bir şiiri size okuyayım mı? Evet dediler, ben de onlara şu beyitleri okudum:

يَا سَائِلِي مَنْ أَنَا أَوْ مَنْ يُنَاسِبُنِي
أَنَا الَّذِي مَالَهُ أَصْلٌ وَلَا نَسَبٌ
الْكَلْبُ يَخْتَالُ فَخَرًا حِينَ يُبَصِّرُنِي
وَالْكَلْبُ أَكْرَمُ مِنِّي حِينَ يُنْسَبُ

Ey bana, kim olduğumu ya da kimin bana uygun olduğunu soran! Ben, aslı ve nesebi olmayanım.

*Köpek bile beni görünce bana karşı gururlanır, köpek soyu mevzubahis olunca benden daha soyludur.”*²⁶

Bu şairleri diğer hiciv şairlerinden ayıran temel nokta, genellikle fiziksel özelliklerinden hareketle bizzat kendilerini yermelerdir. Başka bir deyişle onların alamet-i farikası gerek kendilerini gerekse başta anne, baba ve eşleri olmak üzere aile bireylerini açık ya da kapalı olarak hicvetmiş olmalarıdır. Söz

24 Ahmed Aldyab, “ez-Zavâhirü'l-Fenniyye fî Şi'ri'l-Hicâ", *EKEV Akademi Dergisi* 66 (2016), 64, 65.

25 Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 2/227-228.

26 Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn el-İsfahânî, *el-Eğâni*, thk. İhsan Abbas vd. (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, 1952), 20/10.

konusu şairler bu özgün yönleriyle klasik Arap hicvine yeni bir boyut kazandırarak özhiciv sanatının gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Ancak estetik ve sanatsal bir hüviyete bürünse de özhiciv teması, insanın tabiatına pek uymadığından tarihsel süreçte gelişim zeminini bulamamış ve dolayısıyla bu akımın şairler üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır. Zaten literatürde munâfere, mu'ârada, munâzara, nakîda, muhâcât ve mufâhara²⁷ gibi karşılıklı övünme ve hiciv atışmalarını ifade eden birçok kavrama karşın terminolojide özhicvi belirten herhangi bir kavramın olmaması da bunun bir sonucudur.

Klasik edebî ve ahlâkî kaynaklardaki verilere baktığımızda kendini hicveden şairlerin yanı sıra halife, vali ve devlet ricâlinden bazı kimselerin şairlerden hiciv isteğinde bulundukları ve bu çerçevede ilginç anekdotların ortaya çıkmasına sebep oldukları görülmektedir. İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî'nin *Kitâbü'l-me'hâsin ve'l-mesâvî* isimli eserinde bu hususa dair birtakım örnekleri, "Hicvedilme isteğinde bulunan ve kendini hicveden kişilerin kötülükleri" şeklinde özel bir başlık altında zikretmiştir.²⁸ Bu durum hiciv şiirinin sahip olduğu etkisinin önceki dönemlere nazaran azaldığını ve toplumda insanları itibarsızlaştırmak olan asıl amacından uzaklaşarak bir güldürü/eğlence bazen de kazanç aracına dönüştüğünü göstermektedir.

Normalde maddî kazanç gayesiyle icra edilen şiirlerin genelde medih türünde olduğu bilinmektedir. İlginçtir ki kaynaklarda kimi şairlerin yöneticileri eğlendirmek suretiyle bahşış koparmak için kendilerini hicvetmekten çekinmedikleri ve bunu bir kazanç vasıtasına dönüştürdükleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle özhicve sevk eden faktörlerden birinin de ödül koparma beklentisi olduğu söylenebilir. Özhiciv örnekleri incelendiğinde başta Ebû Dülâme'nin hikayesi akla gelmektedir. Bu tür örneklerde şair kendini hicvetmekle kurnazlık yaparak hem karşılaşması muhtemel kötü sonuçlardan kurtulmayı hem de mal ve para elde etmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte özhicvin hem doğrudan hem de dolaylı olarak örneklerine rastlamak mümkündür. Bu yüzden ilgili konu "Doğrudan Kendini Hicveden Şairler" ve "Dolaylı Olarak Kendini Hicveden Şairler" şeklinde iki başlık halinde ele alınmıştır.

2.1. Doğrudan Kendini Hicveden Şairler

Özhicivde bulunan şairlerden kimileri kendini doğrudan yermiştir. Bunlardan çoğu heccav türü şairlerdir. Burada örnek mahiyetinde özhiciv yönlerine değinmekle iktifa edilecektir.

27 Ahmed eş-Şâyib, *Târîhu'n-nekâ'iz fi'ş-ş-i'ri'l-'Arabî* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1954), 6-10.

28 Beyhakî, *el-Me'hâsin ve'l-mesâvî*, 1/244.

2.1.1. el-Huṭay'e

Genel anlamda hicvin tarihçesi çok eskilere dayansa da özhicvin klasik Arap edebiyatındaki doğuşunun ve bu tarzın ilk kiminle başladığının tespiti neredeyse olanaksızdır. Bununla birlikte kendisini hicveden şairler arasında hicivleriyle ünlü Ebû Müleyke Cervel b. Evs dikkat çekmektedir. Kısa boylu olduğu için asıl isminden çok el-Hutay'e (bodur) lakabıyla ünlenen²⁹ Ebû Müleyke, Arap hicvinin zirvesine oturmayı başarmıştır. Nitekim hiçbir gerekçe yokken gerek başkalarını gerekse kendisini hicvetmesi, onun bu sanatı bir hayat tarzı haline getirdiğini göstermektedir. Özhiciv türünün en seçkin örneklerini ortaya koyan şair, zaman zaman kendini en ağır şekilde yermekten çekinmemiştir. Hicivlerinden dolayı hapse girdiyse de³⁰ Hutay'e tutku derecesinde yansıttığı bu huyundan vazgeçmemiştir. Onun hicivlerinin en önemli karakteristiği ise sözcükleri kullanırken seçici davranması, güçlü ve akıcı bir anlatıma sahip olmasıdır.

Klasik Arap şiiri koleksiyonları tarandığında bulduğu her fırsatta insanları pervasızca hicveden Hutay'e'nin sivri dilinden neredeyse kimsenin kurtulmadığı görülmektedir. Sanatsal bir üslupla hicivlerini tasarlayıp söyleyen Hutay'e şiir zevkine sahip edebiyatçıların ve şiir tenkitçilerinin beğenisini kazanmış, bu nedenle İbn Sellâm el-Cumahî (öl. 231/846 [?]) Câhiliye dönemi seçkin şairlerini tasnif ederken onu ikinci tabaka içerisinde konumlandırmıştır.³¹ Ebû Zeyd el-Kureşî *Cemheretü eş 'ârî'l- 'Arab* adlı eserinde Muhadramûn şairlere ayırdığı meşûbât (karışık kasideler) tabakasında ona yer verirken³² İbn Reşîk el-Kayrevânî onun şiirlerini Arap şiirinin güzelliğine, fesahatine ve sağlamlığına delil saymıştır.³³ Öte yandan halife Ömer'in onu hapisle cezalandırdığı, bu da çare etmeyince Müslümanların ırz ve namuslarını onun dilinden korumak için beytülmâlden ona yüklü miktarda para ödediği ve bu konuda ondan söz aldığı rivayet edilmektedir.³⁴ Hutay'e hicivde o kadar ileri gitmiş ve hicvetmeyi o kadar içselleştirmiştir ki hicvedecek kimseyi bulamadığı an kendini hicvetmeye başlamıştır. Rivayete göre, bir ara hiciv enerjisini boşaltmak isteyen Hutay'e, su başında durup aşağıdaki iki beytinden ilkini henüz tamamlamadan suya yansıyan çirkin yüzünü görmüş ve ikinci beytinde kendisini âdeta yerin dibine sokarcasına yermiştir:

29 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 186.

30 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 187-190; Azîze Fevvâl Bâbetî, *Mu'cemu's-şu'arâ'i'l-muḥadramîn ve'l-umeviyyîn* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1998), 109.

31 Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Ṭabaḳâtü fuḥûli's-şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Medenî, 1974), 1/97.

32 Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş 'ârî'l- 'Arab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Nehdatu Mısır, 1981), 657.

33 İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde*, 1/129.

34 Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-'Askerî, *el-Evâ'il*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl (Kahire: Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, 1987), 157-160.

أَبَتْ شَقَقَايَ الْيَوْمَ إِلَّا تَكَلَّمَا بِشَرِّ فَمَا أَذْرِي لِمَنْ أَنَا قَائِلُهُ
أَرَى لِي وَجْهَهَا شَوْءَ اللَّهِ خَلَقَهُ فَفُتِّحَ مِنْ وَجْهِهِ وَفُتِّحَ حَامِلُهُ

Bugün de dudaklarım kötüyü konuşamadan edemedi, ancak kime söveceğimi (de) bilemiyorum gibi;

Allah'ın suratsız yarattığı yüzümü görüyorum. Ne çirkin bir yüzdür ve ne çirkin bir kişidir onun sahibi!³⁵

2.1.2. Suhaym

Arap edebiyatında kendisini hicvetmekle öne çıkan şairlerden bir diğeri de muhadram şair Suhaym 'Abdu Beni'l-Hashâs'tir (öl. 40/660'tan önce). Suhaym'ın şiir inşadı çeşitlilik arz etmekle beraber asıl ilgilendiği aşk ve gazel şiirleridir. Bununla birlikte şairin diline sahip çıkmayarak hiciv türünde ürettiği önemli şiirleri de bulunmaktadır. Kaynaklarda, hiciv ve gazel türü şiirlerinden ötürü öldürülen bazı şairlerin ismi kaydedilmektedir. Rivayete göre, şiirleri yüzünden öldürülen şairler arasında Suhaym'ın ismi de yer almaktadır. Habeş asıllı ve azatlı bir köle olan şair siyahlığı ve çirkinliğinden dolayı kadınlardan ilgi görmemiş; hatta onlar tarafından köpeklere benzetildiğini belirterek, kendisi bile yüzünü beğenmediğini şu beyitlerinde dile getirmiştir:

أَتَيْتُ نِسَاءَ الْحَارِثِيِّينَ غُدُوَّةً بِوَجْهِ بَرَاءِ اللَّهِ غَيْرِ جَمِيلِ
فَشَبَّهَنِي كَلْبًا وَلَسْتُ بِفَوْقِهِ وَلَا دُونَهُ إِنْ كَانَ غَيْرَ قَلِيلِ

Seher vakti Allah'ın yonttuğu çirkin bir yüzle buldum kendimi Hârisî kadınlarının yanında,

Beni köpeğe benzettiler, oysa ben ondan ne üstünüm ne de aşağı bir konumdayım az farkla da olsa.³⁶

2.1.3. Ebû Dülâme

Kendisini hicveden şairlerden biri de nüktedan ve mizahçı kimliğiyle öne çıkan hazırcevap Ebû Dülâme Zend b. Cevn'dür (öl. 161/777-78). Hiciv oklarından kimsenin kurtulamadığı şairin, annesini bile hicvettiği nakledilir. Ebû'l-Hasen el-Medâinî'nin (öl. 228/843) rivayet ettiğine göre bir gün Ebû Dülâme halife Mehdî'nin (775-785) yanına girer. O sırada halifenin meclisinde Benî Hâşim'den bir grubun yanı sıra İsmail b. Muhammed, İsa b. Musa, el-Abbâs b. Muhammed ve Muhammed b. İbrahim gibi çok sayıda önemli şahsiyet de bulunmaktaydı. Halife, Ebû Dülâme'ye meclistekilerden birini hicvetmediği takdirde dilini keseceğini -bir rivayette boynunu vuracağını- söyler. İşin içinden çıkamayan Ebû Dülâme oradaki topluluğa göz atar, kime baksa, o kişi

35 'Askerî, *el-Evâ'il*, 158-160; Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973), 1/276-278.

36 Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* (Mısır: Mektebetü ve Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1965), 1/255.

kendisine iyilik yaptığını ima eder. Şair tuzağa düştüğünü fark eder ve mecliste bulunanlar içerisinde kendisinden daha çok hicvi hak eden kimsenin olmadığını söyleyerek kendini acımasızca hicveder:³⁷

أَلَا أَبْلَغُ لَدَيْكَ أَبَا دُلَامَةَ فَلَيْسَ مِنَ الْكِرَامِ وَلَا كِرَامَهُ
إِذَا لَيْسَ الْعِمَامَةُ كَانَ قِرْدًا وَخَيْرٌ إِذَا نَزَعَ الْعِمَامَةَ
جَمَعَتْ دَمَامَةٌ وَجَمَعَتْ لَوْمًا كَذَلِكَ اللَّوْمُ تَتْبَعُهُ الدَّمَامَةُ
فَإِنْ تَأْتِي قَدْ أَصَبْتَ نَعِيمَ دُنْيَا فَلَا تَفْرَحْ فَقَدْ دَنَيْتَ الْقِيَامَةَ

Yanındaki Ebû Dülâme'ye şunu bildir; o ne şerifli kişilerdendir ne de soyluluktan gelir özü;

Başına sarık taktığında/sardığında maymuna benziyor çıkarttığı anda ise andırıyor domuzu.

Kendinde çirkinlik ve alçaklığı birleştirdin, zaten beraberinde çirkinliği barındırır alçaklık;

*Dünya nimetine sahip olmuşsan eğer buna sevinme, çünkü gelip çattı kıyamet artık.*³⁸

Şair bu dizelerinde kendini insan mertebesine yerleştirecek her türlü özellikten soyutlayarak yermiştir. Ebû Dülâme pratik zekâsının getirmiş olduğu hazırcevaplık yeteneği ve başarılı stratejisiyle halife tarafından verilebilecek bir cezadan sıyrılarak olayı kendi lehine çevirebilmiştir. Şair, kendini hicvetmeyi yeğleyerek orada bulunanları güldürüp eğlendirmeyi ve ödül koparmayı başarmış³⁹ ve oradaki devlet adamlarıyla arasının bozulmasına fırsat vermemiştir.

Kendilerini hicveden şairler arasında, kendileriyle birlikte başkalarını da hedef alanlar bulunmaktadır. Bu da genellikle halife ya da üst düzey devlet ricâlinden birinin, şairden kendisini hicvetmesini istediği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Burada şair, halifenin öfkesini üzerine çekmemek adına kendisini de hicvetmekte ve öylece olaya güldürü boyutunu katarak hicvin dozajını düşürmeye çalışmaktadır. Ebû Dülâme, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (öl. 158/775) huzurunda, eşini hicvettiği kasidesinin bir beytinde sahip olduğu ten renginden hareketle kendini de hicvetmiştir.

وَنَحْنُ مُشْتَبِهُوا أَلْوَانَ أَوْجُهِنَا سُودٌ قَبَاحٌ وَفِي أَسْمَائِنَا شَنْعٌ

*Renklerimiz birbirine benzer yüzlerimiz siyah ve çirkindir, isimlerimizde de çirkinlik vardır.*⁴⁰

37 Zend b. Cevn Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994), 109-110.

38 Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, 109-110.

39 Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, 110.

40 Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, 79.

2.1.4. İbnü'r-Rûmî

Ağır hicivleriyle tanınan şair İbnü'r-Rûmî (öl. 283/896) de kendini hicveden şairler arasında yer almaktadır. Kendini hicvetme örneklerinde belirgin biçimde fark edilen özellik, bu türün alaycı ve güldüren bir karaktere sahip olmasıdır. Fiziksel kusurları karikatürize etmede oldukça yetenekli olan şair, kadınlardan ilgi görmemesini çirkinliğine bağlamakta ve aynanın bile kendisini kaldıramayacak kadar çirkin olduğunu ifade etmektedir. Şairin şu beyitlerinde yaşlanma, kelleşme ve somurtkanlık üzerinden kendini hicvettiği açıkça görülmektedir:

مَنْ كَانَ يَبْكِي الشَّبَابَ مِنْ جَزَعٍ فَلَسْتُ أَبْكِي عَلَيْهِ مِنْ جَزَعٍ
لَأَنَّ وَجْهِي يَفْجَحُ صُورَتِهِ مَا زَالَ لِي كَالْمَشِيبِ وَالصَّلَعِ
إِذَا أَخَذْتُ الْمِرَاةَ أَشْلَفَنِي وَجْهِي وَمَا مَثُ هَوْلٌ مُطْلَعِي
شَغَفْتُ بِاخْتِرَادِ الْحَسَنِ وَمَا يَصْلُحُ وَجْهِي إِلَّا لِذِي وَزَعٍ

Kim gençliğe kaygıdan/üzüntüden ağlarsa, ben ona kaygıdan ağlamıyorum.

Çünkü yüzüm, çirkin görünümüyle bana hala kocamış ve kel görünüyor.

Aynayı aldığım zaman yaşlı gösterdi beni yüzüm. Ancak ölmedim ben görüntümün korkusundan.

Güzel bakirelere tutuldum, oysa yüzüm ancak takva sahibi (dindar) kimselere elverişlidir.⁴¹

2.1.5. Nuşirevan el-Bağdâdî

“Irak'ın Şeytanı” lakabıyla tanınan ve şiirleri genellikle ahlâksızlık, kaba mi-zah ve ağır müstehcenlik içeren kör şair Nuşirevan el-Bağdâdî (öl. 575/1179 sonrası), başlangıçta umduğunu bulamayınca Erbil kentini hedef alan bir hicviye söyler. Ancak daha sonra şehrin yöneticisi tarafından ilgi görmesi üzerine özür diler ve Erbil hakkında nazmettiği, kentin yöneticisini övdüğü dize-lerin de yer aldığı şu methiyesinde hatalı olduğunu kabul ederek kendini ve en yakın aile bireylerini acımasızca hicveder:

وَاقْصُدْ إِلَى إِرْبِلَ وَارْتَعْ بِهَا وَلَا تَقُلْ رُبْعًا قَلِيلَ الْكَلَا
وَقُلْ أَبِي الْقِرْدُ وَخَالِي وَأَنَا كَلْبٌ وَإِنَّ الْكَلْبَ قَدْ حَوَّلَا
وَعَمَّتِي قَادَتْ عَلَى خَالَتِي وَأُمِّي الْقَحْبَةُ رَأْسُ الْبَلَا

Erbil'e git ve oraya yerleş. Hakkında bereketsiz yerdir deme!

Ve de ki: Babam maymundur, dayım da ve ben bir köpeğim. Köpek de ödüllendirilmişti.

Halam teyzeme pezevenklik yapar ve kahpe annem belanın başıdır.⁴²

41 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc İbnü'r-Rûmî, *Dîvân*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 2/335.

42 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 1/138-140.

2.1.6. Muhammed b. İshâk el-Behhâsî

Özhicivde bulunan şairlerden bazıları, toplum içinde aksi bir izlenim yaratmaya çalışmış olsalar da dış görünüşlerinden hoşlanmadıklarını söyledikleri şiirlerle dile getirmişlerdir. Hiciv konusunda sivri diliyle tanınan Muhammed b. İshâk el-Behhâsî (öl. 463/1071) de, özellikle fiziksel kusurlarını teşhir etmek suretiyle kendini hicveden şairler arasında bulunmaktadır. Dış görünüşündeki çirkinliğe neden olan uzun sakalını aşağıdaki beyitleriyle hicvetmiştir:

يَا لِحَيْتَةٍ قَدْ عَلِقْتُ مِنْ عَارِضِي لَا أَسْتَطِيعُ لِقُبْحِهَا تَشْبِيهَا
إِنِّي لِأُظْهِرُ لِلرَّيَّةِ حَبَّهَا وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَنَّي أَقْلِبُهَا

Yanaklarımdan sarkan sakal ne biçimdir! Onun çirkinliğini anlatacak bir benzetme bulamıyorum.

*İnsanlara onu sevdiğimi gösteriyorum; oysa Allah biliyor ki, ben ondan nefret ediyorum.*⁴³

Bu örnekte olduğu üzere uzun ve düzensiz sakalın alay konusu edilmesi, daha çok Abbâsî devri şairlerinde görülen bir olgudur.

2.1.7. Ebû Bekir el-Mahzûmî

Arap edebiyatında ağır hicivleriyle tanınan ve kendini hicveden şairlerden biri de Ebû Bekir el-Mahzûmî'dir (öl. 540/1146[?]). Endülü's'te Hutay'e'yi canlandırmakla nitelenen şair âşık olduğu güzel kadınlardan beklediği ilgiyi görmeyince onları hûriler kendisini de maymunların konumuna koyduğu şu dizelerde özhicivde bulunmuştur:

رُبَّ حَسَنَاءَ كَالْغَزَالَةِ جِيداً وَالْبَقَاتُ تَزْرِي بِحُورِ الْخُلُودِ
كَلَّمْتَنِي فَطَارَ قَلْبِي إِلَيْهَا وَتَرَجَّيْتُ لِلظَّمَاءِ وَرُودِي
فَتَجَافَتْ عَنِّي مُنْظَرِي ثُمَّ قَالَتْ أَتَرَى الْحَوْرَ وَاصِلَاتِ الْفُرُودِ
لَمْ أَلْمُهَا عَلَى الصُّدُودِ لِأَنِّي كُنْتُ أَهْلاً مِنْ مِثْلِهَا لِلصُّدُودِ

Cennet hûrilerini değersiz kılan nice ceylan bakışlı ve boyunlu güzeller;

Benimle konuştu, kalbim ona doğru uçtu ve susuzluğumu gidermeye umutlandım;

Ancak o, benden uzaklaştı ve bana hûrilerin maymunlara vardığı hiç görülmüş mü dedi;

*Benden yüz çevirdiği için onu kınamadım, çünkü ben onun gibisinden yüz bulmamaya müstahakım.*⁴⁴

43 Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l- 'aşr*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983), 5/212.

44 Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Mûsâ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/231.

2.1.8. Arkale el-Kelbî

‘Arkale el-Kelbî (öl. 567/1172) adıyla şöhret bulan ve bir gözünü kaybettiği için “‘Arkale el-A’ver” lakabıyla tanınan Eyyûbî devri şairlerinden Ebû’n-Nedâ Hassân b. Nemîr de kendini küçümseyen şairler arasında yer almaktadır. ‘Arkale, şiirlerinde telaffuzu kolay ve söz sanatlarının seyrek olduğu sağlam bir üslûp kullanmıştır. Komik espri ve nükteleriyle eğlendiren ‘Arkale, bu doğrultuda fizikî kusurlarını alay konusu yaparak kendisiyle alay etmiştir. Şair aşağıdaki dizelerde dostunun yanında boyunun çok kısa kaldığını ve fizikî görünüş olarak tek gözlü deccâla benzediğini belirterek kendini hicvetmiştir.

لِي حَبِيبٌ قُدُّهُ قُدٌّ مِنْ السُّمْرِ الرَّقَائِي
مَنْ رَأَهُ وَرَأَانِي قَالَ ذَا عَيْزٍ اتَّفَاقِي
أَعْوَزُ الدَّجَالَ يَثْنِي خُلْفَ عُوْجِ بْنِ عَنَاقِ

Beni, boyu ince esmer tenlilerden biçilmiş (oldukça yakışıklı ve zarif) bir dostumla görenler;

Uyumlu olmadığımıza inanır ve Üc b. Unuk arkasında yürüyen tek gözlü deccâl olduğumu söyler.⁴⁵

2.1.9. İbn Hazmûn

Kendini hicveden şairlerden biri de Endülüslü şair Ebu’l-Hasan Ali b. Hazmûn’dur. İbn Abdülmelik el-Merrâküşî’nin (öl. 703/1303) İbn Hazmûn’u anlatırken kullandığı: “Edebiyat ve tarihten bahseden, zamanın dâhilerinden yetenekli/usta bir şair, ağzı bozuk ve hicivleri müstehcen (küfürbaz) biriydi.”⁴⁶ şeklindeki ifadelerine bakıldığında, onun hicivde güçlü ve etkili bir şair olduğu söylenebilir. Hiciv şimşeklerinden bir yıldırım olarak nitelendirilen İbn Hazmûn’un kendini hicvetmesi, hicvedilmeyi hak etmediği halde sivri diline hâkim olmayarak ya da karakterinde bulunan hiciv eğilimine yelik düşerek yerdiği kişilerin intikamını almak istediği şeklinde yorumlanmıştır. Hicivleri sayesinde kadı, vali, komutan ve benzeri yöneticiler nezdinde makam ve yüklü servete kavuşan şair şu dizelerinde birilerini hicvetmek isteyenler için dış görünüşüyle yeterince malzemeye sahip olduğunu belirterek kendini hicvetmiştir:

تَأَمَّلْتُ فِي الْمِرَاةِ وَجْهِي فَخَلَّتُهُ كَوَجْهِ عَجُوزٍ قَدْ أَشَارَتْ إِلَى اللَّهِوِ
إِذَا شِئْتُ أَنْ تَهْجُو تَأَمَّلْ خَلْقِي فَإِنَّ بِهَا مَا قَدْ أَرَدْتُ مِنَ الْهَجْوِ

Aynada yüzümü inceledim, eğlenceye davet eden yaşlı bir kadın sandım bir an kendimi!

45 Arkale el-Kelbî, *Dîvânü ‘Arkale el-Kelbî*, thk. Ahmed el-Cündî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 67.

46 Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbeyi’l-Mevşûl ve’s-Şıla*, thk. İhsan Abbas vd. (Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2012), 3/203.

*Birini hicvetmek istersen yaratılışımı düşün. Çünkü o taşıyor hicvden her istediğini.*⁴⁷

2.2. Dolaylı Olarak Kendini Hicveden Şairler

Özhiciv genelde doğrudan yapılan hiciv örneklerini akla getirirse de birtakım dolaylı hicivlerin de olduğu muhakkaktır. Dolaylı hicivde nispeten az bir yerme söz konusu olduğundan doğrudan yapılan hicve oranla bu türün örneklerine daha sık rastlanmaktadır. Arap şiirindeki dolaylı özhiciv farklı türlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar aile fertlerini, kabile ve şehirlerini hicveden şairlerde söz konusudur. Konunun yakından gözlemlenmesi adına aşağıda verilen alt başlıklarda bunun örneklerine değinilecektir.

2.2.1. Cerîr b. 'Atıyye

Emevîler devrinde hicivleriyle ün yapan şairlerden Cerîr b. 'Atıyye'nin (öl. 110/728) farkında olmadan kendini hicvettiği kaydedilir. Teym kabilesinden Ömer adında biri onu hicveder, bunun üzerine amansız bir hiciv şairi olan Cerîr, Ömer'i tembihlemeleri için Teym kabilesini uyardığı şu beyitlerinde farkında olmadan kendini dışkılı makata temas eden taş benzeterek dolaylı olarak hicveder:

تَعَرَّضْتُ نَبِّمَ لِي جَهْلًا لَأَهْجُوَهَا كَمَا تَعَرَّضَ الْإِسْتُ الْحَارِيُّ الْحَجْرُ

*Teym kabilesi hicivlerime hedef olmak için cahilce bana karıştı, (istincâ) taşın(ın) dışkılı anüse maruz kaldığı gibi.*⁴⁸

2.2.2. Ebû Dülâme

Dolaylı yoldan kendisini hicveden şairlerin başında mizah ve güldürü şairi Ebû Dülâme gelmektedir. Özhiciv geleneğinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip Ebû Dülâme'nin yanına bir gün Ebû Atâ es-Sindî gelir, Ebû Dülâme yemek yemeden onun gitmesine izin vermez; yemek getirilir ve ikisi beraber yemek yedikten sonra birden Ebû Dülâme'nin küçük kızı babasının yanına gelir. Ebû Dülâme kızını omuzuna alır ve çocuk onun üzerine işer. Bunun üzerine şair çocuğu omuzundan indirerek yanından uzaklaştırır ve onu hicvederken dolaylı biçimde kendisini de şöyle yermektedir:

بَلَّلْتُ عَلَيَّ لَا حَيِّتَ تُوِي قَبَالَ عَلَيَّ شَيْطَانٌ رَجِيمٌ
فَمَا وَلَدْتُكَ مَرِيئًا أُمَّ عَيْسَى وَلَا رِيَاكَ لُفْمَانُ الْحَكِيمِ
وَلَكِنْ قَدْ وُلِدْتَ لِأُمِّ سَوَى يَفُومُ بِأَمْرِهَا بَغْلٌ لَفِيمٌ

47 İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 2/214, 215.

48 Cerîr b. Atıyye, *Dîvânü Cerîr bi şerhi Muḥammed bin Ḥabîb*, thk. Numan Muhammed Emîn Tâhâ (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 1/209-210.

Üzerime işeyip -Allah canını alsın- giysilerimi ıslattım. İşesin senin üzerine melun şeytan.

Ne seni doğuran İsa'nın annesi Meryem'dir ne de seni yetiştirendir hikmet sahibi Lokmân.

Ne var ki işlerini, aşağılık bir kocanın üstlendiği kötü bir annedir seni doğuran.⁴⁹

Arap toplumunda, kişinin kendisini hicvetmesi, başkaları tarafından hicvedilmesinden daha hafif olduğu, bu olayın devamındaki Ebû Dülâme ve Ebû Atâ es-Sindî arasında geçen diyalogdan anlaşılmaktadır.⁵⁰

2.2.3. Ahveş el-Ensârî

Ebü'l-Ferec el-İşfahânî (öl. 356/967) aşağıdaki iki beyit örneği üzerinden Emevî dönemi hiciv şairlerinden Ahveş el-Ensârî'yi (öl. 150/723) kendini hicveden şairler arasında zikretmiştir. Gözlerinden biri kısık olan adam anlamındaki Ahveş kelimesinden hareketle bu değerlendirmeyi yaptığı görülmektedir. Zira İsfahânî'nin, şair "Ahveş kendisini hicvederek ve gözündeki kısıklığı zikrederek şöyle demiştir." şeklindeki ifadesi bunu destekler mahiyettedir. Ancak şiir incelendiğinde burada şairin doğrudan kendisini değil; bilakis oğlunu hicvettiği kolaylıkla anlaşılmaktadır.

أَفْخِ بِهٖ مِنْ وَلَدٍ وَأَشْقَحْ مِثْلَ جُرَيِّ الْكَلْبِ لَمْ يُفْقَحْ
إِنْ يَرِ سَوْءًا لَمْ يَقُمْ فَيُنْبَحْ بِالْبَابِ عِنْدَ حَاجَةِ الْمُسْتَفْتِحِ

Gözlerini açmamış köpek yavrusu gibi ne çirkin ve ne iğrenç bir velettir!

Kötülük görürse kalkıp havlamaz, ihtiyaç sahibi geldiğinde ise kapıdan ayrılmaz.⁵¹

2.2.4. Bedüzzamân el-Hemedânî

Kişinin, bedensel özellikleri gibi doğrudan kendisiyle alakalı hususlar dışındaki dolaylı biçimde kendisini ilgilendiren şeyleri yermesi gayet normaldir. Zira bu sadece onun şahsını ilgilendirmemektedir. Bu doğrultuda makâme türünün öncüsü kabul edilen Bedüzzamân el-Hemedânî'nin (öl. 398/1008) kendi şehrinin olumsuzluklarını zikrederek zemmetmesi ve kötülükleri üzerinden imajını zedelemesi, bunun somut bir örneğidir.

هَمَدَانُ لِي بَلَدٌ أَقُولُ بِفَضْلِهِ لَكِنَّهُ مِنْ أَفْخِ الْبُلْدَانِ
صَبِيَانُهُ فِي الثُّبْحِ مِثْلُ شُبُوحِهِ وَشُبُوحُهُ فِي الْعَقْلِ كَالصَّبِيَانِ

Hemedan benim memleketimdir, üstünlüğüne hükmederim. Ancak o kentlerin en çirkinidir.

Çocukları çirkinlikte yaşlılar, yaşlıları ise akıl bakımından çocuklar gibidir.⁵²

49 Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, 112.

50 Ebû Dülâme, *Dîvânu Ebî Dülâme*, 113.

51 Abdullah b. Muhammed b. Âsım Ahves el-Ensârî, *Şi'ru Ahves el-Ensârî*, thk. İbrâhim es-Sâmîrî'î (Bağdad: Mektebetü'l-Endelüs, 1969), 49; İsfahânî, *el-Eğânî*, 4/232.

52 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/417.

Arap edebiyatında şehir ve bölgelere methiye ve hicviye yaygın bir olaydır. Bunun genellikle dinî ve mezhepsel saiklerden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Bu doğrultuda şairin sevmeyip hıncını çıkarmak istediği önemli şahsiyetleri, yaşadıkları şehir halkı üzerinden hedef alması, belli bir mezhebe mensup şairlerin, halkı kendi mezhebinden olmayan bir şehri yermesi pekâlâ mümkün olup, kaynaklarda örneklerine rastlanır.⁵³

2.2.5. İbn Uneyn

Hicivleriyle bilinen şair ve vezir Ebü'l-Mehâsin Şerefüddîn Muhammed b. Uneyn (öl. 630/1233) de kendini dolaylı biçimde hicveden şairler arasında yer almaktadır. Aile efradını dâhil herkesi hicvetmeyi âdet edinen hatta kendisine yapılan iyiliklere hicivle karşılık veren İbn Uneyn, sadece ahlâkî ve davranışsal yanlışları değil birtakım fizikî kusurları da hiciv konusu yapmaktan çekinmemiştir. *Mikrâzû'l-a'râz* (*Irzların makası*) adlı 500 beyitlik uzun kasidesinde başta Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin veziri Kâdî el-Fâzıl (öl. 596/1200) olmak üzere Dımaşk büyüklerini, vezir ve valiler gibi üst düzey devlet adamlarını, kâtipler, âlimler, kadılar, komutanlar, tabipler gibi birçok sınıftan kesimleri, seçkin şahsiyetleri burada yer verilemeyecek kadar pervasızca ve arsızca hicvetmiştir. İbn Uneyn, son derece ağır bel altı hicivleri ve ahlâksızlığın had safhada olduğu bu yergileri sebebiyle Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından Dımaşk'tan sürülmüştür.⁵⁴ Hicivlerinde hiçbir ahlâkî sınır tanımayan şair, can yakıcı ve faşist hicivleriyle kendini; hatta babasını bile yermiştir.

Şairin özelliklerinden biri, genelde hiciv, mizah ve aşağılayıcı şakalarında cidd ile hezli bir arada işleridir. İkisi arasında yakaladığı başarılı uyum onun üstün yeteneğini göstermektedir. İbn Uneyn'nin tipik özelliklerinden bir diğeri de kendine yönelik hicivlerinde dahiyane bir yöntem uygulayarak başkalarını da ortak etmesidir. Böyle bir stratejiye başvurması ise kendine dair hicvin dozajını düşürmek istemesi olarak yorumlanabilir. Kendini ve başkalarını (Cemâlüddîn b. Şîs el-Kureşî (öl. 625/1228) ve er-Reşîd en-Nablusî'yi) bir arada şu mısralarla hicveder:

أَنَا وَإِنَّ شَيْتَ وَالرَّشِيدُ ثَلَاثَةٌ لَا تُرْتَجَى فِينَا لِخُلُقٍ فَائِدَةٍ
مَنْ كُلِّ مَنْ قَصُرَتْ يَدَاهُ عَنِ النَّدَى يَوْمَ الْجَدَا وَتَطُولُ عِنْدَ الْمَائِدَةِ
فَكَأَنَّا وَآوِ بَعْمُرٍ أَلْجَفْتُ أَوْ إِصْبَعِ بَيْنَ الْأَصَابِعِ زَائِدَةٍ

*Ben, İbn Şîs ve er-Reşîd halk için bizden herhangi bir yarar umulmayan üç kişiyiz;
Kıtlık günü eli cömertlikten kısalan; fakat sofraya kurulduğunda eli uzanan biziz;*

53 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ*, 191.

54 Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî 'Aşrû'd-düvel ve'l-imârât: eş-Şâm* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1990), 234-238.

*Bizler Amr kelimesine eklenmiş “vâv” veya parmaklar arasında fazla bir parmak gibiyiz.*⁵⁵

Bu örneğin son beytinde geçen عَمْرُو kelimesindeki “vâv” harfinde yapılan teşbihte görüldüğü üzere hicivde çeşitli disiplinlere ait kimi terim ve kavramlar bir saldırı enstrümanı olarak referans noktası yapılmıştır. Başta gramer ilimleri olmak üzere farklı alanlara ait kural ve terimleri hiciv maksadıyla kullanmak klasik Arap edebiyatının özel bir tekniği olarak uygulanagelmıştır. Bundan hareketle edebi türlerde sarf ve nahiv gibi gramer kurallarına referansla üretilmiş malzeme, bu tekniği kullanan şairlerin dildeki güçlü tasarruf potansiyellerini ve dilsel yeteneklerini yansıtmaktadır. Öncelikle pratik bir zekâ, dil ve edebiyat açısından zengin bir müktesebatı gerektiren bu tekniğe, birçok alanda başvurulmuştur. Konular işlenirken muhtelif ilimlere ait belli terimlere referans yapılması tekniği hiciv de dâhil klasik Arap edebiyatının her türünde görülen bir tekniktir.

Sonuç

Klasik Arap şiirinin ana temalarından biri olan hiciv, zamanla temel fonksiyonunu yitirerek farklı anlayışlara evrilmiştir. Bu doğrultuda mizahî boyutu da bulunan özhiciv olgusu ortaya çıkmıştır. Klasik literatürde “özhicvi”i karşılayacak belli bir terim olmamakla birlikte *hicâ’u’n-nefs* tamlamasının anlam çerçevesini çağrıştıran çeşitli ifadeler kullanılmıştır. Özhiciv türünde örnekler ortaya koyan şairler arasında Hutay’e’nin konumu tartışılmazdır. Nitekim o, özhiciv tekniğini en etkili biçimde kullanan kişidir ve bu tarzın en önemli temsilcisi; hatta müessisi olarak takdim edilmektedir. Hutay’e, bu tarzı icra ederek Ebû Dülâme ve İbnü’r-Rûmî başta olmak üzere kendisinden sonra gelen şairlere model olmuştur.

Özhiciv tarzını uygulayan şairler hicve meyyal bir fıtratta olduklarından genelde basit sebeplerin bile ruhlarındaki hiciv duygusunu tetiklediği kimselelerdir. Kendiyle alay eden şairlerin karakteristik özellikleri fiziksel kusurlar ve çirkinlikle birlikte hazırcı cevap, keskin zekalı, ırz ve namuslara pervasızca dil uzatmalarıdır. Kendini hicveden şairlerin özelliklerinden biri de genelde tekellüften uzak bir şekilde cidd ile hezl gibi zıt olgular arasında yakaladıkları başarılı dengedir. Özhicvin temel özelliği başkalarına yönelik hicvin aksine övünmeyi içermemesidir. Çünkü şair başkalarını yerdiğinde aynı zamanda doğrudan ya da dolaylı olarak kendi kabilesi veya şahsıyla övünmektedir. Özhicivde ise böyle bir durumdan bahsedilemez. Ayrıca şairler özhicivde bulunurken başkalarının kendilerine sempati beslemelerini engellemek için güldürüyü ve eğlenceyi öne çıkarmışlardır.

55 Ebû’l-Mehâsin Şerefüddîn Muhammed b. Nasr İbn Uneyn, *Divân*, thk. Halîl Merdem Bek (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 147.

Daha çok vücut kusurlarının yerilmesi şeklinde görülen özhicivde sövgü ve alay unsurları gözle görülür boyuttadır. Bu doğrultuda özhicivde bulunan şairlerin belli bazı hayvanları hicvin bir aracı olarak kullandıkları ve kendilerini hayvanlar içerisinde en çok köpek, domuz ve maymuna benzeterek sövdükleri ve alay konusu yaptıkları müşahede edilmektedir. Bu tür bir hiciv, kendini maymun veya domuz olarak görece kadar umutsuzluk ve mizanropi ile karışık ağır bir alaycılık olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan öz hicve dair şiirsel malzeme dikkate alındığında göze çarpan biçimsel özelliklerinden birinin, müstakil kasidelerden ziyade, kısa kıtalar şeklinde olmasıdır. Çünkü öz hiciv genellikle şairin aklına gelen anlık sahnelerin mısralara dökülmesidir.

Hiciv de dâhil şiir temaları toplumsal gelişmelerle etkileşim içinde gelişip çeşitlenmiştir. Ekonomik sebeplerin yanı sıra derin kültürel çağrışımların ve kimi şairlerdeki psikolojik nedenlerin de şiir konularındaki zenginliğin arka planında yattığı ifade edilebilir. Öz hiciv, iç sıkıntısının, kompleksli bir kişiliğin, psikolojik bir hastalığın dışı vurumunun yanı sıra ender bir cesaretin ve özgüvenin, edebî yaratıcılığın bir yansıması olarak da görülebilir. Haksız yere başkalarını hicvetmektense kişinin kendisini hicvetmesinin daha etik olması, öz hiciv olgusunun olumlu bir tarafı olarak düşünülebilir.

Çalışmada yer verilen malzemenin analizinden hareketle insan tabiatıyla pek uyumlu olmayan öz hicvin, her zaman aynı gelişmeyi göstermediği anlaşılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde kendini hicveden şairlerin öz hicvi bazen bir sanat olarak bazen de maddî kazançlar elde etmek ve insanları güldürüp eğlendirmek amacıyla icra ettikleri gözlemlenmiştir. Muhtelif dönemlere ait örnekleri bulunan öz hiciv olgusu sadece bu olguyu uygulayan şairlerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda ilgili dönemlerde yaşayan halife ve yöneticilerin de ilgisine mazhar olmuştur. Kendini hicveden şairlerin daha çok bedensel kusurlarını yerdikleri ve vefat tarihlerinden hareketle bu şairlerin büyük bir kısmının mizah kültürünün yaygın olduğu ve sınıfsal çeşitliliğin damgasını vurduğu Abbâsîler döneminde yaşadığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmamızla bağlantılı ancak ana odağı dışında kaldığı için ele alamadığımız şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır: Başkasından hicvedilmeyi istemek, bir nevi hiciv siparişi vermek anlamındaki *istida'ü'l-hicâ'* kavramı etrafında şekillenen edebiyatın incelenmeye tabi tutulmasıdır. Bu kavram kayda değer araştırmalara konusu olmuşsa da daha kapsamlı ve muhtelif açılardan tetkik edilmeyi beklemektedir.

Kaynakça

Ahnef el-Ukberî. *Dîvânü'l-Ahnef el-Ukberî*. thk. el-Hasen b. Şihâb - Sultân b. Sa'd es-Sultân. b.y.: Dâru Sâdır, 1999.

- Ahves el-Ensârî, Abdullah b. Muhammed b. Âsım. *Şi'ru Ahveş el-Enşârî*. thk. İbrâhim es-Sâmîrrâ'î. Bağdad: Mektebetu'l-Endelüs, 1969.
- Akbaş, Rıfat. *Klasik Arap Şiirinde Siyahîler*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Aldyab, Ahmed. "eş-Zavâhirü'l-Fenniyye fî Şîri'l-Hicâ". *EKEV Akademi Dergisi* 66 (2016), 51-72.
- Arkale el-Kelbî. *Dîvânü 'Arkale el-Kelbî*. thk. Ahmed el-Cündî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- 'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâil*. thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl. Kahire: Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, 1987.
- Ayyıldız, Esat. *Klasik Arap Şiirinde Emevî Dönemine Kadar Hiciv*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Bâbetî, Azîze Fevval. *Mu'cemu's-şuarâ'î'l-muḥaḍramîn ve'l-umeviyyîn*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1998.
- Bedevî Tabâne. *Ḳudâme b. Cafer ve'n-naḳdû'l-edebî*. Kahire: Matba'atu'l-Fenniye el-Hedîse, 3. Basım, 1969.
- Beyhakî, İbrâhim b. Muhammed. *el-Meḥâsin ve'l-mesâvî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1961.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 7. Basım, 1998.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Ḥayevân*. 8 Cilt. Mısır: Mektebetü ve Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 2. Basım, 1965.
- Cerîr b. Atıyye. *Dîvânü Cerîr bi şerḥi Muḥammed bin Ḥabîb*. thk. Numan Muhammed Emîn Tâhâ. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, ts.
- Cumahî, Muhammed b. Sellâm. *Ṭabaḳâtü fuḥûlî's-şuarâ*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Medenî, 1974.
- Ebânemî, İbrâhim b. Muhammed. "Hicâ'ü'z-Zât fi'l-'Aşri'l-Abbâsî: Dirâse fi'l-Bevâ'is ve'd-Delâlat". *Mecelletü'l-'Ulûmî'l-'Arabîyye ve'l-İnsânîyye* 7/2 (2014), 653-693.
- Ebû Dülâme, Zend b. Cevn. *Dîvânü Ebî Dülâme*. thk. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994.
- Ebü'l-Atâhiye, Ebû İshâk İsmâîl b. el-Kâsım b. Süveyd. *el-Envârü'z-zâhiye fî dîvânî Ebi'l-Atâhiye*. thk. Luvîs Şeyho. Beyrut: Matbaatü'l-âbâ'î'l-Yesûiyyîn, 1886.
- Fâhûrî, Hannâ. *Târîḫü'l-edebî'l-Arabî*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Bûlîsiyye, ts.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-Ayn müretteben ulâ ḥurûfî'l-mu'cem*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hassân b. Sâbit. *Dîvânü Ḥassân b. Sâbit*. nşr. Abdülemîr Mühennâ. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1994.
- İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *eş-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. thk. İhsan Abbas vd. 6 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İḳdû'l-ferîd*. thk. Müfid M. Kumeyha - Abdülmecid et-Terhînî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şîr ve's-şuarâ*. thk. Müfid M. Kumeyha - Muhammed Emîn ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.

- İbn Reşik el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen. *el-Umde fî mehâsini's-şîr ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 5. Basım, 1981.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. thk. Şevkî Dayf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 4. Basım, ts.
- İbn Uneyn, Ebû'l-Mehâsin Şerefüddîn Muhammed b. Nasr. *Dîvân*. thk. Halîl Merdem Bek. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Cerrâh, Ebû Abdullah. *el-Varağa*. thk. Abdülvehhâb Azzâm - Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1953.
- İbnü'l-Muazzel, Abdüssamed. *Şi'ru'l-Abduşşamed bin el-Muazzel*. thk. Züheyr Gâzî Zâhid. Necef: Matba'atu'n-Nu'mân, 1970.
- İbnü'r-Rûmî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc. *Dîvân*. thk. Ahmed Hasan Besec. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2002.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn. *el-Eğânî*. thk. İhsan Abbas vd. 21 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Misriyye, 1952.
- İsmâil, Anâd Gazvân vd. *el-Edebü'l-'Arabî*. Bağdad: Irak Eğitim Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 1974.
- Kureşî, Ebû Zeyd. *Cemheretü eş-âri'l-'Arab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Nehdatu Mısır, 1981.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973.
- Muhammed M. Hüseyin. *el-Hicâ' ve'l-heccâ'ûn fî'l-Câhiliyye*. İskenderiye: Mektebetü'l-Âdâb bi'l-Cemâmîz, 1947.
- Mütenebbî, Ebû't-Ṭayyib Ahmed b. el-Hüseyn. *Dîvânü Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî bi şerhi Ebi'l-beğâ el-'Ukberî*. thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'rîfe, ts.
- Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâ'il. *el-Muhtâ fî'l-luğa*. thk. Muhammed Hasan Âlû Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1994.
- Sâmî ed-Dehhân, Muhammed. *el-Hecâ'*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, 1957.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-aşr*. thk. Müfid Muhammed Kumeyha. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983.
- Süleyk b. es-Süleke es-Sa'dî. *Dîvânü Süleyk b. es-Süleke*. thk. Se'dî ed-Dinâvî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1994.
- Şâyib, Ahmed. *Târîhu'n-nekâiz fî's-şîri'l-'Arabî*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 2. Basım, 1954.
- Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'Aşrû'l-Abbâsiyyü's-sânî*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1973.
- Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî 'Aşrû'd-düvel ve'l-imârât: eş-Şâm*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1990.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 9 Cilt. Kahire: Darü'l-Meârif, 2. Basım, 1966.
- Tuleyhât, Gazi - Eşkar, İrfân. *el-Edebu'l-câhilî*. Humus: Dâru'l-İrşâd, 1992.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mucemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.



Klasik Arap Şiirinde Öz hiciv ve Kendini Hicveden Şairler

Mehmet Şirin Aladağ

Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belağatı Ana
Bilim Dalı

msirinaladag@yyu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1549-2223>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Klasik Arap Şiirinde Öz hiciv ve Kendini Hicveden Şairler” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlüklerdeki Varlığı:
*el-Mu'cemu'l-Vasît Örneği***

*The Presence of al-Muthannâ al-Talqîbî in General Arabic Dictionaries:
The Case of al-Mu'jam al-wasît*

Nazife Nihal İnce

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim
Dalı – Assoc. Prof., Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetorics.
nihalince@akdeniz.edu.tr – <https://orcid.org/0000-0003-1766-5618>

Zeynep Sevde Akdoğan Anou

Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü –
Ph.D. Candidate, Akdeniz University, Social Sciences Institute.
zeynepsewdeakdogan@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0002-3387-4666>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 06/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: İnce, Nazife Nihal – Akdoğan Anou, Zeynep Sevde. “Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlüklerdeki Varlığı: *el-Mu'cemu'l-Vasît Örneği*”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 651-674. <https://doi.org/10.17335/sa-kaifd.1529051>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Bu makale, müfredi ile müsennâsı farklı olan kelimelerden olan telkîbî müsennânın alfabetik-genel sözlüklerde bir madde olma problemini *el-Mu'cemu'l-vasî't* örneği üzerinden incelemektedir. Lugavî müsennâ olarak adlandırılan müfredi ile müsennâsı farklı olan isimler, müstakil eserler yoluyla derlenmiş ve tasnife tabi tutulmuştur. *Telkîbî Müsennâ* bu sınıflardan biri olup müfredi dışındaki iki ayrı ismi birlikte ifade eden isimlere karşılık gelmektedir. Bu tür müsennâların manalarına müfretlerinden ulaşılamayacağı için birer sözlük maddesi olması doğal bir beklentidir. Bu araştırmada söz konusu beklentinin genel sözlüklerde karşılanıp karşılanmadığı *el-Mu'cemu'l-vasî't* örneğinde araştırılmaktadır. Araştırma, gramatik-lugavî müsennâ ayrımı, telkîbî müsennânın literatürdeki yeri ve telkîbî müsennânın belirleyici özelliklerinden oluşan teorik çerçevenin ardından *el-Mu'cemu'l-vasî't*'teki verilerin nicel olarak değerlendirilmesi şeklinde uygulanmıştır. İki adımdan oluşan veri toplama işleminin ilk adımında derlemelerdeki kelimeler bir araya getirilerek bir dağarcık oluşturulmuş ve kelimeler anlam ilgisi bakımından sınıflandırılarak listelenmiştir. İkinci adımda ise oluşturulan dağarcıktaki kelimelerin *el-Mu'cemu'l-vasî't* maddelerindeki varlığı araştırılmıştır. Araştırma sonunda telkîbî müsennâların *el-Mu'cemu'l-vasî't* maddelerindeki varlığının oldukça düşük olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Sözlük Maddesi, Müsennâ, Telkîbî Müsennâ, *el-Mu'cemu'l-vasî't*.

Abstract

This article investigates the issue of duals, which differ from their singulars called al-muthannâ al-talqîbî, in the context of their inclusion as lexical items in general Arabic dictionaries. The study is limited to a modern dictionary: *al-Mu'jam al-wasî't*. The research is based on two interconnected assumptions: al-muthannâ al-talqîbîs are lexical items, and lexical items should be included in the dictionary entries. The research corpus comprises al-muthannâ al-lughawî compilations with their bibliographies and *al-Mu'jam al-wasî't* entries. Although *al-Mu'jam al-wasî't* is one of the Arabic dictionaries written in recent history and is a modern dictionary in terms of form, it is known for following the classical sources in terms of content.

In Arabic morphology, Muthannâ is formed by adding a suffix to the end of the word to indicate that the entity it denotes is two in number. In other words, the structure of the noun+duality suffix signifies noun+noun, where each noun is identical to the other. Apart from the mentioned grammatical meaning, the muthannâ form has been used to express ungrammatical meanings where each singular of the word is different from the other. These non-grammatical uses of muthannâ called al-muthannâ al-lughawî. The knowledge of non-grammatical muthannâ is derived from the works of philologists. The philologists of the classical period wrote works compiling and classifying al-muthannâ al-lughawî and its subcategories. *al-Muthannâ al-talqîbî* is one of these subcategories, describing a dual form in which two separate nouns are expressed via entirely different nouns. Since the meanings of such duals cannot be accessed from their singulars, it is logical for these words to appear in dictionary entries. Another reason why these words are expected to be included as entries in dictionaries is that they are very likely to be used in both classical and modern literature. Accordingly, there is a need for al-muthannâ al-lughawî in general and al-muthannâ al-talqîbî in particular to be included as entries in general dictionaries.

This research investigates the presence of these words in one of the largest dictionaries currently available: *al-Mu'jam al-wasî't*. Before collecting the data, a theoretical framework was established, including the general term muthannâ, the place of al-muthannâ al-lughawî in the literature, and the distinctive features of al-muthannâ al-talqîbî. Since very early times, al-muthannâ al-lughawî has been considered a lexical item in independent works or in some comprehensive philological works, though the definitions and classifications of these words are seen in independent lexical collections. Based on these definitions, the distinctive features of al-muthannâ al-talqîbî were determined. Recognizing the distinctive features of al-muthannâ al-talqîbî has helped to resolve certain ambiguities and classification complexities that are found in the collections of al-muthannâ al-lughawî. The data collection process of the research consisted of two steps. In the first step, a corpus was created by gathering the words in al-muthannâ al-lughawî compilations, and the words were categorized and listed in terms of the relevance that formed the muthannâ. Two types of relevance were found to be decisive in the formation of al-

muthannâ al-talqîbî forms: epithet relevance and attributive relevance. In the second step, the presence of these corpus words in *al-Mu'jam al-wasît* was investigated. The data was mainly analyzed quantitatively.

The most striking result of the study is that the presence of al-muthannâ al-talqîbî in *al-Mu'jam al-wasît* is quite limited. Only 44 out of the 614 words in the corpus were included in dictionary entries. The main reason for this scarcity appears to be that most al-muthannâ al-talqîbî are proper nouns which formed according to the epithet relevance between the two singulars. In this case, it is expected that the rate of the words that are not proper nouns, which are al-muthannâ al-talqîbî, established according to the relevance of common attribute, to be found in the dictionary is high. However, even in this category, their presence is relatively low. Of the 83 al-muthannâ al-talqîbîs in this category, only 28 are found in *al-Mu'jam al-wasît* entries. However, this rate, which corresponds to one-third of all the words in the mentioned category, shows that there is an opinion that al-muthannâ al-talqîbî is considered a lexical item and should be added to the dictionaries. Moreover, a significant number of these words were considered as an independent entry from the word root entry. As for proper nouns, it is not possible to separate the issue of including al-muthannâ al-talqîbî, which corresponds to proper nouns, into the dictionary from the discussion of including proper nouns in the dictionary in general. Considering that the proper names in question pertain to individuals from ancient times, it seems more appropriate to include such muthannâs in special dictionaries rather than in general dictionaries.

Keywords: Arabic Language and Rhetorics, Dictionary Entry, Muthannâ, al-Muthannâ al-Talqîbî, *al-Mu'jam al-wasît*.

Giriş

Arapça kelimelerin çekimlerinden olan *müsennâ*, isimlerin sayı cinsinden durumunu bildiren yapılardan biridir. Müsennâ, müfred isme ek getirmek suretiyle yapılmaktadır. Bu doğrultuda müsennâ, çekimle ilgili bir değişiklik meydana getirmekte ve kelimenin anlamında, delâlet ettiği sayı dışında, herhangi bir değişme olmamaktadır. Şu var ki Arap dilinde müsennâ yapısı/formu zaman zaman gramatik manaların dışına çıkmış ve yeni manalar ifade eder hale gelmiştir. *Telkîbî müsennâ* bu tür müsennâlardan olup en dakik tanımı “Müsennâ formundaki bir kelimenin müsemması dışındaki iki ismi kapsayarak ifade etmesidir.” şeklindedir.¹ Gramatik mananın dışına çıkan müsennâların bir lügat konusu olduğu aşikardır. Çalışmamızda, müfredinden ayrı bir anlam ifade etmesi bakımından telkîbî müsennâların sözlüksel bir birim olması ve buna bağlı olarak sözlüklerde bir kelime olarak yer alma sorunsalı araştırılmaktadır.

Çalışmanın hedefi, söz konusu kelimelerin bir sözlük maddesi olarak varlığını nicelik olarak tespit etmek ve tartışmaktır. Güncel ve geniş bir sözlük olması nedeniyle *el-Mu'cemu'l-wasît*² örnek olarak seçilmiştir. Araştırmaya konu olan kelimeler, telkîbî müsennâ ile sınırlıdır ve temel olarak doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. İki adımdan oluşan araştırmanın ilk adımı, kelimelerin tespit edilmesini sağlayacak teorik çerçevenin çizilmesine, ikinci

1 Selîm 'Anhûrî, “el-Müsennayâtü'l-lefî lâ tüfred”, *Mecelletü'l-Mecme'ü'l-İlmî'l-'Arabî* 4 (1924-1925), 24.

2 İbrâhîm Enîs vd., *el-Mu'cemu'l-wasît* (Kahire: Mektebetu's-Şurûkî'l-'Arabiyye, 1461/2004).

adımı ise sözcüklerin belirlenip *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde araştırılmasına ayrılmıştır.

Literatürde müsennâ konusunu ele alan akademik çalışmalar ağırlıklı olarak müsennânın gramatik boyutunu incelemektedir. Bununla birlikte müsennânın semantik yönüne odaklanan ya da ikisini birleştiren çalışmalar da bulunmaktadır. Lugavî müsennâları toplu olarak ele alan çalışmalardan biri *Zâhiratü't-tesniye fî'l-lügati'l-'Arabiyye*³ başlıklı makaledir. Yine *el-Müsennayâtü'l-letî lâ tüfred*⁴ başlıklı makale ise lugavî müsennâyı tağlîbî ve telkîbî olmak üzere iki kısma ayırması yönüyle literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte gözden kaçırdığı sözcükler olmuştur. *el-Müsennayât*⁵ adlı makale ise söz konusu eksiklere değinen tamamlayıcı bir çalışma olmuştur. Müsennâ kelimelere dair bir konulu sözlük niteliğinde olan *Mu'cemu'l-elfâzi'l-müsennâh*⁶ adlı kitabı da burada zikretmek gerekmektedir. Özetle, literatürde lugavî müsennâ veya türlerinden birini ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte müsennâları sözlükçülük bağlamında inceleyen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Gramer ve Lügat Ekseninde Müsennâ

Müsennâ kelimesi, /تَسْنَى/ fiilinin ism-i mefûlû olup, bir ismin delâlet ettiği te-kilden iki tane olduğunu ifade eder. Tekil bir kelimeyi ikil yapma eylemi için aynı fiilin mastarı olan tesniye kullanılır.⁷ Bir dilbilgisi kavramı olarak müsennâ “İki şeye delâlet eden”⁸ veya “bir ismin aynısı olan diğer isme katılması”⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Arapçada müsennâ, sonekle oluşan bir formdur. Müsennâlık eki; kelime merfu olduğunda /نَ/, mansûb ve mecrûr olduğunda ise /نِ/ şeklindedir. Müsennâ kalıbının bir başka gramatik özelliği ise tamlama içerisinde muzâf konumunda kullanıldığında sonundaki /نَ/ harfinin

3 Adnân Selmân, “Zâhiratü't-tesniye fî'l-lügati'l-'Arabiyye”, *Mecelletü'l-Mecme'i'l-'İlmî'l-İrâkî* 32/1-2 (1981).

4 Selîm 'Anhûrî, “el-Müsennayâtü'l-letî lâ tüfred”, 24-26.

5 Ahmed Teymûr, “el-Müsennayât”, *Mecelletü'l-Mecme'i'l-'İlmî'l-'Arabî* 4 (1924-1925).

6 Bk. Şerîf Yahyâ el-Emîn, *Mu'cemu'l-elfâzi'l-müsennâh* (Beyrut: Dâru'l-'İlmi li'l-melâ'în, 1982).

7 Ebu't-Tâhir Mecdudî Muhammed b. Yâkûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, thk. Mektebetu Tahkîki't-Türâs, ed. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1462/2005), “تَسْنَى”, 1267-1268.

8 Ebü'l-Berekât el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Râdî Muhammed Medkûr -Vâil Mahmûd Sa'd Abdalbârî (Kuveyt: el-Va'yu'l-İslâmî, 2015), 40.

9 Ya'îş b. Ali İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, nşr. Emile Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001), 3/185.

düşmesidir.¹⁰ Müsennânın izafet ve i'râb durumu nahiv ilminin konusudur.¹¹ Müfret kelimenin çekim hallerinden biri olması yönüyle ise sarf ilminin konusudur.¹² Özetle, müsennâ asıl itibariyle dilbilgisinin ürettiği bir kavramdır ve her iki alt disiplininde de konu edilmektedir. Şu var ki müsennâ kavramı dilbilgisi kapsamı dışında da kullanılmıştır. Müsennânın gramer dışında kalan yönleri gelenekte lügat olarak isimlendirilen filolojik içerikli çalışmaların konusu olmuştur.¹³ Lügat çalışmalarında bu kelimelerin biçimi değil anlamı ön plandadır ve günümüzde *lugavî müsennâ* şemsiye kavramıyla ifade edilmektedir. Lugavî müsennâlar müstakil olarak veya hacimli lügat eserleri içerisinde ele alınmıştır. Hacimli lügat eserleri lugavî müsennâların tespiti ve anlamları hususunda kaynak değeri bulunan eserlerdir fakat herhangi bir tasnif içermemektedir. Lugavî müsennâları kuruldukları anlam ilgisine göre sınıflandırma fikri, klasik müstakil eserlerde ortaya çıkmıştır. Yakın zamanda geliştirilen lugavî müsennâ tasniflerine ve tanımlarına anılan müstakil eserler dayanak olmuştur.

Lugavî müsennâların anlam ilgisine göre ayrıldığı en eski eserin *Kitâbu'l-Müsennâ* olduğu söylenebilir. Ebü't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351 h.) tarafından telif edilen bu eserde lugavî müsennâlar delâlet ettikleri anlamlara göre on gruba ayrılmıştır. Sonraki çalışmaların başlıca dayanağı olduğunu düşündüğümüz bu eserde müsennâya ilişkin çoklu bir tasnif yapılmış ve sınıflar müsennâ lafzın delâlet ettiği müfretlerle ilişkisi göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur.¹⁴ Bu tasniften yaklaşık yedi asır sonra müsennânın lugavî anlamlarına dair farklı ancak aynı fikre dayalı bir sınıflandırma el-Muhibbî (ö. 1111 h.) tarafından yapılmıştır. Muhibbî, *Cene'l-cenneteyni fî temyîzi nev'ayî'l-müşenneyeyn* adlı eserinde müsennâları temelde *el-müşennâ'l-cârî 'ale'l-hakîka* ve *el-müşennâ'l-cârî 'ale't-taşlîb* olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Öyle anlaşıyor ki Ebü't-Tayyib'in bazı kategorileri açıklarken kullandığı 'diğerine baskın olan' şeklindeki kullanımlarından taşlîb istilâhı geliştirilerek bütün lugavî müsennâlara isim yapılmıştır. Böylece gramatik müsennâlardan

10 Tesniyeye dair geniş sarf bilgisi için bk. el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 40-49; Cemâluddîn Osman b. Ömer İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv ve's-Şâfiye fî 'ilmeyi't-tasrîf ve'l-hat*, thk. Sâlih 'Abdul'azîm eş-Şâ'ir (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, ts.), 39; Alâeddîn Alî el-Kuşcî, *Unkûdu'z-zevâhir fî's-sarf*, thk. Ahmed 'Afîfî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1421/2001), 409-412; Amr b. Osman Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l- Hâncî, 1408/1988), 391-404.

11 Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, 3/409-415.

12 Kuşcî, *Unkûdu'z-zevâhir fî's-sarf*, 409-412; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 39.

13 Müsennâların lügavî yönlerine ilişkin toplu bilgi için bk. M. Akif Özdoğan, *Arap Gramerinde Mecâz* (İstanbul: Ensar yayınları, 2019), 47.

14 Bk. Ebü't-Tayyib 'Abdulvâhid b. Ali el-Lugavî, *Kitâbu'l-Müsennâ*, thk. İzzeddîn et-Tenûhî (Dımaşk: Matbû'ātu'l-Mecme'î'l-İlmî, 1960), 3.

ayrı tutulan lugavî müsennâlara el-müsennâ'l-cârî 'ale't-ğağlib adı verilmiştir.¹⁵ Ne var ki 'baskın isim' ölçüsü Ebü't-Tayyib'in sınıflandırdığı lugavî müsennâların tamamında geçerli değildir. Bu nedenle herhangi bir ismin baskın olmadığı müsennâ türlerinin de ayrıca adlandırılması bir ihtiyaç olmuştur.

Telkîbî müsennâ isimlendirmesine gelince, el-müsennâ't-ğağlibî isimlendirmesiyle birlikte 'İzzeddîn et-Tenûhî'ye (ö. 1966) ait olduğu söylenece de¹⁶ Selîm 'Anhûrî'nin 1924 yılında yayınladığı *el-Müsennayâtü'l-lefî lâ tûfred* adlı kısa makalesinde bu isimlendirmeyi kullandığı görülmektedir. Yazar makalede lugavî müsennâların el-müsennâ't-telkîbî ve el-müsennâ't-ğağlibî olmak üzere iki türe ayrıldığını örnekler vererek göstermiştir.¹⁷ Bu sınıflandırma günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir. Diğer taraftan, Ebü't-Tayyib'in tasnifinde de görüldüğü üzere müsennâlara ilişkin bazı istisnâî kullanımların bulunduğu ve bunların tasnif dışı kaldığı unutulmamalıdır. Neticede müsennâ kelimesi bir varlığın iki tane olduğunu gösteren bir form olarak asıl itibarıyla gramerin konusuyken yine iki şeye delâlet etmekle birlikte bu iki şeye tahsis edilmiş bir isim olması bakımından lügatin konusu olmaktadır.

Telkîbî Müsennâ Dağarcığı İçin Belirleyici Özellikler

Lugavî müsennânın bir türü olan telkîbî müsennâda ikil ismin müsemması dışındaki iki isme delâlet etmesi söz konusudur. Başka bir ifadeyle müsennâ ismin lafız olarak tekillerinden herhangi biriyle aynı olmaması ve tamamen farklı olmasıdır. Bu husus telkîbî müsennânın başlıca ayırt edici özelliğidir. Bu özellik, müsennâ isim ile müfretleri arasında nedensizlik ilişkisi olduğu anlamına gelmemektedir. Telkîbî müsennâ ile onun delâlet ettiği isimler arasında; ortak sıfat, ortak lakap ya da bir sıfat veya lakabın iki ismi birden kapsar hale gelmesi gibi birtakım ilgiler mevcuttur. Örneğin /اقتلوا الأسودين/ (namaz sırasında) iki siyahı öldürün/¹⁸ hadisinde geçen /أسودان/ iki siyah/ kelimesi yılan ve akrep ikilisini ifade etmektedir. Bu müsennâ ismin lafız olarak müfredi olan /أسود/ kelimesi ne yılan ne de akrep kelimelerinin karşılığı veya eşanlamıdır. Siyahlık olsa olsa yılanın ve akrebin ortak rengi olabilir ki buradan iki müfret arasında renk ilgisi olduğu söylenebilir.¹⁹

15 Muhammed Emîn b. Fadlullah b. Muhibbullah el-Muhibbî, *Cene'l-cenneteyni fi temyîzi nev'ayî'l-müsenneyyn*, thk. İhyâ'u Tûrâsî'l-'Arabî Komisyonu (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1-172.

16 'Abdurrezzâk el-Ferac es-Sâ'idî, "el-Müsenna't-ğağlibîyyu ve tûrâsü'l-'Arabiyyeti fihî", *Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-Luğaviyye* 2/6 (Kasım-Aralık 2000), 20.

17 'Anhûrî, "el-Müsennayâtü'l-lefî lâ tûfred", 24-26.

18 Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Salât", 170.

19 Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn*, 19.

Lugavî müsennâların klasik eserlerde farklı eser türlerinde karşımıza çıktığına yukarıda değinmiştik. Söz konusu eserlerde hem tasnifler yapılmış hem de müsennâ envanteri tutulmuştur. Şu var ki klasik eserlerde yer alan lugavî müsennâların sayıları birbiriyle aynı değildir. Bunlara özel sözlük niteliğinde hazırlanmış eserler de dahildir. Telkîbî müsennâ özelinde, en fazla kelime barındıran *Cene'l-cenneteyni fi temyîzi nev'ayi'l-müsenneyeyn*²⁰ başlıklı eserde dahi bazı müsennâlar yer almamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda telkîbî müsennâ dağarcığı lugavî müsennâyâ tahsis edilmiş kitaplar ile genel filoloji kitapları olmak üzere iki türlü eser grubundan elde edilmiştir. Bu doğrultuda telkîbî müsennâ dağarcığını oluşturduğumuz kaynaklarımız: Ebü't-Tayyib'in *Kitâbu'l-Müsennâ*, Muhibbî'nin *Cene'l-cenneteyni fi temyîzi nev'ayi'l-müsenneyeyn*, Süyûtî'nin *el-Müzhiru fi 'ulûmi'l-lüğa ve envâ'ihâ* ve İbnü's-Sikkât'ın *İslâhu'l-mantık* adlı eserleridir.²¹

Diğer taraftan, klasik eserlerde bir sınıflandırma girişi olmakla birlikte müsennâ türlerini birbirinden ayırt etme noktasında net bir çerçevenin sunulmadığı görülmüştür. Nitekim bu eserlerde tağlîbî müsennâ başlığı altında telkîbî; telkîbî müsennâ başlığı altında tağlîbî müsennâ denebilecek örnekler mevcuttur. Buna mukabil, yakın zamanda yapılan telkîbî müsennâ tanımları ve sınıflandırmaları daha dakiktir. En dakik tanımlardan biri telkîbî müsennâyı “İkil yapıya sahip bir kelimenin, gerçek anlamıyla bir bağlantı olsun ya da olmasın, müfredi dışındaki iki ismi kapsayarak ifade etmesidir” şeklinde tanımlamaktadır.²² Çalışmamızda yakın zamanda yapılan dakik tanımlar dikkate alınmış ve telkîbî müsennâ dağarcığı bu tanımlara göre oluşturulmuştur. Bu doğrultuda telkîbî müsennânın başlıca belirleyici özelliği; müsennâ kelimenin onu oluşturan müfretlerden ve müfretlerin de delâlet bakımından birbirinden farklı oluşudur. Diğer özelliği ise müsennânın farklı müfretlerden bir ilgiye bağlı olarak kurulmasıdır. Söz konusu ilgi, sıfat veya lakap olmak üzere iki kritere bağlıdır. Sıfat ve lakap ilgileri müfretlerin her ikisinde ortak olabildiği gibi ortak olmadığı halde müfretlerden birinde baskın olabilmektedir.

Yukarıda belirtilen ilkelerden yola çıkarak oluşturulan telkîbî müsennâ kategorileri şu şekildedir: 1)Ortak sıfat ilgisiyle kurulmuş telkîbî müsennâlar, 2)Müfretlerden birinin sıfatının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar, 3)Ortak lakap ilgisiyle kurulan telkîbî müsennâlar, 4)Müfretlerden birinin lakabının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar, 5)Baba/dede adıyla

20 Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn*, 13-170.

21 Lugavî, *Kitâbu'l-Müsennâ*, 27-62; Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn*, 13-116, 130-148; Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Müzhiru fi 'ulûmi'l-lüğa ve envâ'ihâ*, şrh. Muhammed Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ Bek vd. (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-'Asriyye, 1986), 2/173-194; Ya'kûb b. İshâk İbnü's-Sikkât, *İslâhu'l-mantık*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir -Abdusselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 394-404.

22 'Anhûrî, “el-Müsennâyâtü'l-letî lâ tüfred”, 24.

veya baba adının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar ve 6) Terkip halinde olan telkîbî müsennâlardır. Terkip halindeki müsennâlar, kelimelerin izafet (isim tamlaması) şeklinde kullanıldığı müsennâlardır.

Öte taraftan, nadiren de olsa müfret yapıdaki telkîbî müsennâlar birden fazla mana ifade edebilmektedir. Bu özeliğe sahip müsennâlar yer aldıkları kaynaklarda birden fazla kategoride ele alınmıştır. Çalışmamızda da bu düzen takip edilmiştir. Ayrıca kaynaklardaki bazı kelimelerin tanımın dışında kalacak özelliklere sahip olduğu görülmüştür. Tanım dışında kalan kelimelerden bir kısmı dağarcık dışı bırakılırken bir kısmı ise dağarcığa dahil edilmiştir. Dağarcık dışı bıraktığımız kelimeler vücuttaki çift organlara ilişkin müsennâ isimlerdir. Kaş, göz ve kulak gibi çift organların bir kısmı /الأُتَيْنَان/ iki kulak²³ /الحارِقَان/ dilde bulunan iki damar²⁴ örneklerinde olduğu gibi müsennâ formunda kullanılmış ve kaynaklarda telkîbî müsennâ içerisinde yer verilmiştir. Halbuki ikil organ isimlerinin tekil formları bu organın bir tanesini de ifade edebilmektedir. Nitekim vücutta bulunan iki damarı ifade eden /الحارِقَان/ kelimesinin /الحَرْقَةُ/ şeklindeki tekil formuna da sözlükte aynı mananın verildiği görülmektedir.²⁵ Buna mukabil iki kulak manasında kullanılan /الأُتَيْنَان/ kelimesinin açıklamasında iki kulak manasına yer verilmişken müfredi olan /الأُنْثَى/ kelimesinin tek kulağı ifade ettiğine dair bir açıklama bulunmamaktadır.²⁶ Kaynaklarda verilen organ isimlerinin tamamıyla ilgili bu ayrıma değinilmemiş olması nedeniyle söz konusu kelimelerin telkîbî müsennâ dağarcığı dışında tutulması uygun bulunmuştur. Tanımın dışına çıkan özelliklere sahip olmasına rağmen dağarcığa dahil ettiğimiz isimlere gelince, bunlar lafzı itibarıyla telkîbî değil, gramatik müsennâ gibi görünse de referans olduğu iki kelimenin hakikatte farklı olduğu kelimelerdir. Örneğin /مسجدان/ veya /بحران/ veya /رحلتان/ gibi kelimelerde müsennâyı oluşturan her bir tekilin sınırlı ve özel bir manası bulunmaktadır. Başka bir deyişle her bir tekil ayrı bir mescidi, denizi veya yolculuğu ifade etmektedir. Bu yönüyle telkîbî müsennâyı dahil edilmesi uygun bulunmuştur.

Tespit Edilen Telkîbî Müsennâlar ve *el-Mu'cemu'l-Vasîf*'teki Varlığı

Çalışmanın bu kısmında telkîbî müsennâlar *el-Mu'cemu'l-vasîf*'teki varlığı itibarıyla ele alınmaktadır. Yukarıda anılan belirleyici özellikler çerçevesinde bir telkîbî müsennâ dağarcığı oluşturulmuş ve kelimeler gruplar şeklinde listelenmiştir. Gruplar öncelikle müfret-terkip olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

23 Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn*, 24.

24 Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn*, 38.

25 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, ts.), 10/44.

26 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/112.

Müfret yapıdaki müsennâlar kurulduğu ilgiye göre beş gruba ayrılırken terkip halinde olanlar tek grupta toplanmıştır. Ardından tespit edilen kelimeler *el-Mu'cemu'l-vasît* maddeleri içerisinde taranarak sözlükte yer alıp almadıkları ve bulundukları madde başı belirlenmiştir. Yapılan tarama sonucu tespit edilen toplam 614 telkîbî müsennânın 29'u terkip (tamlama) halinde kullanılan telkîbî müsennâlardır.

Verilere ilişkin bilgiler sırasıyla; tespit edilen müsennâ sözcükler, bulundukları kaynaktaki manaları, *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer alıp almama durumu ve yer aldığı madde başlığı olacak şekilde tablolarla gösterilmiştir. Tablolarda *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer almayan kelimeler için (-) işareti kullanılırken sözlükte yer alan kelimelerin karşısında bulunduğu madde adı verilmiştir. Kuruldukları ilgiye göre tasnif edilen telkîbî müsennâların dağılımı da, böylece, altı tabloda verilmiştir.

Tespit ettiğimiz kelimeleri müfret yapıdaki telkîbî müsennâlardan başlayarak gruplar halinde takdim etmek uygun görünmektedir. Ortak sıfat ilgiyle kurulmuş telkîbî müsennâlar bu türün ilk grubu olup bu kategoride 75 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan yalnız 24 tanesi *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer almaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 1: Ortak sıfat ilgisiyle kurulmuş telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	الْفَيْهَان	Fil ve manda	–
2	الْأَخْرَان	Et ve içki	“الأخْرَان”
3	الْأَصْمَعَان	İlgida açlıklar ve temiz bir kalp	–
4	الْأَيْهَمَان	ve kızgınlık dönemindeki boğa	“الأَيْهَمَان”
5	الْأُزْهَرَان	Güneş ve ay	“الأُزْهَرَان”
6	الْفَتَانَان	nar ve dirhem ya da Münker ve Nekir	–
7	الشَّرِيحَان	İr arada bulunan farklı iki renk ikililerinden her birini ifade edebilir.	“الشَّرِيح”
8	الشَّرِيكَان	Malla ilgili olarak; malı koruyan ve mala mirasçı olan	–
9	الْحَاقِقَان	Doğu ve batı	“الْحَاقِقَان”
10	الْحَرَمَان	Mekke ve Medine	“الحرم”
11	الشِّقْشَان	Bal ve Kur'ân-ı Kerim	–
12	الْقَبِيلَتَان	Kâbe ve Mescid-i Aksâ	–
13	الْمَرْيَان	yattayken tutma ve ölünce dağıtma	–
14	الْمَرْكُوبَان	At ve kadın	–
15	الْمُسْتَقْفَان	Aile ve çocuk	–
16	الأَعْرَان	Aile ve çocuk	–
17	مُدْهَامَتَان	İ siyah manasına gelse de kastedilen iki koyu yeşildir.	“ادْهَام”
18	الْمَعْوَدَتَان	İki süre	“الْمَعْوَدَتَان”
19	الْكِرْبَان	Hac ve cihad	–
20	الأَطْبِيئَان	ku ve nikah, ağız ve avret bölgesi, yeme-içme ve nikah, nikah ve doyma	“الأَطْبِيئَان”
21	الْإِغْرَاوَان	İ-i 'İmrân ve Bakara sureleri	“الْإِغْرَاوَان”
22	الْأَيْضَان	yağı ve yoğurt, iç yağı ve beyazlık, iç yağı ve yoğurt, iki gün, iki gece	“الْأَيْضَان”
23	الْأَصْفَرَان	Altın ve kadınlara özel bir koku, altın ve safran	“الْأَصْفَرَان”
24	الْأَشْوَدَان	ce ve sıcaklık, akrep ve yılan, iki göz	“الْأَشْوَدَان”
25	الْفَرْشَتَان	İç yaşında deve ve iki yaşında sığır	–
26	الْفَرِيضَتَان	İç yaşında deve ve iki yaşında sığır	–
27	الْأَيْهَمَان	Nikah ve doyma	“الْأَيْهَمَان”
28	الْأَمْرَان	Açlık ve çıplaklık	“الْأَمْرَان”
29	الْأَمْدَان	Doğum ve ölüm	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
30	الْأَنْوَارُ	Güneş ve ay	–
31	الْأَكْرَامُ	Din ve namus	–
32	الْأَنْكَارُ	Annenin çocuğunu kaybetmesi ve savaş	–
33	الْأَحْسَرَانُ	Kurt ve karga	–
34	الْأَعْزَرَانُ	Deniz ve yağmur	–
35	الْأَعْمِيَانُ	Gece ve bulut, ateş ve sel	“الْأَعْمِيَانُ”
36	الرَّافِدَانُ	Fırat ve Dicle nehirleri	“الرَّافِدَانُ”
75	الْأَغْدَانُ	Yemek ve nikah	–
38	الْأَصْلَانُ	Din ve fıkıh	–
39	الْأَرْمَانُ	Kalp ve karaciğer	–
40	الْأَنْزَمَانُ	Zaman ve ölüm	“الْأَنْزَمَانُ”
41	الْأَخْيَانُ	ırar ve gayta, uyuyamama ve kötü koku	–
42	الْأَشْدَانُ	İp ve deve yükü	–
43	الْأَعْثَانُ	İlahzüm ve Ümeyye (soy)	–
44	الْأَتْرَانُ	Teym ve Zuhre (soy)	–
45	الْأَصْغَرَانُ	Dil ve kalp	“الْأَصْغَرَانُ”
46	الْأَخْيَانُ	Altın ve gümüş	–
47	الْأَذْلَانُ	şek ve yere çakılan kazık	–
48	الْبَيْمَكَانُ	İkenli ve dikensiz iki balık türü	“الْبَيْمَكَانُ”
49	الْحَافِئَانُ	Doğu ve batı	–
50	الْمَسْجِدَانُ	escid-i Haram ve Mescid-i Nebvî	–
51	الْمَجْرَانُ	beşistan ve Medine'ye hicret	–
52	الْأَبْرَدَانُ	Akşam ve yatsı	“الْأَبْرَدَانُ”
53	الْأَهْيَانُ	ereketli ve iyi halde olma durumu	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
54	الْخَيْثَانُ	(Kadında) ses ve avret bölgesi	–
55	الْأَبْرَانُ	Köle ve yük hayvanı	“الْأَبْرَانُ”
56	الْمَجْلَانُ	Tencere ve içki	–
57	الْأَدْبَانُ	İlepli olmak ve edebiyat ya da huy edebi ve eğitim edebi	–
58	الْإِيْمَانُ	Hakiki ve örfi	–
59	الْأَجْلَانُ	(Ecel) tabii ve gayri tabii	–
60	الْأَجْرَانُ	İnsan ve cin	“الْأَجْرَانُ”
61	الْأَهْدَمَانُ	Bina ve kuyu	–
62	الْأَهْيَانُ	Yemek ve nikah	–
63	الْحَضْرَتَانُ	Bağdat ve Surr şehirleri	–
64	الْطَّرْفَانُ	ve avret yeri veya anne ve baba tarafı	–
65	السِّتْرَانُ	Şabir ve koca (kadın için)	–
66	الْحَايِعَانُ	Bilinen iki topluluk	–
67	الْقَلْبَانُ	İnsan ve cin	“الْقَلْبَانُ”
68	الضَّارِبَانُ	Kurt ve aslan	–
69	الضَّيْفَانُ	Eş (kadın) ve cariye	–
70	الرِّبْضَانُ	Tükler ve Habeşliler	–
71	الْعَرَبِيَانُ	erevî'nin Garibu'l-Kur'ân ve Garibu'l-hadis adlı eserleri	–
72	الْكَاتِبَانُ	İnsanın yaptıklarını kaydeden iki melek	–
73	الْحَافِظَانُ	İnsanın yaptıklarını kaydeden iki melek	–
74	الْمَلَكَانُ	İnsanın yaptıklarını kaydeden iki melek	–
75	الْكَاهِنَانُ	Şurayza ve en-Nâdir	–

İkinci kategoride müfretlerden birinin sıfatının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar yer almaktadır. Bu kategoride 8 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan yalnız 4 tanesi el-Mu'cemu'l-vasit maddelerinde yer almaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 2: Müfretlerden birinin sıfatının baskın olmasıyla kurulmuş telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	الأمثران	Ekmek ve su, buğday ve su	“الأمثران”
2	الأسودان	Hurma ve su	“الأسودان”
3	الأخضران	Deniz ve gece	-
4	الأمخران	Safran ve altın	“الأمخران”
5	الأيضان	Ekmek ve su, gençlik	“الأيضان”

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
		ve yağ (iç), mısır ve su, yoğurt ve su, su ve tuz	
6	اليأكران	Sabah ve akşam	-
7	الزأبحان	Sabah ve akşam	-
8	المزآن	Acı bir ağaç ve yaşlılık	-

Üçüncü kategoride ise ortak lakap ilgisiyle kurulan telkîbî müsennâlar bulunmaktadır. Bu kategoride 493 kelime tespit edilmiştir. Bu kategoride yer alan kelimelerin neredeyse tamamı özel adlara karşılık gelmektedir ve yalnız 13 tanesi *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer almaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 1: Ortak lakap ilgisiyle kurulmuş telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	الأخوصان	Haṇẓale b. 'Âmir ve Rebî'a	-
2	الأخوان	Kârî olan ḥamza ve Kisâî	-
3	الأكثبان	Yahyâ b. El-huseyn ve İbn 'Abdullah	-
4	الأسوأريان	Muhsin ve Muhammed b. 'Ahmed	-
5	الزأبران	El-ḥasen b. 'Abdulmelik ve 'Abdulmelik b. Mansûr	-
6	الإثنان	İbn Keşîr ve İbn Âmir	-
7	الأبوان	Ebü 'Amr ve Ebü Bekr b. 'Âsım	-
8	الأمخران	Benî 'Abs ve zübyân	-
9	الأخران	Benî 'Abs ve zübyân	-
10	الطعان	Salâ'e ve Şurayh ki bunlar 'Amr b. Huvey-leka b. 'Abdullah'ın oğullarıdır.	-
11	التوأمان	Cüsem ve Zeyd, bu ikisi Ensar'dan el-ḥazrec'in iki oğludur. Yine aynı kelime ile Mâlik b. Bîkr b. Sa'd b. Dabîyye'nin oğulları Âîşe ve Teymü'l-Lât, katan b. Neşel'in oğulları 'Amr ve 'Âmir de kastedilmiştir.	-
12	المعدانان	Bürd b. Efdâ b. Dü'miyy b. İyâd ve Gaylân b. Dü'miyy b. İyâd	-
13	المؤفران	'Amr ve 'Abbâd, bunlar 'Âmir b. Benî Taglib'in oğullarıdır.	-
14	الزؤقان	Ḳays ve 'Avf, bunlar 'Attâb b. Ḥimyerî'nin oğullarıdır.	-
15	المؤقتان	Sa'd ve Teym, bunlar Ḳays b. Şa'lebe'nin oğullarıdır.	-
16	المؤقتان	E yen ve Ḳays Tarîf b. 'Amr b. Ḳuayn'ın oğullarıdır.	-
17	الأضحيان	Dubey'a b. Rabî'a b. Nizâr ve Yeşkur b. Bîkr b. Vâil	-
18	الأككران	'Abdullah ve Müneccâ, bunlar Zehl b. 'Âmir b. 'Aneze'nin oğullarıdır. Aynı zamanda iki dağ için de kullanılmıştır	-

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
19	المأشيتان	İbnü'l-Meḥâid ve İbnü'l-Lebûn	-
20	الأكشيتان	Nâşib ve Tarîf, bunlar Burd b. Ḥâriş b. 'Avf b. Yeşkur'un oğullarıdır.	-
21	الأشيان	Ḥubbân ve Ḳays, bunlar Ferve'nin oğullarıdır.	-
22	الزأسان	Mâlik ve Cüsem, bunlar Bîkr b. Ḥabîb'in oğullarıdır.	-
23	الزؤقان	Mâlik ve Cüsem, bunlar Bîkr b. Ḥabîb'in oğullarıdır.	-
24	المأقن	Evs b. Taglib'den 'Âdiye ve 'Utbe	-
25	المعشجان	El-ḥâriş ve 'Âmir, bunlar 'Abdü'l-Ḳays'den Cezi'me'nin oğullarıdır.	-
26	القامطان	Yeşkur b. 'Aneze ve 'Âmir b. Hümeym; Yeşkur ve Yakdum oldukları da söylenmiştir.	-
27	الأعدان	Gece ve gündüz, Zühbeyr ve Mu'âviye, bunlar Ca'de'nin oğullarıdır.	-
28	المأقان	Bîkr ve Temim	-
29	الأكشيان	El-Ezd ve Abdü'l-Ḳays	-
30	الأخريتان	'Abs ve Zeybân	-
31	المأشيتان	Benî Teymî'l-Lât b. Şa'lebe b. 'Ükâbe'den 'Amr ve Ebü 'Amr	-
32	القمريتان	Ebü Bekr ve Talha (ra.)	-
33	الإسماعان	Haneî mezhebinden İmam Yûsuf ve Muhammed	-
34	الإسمائيان	Muhammed b. 'Abdulcabbâr ve Muhammed b. İsmâ'il el-Bestâmî	-
35	الأمركان	'Alkame b. 'Ubeyd ve Mâkil b. Sebî	-
36	أشيتان	'Abdüşşems b. 'Abdülmenef'in iki oğlu el-Ekber ve el-Eşğar	-
37	الأغظان	'Avf b. 'Abdullah ve Ḳurayz b. 'Abdullah b. Ebî Bekr	-

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
38	الأشعثان	Dābiğa b. Rebī'a b. Nizār ve Yeşkūr b. Bekr b. Vāil	–
39	الأشعثان	Mālik b. El-ḥāris en-Naḥ'ī ve oğlu İbrāhīm	–
40	الأشعثان	Māzin b. Mālik b. 'Amr b. Temīm ve Yerbū' b. Hanzale	–
41	المزوعان	'Avī b. Sa'd ve Mālik b. Ka'b b. Sa'd	–
42	المزورستان	Mālik B. Zeyd Menāt'ın oğulları Muāviye ve Kaṣs	–
43	الأشعثان	Kuṣeyr'in oğulları Muāviye ve Rebīa	–
44	الأشعثان	Mucālīd b. Ūmeyye b. Muāviye b. El-a' ver b. Kuṣeyr'in oğulları Şahr ve Ḳar mele	–
45	العشعثان	El-ḥāriş b. Bekr b. 'Alkame'nin oğulları Muāviye ve Mālik	–
46	الأشعثان	Mālik b. Hanzale'nin oğulları Rebīa ve Rizām	–
47	الأشعثان	Mālik b. Hanzale'nin oğulları Rebīa ve Rizām	–
48	الأشعثان	Mālik b. Hanzale'nin oğulları Rebīa ve Rizām	–
49	المشعثان	Ḥālīd b. Ca'fer b. Kilāb ve İbnū'n-Nu'mān b. El-Münzir	–
50	الأشعثان	Gassānī krallarından Yemen'in iki kralı	–
51	الأشعثان	Ca'fer'in oğulları Ḥuzeym ve Mālik	–
52	المشعثان	Bekr kabilesinden iki adam	–
53	الفرعان	Ka'ayn'ın oğulları 'Amr ve Naşr ve iki b	–
54	المشعثان	Kuṣay'ın oğulları 'Abdulmenāf ve Muṭṭalīb, iki dağ	–
55	المشعثان	'Amr b. 'Anbese ve 'İsa b. 'Abdurrahmān	–
56	المشعثان	Ebū'l-'Abbās 'Ahmed b. Muhammed ve 'Ahmed b. El- Kāsim	–
57	المشعثان	'Ahmed b. El-ḥasen el-Makrī ve Muham-med b. Bekā	–
58	المشعثان	İbrāhīm b. Muhammed b. İbrāhīm ve Maṣṣūr b. Muhammed	–
59	المشعثان	Ebū'l-Faḍl el-Muṭaḥḥar b. 'Abdülvaḥīd b. 'Abdullah ve babası Ebū'l-Ferec	–
60	المشعثان	Maṣṣūr b. El-ḥasen el-Becelī el-Cerīr ve Muhammed b. 'Abdülkerīm	–
61	المشعثان	'Alī b. Muhammed el-ḥāfiş ve 'Alī b. Faḍlān	–
62	المشعثان	Şeyḥ 'Iyād Süleymān ve 'Alī b. Muhammed	–
63	المشعثان	El-a'şā ve Cerīr	–
64	المشعثان	Haneff olan İsmā'īl b. El-ḥasen ve Şāfi olan 'Ahmed b. El-ḥuseyn	–
65	المشعثان	Şebīb ve 'Alī	–
66	المشعثان	El-ḥaccāc b. 'Alāṭ ve ḍamra b. Şa'lebe	–
67	المشعثان	Muhammed b. Sa'īd ve 'Amr b. Ezher	–
68	المشعثان	Muhammed b. 'Ahmed b. 'Alī ve 'Ahmed b. 'Abdurrahmān	–
69	المشعثان	'Ahmed b. Mūsā ve İshāḳ b. İbrāhīm	–
70	المشعثان	El-ḥasen'in oğulları 'Ahmed ve 'abdullah	–
71	المشعثان	El-ḥasen b. Yahyā ve 'Alī b. Mes'ūd	–
72	المشعثان	Muhammed b. 'Ahmed es-Simsār ve Nūh b. Muhammed	–
73	المشعثان	'Abdusselām b. 'Amr ve Ebū Yūsuf	–
74	المشعثان	Naşrullah b. Muhammed ve 'Abdullah b. Faḥḥār	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
75	المشعثان	Muhammed b. Ḥafş ve Mūsā b. İbrāhīm	–
76	المشعثان	Benī Esed ve Tayy	–
77	المشعثان	Selāme b. Ca'fer ve Muhammed b. 'Ahmed	–
78	المشعثان	Ma'şer b. Maṣṣūr ve 'Atā' b. 'Abs	–
79	المشعثان	Muhammed b. El-ḥuseyn ve İshāḳ b. İbrāhīm	–
80	المشعثان	'Amir'in oğulları 'Amr ve 'İbād	–
81	المشعثان	'Alī b. 'Ahmed ve 'Ahmed b. Muhammed b. Mūsā	–
82	المشعثان	Ḥāşim'in şair olan iki oğlu Ebū Bekr ve Ebū Osmān	–
83	المشعثان	'Abdullah b. Şehr ve Ḥālīd b. Lu'aym	–
84	المشعثان	Şa'lebe b. Sa'd b. Zübeyn ve Muḥārib b. Ḥafsa veya Esca' b. Reyş ve şa'lebe b. Sa'd b. Zübeyn	–
85	المشعثان	'Ahmed b. 'Abdülkahr ve Muhammed b. 'Abdül aziz	–
86	المشعثان	'Ahmed b. Muhammed b. Dalān ve Muhammed b. Muhammed b. 'İsā en-Naḥvī	–
87	المشعثان	'Abdullah b. Muhammed ve İbrāhīm b. 'Ahmed	–
88	المشعثان	Yūsuf'un muhaddis oğulları Muhammed ve İshāḳ	–
89	المشعثان	Maṣṣūr b. Muhammed ve 'Abdülbāḳī b. 'Abdūlcabbār	–
90	المشعثان	Kays'ın iki oğlu Sa'd ve Teym	–
91	المشعثان	Kāri olan İbn Keşr ve Nāfi'	–
92	المشعثان	'Ahmed b. Muhammed b. El-Cübbā'ī ve 'Abdülkādīr b. Muhammed	–
93	المشعثان	Şāfi fakih 'Abed b. Naşr ve muhaddis 'Alī b. Ebī Bekr b. Süleymān	–
94	المشعثان	Ḥamid'in oğulları 'Alī ve Ḥārūn	–
95	المشعثان	Ḥakīm b. Sa'd ve Ḥālīd b. Ziyād	–
96	المشعثان	İbn Şeybān ve İbn şa'lebe b. 'Ukābe	–
97	المشعثان	Ebū'l-Faḍl 'Ahmed b. el-ḥasen ve Velīd b. Keşr	–
98	المشعثان	'Abdullah b. Ebū'l-Feth ve Maḥmūd b. 'Alī	–
99	المشعثان	'Abdullah b. Ebū'l-ḥivārī Kiskārī ve Kismānī Ebū'l- Kašem el-ḥivārī	–
100	المشعثان	Haneff Muhammed b. 'Ahmed b. Muhammed b. 'Abbūs ve Şāfi el-ḥasen Muhammed b. El-Mişḡāb	–
101	المشعثان	Benī Murr'dan azatlı köle Leylā ve Gata-far'dan azatlı köle en-Nār	–
102	المشعثان	Teym ve Bīkr	–
103	المشعثان	Muhaddis Ebū Ca'fer ve 'Ahmed b. İsmāil	–
104	المشعثان	Ebū'l-Kāsim 'Abdurrahmān b. Muhammed ve Ebū Tālīb	–
105	المشعثان	Ebū Maṣṣūr el-Muhammedān b. Zekeriyyā ve İbn Sekraveyhī	–
106	المشعثان	El-ḥuseyn b. Muhammed ve 'Abdūlmelik b. 'Ahmed	–
107	المشعثان	İkisi de muhaddis olan İbrāhīm b. Ḥuzeym ve Muhammed b. Ḥuzeym ya da Haneff fakih Ebū 'Alī 'Ahmed b. Muhammed ve Şāfi fakih Ebū Bekr Muhammed b. 'Alī	–
108	المشعثان	'Amr b. El-hars ikiz oğulları	–
109	المشعثان	'Alī b. Müslim ve 'Ahmed b. Maḥmūd	–
110	المشعثان	'Abd b. Cüşem b. Bīkr ve Mālik b. Ḥabīb	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
111	الرواقان	'Abd b. Cüsem b. Bıkr ve Mâlik b. Hâbib	-
112	الشريهان	'Abdullah b. Muḥammed ve Hibetullah b. 'Alî	-
113	الشقائان	İki muhaddis olan el-'Abbâs b. 'Ahmed b. Muḥammed ve Eslem b. El-Faḍl	-
114	الشحران	Muḥammed b. Muâz ve Muḥammed b. Omar el-Aşfar	-
115	الشعثان	Muḥammed b. 'Abdullah b. Muḥâcir ve 'Abdurrahmân b. Hamâd	-
116	الشوكتان	'Atîk b. Muḥammed b. 'Anbes ve kardeşi Ebû'l-'Alâ b. 'Anbes	-
117	الشَّيْخَان	'Abdullatîf b. Naşr ve 'Abdullah b. Muḥammed	-
118	الشَّيْخَان	Talḥa b. Ḥuveylid el-Esedî ve kardeşi	-
119	الشكران	Muḥammed b. 'Alî ve el-ḥuseyn b. Rebî'a	-
120	الشمران	Ka b b. 'Abdullah ve Rebî'a b. 'Abdullah	-
121	الشمران	Muḥammed b. Muḥammed b. Sa'îd ve Omar b. Muḥammed b. 'Alî	-
122	الشوقان	El-Münzir b. Mâlik ve Muḥammed b. Sinân	-
123	الشريان	Ḳuṭn b. Nesîr ve Muḥammed b. Ubeyd	-
124	الشَّيْخَان	İki muhaddis olan Ebû Bekr Muḥammed b. Omar ve Ebû Ya'ḳûb	-
125	الشَّيْخَان	Muḥammed b. Rûḥ ve el-ḥasen b. El-'Alâ	-
126	الشَّيْخَان	El-'Abbâs b. El-ḥasen ve 'Ahmed b. Bişr	-
127	الشَّيْخَان	Müseyleme el-ḥanefî ve el-Esed el-'Anşî	-
128	الشَّيْخَان	Ebû Temmâm ve el-Mütenebbî	-
129	الشريهان	Hanefî 'Abdullah b. Dehlem ve Şâfi 'Ahmed b. Selâme	-
130	الشَّيْخَان	Mu'âviye b. Ebî Süfyan ve 'Abdülmelik b. Mervân	-
131	الشَّيْخَان	İki şair olan el-Ḥurâ'î ve es-Sülmâ	-
132	الشَّيْخَان	Yezid b. 'Abdullah b. Ebî Yezid ve Cemil ya da ḥamid	-
133	الشَّيْخَان	'Abdurrahmân b. Ḥamdân ve Muḥammed b. 'Alî b. En-Nasraveyhi	-
134	الشَّيْخَان	Ebû Mûsâ 'İmrân ve el-ḥasen b. 'Alî	-
135	الشَّيْخَان	Ebû'l-Cemel Eyyûb b. Muḥammed ve Süleymân b. Dâvud	-
136	الشَّيْخَان	Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin (ra.)	-
137	الشَّيْخَان	Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin (ra.)	-
138	الشَّيْخَان	Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin (ra.)	-
139	الشَّيْخَان	Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer, (ra)	-
140	الشَّيْخَان	Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer, (ra)	-
141	الشَّيْخَان	Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer, (ra)	-
142	الشَّيْخَان	Hız. İbrahim/Hız. İshak ve Hız. Peygamberin babası Abdullah	-
143	الشَّيْخَان	Hız. Hamza ve Hız. Abbâs	-
144	الشَّيْخَان	Buḥârî ve Müslim	-
145	الشَّيْخَان	İki su kaynağı	-
146	الشَّيْخَان	İki su kaynağı	-
147	الشَّيْخَان	İki su kaynağı	-
148	الشَّيْخَان	İki su kaynağı	-
149	الشَّيْخَان	İki su kaynağı	-

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
150	الشريهان	İki su kaynağı	-
151	الشريهان	İki su kaynağı	-
152	السدرتان	İki su kaynağı	-
153	القسومتان	İki su kaynağı	-
154	الكصران	İki su kaynağı	-
155	الماسلان	İki su kaynağı	-
156	الماسان	İki su kaynağı	-
157	المران	İki su kaynağı	-
158	المقايان	İki su kaynağı	-
159	الوحيان	İki su kaynağı	-
160	السايرتان	İki su kaynağı	-
161	العزفان	İki su kaynağı	-
162	كظوران	İki su kaynağı	-
163	الدخيتان	İki su kaynağı	-
164	الشيخين	İki su kaynağı	-
165	الرفقان	İki göl	-
166	الجعران	Ağaç dibinde bulunan iki küçük su birikintisi	-
167	المرازان	Ağaç dibinde bulunan iki küçük su birikintisi	-
168	التيران	İki akarsu	-
169	الحسان	Hayvanlara su içirilen iki yer	-
170	الحشيشان	Ağaç dibinde bulunan iki su birikintisi	-
171	الجنتان	Ağaç dibinde bulunan iki su birikintisi	-
172	حماطان	İki dağ	-
173	الحوصتان	İki dağ	-
174	الحرازان	İki dağ	-
175	الحشاشان	İki dağ	-
176	الحشاشان	İki dağ	-
177	الحشاشان	İki dağ	-
178	دقاتان	İki dağ	-
179	الرفاشان	İki dağ	-
180	الركبان	İki dağ	-
181	الرماتان	İki dağ	-
182	بسمان	İki dağ	-
183	الماسان	İki dağ	-
184	الشبان	İki dağ	-
185	بَلَوَاتان	İki dağ	-
186	الوردان	İki dağ	-
187	السمان	İki dağ	-
188	السقان	İki dağ	-
189	شران	İki dağ	-
190	الشعران	İki dağ	-

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
191	الشعاعان	İki dağ	–
192	الشيخان	İki dağ	–
193	صاحبان	İki dağ	–
194	الصداعان	İki dağ	–
195	الطبيان	İki dağ	–
196	الطفحجان	İki dağ	–
197	الطران	İki dağ	–
198	العسيبان	İki dağ	–
199	العلمان	İki dağ	–
200	عمابتان	İki dağ	–
201	الصاقان	İki dağ	–
202	الفلحان	İki dağ	–
203	القدسان	İki dağ	–
204	الكوجمان	İki dağ	–
205	الاهزان	İki dağ	–
206	المدينان	İki dağ	–
207	للتاعان	İki dağ	–
208	النهبان	İki dağ	–
209	الأنعمان	İki dağ	–
210	الأنعسان	İki dağ	–
211	الأخضبتان	İki dağ	–
212	الجهلان	İki dağ	–
213	أبتان	İki dağ	–
214	الأخزبتان	İki dağ	–
215	المشرقان	İki dağ	–
216	يتسومان	İki dağ	–
217	التبان	İki dağ	–
218	الصاحتان	İki dağ	–
219	المحبان	İki dağ	–
220	دقنان	İki dağ	–
221	الجانان	İki dağ	–
222	الأحاريزان	İki küçük dağ	–
223	المششتان	İki küçük dağ	–
224	الدغلجان	İki vadi	–
225	الدلقمان	İki vadi	–
226	الرسال	İki vadi	–
227	الحزمان	İki vadi	–
228	الحقيران	İki vadi	–
229	التهبان	İki vadi	–
230	المدان	İki vadi	–
231	الحريقمان	İki vadi	–
232	السلعان	İki vadi	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
233	الشافيان	İki vadi	–
234	الشيبتان	İki vadi	–
235	الشطان	İki vadi	–
236	العائدان	İki vadi	–
237	العرضان	İki vadi	–
238	المعقان	İki vadi	–
239	العيسيتان	İki vadi	–
240	العيمان	İki vadi	–
241	العيمان	İki vadi	–
242	القالقان	İki vadi	–
243	القربتان	İki vadi	–
244	الكسمان	İki vadi	–
245	النحيان	İki vadi	–
246	المخبران	İki vadi	–
247	للمراضان	İki vadi	–
248	للمرتقان	İki vadi	–
249	المرغان	İki vadi	–
250	التخشان	İki vadi	–
251	الضحجان	İki vadi	–
252	المهيران	İki vadi	–
253	المذليلان	İki vadi	–
254	الأنعمان	İki vadi	–
255	الأغرلان	İki vadi	–
256	الأعوصان	İki vadi	–
257	الأعيمان	İki vadi	–
258	الشيبتان	İki vadi	–
259	الضربتان	İki vadi	–
260	أوتلان	İki vadi	–
261	الشطانان	İki vadi	–
262	مربققان	İki vadi	–
263	الفرضان	İki vadi	–
264	دلقمان	İki vadi	–
265	الأفريان	İki vadi	–
266	الأدبتان	İki vadi	–
267	اديلان	İki vadi	–
268	الأرمضان	İki vadi	–
269	الأخبتان	İki vadi	–
270	الدعجوران	İki vadi	–
271	المرغان	İki vadi	–
272	التثبتان	İki vadi	–
273	أشبان	İki vadi	–
274	العقوان	Su akan iki vadi	–

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
275	كَيْتَان	İki tepe	-
276	الرَيْدَتَان	İki tepe	-
277	الدَّرَاعَتَان	İki tepe	-
278	الرَيْدَتَان	İki tepe	-
279	الرَضَمَتَان	İki tepe	-
280	حَلِيزَتَان	İki tepe	-
281	الرَوَاتِن	İki tepe	-
282	الْكِرَتَان	İki tepe	-
283	الْبَيْضَتَان	İki tepe	-
284	الْبَيْتَان	İki tepe	-
285	الرَّيْطَتَان	İki tepe	-
286	الدَّيْرَتَان	İki tepe	-
287	الْخَطَّائِيَان	İki tepe	-
288	الدَّعْسَان	İki tepe	-
289	الْكَيْفِيَتَان	İki tepe	-
290	هَدَاتَان	İki küçük tepe	-
291	الرَّكْبَاتَان	İki tepe	-
292	الْمَيِرَتَان	İki tepe	-
293	أَنْكَان	İki tepe	-
294	الشَّوْقِيَتَان	İki kum tepesi	-
295	الْبَيْتَان	İki kum tepesi	-
296	الرَّيْطَان	İki kum tepesi	-
297	الْقِيَقَاتَان	İki tepelik	-
298	حَلِيزَتَان	İki tepelik	-
299	الْمَيِرَتَان	İki tepelik	-
300	الرَّيَابَان	İki nehir	-
301	الرَّيْزَوْرَان	İki nehir	-
302	الرَّيَابَان	İki gezegen	-
303	الدَّيْبَان	İki gezegen	-
304	العَوْنَان	İki gezegen	-
305	الْفَارِطَان	İki gezegen	-
306	الدَّاعِقَان	İki gezegen	-
307	الدَّسْقَان	İki gezegen	-
308	الْمُخْلِيقَان	İki yıldız	-
309	الْمُرْمَان	İki yıldız	-
310	الْمُرْزَان	İki yıldız	"الْمُرْزَان"
311	الْمُؤْكَلَان	İki yıldız	-
312	الْفِرْقَدَان	İki yıldız	-
313	الشَّيْرَان	İki yıldız	-
314	الْمُخْرِقَتَان	İki yıldız	-
315	الدَّارِغَتَان	İki yıldız	-
316	الشَّرْطَان	İki yıldız	"الشَّرْطَان"

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
317	الرَّيْغَوَان	Uğâh tarafında iki yol	-
318	بُومَان	İki bölge	-
319	الْمَجَانِثَان	İki bölge	-
320	الْمَدِينَان	Medine'ye yakın iki bölge	-
321	الرَّحَوَان	İdâh yolunda iki yer	-
322	الْأَرْقَان	İki bölge	-
323	الرَّاقِصَتَان	İki bahçe	-
324	الْمَحْتَان	Hayvanlara su içirilen iki yer	-
325	الْمَرْتَان	Zebâle ve Necid arasında bulunan iki me- kan	-
326	الدَّجَاجَتَان	Ez-Zûr şehrinde Mâ'in bölgesi ve o bölge- nin kuzeyi	-
327	الْمُحَرِّسَتَان	Bilinen iki şehir	-
328	الرَّوْقَان	Musul ve Arap yarımadası arasında, Dicle nehri kenarında bulunan iki köy	-
329	الْمَحْتَان	Bilinen iki arazi	-
330	الدَّهْرَمَان	Benî 'Ukay'a ait iki boş arazi	-
331	الْأَسْرَان	İki bölge	-
332	الشَّمْسَتَان	İki köy	-
333	الْقَرِيبَتَان	Mekke ve Taif	-
334	الضَّلَعَان	İki bölge	-
335	الضَّيْعَان	İki bölge	-
336	الْوَرِكَتَان	İki bölge	-
337	الْمُطِيبَتَان	İki bölge	-
338	الْمُحَرِّمَتَان	İki bölge	-
339	الْمُضَلَّان	İki düzlük alan	-
340	الْمُخْتَبَان	Yüksek iki arazi	-
341	النَّمْسَان	İki ormanlık alan	-
342	تَوَضِيعَان	İki kumluk alan	-
343	الْمُؤْتَمَرَان	İki güvenli mekan	-
344	الْمَطْلَوَان	Ez-Zenb yakınlarında bulunan Mâ'in ve ku- zeyi	-
345	الْكَلْدَانِيتَان	İki köy	-
346	الْمَأْرَمَان	Biri Cem' ve 'Arafe arasında, diğeri de Mekke ve Mina arasında olan iki dar yer	-
347	الْمُخْرِقَان	Bilinen iki boğaz	-
348	الْمُرْزَتَان	İki soy	-
349	الْمُرَابَان	İki köy	-
350	الْبَاهِجَان	Basra yolu üzerinde iki köy	-
351	الدَّيْرَان	İki yer	-
352	الْمَجْرَان	İki köy	-
353	الْمُخْتَبَان	İki köy	-
354	الدَّاهِشَتَان	İki köy	-
355	الْمُخْتَبَان	İki köy	-
356	الْقَطِيعَتَان	İki köy	-
357	الْمَسْمَان	İki köy	-

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
438	الْجُمَان	Kuru üzüm ve hurma veya yemek ve kılıçla vuruşmak	-
439	الْجَانَان	Kurt ve çekirge	-
440	الْجَانَان	Dünya ve ahiret cezası	-
441	الْبَيْقَاتَان	Fars Boğazı'ndaki iki daire şekli	-
442	الْجَانِيَان	İki halk	-
443	الْجَانَانِيتَان	İki kum türü	-
444	الْجَوَارِيَان	İki sanat veya iki mesel	-
445	الْجَانَان	Evs ve Hazrec'ten olan Ensâr	-
446	الْحَقِيقَتَان	Allah'ın Kitâb'ı ve Ehl-i beyt	-
447	الْحَقَّتَان	Yalan ve hainlik	"الحَقَّتَان"
448	الدُّنْيَان	Dünya ve ahiret yurdu	-
449	الدُّمَان	Karaciğer ve dalakta bulunan kan	-
450	الدُّوَلَتَان	Osmanlı ve Çerkez Devletleri	-
451	الدُّمَانَان	Kâbe'de biri Hz. İbrâhîm'in makamı olan iki simge	-
452	الدُّعَاتَان	Kureys'in yazın Şam'a kışın da Yemen'e olan ticaret amaçlı seferleri	-
453	الدُّرِّيَخَان	Kırmızı ve sarı	-
454	الْخِلَان	Raml'e ve 'Ase'de bulunan iki yol	-
455	الْخُشْبَان	Misvak ve hallâl denen iki ağaçtan yapılan tahta çubuk	-
456	الدُّهُرَان	Yün ve ipek	-
457	الدُّهُورَان	Tür ve yapı	-
458	الدُّهُورَان	İki put	-
459	الْعَادَان	Karın ve cinsel organ	-
460	الْعَجْمُونَان	Öğle ve ikindi namazları	-
461	الْعَدْنَان	Cennet ve cehennem ehline yapılan vaat	-
462	الْعَدْنَان	Yolculuk ve bina inşa etme	-
463	الْعَدْنَان	Raml'e de bulunan iki yol	-
464	الْعَرَبَان	Kûfe'de meşhur iki bina	-
465	الْعَسْكَرَان	Arafe ve Mina	-

	Kelime	Anlamı	Vasit maddesi
466	الْعِشَان	Akşam ve yatsı	"الْعِشَان"
467	الْعُودَان	Ca' fer b. Süleymân'ın iki bahçesi	-
468	الْعُودَان	Ca' fer b. Süleymân'ın iki bahçesi	-
469	الْمُحْتَجِبَتَان	Ca' fer b. Süleymân'ın iki bahçesi	-
470	الْعُودَان	İki tepe	-
471	الْعُودَان	Hız Peygamberin (s.a.v.) Minberi ve asası	-
472	الْكَرْسِيَان	Hanefî ve Şâfi	-
473	الْكَرْمَان	Şam ve Fars mülkü	-
474	الْمَالَان	Abdest sırasında iki uzvun (eller ve ayaklar) iki su ile birleşmesi	-
475	الْمُرْعَان	İbrik ve kazan	-
476	الْمُغْنِيَان	Bir şeye bağlılık ve bir şeyden mahrum olma	-
477	الْمُدَّعِمَان	İbrikler ve küpler	-
478	الْمُرْتَبَان	Balina ve çekirge ölüsü	-
479	الْأُخْشَان	Satürn ve Mars	-
480	الشُّرُوكَان	İnsan ve keçilerin kötü olanı	-
481	الشُّبَّانَان	Dünya ve ahiret	-
482	الشُّطْرَان	Doğu ve Batı denizi	-
483	نَهْرَان	Nîl ve Fırat	-
484	النُّوْعَان	Hakiki ve izâfî	-
485	النُّوْرَان	Güneş ve ay	-
486	النُّوْقَمَتَان	İki bahçe	-
487	النُّوْقَمَتَان	Genç deve ve dişi keçi	-
488	الدُّرِّيَخَان	İki kuyu	-
489	الدُّشُّوْقَمَتَان	Kâfirün ve İhlas sûreleri	-
490	الْأَحْصَان	Köle ve eşek	-
491	عَرَعَرَتَان	İki uçurum	-
492	الْمُرْتَبَان	İki duvar	-
493	الشَّمْسِيَتَان	İki bahçe	-

Müfretlerden birinin lakabının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar ise dördüncü kategori olup bu kategoride 3 kelime tespit edilmiştir. Bunların tamamı özel adlara karşılık gelmektedir ve hiçbirisi *el-Mu'cemu'l-vasit* maddelerinde yer almamaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 2: Müfretlerden birinin lakabının baskın olmasıyla kurulmuş telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	البريكان	Şurt ve 'Âmir, bunlar Seleme b. Kuşeyr'in oğulları olup ilkinin lakabı /البريك/ ikincisinin ise /البارك/ dir.	-
2	المشئان	Vehb b. Hâlid b. 'Abd b. Temîm b. 'Âmir b. Mu'âviye b. Bîkr b. Hevâzin ve es- Şudeyy b. 'Uzra b. Bişr b. 'İzîra ki bunlardan ilkinin lakabı /المشئ/ dür.	-
3	الحبيبان	Abdullah b. Zübeyr ve kardeşi Mus'ab'e nispet edilen isim olup Abdullah b. Zübeyr'in lakabı Ebû Hübeyb' dir.	-

Baba/dede adıyla veya baba adının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar ise müfret yapıdaki telkîbî müsennâların beşinci ve son kategorisidir. Bu kategoride 6 kelime tespit edilmiştir. Bunların tamamı özel adlara karşılık gelmektedir ve hiçbirisi *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer almamaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 3: Baba/dede adının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	المضران	Şays ve Hındıf	-
2	الجوتان	el-Cevnû'l-Kindiyyân'ın oğulları Muâviye b. Şuraḥbîl b. Akdar b. el-Cevn ve Ḥassân b. 'Amr b. el-Cevn	-
3	المشمعان	Misma' b. Süfyan b. Şihâb el-Caḥderî'nin oğulları Mâlik ve Abdü'l-melik veya Mâlik b. Misma'ın oğulları 'Âmir ve Abdü'l-melik	-
4	الحزبتيان	İmam Muḥammed b. İshâk b. Huzeyme ve Muḥammed b. 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî b. Huzeyme	-
5	الحزالان	İsmâîl b. Nemîl ve Muḥammed b. 'Abdullah b. Nemîl	-
6	الغابدان	'Abdullah b. Sâib ve 'Abdullah b. el-Müseyyeb; bu ikisi 'Âbid b. 'Omar el-Maḥzûm'un iki torunudur.	-

Son olarak terkip halinde olan telkîbî müsennâlar kategorisinde ise toplam 29 kelime tespit edilmiştir. Tespit edilen müsennâların tamamı isim tamlaması biçiminde olup bunlardan yalnız üçü *el-Mu'cemu'l-vasît* maddelerinde yer almaktadır. Söz konusu kelimeler aşağıdaki gibi bir tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 4: Terkip halinde olan telkîbî müsennâlar

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
1	ابنا دحان	Çaniy ve Bâhile (soy)	-
2	أبنا الحيار	'Abd b. Cüsem b. Bîkr ve Mâlik b. Ḥabîb	-

	Kelime	Anlamı	Vasît maddesi
3	عزونا الشمس	Güneşin doğuş ve batış yeri	-
4	ابنا آدم	Hâbil ve Kâbil	-
5	ابنا حجر	Gece ve gündüz	“حجر”

	Kelime	Anlamı	Vasîf maddesi
6	الْبَاقِ	Gece ve gündüz	-
7	الْبَاقِ	Dariyye bölgesine yakın iki dağ	-
8	الْبَاقِ	Zamanında çok iyi arkadaş olup biri Necid'e diğeri Tehâme'ye giden ve bir daha hiç buluşmayan iki arkadaşdır. Arapçada bir mesel olarak kullanılır. Aynı zamanda gece ve gündüzü de ifade etmektedir.	"سَيَات"
9	الْبَاقِ	Bilinen iki tepe veya dağ olduğu söylenmiştir.	-
10	الْبَاقِ	El-hâris b. Rafâ'a'nın oğulları Mu'âz ve Mu'avvez	-
11	الْبَاقِ	Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin	-
12	الْبَاقِ	Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin	-
13	الْبَاقِ	Yollarda ateş yakarak yol kesmeleriyle bilinen iki adam	-
14	الْبَاقِ	Yıldızbilimcilere göre terazi ve koç burçları	-
15	الْبَاقِ	Oğlak ve yengeç burçları	-

	Kelime	Anlamı	Vasîf maddesi
16	الْبَاقِ	İki dağ	-
17	الْبَاقِ	İki dağ veya tepe	-
18	الْبَاقِ	İki gezegen	-
19	الْبَاقِ	Hâbâbe ve Selâme	-
20	الْبَاقِ	Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer	-
21	الْبَاقِ	Sehl ve Süheyl	-
22	الْبَاقِ	Çekirgenin kanatları	-
23	الْبَاقِ	İki tepe	-
24	الْبَاقِ	Basra eve Mısır	-
25	الْبَاقِ	Öğle ve ikinci namazları	-
26	الْبَاقِ	Birer gramer meselesi olan iki kelimedir.	-
27	الْبَاقِ	Birbirine yardım etmeyen iki arkadaş için kullanılan bir meseldir.	-
28	الْبَاقِ	Şeytanın başı ve ayakları	"الْقَرْن"
29	الْبَاقِ	Hârut ve Mârut adlı ili melek	-

Yukarıdaki kategorilerden lakap ilgisiyle oluşan telkîbî müsennâların sıfat ilgisiyle kurulmuş müsennâlardan sayıca fazla olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Söz konusu iki kategorinin sözlük maddelerindeki temsili ise kelime sayısının aksinde görünmektedir. Lakap ilgisiyle oluşan telkîbî müsennâların büyük çoğunluğunun özel adlara karşılık geliyor olması sözlükte yer alma oranının düşük oluşunu açıklamaktadır. Şu var ki Sözlüklerin kapsam alanına giren isimler asıl itibarıyla cins ifade eden isimler olduğu için özel ad kabilinden kelimelerin sözlükte bulunmaması doğaldır. Nitekim sözlükler özel adlara yer verebilmekte ve özel adların sözlüklerde yer alması sözlükçülük alanında bazen savunulmaktadır.²⁷ Bu çalışmadaki verilere gelecek olursak *el-*

27 Diego Marconi, "Dictionaries and Proper Names", *History of Philosophy Quarterly* 7/1 (Jan. 1990), 77-92; Levent Kurgun, "Özel Adlar Türkçe Sözlük'te Yer Almalı mıdır?", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 44-69.

Mu'cemu'l-vasîl'te yer alan ortak lakap ilgisiyle kurulmuş 13 müsennânın sadece üçünün özel ad olduğu söylenebilir. Bunlar: iki yıldız adı olan /الهزاران/ ve /الشُّرطان/ kelimeleri ile akbabada bulunan iki tüyün adı olan /الأقزلان/ kelimeleridir. *el-Mu'cemu'l-vasîl*'te yer alan ve özel ad kabilinden addettiğimiz, /الأزهران/ ve /الحرمان/ gibi başka kelimeler de bulunmaktadır. Lakap veya sıfat ilgisiyle kurulmuş olup özel ad kabilinden olan kelimelerin tercihinde ise bir ölçütün bulunmadığı anlaşılmaktadır. Özel adların sözlüklerde yer alma sorunsalının başlıca kaynağı olarak özel ad tercihinine ilişkin bir kriterin bulunmaması gösterilmektedir. Buna ek olarak özel adların semantik boyutunun bulunmaması da onların sözlüklerdeki varlığını etkileyen bir özellik olarak takdim edilmektedir.²⁸ Zira tercih dışı kalan özel adların neden sözlüğe alınmadığı izah edilememektedir. Örneğin, Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî'ye karşılık gelen /المسجدان/ ile Basra ile Kûfe'ye karşılık gelen /العراقان/ ve /المصران/ müsennâlar özel ada tekabül etmekte ve *el-Mu'cemu'l-vasîl*'te yer almamaktadır. Halbuki bu kelimeler, genel sözlük kullanıcılarının araştırma olasılığı bulunan kelimelerdir. Buna mukabil sözlük, araştırılma olasılığı daha az olabilecek /الأقزلان/ kelimesine yer vermiştir.

Sonuç

Lugavî müsennânın bir türü olan telkîbî müsennâların *el-Mu'cemu'l-vasîl*'te sözlük maddesi olarak varlığını incelediğimiz bu çalışmada dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmadan elde ettiğimiz bulguları iki yönden değerlendirmek mümkündür. Birincisi kelimelerin sözlükteki varlığını ve varlık keyfiyetini oransal olarak değerlendirmektir. İkincisi ise söz konusu kelimelerin sözlük maddesi olma imkanına ilişkin nitel değerlendirmedir.

Tespit edilen kelimeler ve kelimelerin sözlük maddelerinde yer alıp almasıyla ilgili bulguları bir tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

28 Levent Kurgun, "Özel Adlar ve Sözlük Birimleri Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 11/2 (2011), 293-307.

Tablo 5: Telkîbî müsennâların toplam sayısı ve *el-Mu'cemu'l-vasît*'teki miktarı

Telkîbî Müsennâ Kategorileri	Tespit Edilen Telkîbî Müsennâ Sayısı	<i>el-Mu'cemu'l-vasît</i> Maddelerinde Yer Alan Telkîbî Müsennâ Sayısı	Sözlükteki Kelimelerin Oranı
Müfret Telkîbî Müsennâlar	585	41	%7
1. Ortak sıfat ilgisiyle kurulmuş telkîbî müsennâlar	75	24	%32
2. Müfretlerden birinin sıfatının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar	8	4	%50
3. Ortak lakap ilgisiyle kurulan telkîbî müsennâlar	493	13	%2,63
4. Müfretlerden birinin lakabının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar	3	0	% 0
5. Baba/deade adıyla veya baba adının baskın olmasıyla kurulan telkîbî müsennâlar	6	0	% 0
6. Terkîp Halinde Olan Telkîbî Müsennâlar	29	3	% 10,3
Toplam Kelime Sayısı	614	44	%7,16

Tabloda yer alan bulgular doğrultusunda araştırmanın en dikkat çekici sonucu, kelimelerin büyük miktarının (yaklaşık %93'ünün) *el-Mu'cemu'l-vasît*'te yer almamasıdır. Bir diğer sonuç ise genel olarak sıfat ilgisiyle oluşan telkîbî müsennâların sayısının başka ilgilerle oluşan telkîbî müsennâların sayısına göre daha az olmasına rağmen sözlükte yer alma oranının daha yüksek oluşudur. Sıfat ilgisiyle oluşan toplam 83 telkîbî müsennânın yaklaşık %35'i (28 kelime) sözlükte maddelerinde yer almaktadır. Buna mukabil lakap ilgisiyle oluşan 502 telkîbî müsennâ tespit edilmişken bunların yalnız %2,5'i (13 kelime) sözlükte madde olarak yer almıştır. Kısaca, lakap ilgisiyle oluşan telkîbî müsennâların sayısı fazla olsa da sözlükte yer alma oranı oldukça düşük, sıfat ilgisiyle kurulmuş müsennâların sayısı az fakat sözlükte yer alma oranı görece yüksektir.

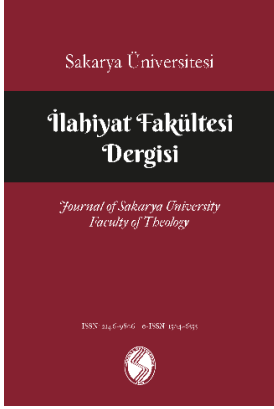
Lakap ilgisiyle oluşan telkîbî müsennâların sözlükte daha az yer almasını bu kelimelerin ekseriyetle özel adlara karşılık gelmesine bağlamak mümkündür. Ne var ki sıfat ilgisiyle kurulmuş olup özel ad kabilinden olan kelimeler de bulunmaktadır ve bunların sözlüğe almanın bir ölçütü bulunmamaktadır. Telkîbî Müsennânın sözlükte yer alıp almaması kadar madde düzenindeki yeri de önemlidir. Kelime kök harflerinin alfabetik sırasına göre hazırlanmış sözlüklerde kökten türeyen bütün kelimeler bir maddede yer verilir. Aynı sistemle yazılmış *el-Mu'cemu'l-vasît*'te de kök harfler madde başı olmaktadır. Modern dönemde yazılmış bu sözlük klasik sözlüklerden farklı olarak bir kelimenin tüm manalarını bir maddede değil; kök fiil, diğer fiiller ve her bir fiilden türetilmiş isimler ayrı maddeler halinde sıralanmıştır. İsim maddeleri

arasında bazen müsennâ formlara ayrı bir maddede yer verilmiştir. Buna göre sözlük maddelerinde tespit edilen toplam 44 kelimeden 16'sına tekil forma ait maddede, 27'sine ikil forma ait maddede, bir kelimeye ise fiil maddesinde rastlanmıştır. Her ne kadar telkîbî müsennâların tamamı müsennâ formunda müstakil bir maddede yer almasa da *el-Mu'cemu'l-vasîl*'in madde düzeninde ikil forma ait madde girişi bulunması sözlükçülük açısından önemli bir gelişmedir.

İkinci değerlendirme konusu ise telkîbî müsennâların bir sözlük maddesi olma problemidir. Telkîbî müsennâlar müfredinden farklı yeni bir mana ifade etmesi nedeniyle ilke olarak yeni bir sözcüktür ve bir sözlükte yer alması beklenir. Uygulamada bu beklentinin kısmen karşılandığı araştırmamızda ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce telkîbî müsennâların genel sözlüklerde bir madde olarak yer alma probleminin tartışılabilmesi için müsennâlara ilişkin yukarıda yapılan ilgi tasnifi belirleyici olacaktır. Bulgularımızda da yer verdiğimiz üzere sıfat ilgisi ile kurulmuş telkîbî müsennâların sözlükte bulunma oranının yüksek oluşu bu tür kelimelerin sözlükte yer alması gerektiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira bu kelimelerin büyük bir kısmı, ifade ettiği anlamlar bakımından, zaman veya mekanla sınırlı olmayan ve cinsi ifade eden isimlerdir ve bu nedenle yaygın kullanım potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan lakap ilgisiyle kurulmuş müsennâlar, çoğunlukla gerçek kişilere ait ad, lakap veya dağ ve vadi gibi coğrafi mekân adları kabilinden özel ad niteliğinde kelimelerdir ve yaygın kullanım potansiyeli düşüktür. Belirli bir zaman veya mekanla sınırlı kullanım alanı olan bu tür kelimelere ihtiyaç duyacak kullanıcıların daha özel ve sınırlı olması beklenir. Durum baba/dede adıyla kurulan müsennâlarda da böyledir. Özel kullanıcıların bu türden isimleri araştırmak için genel sözlükler yerine klasik lügat eserlerine başvurması mümkündür. Şu var ki sözlüklerin özel adlara karşılık gelen kelimelerden tamamen yoksun olması da doğru görünmemektedir. En nihayetinde bir tercih meselesi olan sözlük yazımında yer verilmesi beklenen özel adların belirlenmesi ise başka bir araştırmanın konusudur.

Kaynakça

- 'Anhûrî, Selîm. "el-Müsennayâtü'l-letî lâ tüfred". *Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî'l-'Arabî* 4 (1924-1925), 24-26.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât. *Esrâru'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Râdî Muhammed Medkûr - Vâil Mahmûd Sa'd Abdalbârî. Kuveyt: el-Va'yu'l-İslâmî, 2015.
- Emîn, Şerîf Yahyâ. *Mu'cemu'l-elfâzi'l-müsennâh*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1982.
- Enîs, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. Kahire: Mektebetu's-Şurûkî'l-'Arabiyye, 1461/2004.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yâkûb. *el-Kâmûsu'l-muhîf*. thk. Mektebetu Tahkîkî't-Türâs. ed. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1462/2005.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâluddîn Osman b. Ömer. *el-Kâfiye fî 'ilmi'n- nahv ve's-Şâfiye fî 'il-meyi't-tasrîf ve'l-hat*. thk. Sâlih 'Abdul'azîm eş-Şâ'ir. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Ya'îş, Ya'îş b. Ali. *Şerhu'l-Mufasssal*. nşr. Emile Bedî' Ya'kûb. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü's-Sikkî, Ya'kûb b. İshâk. *İslâhu'l-mantık*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir -Abdus-selâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Kurgun, Levent. "Özel Adlar Türkçe Sözlük'te Yer Almalı Mıdır?". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 44-69. <https://doi.org/10.16985/mtad.989913>.
- Kurgun, Levent. "Özel Adlar ve Sözlük Birimleri Üzerine". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 11/2 (2011), 293-307.
- Kuşçî, Alâeddîn Alî. *'Unkûdu'z-zevâhir fî's-sarf*. thk. Ahmed 'Afîfî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1421/2001.
- Lugavî, Ebü't-Tayyib 'Abdulvâhid b. Ali. *Kitâbu'l-Müsennâ*. thk. İzzeddîn et-Tenûhî. Dimaşk: Matbû'âtu'l-Mecme'i'l-İlmî, 1960.
- Marconi, Diego. "Dictionaries and Proper Names". *History of Philosophy Quarterly* 7/1 (Jan. 1990), 77-92.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlullah b. Muhibbullah. *Cene'l-cenneteyni fî temyîzi nev'ayî'l-müsenneyeyn*. thk. İhyâ'u Tûrâsî'l-'Arabî Komisyonu. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- Özdoğan, M. Akif. *Arap Gramerinde Mecâz*. İstanbul: Ensar yayınları, 2019.
- Sâ'idî, Abdurrezzâk el-Ferac. "el-Müsenna't-tağlibîyyu ve tûrâsu'l-'Arabiyyeti fihî". *Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-Lugaviyye* 2/6 (Kasım-Aralık 2000), 13-101.
- Selmân, 'Adnân. "Zâhîratü't-tesniye fî'lügatî'l-'Arabiyye". *Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî'l-'Irâkî* 32/1-2 (1981), 363-401.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osman. *Kitâbu Sîbeveyhi*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l- Hâncî, 3. Basım, 1408/1988.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-Müzhîru fî 'ulûmi'l-lügâ ve envâ'ihâ*. şrh. Muhammed Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ Bek vd. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebetü'l-'Asriyye, 1986.
- Teymûr, Ahmed. "el-Müsennayât". *Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî'l-'Arabî* 4 (1924-1925), 147-151.
- Tirmizî, Ebü 'İsâ Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.



Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlüklerdeki Varlığı: *el-Mu 'cemu'l-Vasît* Örneği

Makale Bilgi Formu

Nazif Nihal İnce

Akdeniz Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Belagati Ana

Bilim Dalı

nihalince@akdeniz.edu.tr,

[https://orcid.org/0000-0003-](https://orcid.org/0000-0003-1766-5618)

1766-5618

Zeynep Sevde Akdoğan

Anou

Akdeniz Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

zeynebsewdeakdo-

gan@gmail.com

[https://orcid.org/0000-0002-](https://orcid.org/0000-0002-3387-4666)

3387-4666

Yazarların Katkıları

Makaleye Nazife Nihal İnce %60, Zeynep Sevde Akdoğan Anou %40 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlükler-deki Varlığı: *el-Mu 'cemu'l-Vasît* Örneği” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı
İfade Biçimleri ve Anlam Boyutu**

*The Different Forms of Expression that İdāfa can Transform into and
Their Meaning Dimensions in Arabic Language*

Yakup Kızılkaya

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim
Dalı – Assoc. Prof., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric.
yakup.kizilkaya@atauni.edu.tr - <https://orcid.org/0000-0001-7930-3300>

Yaşar Fatih Akbaş

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim
Dalı – Assoc. Prof., Kafkas University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric.
yfatihakbas@hotmail.com - <https://orcid.org/0000-0001-8570-3917>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 07/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Kızılkaya, Yakup – Akbaş, Yaşar Fatih. “Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı İfade Biçimleri ve Anlam Boyutu”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 675-702. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1528646>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Arapçada izâfet bütünleşik bir yapı arz eden ve ögeleri arasındaki kuvvetli bağ sebebiyle iki isimli bu yapının müfred isim mesabesinde kabul edildiği bir dizedir. Bu yapıyı oluşturan kelimelerin diziliminde herhangi bir yer değişimi olmamakla birlikte şiir zarureti gibi oldukça istisna sayılabilecek durumlar dışında bu iki ismin arasına başka bir sözün girmesi de karşılaşılan bir durum değildir. Sözü bu derece kuvvetli bir yapıyla ifade etmenin birtakım anlamsal gerekçeleri bulunmaktadır. Ancak yine anlamın etkili olduğu başka gerekçeler, izâfetle ifadesi mümkün olan bir sözün farklı dizilimlerle dile getirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışma Arapçada izâfetle ifadesi mümkün olmakla birlikte farklı yapılarla meydana getirilen dizilimleri tespit edip incelemektedir. Çalışma bir yandan izâfetle ilişkili olup gramerde farklı başlıklar altında yer alan dizilimleri analiz edip değerlendirerek bir arada sunmayı, bir yandan da bu dizilimlerin yapısal farklılıklarını ve farklılığın anlamsal gerekçelerini değerlendirerek konunun öğretimine yönelik veriler oluşturmayı amaçlamaktadır. Konunun yapısal boyutunda bu dizilimlerin izâfetten farkı ve dönüşümün biçimsel boyuta nasıl yansıdığı incelenmektedir. Anlamsal boyutta ise izâfet ve izâfet dışındaki dizilimlerin tercihinde etkili olan anlamsal faktörler incelenmektedir. Her dizilimin biçime yansıyan kendine has oluşturulma gerekçesi olmakla beraber izâfetin tercihinde veciz olmasının, izâfet formunun değişimiyle elde edilen ifadelerde ise çalışmada ayrıntıları izah edilen diğer sebeplerin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, İzâfet, Te'kid, Bedel, Temyiz.

Abstract

In Arabic, *idāfa* is a sequence that presents an integrated structure, and due to the strong connection between its elements, this structure with two nouns is considered as a compound noun. Although there is no change of place in the arrangement of the words that make up this structure, it is not common for another word to be inserted between these two nouns, except in very exceptional cases, such as the necessity of poetry. There are some semantic reasons for expressing the word with such a strong structure. However, other reasons, which are also influenced by meaning, make it necessary to express a word that can be expressed by *idāfa* in different sequences.

This study identifies and analyses the sequences in Arabic that can be expressed by *idāfa* but are formed by different structures. On the one hand, this study aims to analyze and evaluate the sequences that are related to *idāfa* and appear under different headings in grammar, and on the other hand, it aims to create data for teaching the subject by evaluating the structural differences of these sequences and the semantic reasons for the differences. In the structural dimension of the subject, the difference of these sequences from *idāfa* and how the transformation is reflected in the formal dimension are analyzed. In the semantic dimension, the semantic factors that are effective in the preference of *idāfa* and non-*idāfa* sequences are examined.

Since the composition of *idāfa*, which is like a single word, has an integrated structure in terms of the inseparability of its elements, these expressions cannot be separated or replaced unless there are exceptional cases. However, in some areas of grammar, it is seen that the elements of *idāfa* are replaced in a way that provides the same or a close meaning as this construction and new forms of expression emerge. These forms of expression obtained through the transformation of the structure of *idāfa* indicate that the Arabic language has a rich structure concerning the formation of expression according to the needs of the speaker and the addressee, and thus shows that the same meaning with some nuances can be expressed in several different forms. One of the results of this study is that these usages, which allow the same expressions to be expressed in different forms with some details, provide the speaker with a variety and many possibilities in the formation of the expression.

As a result of the study, it was seen that new forms of expression obtained by changing the parties in the structure of *idāfa* or changing the form of *muzāf* occur in many subjects. However, it is understood that *idāfa* is the main one because it is shorter and more concise. On the other hand, it can be said that the new forms of expression obtained by changing the location of the elements of *idāfa* are secondary because of the difficulty of pronunciation compared to *idāfa* in sentences obtained by changing the location of the elements of *idāfa* in order to ensure that the

connection between them is not broken or because of the necessity of revealing the hidden pronoun of the verb and the new sentence form is longer; and in structures formed with elements such as ta'kid, badal, tamyiz outside the sentence, it can be said that the forms of expression obtained by disrupting idāfa are secondary due to the difficulty of pronunciation compared to izāfah. In addition, the evaluations of linguists in the explanation of some subjects that idāfa is primary is another aspect supporting the primacy of idāfa over other forms.

Although the structure of idāfa is preferred because it is laconic, each usage has its own literary or semantic reasons for preference. As a matter of fact, while izāfah is preferred for reasons such as adding certainty or specificity to the expression, presenting the expression in a short and concise form, providing ease of pronunciation, and making the expression more comprehensible by limiting the expression, other forms of expression are preferred for reasons such as reinforcing the expression, emphasizing, attracting the attention and interest of the interlocutor, explaining, and narrowing the expression as in idāfa.

In this study, the structures of tamyiz, badal, and ta'kid, which are related to idāfa, have their own topics in grammar, while the forms of idāfa that turn into sentence form do not have an independent title and are included in the details of the topics of idāfa and adjective. Since this study presents idāfa as well as these issues other issues related to the structure of idāfa together, it is thought that the data of this study can be utilized in the teaching of related subjects. This is because establishing the connections with idāfa clearly as discussed in this study will make the teaching of both idāfa and other structures more qualified.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Idāfa, Ta'kid, Badal, Tamyiz.

Giriş

İzâfet, ikincisi mecrûr olacak biçimde iki isimden birinin diğerine nisbet edilmesidir.¹ İzâfetin ilk ismin ikincisi sayesinde marifelik (belirlilik) veya tahsislik (hususilik) kazandığı *hakîkî* ve lafzi bir söyleyiş kolaylığı sağlamak için oluşturulan *mecâzî* biçimleri bulunmaktadır.² İzâfetin oluşturduğu yapı birbirinden ayrılmazlık derecesinde bütünleşik bir yapı oluşturduğundan iki isimden oluşan bu yapı bir kelime mesabesinde değerlendirilmektedir. İzâfet tek bir kelime gibi olduğu için diğer cümle unsurlarında olduğu gibi izâfetin parçalarının yer değiştirmesi söz konusu değildir. Arapçada bu yapının ilk unsuru olan muzâf önce gelmekte muzâfun ileyh ise onu takip etmektedir. Bu öğelerin yer değişimiyle yapı izâfet olmaktan çıkmakta ve farklı cümle unsurlarına dönüşmektedir. Yapılan bu çalışma aslı itibarıyla izâfet olmasına rağmen muzâf ile muzâfun ileyh'in yerlerinin değiştirilmesi veya muzâf olan kelimenin formunun değiştirilmesi suretiyle elde edilen ifade biçimlerinin neler olduğunu ve bu değişikliğin nasıl yapıldığını amaçlarıyla birlikte ele almaktadır.

Çalışmada öncelikle izâfetin dönüşümünü gösteren konulara temel teşkil etmesi açısından izâfet yapısı genel hatlarıyla incelenmekte ve izâfetin kuru-lumu ve anlam boyutu hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmanın mihverini oluşturan izâfete dönüşebilen yapılar yapısal ve anlamsal çerçevesi yönünden

1 Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2008), 3/2.

2 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. 'Umar ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye*, thk. Fahr Salih Kadâre (Ürdün: Dâru 'Ammâr, 2004), 98; Abdulhâdî el-Fadlî, *Muhtasaru'n-nahv* (Suudi Arabistan: Dâretu'l-Gariyyeyn li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 2017), 232.

incelenmektedir. Yapısal boyutta izafeti oluşturan unsurların yerlerinin değiştirilmesi suretiyle elde edilen ifade biçimleri ve bu değişikliğin kendini gösterdiği dizilimler ele alınmaktadır. Konunun anlamsal yönünün incelendiği bölümde ise izâfetin işlevselliği ve izâfetle ifadesi mümkün olan kullanımların izâfet dışında ifade edilmesinin anlamsal gerekçeleri üzerinde durulmaktadır.

İzâfet bağlamında yakın veya benzer anlamların farklı yol ve usullerle ifade edilebildiği kullanımların çeşitli özelliklerini incelemek suretiyle Arap dilinin bu konudaki nitelik ve zenginliğin ortaya çıkarılması ve bu vesileyle dizilimlerden asıl ve ikincil derecede olanlarının belirlenmesi bu çalışmanın amaçlarından biridir. Ayrıca izâfet yapısı ve dönüşmüş biçimlerinin bir arada verilmesiyle bunların ilişkili olduğu nahiv konularının mantıksal örüntüsüne dikkat çekmek ve bu vesileyle ilgili konuların öğretimine dair veriler oluşturmak da amaçlanmaktadır.

Yapılan literatür taramasında izâfet konusunu farklı açılardan ele alan birçok çalışma yapıldığı görülmüş, ancak izâfet ve izâfete dönüşümü mümkün olan farklı yapıları bir arada değerlendirilerek bu dizilimleri yapısal ve anlamsal boyutuyla inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada metasentez yöntemi kullanılarak konunun nitel bulgularının yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu bağlamda konunun benzer ve farklı yönlerinin analizi sonucunda birtakım yeni çıkarımlar ortaya konulmaktadır.

1. İzâfetin Kavramsal Çerçevesi

İzâfetin unsurlarının yer değişimi ve muzâfın formunun değişmesi suretiyle başka ifade biçimlerine dönüşümüyle meydana gelen dizilimlerin izâfetle ilişkisini izah edip yorumlayabilmek için muzâf ve muzâfun ileyhin çeşitli özellikleri hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir.

İzâfet, yaygın olarak “aralarında takdir edilen bir harf-i cer vasıtasıyla bir ismin diğerine nisbet edilmesi” biçiminde tanımlanmaktadır.³ Bir isnâd biçimi olan izâfette⁴ nisbet edilen mensûba, muzâf; kendisine yapılan mensûbun ileyhe ise muzâfun ileyh denilmektedir.⁵ Örneğin غلام زيد “Zeyd’in çocuğu” izâfetinde ilk unsur olan غلام kelimesi muzâf, ikincisi unsur olan زيد kelimesi ise muzâfun ileyhtir. Muzâfun ileyh, muzâfın mütemmimi olup onu tamlamaktadır.⁶ İzâfet, Türkçede isim tamlamasına karşılık gelmekte olup

3 Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/216.

4 Mubârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Ebi's-Seâdât Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fi ilmi'l-Arabîyye*, thk. Fethi Ahmed Aliyyuddîn (Mekke: Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1420), 1/283.

5 Tehânevî, *Keşşâf*, 1/215.

6 Abdulkâhîr el-Curcânî, *el-Muktesid fi şerhi'l-Îdâh*, thk. Kazım Bahr el-Mecân (Irak: Dâru'r-Reşid, 1982), 2/813.

tamlanan, muzâfı; tamlayan ise muzâfun ileyhi karşılmaktadır. Muzâf, cümledeki konumuna göre i'râb edilmekte muzâfun ileyh ise sürekli mecrur olmaktadır. *أزورك حين يوافق والدي* "Babam uygun gördüğünde seni ziyaret edeceğim" örneğindeki gibi bazı kullanımlarda cümle halinde gelebilen muzâfun ileyh ise müfred hükmünde kabul edilip mahallen mecrûr olmaktadır.⁷

İzâfet, kullanım amaçları göz önünde bulundurularak *lafzî* ve *manevî* olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁸ *Manevî izâfet*, muzâfın, muzâfun ileyhten marifelik veya hususiyet kazandığı izâfettir. Bu izâfet, *hakîki* veya *mahda izâfet* olarak da isimlendirilmektedir. Manevî izâfette muzâfın ileyhın, muzâfa anlamca ma'mûl olabilecek bir kelime olmaması gerekmektedir.⁹ Muzâfun ileyhın marife bir isim olduğu izâfette muzâf, muzâfun ileyhten marifelik kazanarak belirli hale gelmektedir.¹⁰ Muzâfun ileyhın nekre olduğu kullanımlarda ise muzâf, tam olarak belirli hale gelmese de tahsislik kazanmaktadır.¹¹ Örneğin *غُرْفَةُ الْمَدْرَسِ* "Öğretmenin odası" ifadesinde *غرفة* kelimesi marife bir isim tarafından tmlandığı için belirtili bir isim tamlaması meydana gelmekte olup ilk kelime marifelik kazanmaktadır. *غُرْفَةُ مَدْرَسِي* "Öğretmen odası" tamlamasında ise muzâf, nekre bir isim tarafından tmlandığı için marifelik kazanmasa da bir hususiyet kazanarak marifeye yaklaşmış olmaktadır. Bu tamlama muzâf olan kelimeyi müphemlikten çıkararak onu bir nevi yarı marife yapmaktadır.¹²

Manevi izâfette muzâfun ileyhteki anlamın muzâfa iletilmesinde aralarındaki anlamsal bağı sağlayan ل - ي - ن harf-i cerlerinden biri lafza yansımasa da niyet ve tahayyülde varsayılır. Bunlardan ن harf-i ceri, muzâfın, muzâfun ileyhın bir türü olduğunu; ل harf-i ceri, muzâfın, muzâfun ileyhe ait olduğunu; ي harf-i ceri ise zarfın mazrûfu ihtiva etmesi gibi muzâfun ileyhın, muzâfı içerdiğini belirtmek içindir.¹³ Buna göre *نوب إلبسة* "İpek elbise" tamlaması, *نوب من حرير* takdirinde olup muzâfun ileyhın, muzâfın cinsini ifade etmesi

7 Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/2, 7, 28.

8 Halîl Es'ad, *Hulâsatu's-şurûh* (İstanbul: Muhammed Bey Matbaası, 1305), 203.

9 İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. el-Fadl 'Alî el-Eyyûbî, *Kitâbu'l-Kunnâş fi fenneyi's-sarf ve'n-nahv*, thk. Riyâz b. Hasan el-Havvâm (Beyrut: el-Mektebetu'l- 'Asriyye, 2004), 1/214.

10 Abdunnâfi İffet Efendi, *en-Nefu'l-muavvel*, çev. Mustafa Irmak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023), 1/348.

11 Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlık Azîme (Kâhire: Metâbi'ul-Ehrâm et-Ticâriyye, 1415/1994) 4/144.

12 Yusuf Uralgiray, *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi* (Riyad: Tebliğ yayınları, 1986), 1/488; Mustafa el-Galâyînî, *Câmiu'd-durûsil-Arabiyye* (Lübnan: Mektebetu's-Şurûk, 2008), 708.

13 Abdulkâhîr el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/881. İzâfetin öğeleri arasındaki anlam yönüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Fidan, "Öğeleri Arasındaki Semantik İlişki Bakımından Arapçada İsim Tamlamaları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 213-236.

sebebiyle *izâfet-i beyânîyye*, رحلة الشتاء “Kış yolculuğu” tamlaması, رحلة في الشتاء takdirinde olup muzâfun ileyh, muzâfın gerçekleştiği zamanı ifade etmesi sebebiyle *izâfet-i zarfîyye* ve يد سليم “Selim’in eli” tamlaması, يد ليسليم takdirinde olup izâfetin aidiyet ifade etmesi sebebiyle izâfet, *izâfet-i milkiyye* olarak isimlendirilmektedir.¹⁴

İzâfet, tahfîf amacıyla da oluşturulabilmektedir.¹⁵ İzafeti oluşturan kelimelerin telaffuzunu değiştirip kolaylaştırarak ifadeye estetik bir nitelik de kazandıran tahfîf amaçlı izâfet *lafzî*, *mecâzî*, *gayri hakîkî* veya *gayr-ı mahda* olarak isimlendirilmektedir.¹⁶ Lafzî izâfette muzâf, türetildiği fiilin ameline sahip türemiş bir isimdir. Bu isim; ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe veya ism-i tafdil olabilmektedir. Başka bir deyişle *izâfet-i lafzîyye* mamullerine muzâf olan sıfat anlamlı fiilimsilerin izâfetidir. “Bu adam ilim talebesidir” cümlesinde ism-i fâil olan طالب kelimesinin mef’ûlüne muzâf olmasında görüleceği üzere bu isimler kendi fâil, nâib-i fâil veya mef’ûllerine muzâf olabilmektedir.¹⁷

Manevî izâfette muzâf ile muzâfun ileyh arasında yapılan harf-i cer takdiri, lafzî izâfette mümkün değildir.¹⁸ Ayrıca lafzî izâfette muzâf, fiil niteliği taşıyan bir isim olduğundan marifeye muzâf olsa da ondan marifelik kazanmamaktadır. Örneğin كتب الدرس “Dersi yazdı” ifadesi bir fiil cümlesi olup marifeliği söz konusu değildir. Bu cümledeki fiilin ism-i fâil formuna dönüştürülüp ma’ûlüne muzâf yapılmasıyla كاتب الدرس “Dersi yazan” biçiminde oluşturulan izâfette de ism-i fâilin fiile benzerliği sebebiyle marifelik söz konusu olmamaktadır. Öte yandan هذا رجلٌ ضاربٌ زيدٌ غدا “Bu yarın Zeyd’i dövecek olan adamdır” örneğindeki gibi lafzî izâfette muzâfın nekre bir isme sıfat olabilmesi de muzâfın marifeye muzâf olsa da marifelik kazanmayacağını göstermektedir.¹⁹

Cümle unsurlarından mûsned ve mûsnedün ileyh cümlelerin çekirdeğini oluşturmaları ve onlar olmadan cümle kurulumunun gerçekleşmemesi sebebiyle umde, bunlar dışında cümleye ilave anlamlar katan ve kendileri olmadan da cümlelerin kurulabildiği mef’ûl, hal ve temyîz gibi cümle unsurları ise tekmile olarak isimlendirilmektedir. İzâfetin ikinci parçası olan muzâfun ileyh de tekmilelerden biridir. Örneğin أضاء مصباح الغرفة “Odanın lambası yandı”

14 Tehânevî, *Keşşâf*, 1/216; Es’ad, *Hulâsatu’ş-şurûh*, 202-203.

15 Tahfîf, muzâfın sonundaki tenvîn veya müsennâ ve cemi müzekker sâlimlerin sonundaki nûn harfini kaldırarak söyleyiş kolaylığı sağlamaktır. Bk. Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/34.

16 Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/34; Fadlî, *Muhtasaru’n-nahv*, 232.

17 İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’ fi ilmi’l-‘Arabîyye*, 1/283-284.

18 Uralgiray, *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi*, 1/487.

19 Abdulkâhîr el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/883; Ebu’l-Fidâ, *Kitâbu’l-Kunnâş*, 1/215.

denildiğinde الغرفة kelimesi, lambanın odaya ait olduğunu bildirerek cümleye ilave bir anlam katmaktadır. Zira bu ifade olmadığında “lamba” umum ifade etmekte ve lambanın sokak lambası, fabrika lambası vb. olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ziyade cümleyi daha açıklayıcı hale getirdiği için tekmile denilen cümle unsurları arasında zikredilmiştir. Muzâf ise tekmile olabileceği gibi mübtada, haber ve fâil olarak umde de olabilmektedir.²⁰

İzâfetin taraflarını belirlemek için bazı hususiyetleri zikredilmiştir. Bazı istisnâî durumlar hariç eliflâm almaması,²¹ tenvîn almaması²² ve tesniye veya cemi müzekker sâlim olması durumunda kelimenin sonundaki “nun” harfinin düşmesi muzâfın niteliklerindendir.²³ Muzâfun ileyhın tek kuralı ise cer halinde olmasıdır.²⁴ Mecrûr olmasının sebebi ise harf-i cerin kaldırılıp muzâfın onun yerine geçerek cer ameli yapmasıdır. Böylece muzâf, harf-i cerin görevini üstlenmekte ve muzâfun ileyh, muzâftan dolayı mecrur olmaktadır.²⁵

İzâfeti oluşturan ögeler arasında yer değişimi söz konusu değildir. Muzâf, zorunlu olarak önce, muzâfun ileyhın ise ondan sonra gelmektedir. Bu unsurların yer değiştirmesi durumunda yapı, izâfet olmaktan çıkmaktadır. Öte yandan bazı istisnâî durumlarda izâfetin unsurları arasına nidâ ve yemin ifadeleri gibi birtakım lafızlar girebilmektedir.²⁶ Aşağıdaki beyitte زید بُدُونِ زيدٌ كَأَنَّ بُدُونِ – أبا عصام- زید حمارٌ دُقٌّ بالجام

“Ey Ebû ‘İsâm! Sanki Zeyd’in beygiri gem vurulmuş eşeğe benziyor.”²⁷

20 Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/7.

21 Coşkun Zeki, “Arap Dilinde İzâfet Terkibinin Mürekkep Sıfat Oluşumunda Rolü”, 1. *International Silk Road Conference*, ed. Hacıfakhreddin Seferli (Azerbaijan: Nakhchivan University, 2023), 672.

22 Tenvîn bir ismin tamlığını ve inkıtasını ifade eder. Dolayısıyla tenvin infisale, izafet ise ittiasale delalet eder. Bir şeyin hem muttasıl hem de munfasıl olması imkânsız olduğundan izafette tenvinin hazfi gerekir. Ayrıca lafzî izafette çoğu sıfat anlamlı ismin müsterir bir zamiri fâil olarak alabilmesi de lafzî izafetteki infisâle delalet etmektedir. Bk. Ebu’l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1997), 152; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/34.

23 Ebû Muhammed ‘Abdullâh Cemaluddîn b. Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ ve belli’s-sedâ* (İstanbul: Enes Kitabevi, ts.), 254; Vahdî İbrahim b. Mustafa b. Muhammed b. Dursun, *el-İ’tisâm fî şerhi ebyâti’l-‘İsâm*, thk. Mehmet Hayri Acat (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 129.

24 Uralgıray, *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi*, 1/501-502.

25 Ebû Hayyân el-Endelûsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fî şerhi kitâbi’t-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Kuveyt: Dâru’l-Kunûz, 2014), 12/6; Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 150.

26 Fadlî, *Muhtasarü’n-naḥv*, 234-235.

27 Muzaf ve muzafun ileyhın arasına girebilecek fasılalar hususunda daha geniş bilgi için bk. Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/54-62.

İzâfetin unsurları arasına bazı ifadeler girmekle birlikte tamlamanın unsurlarının diğer cümle unsurlarında olduğu gibi yer değiştirmesi mümkün değildir. Zira bir kelimenin parçalarının yer değiştirmesi nasıl mümkün değilse tamlama tek kelime gibi kabul edilen izâfetin parçalarının da yer değiştirmesi mümkün değildir. İzâfetin unsurlarının yer değiştirmesi, öğelerin başka öğelere dönüşmesine sebep olmakta ve ifadeyi izâfetin dışına çıkarılmaktadır. Nitekim nahiv ilminin muhtevsındaki bazı konularda muzâf ile muzâfun ileyhin yer değişiminin veya muzâfın formundaki değişimin farklı ifade biçimleri olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

2. İzâfet İçeren Yapının Farklı Biçimlerde İfade Edilmesi

Burada ele alınacak dizilimlerde izâfet şeklinde ifadesi mümkün olan ifadelerin izâfetin parçalarında yer değişikliği yapılarak veya muzâfın formu değiştirilerek farklı cümle biçimlerine dönüştüğü görülmektedir. Bu kullanımlar bedel, te'kîd, temyîz, haberin isim cümlesi olduğu isim cümlesi ve isim cümlesi biçimindeki sıfatlarda kendini göstermektedir.

Konunun ayrıntısına geçmeden önce dönüşüme birkaç örnek vermek açıklayıcı olacaktır. Örneğin *أبو عليٍّ معلِّمٌ* “Ali’nin babası öğretmendir.” cümlesinde mübtada olan *أبو* kelimesi muzâf, *عليٍّ* kelimesi muzâfun ileyh, *معلِّمٌ* kelimesi ise haberdir. Cümlelerin anlamı muzâf ile muzâfun ileyh arasında yer değişikliği yapılarak *عليٌّ أبوه معلِّمٌ* “Ali’nin babası öğretmendir” şeklinde yeni bir dizilimle ifade edilebilmektedir. Önceki cümlede muzâfun ileyh olan *عليٍّ* kelimesi yeni cümlede mübtada, muzâf olan *أبو* kelimesi haber cümlesinin mübtedası ve *معلِّمٌ* kelimesi haber cümlesinin haberidir. İlk cümlede ana cümlelerin yüklemi olan *معلِّمٌ* kelimesi yeni cümlede haber cümlesinin yüklemi olmaktadır.

İzâfetten dönüştürülen bazı yapılarda zamir kullanımı gerekli olmaktadır. Örneğin *علم الرجل عزيزٌ* “Adamın ilmi çoktur” ifadesinin dönüştürülmüş biçimi olan *الرجل علمه عزيزٌ* ifadesinde ilk cümledeki izâfet kullanımından farklı olarak yeni cümlede fazladan bir zamir kullanıldığı görülmektedir. Zira ilk ifadedeki tamlama tek kelime mesabesinde olduğundan iki öge arasında bağ kurmayı gerektiren bir kelimeye ihtiyaç olmamakta, yeni cümlede ise kelimelerin yer değişimi sebebiyle aradaki bağ kaybolduğundan bu bağ kurmak için mübtadaya dönen ve onunla cinsiyet ve sayı bakımından uyum gösteren bir zamir kullanma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle haber cümleye dönüştüğünden mübtadayla haberin bağını kuran bir râbıt zorunlu hale gelmektedir.

İzâfetin bulunduğu bir cümlede haberin, türemiş nitelik bildiren bir kelime olması durumunda kelimelerin yerleri değiştirilerek fiil ameli yapan haberin önceki cümlede mübtada olan muzâfı fâil alması, muzâfun ileyhin ise

yeni cümlede mübteda olması suretiyle farklı bir dizilim elde etmek mümkündür. Örneğin علم الرجل غزير “Adamın ilmi çoktur” cümlesinin الرجل غزيرُ علمُ biçimine dönüşümünde bu kullanım söz konusudur. İlk cümlede غزيرُ kelimesi fiilden türemiş bir isim olduğundan fiil gibi amel etmekte ve müstetir bir zamiri fâil olarak almaktadır. İkinci cümlede ise علم kelimesini fâil olarak alıp bir merfû’ bir ögeye sahip olduğundan iki kelimeyi birden ref etmesi mümkün olmamakta ve zamir açığa çıkmak zorunda kalmaktadır.²⁸ Öte yandan غزير kelimesi, fâili olan علم kelimesine muzâf yapılarak lafzî bir izâfetin meydana getirilmesi ve cümlelerin العلم الرجلُ غزيرُ şeklinde ifade edilmesi de mümkündür. Böylece fâiline muzâf olan غزير kelimesinden sonra merfû’ bir öge bulunmadığı için zamir kullanılmasına gerek kalmayıp zamir, tekrar غزير kelimesine dönmektedir.

İzâfetin yapısının farklılaştırılmasıyla elde edilen diğer bir biçim yer değişikliği yapılmadan muzâfın formunun değiştirilmesiyle meydana gelmektedir. Bu kullanım sadece muzâfın aslı itibarıyla fiil olduğu lafzî izâfette söz konusudur. Örneğin هذا رجلٌ ضاربٌ زيدًا “Bu yarın Zeyd’i dövecek olan adamdır” cümlesindeki ضاربٌ kelimesi, يضرب muzari fiilinin anlamını taşımakta olup cümle هذا رجلٌ يضرب زيدًا şeklinde de oluşturulabilmektedir. Buradaki izâfet olan ضاربٌ زيدًا tamlamasındaki anlam هذا رجلٌ يضرب زيدًا veya ضاربٌ زيدًا biçimine izafetsiz kullanımlarla da ifade edilebilmektedir. Son iki kullanımındaki fiilimsi veya muzari fiilin müsterir fâilinin zımnen isim tamlaması biçiminde de bulunduğu ve izâfetin tarafları arasına girebilecek bir unsurun aradaki ittisâli bozacağı varsayılarak lafzî izâfetin infisâl takdiriyle yapıldığı ifade edilmektedir.²⁹ Ayrıca tamlamanın ضاربٌ زيدًا biçimine dönüştürülebilmesi de tenvînin infisâle delalet etmesi sebebiyle taraflar arasındaki infisâli göstermektedir.³⁰

2.1. İzâfetin Cümle Formuyla İfade Edilmesi

İzâfet yapısının farklılaştırılması suretiyle bazen yeni cümleler elde edilmekte bazen de izâfette olduğu gibi elde edilen yapılar yine müfred lafızlar olmaktadır. Bu başlık altında yapılan değişikliklerin yeni bir cümle oluşturmaları konusu ele alınacaktır.

2.1.1. İzâfetin İsim Cümlesiyle İfade Edilmesi

İsim cümlesi, isimle başlayan ve bu isim hakkında hüküm bildiren bir yüklemden oluşan cümledir. Cümle başında isim veya isim hükmünde müfred

28 Abdulkâhir el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/884.

29 Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/33.

30 Abdulkâhir el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/883.

(cümle olmayan) bir lafız bulunmakta olup yüklem müfred veya cümle biçiminde gelebilmektedir.³¹ Muzâf ile muzâfun ileyhin yer değiştirmesi suretiyle meydana gelen farklı ifade biçimlerinden birisi yüklemi isim cümlesi biçimindeki cümlelerde meydana gelebilmektedir. Örneğin الحديقة أشجارها طويلة “Bahçenin ağaçları uzundur” örneğinde mübtedanın haberi isim cümlesi biçimindedir. Bu cümle أشجار الحديقة طويلة kelimeleri yer değiştirilerek أشجار الحديقة طويلة şeklinde dile getirilebilmektedir. Bu örnekte olduğu gibi haber olan lafzın müştak bir kelime olması durumunda cümlelerin الحديقة طويلة الأشجار biçiminde oluşturulması da mümkündür. Bu vesileyle muzâfun ileyh olan الحديقة lafzı mübteda, haber olan طويلة lafzı yan cümlelerin mübtedası ve daha önce mübteda olan أشجار lafzı ise muzâfun ileyh yapılabilmektedir. Ayrıca الحديقة طويلة أشجارها biçiminde muzâfun ileyh olan الحديقة kelimesinin mübteda, طويلة kelimesinin haber ve önceden mübteda olan أشجار kelimesinin fiil gibi işlev gören sıfat-ı müşebbehe biçimindeki طويلة kelimesine fâil olarak gelmesi de mümkündür. Nitekim haber, hakîki ve sebebi olmak üzere ikiye ayrılmakta olup bu kullanımda mübtedayı değil mübtedayla ilintisi olan bir varlıktaki özelliği gösterdiği için sebebi haberdur.³² Yukarıdaki kullanımların tamamı haberin müştak bir lafız olmasına bağlıdır. Haber, اسم الرجل علي “Adamın ismi Ali’dir” örneğinde olduğu gibi câmid bir kelime olduğunda sadece muzâf ve muzâfun ileyh yer değiştirilerek cümle الرجل اسمه علي şeklinde oluşturulabilmektedir.

İsim cümlesindeki bu yer değişikliği aslı isim cümlesi olan cümlelerin başına gelen inne grubu ve kâne grubunun isimleri ile haberleri arasında ve efâli kulübün başına gelmesiyle mübtedanın birinci, haberin ise ikinci mef’ûle dönüştüğü cümle yapılarında da bulunmaktadır. Örneğin إن أشجار الحديقة طويلة “Muhakkak ki bahçenin ağaçları uzundur” şeklinde ifade edilmesi mümkün olan cümle innerin ismi olan أشجار ve onun muzâfun ileyhi olan الحديقة arasında yapılan bir değişiklik ile إن الحديقة أشجارها طويلة şeklinde de ifade edilebilmektedir. Bu tür ifadelerde tek kelime mesabesindeki izafette yapılan yer değişikliğiyle kaybolan bağı kurmak için yan cümlede ana cümlelerin öznesine dönen olan bir zamir kullanımı zorunlu olmaktadır.

31 Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. Abdü'l-Huseyn el-Fetelî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2009), 1/65, 69.

32 Yaşar Fatih Akbaş, “Müsnedün İleyh ve Müsned Bağlamında Lafzî Mutâbakat ve Udûl”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 70.

2.1.2. İzâfetin Sıfat Cümlesiyle İfade Edilmesi

Sıfat, tâbî' olduğu ismi niteleyen müştak veya müştaka te'vil edilebilen cümle unsurudur.³³ Sıfatın nitelediği kelime mevsûf olarak isimlendirilmektedir. Sıfat hakîkî ve sebebî olmak üzere iki kısımdır. Bizzat mevsûfta bulunan bir anlamı niteleyenler, hakîkî; mevsûfla ilişkili bir ismi niteleyenler ise sebebî sıfattır. Buna göre sıfat, mevsûfunu veya onun ilişkili olduğu bir varlığı niteleyerek metbû'unu tamamlamaktadır.³⁴ Örneğin hakîkî sıfat bulunan هذا رجل كريم "Bu cömert bir adamdır" cümlesinde "cömert" sıfatıyla bizzat mevsûfu olan "adam" nitelenirken sebebî sıfat bulunan هذا رجل عاقل البنات "Bu, kızları akıllı olan bir adamdır" cümlesinde "akıllı" sıfatıyla mevsûf olan adam değil, onunla ilgili olan "kızları" nitelenmektedir.

İzâfetin dönüşümünün söz konusu olduğu sıfat tamlamaları, sebebî sıfatta meydana gelmektedir. Örneğin مررتُ برجلٍ حسن الوجه "Yüzü güzel bir adama uğradım" ifadesindeki izâfet içeren kısımdaki kelimelerin yerleri değiştirilerek bu ögeler cümle formuyla مررتُ برجلٍ حسنٍ وجهه şeklinde ifade edilebilmektedir. Neticede رجل kelimesini niteleyen bu isim cümlesinde حسن kelimesi haber وجه kelimesi mübteda olmaktadır. مررتُ برجلٍ حسن الوجه ifadesi izâfetin yerlerinde bir değişiklik yapılmadan مررتُ برجلٍ حسنٍ وجهه şeklinde de ifade edilebilmektedir. Bu kullanımda وجه kelimesi fiilden türemiş sıfat-ı müşebbehe olan حسن kelimesin fâili olmakta ve fiil işlevi bulunan حسن kelimesinin müstetir olan ref zamiri, وجهه kelimesine nakledilerek açığa çıkmaktadır. Zira bir fiilin iki ismi birden ref etmesi mümkün değildir.³⁵

2.2. İzâfetin Müfred Lafız Kullanımıyla İfade Edilmesi

İzâfet yapısının başka ifade biçimine dönüşümü, oluşturulan ifadenin cümle formuna çevrilmeden kelimelerin önceki halindeki gibi müfred olma niteliklerini korudukları bir dizilim oluşturmasıyla da mümkün olabilmektedir. Bu durum tespit edilebildiği kadarıyla gramerin bedel, te'kid ve temyîz konularında meydana gelmektedir.

33 Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 12/231.

34 Ebû Muhammed 'Abdullâh Cemaluddîn b. Hişâm, *Evdâhu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts), 3/300.

35 Abdulkâhîr el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/884.

2.2.1. İzâfetin Bedel Kullanımıyla İfade Edilmesi

Bedel, bir vasıta olmaksızın hükümle kastedilen tâbî'dir. Vasıta ile kastedilen herhangi bir atıf harfinin kullanılmamasıdır.³⁶ Bedelin tâbî' olduğu kelime, mübdelün minh olarak isimlendirilmekte olup fazladan bir açıklama ve anlamı güçlendirmek için getirilir.³⁷ Örneğin أقبل أخوك محمد "Kardeşin Muhammed geldi" ifadesinde "gelmek" hükmünün yüklendiği asıl unsur محمد kelimesi olup hükümle asıl kastedilen odur. أخوك kelimesi ise Muhammed'in dile getirilmesi için bir ön hazırlık işlevi görmektedir. Dolayısıyla bedelin tâbî' olduğu mübdelün minh, bedele hazırlık maksadıyla getirilmekte ve mübdelün minh sanki hiç zikredilmemiş gibi bedel onun yerine geçebilmektedir. Bu özellik mübdelün minhin herhangi bir faydası olmadığı anlamına gelmeyip, bedelin mübdelün minh olmadan da kendi başına müstakil olarak cümlede bulunabilmesini ifade etmektedir. Fakat cümlede asıl olan mübdelün minhle değil, bedelle ilgili bilgilendirme yapılmasıdır.³⁸

Bedelin bedel-i kül (bedel-i mutâbık), bedel-i b'az min kül, bedel-i iştimâl ve bedel-i muğayir (bedel-i galat) olmak üzere birçok çeşidi bulunmaktadır.³⁹ Bedel-i kül, وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ "Mûsâ kardeşi Hârûn'a dedi ki"⁴⁰ âyetinde olduğu gibi bedel ile mübdelün minhin birbirinin aynısı olması; bedel-i b'az min kül, أَكَلْتُ الرِّغِيفَ ثَلَاثَةً "Somunun üçte birini yedim" örneğinde olduğu gibi bedelin, mübdelün minhin bir parçası olması; bedel-i iştimâl, أَعْجَبَنِي عَمْرٌ أَدْبُهُ "Ömer'in terbiyesi hoşuma gitti." örneğinde olduğu gibi bedelin mübdelün minhin parçası olmayıp bir özelliği olması; bedel-i muğayir (bedel-i galat) ise أَقْبَلَ مُحَمَّدٌ خَالِدٌ "Muhammed ... Halid geldi" örneğindeki gibi bedelin hatayla veya unutarak söylenmiş olanı düzeltmek veya verilen bir hükümden vaz geçmeyi ifade eden ıdrâb için olması durumunda kullanılır.⁴¹

Bedel türlerinden bedel-i iştimâl ve bedel-i b'az mine'l-külde mübdelün minhe dönen bir zamir kullanılma zorunluluğu vardır. Muzâf ile muzâfun ileyhın yerlerinin değiştirilmesi suretiyle meydana getirilebilecek alternatif yapılar bu iki bedel türünde söz konusu olmaktadır. Örneğin daha kısa olan ve zamir kullanımına ihtiyaç bırakmayan عَمْرٌ أَعْجَبَنِي أدبُ عَمْرٍ şeklindeki izâfet içeren

36 Kâsım b. Huseyin el-Hârizmî, *Şerhu'l-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i-râb*, thk. Abdurrahmân b. Su-leymân el- 'Useymîn (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 2/115.

37 Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Meâni'n-nahv* (Amman: Dâru'l-Fikr, 2000), 3/203.

38 Muberrred, *el-Muktabadab*, 3/111.

39 Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Cumel fî'n-nahv*, thk. Ali Tefvik el-Hamed (Ürdün: Muesseetu'r-Risâle, 1984), 23; Sâmerreî, *Meâni'n-nahv*, 3/204-212.

40 el-A'râf 7/142.

41 Hârizmî, *Şerhu'l-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i-râb*, 2/115; Sâmerreî, *Meâni'n-nahv*, 3/204, 209, 210.

yapı, bedel-i iştimâl içeren *أعجبنى عمر أدبى* Ömer'in terbiyesi hoşuma gitti" biçiminde ifade edilebilmektedir. İkinci ifadede bedel ile mübdelün minh arasındaki bağın kaybolmaması için mübdelün minh'e dönen bir zamir kullanılma ihtiyacı olmuştur. Aynı şekilde izâfetle ifadesi mümkün olan *هُدِمَ سَقْفُ الْبَيْتِ* "Evin tavanı yıkıldı" ifadesi muzâf ile muzâfun ileyh'in yerleri değiştirilerek *هُدِمَ الْبَيْتُ سَقْفُهُ* biçiminde bedel-i b'az ile ifade edilebilir.

2.2.2. İzâfetin Te'kîd Kullanımıyla İfade Edilmesi

Te'kîd ifadedeki anlamın güçlendirilmesi amacıyla getirilen tâbî'dir. İfadede bulunabilecek şüpheyi ortadan kaldırmayı amaçlar. Örneğin *حَفِظْتُ دِيْوَانَ الْمُتَنَبِّئِي* "Mütenebbî'nin divanını ezberledim" cümlesi, divanın hikmetli kısımlarının, çoğunun veya en güzel kısımlarının ezberleniş olma ihtimalini taşımaktadır. Cümle te'kîd ile *حَفِظْتُ دِيْوَانَ الْمُتَنَبِّئِي كُلَّهُ* "Mütenebbî'nin bütün divanını ezberledim" şeklinde ifade edildiğinde şüpheyi mahal bırakmayacak şekilde divanın tamamının ezberlendiği ifade edilmiş olmaktadır.⁴² Te'kîd bu örnekte olduğu gibi yapılacak nisbetin metbû'dan başkasına yapılma ihtimalini ortadan kaldırır.

Te'kîd, manevî ve lafzî olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî te'kîd, isim, fiil, harf veya cümlelerin tekrar etmesiyle yapılır. Manevî te'kîd ise belirli kelimelerle yapılmaktadır. Tekili te'kîd etmek için *نفس* ve *عين* kelimeleri, ikili te'kîd etmek için *كلا* ve *كلتا* kelimeleri, çoğulu tekit etmek için *كل*, *جميع* ve *عامة* kelimeleri kullanılmaktadır.⁴³ Manevî te'kîdde *فارق إخوته كلهم* "Onun kardeşlerinin hepsi ayrıldı" örneğinde olduğu gibi müekked olan lafza yönelik olarak bu kelimeyle sayı ve müzekkerlik-müenneslik açısından mutabakatı olan bir zamir kullanılır. İzâfet içeren yapının te'kîd formuna çevrilerek kullanılması manevî te'kîdde görülmektedir. Örneğin *جاء نفس المهندس* "Mühendisin bizzat kendisi geldi" ifadesi, izâfeti oluşturan öğelerin yer değiştirmesiyle *جاء المهندس نفسه* şeklinde muzâfun ileyh'in fâil, fâilin ise te'kîd lafzına dönüştürülebilmekte ve te'kîd içeren bir yapı elde edilebilmektedir.

2.2.3. İzâfetin Temyîz Kullanımıyla İfade Edilmesi

Temyîz kendisinden önce geçen bir zat veya nisbetteki (cümledeki) kapalılığı gideren ve min-i beyaniyye anlamı içeren nekre ve câmid isimdir. Kapalılığı giderilen lafız ise mümeyyez olarak isimlendirilmektedir. Örneğin *عندي عشرون*

42 Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/501.

43 Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyim el-Cevziyye, *İrşâdu's-sâlik ilâ halli Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed b. İvâd b. Muhammed es-Sehlî (Riyad: Mek-tebetu Edvâi's-Selef, 1422/2002), 601-604.

“Bende yirmi var” ifadesindeki sayı kitap, defter, kalem gibi birçok ihtimale açık olduğundan temyîz getirilerek cümlemin *عندي عشرين كتاباً* “Bende yirmi kitap var” biçiminde ifade edilmesi, sayıdaki kapalılığı gidermektedir.⁴⁴ Temyîzin içerdiği min-i beyaniyye lafzen ifade edilebilmektedir. Örneğin *هذا ثوبٌ حريرا* “Bu ipek bir elbisedir” ifadesinin *من* harf-i ceri kullanılarak *من حرير* şeklinde ifadesi de mümkündür. Ancak bu husus her kullanımda mümkün değildir. Örneğin *أقبل خمسة عشر رجلا* “On beş adam geldi” ifadesinde *من* harf-i cerinin anlamı mündemiç olsa da harf-i cerin lafzen *من رجل* şeklinde ifade edilmesi mümkün değildir.⁴⁵

Müfred lafızlardaki kapalılığı gideren temyiz, melfûz; nisbetteki kapalılığı gideren temyîz ise melhûz temyîz olarak isimlendirilir.⁴⁶ *وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا* “Yeryüzünde kaynaklar fışkırttık”⁴⁷ âyetinde *عُيُونًا* kelimesi cümledeki isnâdın kapalılığını giderdiğinden melhûz temyîzdır. Müfred lafızlardaki kapalılığı gideren melfûz temyîz miktar, miktara benzeyen, sayı ve fer’inden sonra gelen temyîz kullanımında ortaya çıkmaktadır. Miktar temyîzi, *اشتريت لبراً لبناً* “Bir litre süt satın aldım” örneğinde olduğu gibi üzerinde ittifak edilmiş ağırlık, hacim veya ölçü birimlerini; miktara benzeyenler, *اشتريت صندوقاً تفحاً* “Bir sandık elma satın aldım” ifadesinde görüleceği üzere bardak, sandık gibi üzerinde ittifak olmayan belirsiz miktarları; sayı temyizi, *اشتريت اثني عشر مثقالاً ذهباً* “On ki miskal altın satın aldım” örneğindeki gibi sayıları; fer’ini takip eden temyîz ise *اشتريت خاتماً ذهباً* “Altın bir yüzük satın aldım” örneğindeki gibi kendi parçası olan bir kelimeyi açıklamaktadır.⁴⁸ Sayı için verilen örnekte görüleceği üzere miktar temyîzi sayı temyîzi olarak da gelebildiğinden sayı temyîzi miktar temyîzinden ayrılmıştır.⁴⁹

İzâfetin dönüşümünü gösteren yapı, melhûz mümeyyezde meydana gelmektedir. Cümlemin kapalılığını gideren temyîz, hakikatte muzâftır. Örneğin aslı *امتأ ماء الإناء* “Kabın suyu doldu” şeklinde olan yapı, muzâf ile muzâfun ileyhin yer değiştirmesiyle *امتأ الإناء ماء* şeklinde ifade edilebilmektedir.⁵⁰ Nitekim

44 Muberrred, *el-Muktadab*, 3/32.

45 Sâmerri, *Meâni’n-nahv*, 2/312.

46 Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Nâzırî’l-Ceyş, *Temhîdu’l-kavâid bi şerhi teshîli’l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007), 2356; Ali el-Cârim - Mustafa Emîn, *en-Nahvu’l-vâdih* (Mısır: Dâru’l-Mearif, 1964), 3/105.

47 el-Kamer 54/12.

48 Ebû Muhammed ‘Abdullâh Cemaluddîn b. Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb fî marifeti kelâmi’l-Arab*, thk. Muhammed Ebû Fazl Aşûr (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2001), 135.

49 Sâmerri, *Meâni’n-nahv*, 2/315-316.

50 Ebû ‘Amr Osmân İbnü’l-Hâcib, *Emâli İbni’l-Hâcib*, thk. Fahr Sâlih Suleymân (Beyrut: Daru’l-Cil, ts.), 405.

melhûz mümeyyezde kullanılan temyîz fâilden, mefûlden veya mübtedadın dönüşmüştür. Buna göre فَجَرْنَا عِيُونَ الْأَرْضِ وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا ayetindeki temyîz, ifade-sindeki mefûlden, حَسَنَ مُحَمَّدٍ خَلْقًا “Muhammed’in ahlakı güzel oldu” cümlesindeki temyîz حَسَنَ خَلْقٍ مُحَمَّدٍ ifadesindeki fâilden نَفَرًا وَأَعَزُّ مَالًا “Ben, servetçe senden daha zenginim ve insan sayısı bakımından da senden daha güçlüyüm.”⁵¹ âyetindeki temyiz ise مَالِي أَكْثَرُ مِنْكَ ifadesindeki mübtedadın dönüşmüştür. Nisbettteki kapallığı gideren temyîz türünde taaccub için kullanılan اللَّهُ دَرَهُ “O, ne şairdir!” örneğinde olduğu gibi dönüşümün söz konusu olmadığı yapılar da vardır.⁵²

İzâfeti oluşturan kelimelerin yeri değişmeden i’râbınının değişmesi veya araya مَنْ harf-i cerinin girmesi suretiyle oluşturulabilen ifade biçimi ise miktar, miktara benzeyen ve fer’ini açıklayan temyîzde olmaktadır. Örneğin izâfetle ifade edilmesi mümkün olan اشتریت رطلًا شاي “Bir rıtl çay satın aldım” ifadesi temyîzin nasb edilmesiyle اشتریت رطلًا شايًا veya araya harf-i cer eklenerek اشتریت رطلًا شاي şeklinde ifade edilebilmektedir.

3. İzâfetin İşlevselliği

Dildeki her bir farklı dizilim ifadeyi çeşitli yönlerden açıklamak içindir. Bu çalışmada ele alınan dizilimlerin birbirine dönüşümü mümkün olmakla birlikte konuşanın bu dizilimlerden herhangi birisini tercihi, kendisinin, muhatabın ve bağlamın durumuna göre şekillen birçok gerekçeye sahiptir. Sözün seçiminde etkili olan bu unsurlar muktezâ-i hâle⁵³ uygun bir sözün ortaya çıkmasını sağlamaktadır.⁵⁴ Sözün maksadını tam olarak ifade edebilmesi için makamın gereğine uygun biçimde gerektiğinde icâzlı⁵⁵ bir anlatıma giderek kısa ve veciz, gerektiğinde uzun anlatıma sahip olması; gerektiğinde mutlak

51 el-Kehf 18/34.

52 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb fi marifeti kelâmi’l-‘Arab*, 135, 139.

53 Muktezâ-i-hal, konuşmacının sözünü şekillendirmede göz önünde bulundurduğu bağlamı ifade etmektedir. Bk. Yaşar Fatih Akbaş, *Arapça Belâgat Meânî- Beyân- Bedi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2021), 16.

54 Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî* (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1999), 42.

55 İcâz ve icâzlı anlatımın gerekçeleri için bk. Yaşar Fatih Akbaş, “Gerekçeleri ve Kıymeti Açısından Arap Belâgatinde İcâzlı Anlatım”, *Eskiye* 48 (Mart 2023), 135-153.

bırakılması gerektiğinde kayıtlanması gerekmektedir.⁵⁶ Ayrıca seçilen dizili-min amacı uygun biçimde yansıtabilmesi, kelimelerin uygun bir gramatik di-zilimde formüle edilmesine bağlıdır.⁵⁷

İzâfetin kuruluş amaçlarından başta geleni, belirsiz olanı belirli hale getir-mektir. İzâfette belirsiz olan unsur, belirli olana nispet edilmektedir. Bu vesi-leyle konuşmacı, belirli olmayanı muhatapça bilinen bir varlıkla ilişkilendire-rek ondaki kapalılığı gidermekte ve belirgin hale getirmektedir.⁵⁸ İzâfetin ta-nımına da ondaki bu temel özellik yansıtılarak muzâfın muzâfun ileyten be-lirlilik veya tahsislik kazanması onun temel özelliği olarak vurgulanmıştır. Buraya kadar izahı yapılan husus her ne kadar muzâf olan ismin marife olan bir muzâfın ileyhe izâfeti sayesinde gerçekleşse de nekre bir isme muzâf olan kelimelerin izâfeti durumunda da buna yakın bir hususiyetin gerçekleştiği görülmektedir. Zira nekreye muzâf olan isimler, tamlayanlarının nekre ol-ması sebebiyle muzâfun ileyhten tam bir belirlilik kazanamazlar. Ancak bu muzâflar, muzâf olduklarından tam nekre bir isimden daha belirgin bir hale gelirler. Bu sebeple bunlar, tahsislik kazanmış ve marife olmasalar da mari-feye yaklaşmış yarı belirgin hale gelmiş olurlar. Bu şekilde nekre bir ismin nekreye muzâflığında da bir derece belirginleşme söz konusu olduğundan izâfetin temel kuruluş amacının bu biçimdeki tamlamalarda da gerçekleştiği görülmektedir.

Sözü izâfetle ifadenin bu temel gerekçesinden başka gerekçeleri de bulun-maktadır. Bağlamın gereğine göre sözün kısa ve veciz biçimde ifade edilme-sine imkân tanınması, izâfetin taraflarından birine ötekiyle itibar kazandırıl-ması, içinden çıkılamayacak durumlardan kaçmaya fırsat tanınması, küçüm-seme ve daha başka gerekçelerle izâfet oluşturulabilmektedir.⁵⁹ Ancak bu ça-lışmanın konusu sadece izâfetin değil izâfetin dönüşebildiği ifade biçimleri-nin incelenmesi olduğundan izâfetin oluşturulma gerekçeleri bu çerçevede ele alınacaktır. Sözün bağlamına uygun olarak çalışmanın incelediği dizilim-lerden birinin diğerine tercih edilmesinde etkili olan gerekçeler üzerinde du-rulacaktır.

56 Hatîb el-Kazvîni Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman b. 'Umar b. Ahmed b. Muhammed, *el-İdâh fî ulûmi'l-belâga el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*; thk. İbrahim Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 20; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatu'l-Arabiyye ususuha ve ulûmuha ve funûnuha* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 1/138.

57 Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Curcânî, *Delâ ilu'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1375), 370.

58 Yusuf Akyüz, "Arap Dilinde Muktezây-ı Hâl ve Önvarsayım İlişkisi", *İlahiyat Tetkikleri Der-gisi* 59 (2023), 103.

59 Fâdil Hasan Abbâs, *el-Belâga funûnuha ve efnânuha -İlmu'l-me'ânî-* (Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1997), 322.

3.1. Özlü Biçimde İfade Etme ve Kısaltma

Sözü kısa ve veciz biçimde ifade etmenin en bariz biçimde ortaya çıktığı dizilim izâfettir.⁶⁰ Zira izâfetle bir yandan söyleyiş kolaylığı sağlanırken bir yandan da kelime tasarrufu yapılmaktadır. Nitekim izâfetin kuruluş amaçlarından birisi de muhataba sözü en kısa ve veciz biçimde ulaştırmaktır. Sözün daha kısa yoldan ifade edilmesi hakîkî izâfette öncelikli amaçtır. Örneğin ابنُ هَاطَّابٍ “Hattâb’ın oğlu” sözü ابنُ هَاطَّابٍ “Hattâb diye isimlendirilen şu adamın oğlu” demekten daha veciz ve kısadır.⁶¹ Nitekim sözü izâfetle ifade etmedeki amaç, bu yapının içerisine mütekellim ve muhatap tarafından sözün çağrışımıyla anlaşılabilecek, ancak telaffuza yansıyan lafız dışındaki birçok anlamı koyabilmektir. İzâfetle birçok detayı sıralanabilecek ifadeler de kısa yoldan dile getirilebilmektedir. Örneğin أَصْحَابُ النَّبِيِّ شَيَّدُوا صَرْحَ الْعِلْمِ وَالْحَضَارَةَ “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ashâbı ilim ve medeniyet binasını inşa ettiler” ifadesindeki isim tamlaması içerisinde tek tek isimlerini saymanın güç olduğu sahâbîlerin bütününe kısa yoldan ifade etme söz konusudur.⁶²

İzâfetin sözü veciz biçimde ifade etme hususiyeti yukarıda ele alınan izâfet dışındaki yapıların izâfete dönüşümünde de görülmektedir. Elbette ki dilde sözün bağlamına uygun olarak getirilen her bir dizilimin gramatik yapısında birtakım değişikliklerin olması gerekmektedir. Zira söz, gramatik yapısının elverdiği ölçüde muhatapın kastettiği kullanım amacını gerçekleştirebilir. Bu çalışmada ele alınan ve izâfete dönüşümü mümkün olan dizilimler, bağlamları gereği farklı biçimlere sahip olmaktadır. Konuşan veya dinleyenin ihtiyacına göre sözün kısa ve veciz biçimde ifade edilmesi gerektiğinde bu dizilimlerden izâfete dönüşüm söz konusu olmaktadır. Yukarıda konunun izahında verilen örnekler izâfetin bu özelliğini göstermektedir.

3.2. Telaffuz Kolaylığı Sağlama

İzâfette bir kelimedenden diğerine geçişi kolaylaştıran lafzî bir kolaylık bulunmaktadır. Bu husus lafzî izâfet üzerinden daha bariz biçimde izah edilmektedir. Zira lafzî izâfetin kuruluş amacı, hakîkî isim tamlamasının niteliği olan iki isim arasında bir nispet ilişkisi kurmak değil, âmil olan bir fiilimsinin fâil, nâib-i fâil, mefûlun bih gibi ögesiyle birlikte oluşturduğu aralarında âmil-ma’mûl ilişkisi bulunan bir dizilimi tamlamaya çevirerek söyleyiş kolaylığı elde etmektir.⁶³ Örneğin her ikisi de “Halil dersi anlayandır / Halil dersi anlıyor” biçiminde çevrilebilen ve yakın anlam veren خَلِيلٌ فَاهِمٌ الدَّرْسِ dizilimi yerine

60 Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 118.

61 Abbâs, *el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ*, 318.

62 Abbâs, *el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ*, 321.

63 Meydânî, *el-Belâgatu'l-Arabîyye*, 1/445.

فاهم الدرس dizilimini tercih etmek bir telaffuz kolaylığı sağlamaktadır. Zira izâfet sayesinde ilk ifadede haber konumunda olan فاهم kelimesinden tenvîn kalktığından söyleyiş kolaylığı elde edilmekte ve bu kelimeden sonrasına geçiş daha da kolaylaşmaktadır. Öte yandan öğeler arasındaki cümleye benzer nitelik taşıyan âmil-ma'mûl ilişkisinin kalkması da telaffuza kolaylık sağlayan ikinci bir unsur olmaktadır.

Lafzî izâfette cümle niteliğinden müfred niteliğe dönüşüm söz konusudur. Zira fiilden türemesi sebebiyle fiil niteliği taşıyan sıfat anlamlı bir kelimenin ma'mûl alma durumu, her ne kadar öğeleri arasında müstakil bir cümlede bulunan isnâd ilişkisi (özne- yüklem ilişkisi) kurmasa da bu unsurlar arasındaki ilişki bütünüyle isnâd ilişkisi dışında değildir. Nitekim sıfat anlamlı kelimelerin mamulleriyle kurdukları âmil-ma'mûl ilişkisi, asli isnâd olmasa da aralarında özne-yüklem ilişkisi bulunan dizilimler içerisinde sayılmaktadır.⁶⁴ Bu dizilimde muzâfun ileyh aslında fiilimsinin anlamca gereksinimlerinden olan fâil, nâib-i fâil, mef'ûlun bih gibi bir ögesidir.⁶⁵ Buna göre aralarında özne-yüklem ilişkisi olan ve aslında cümle niteliği taşıyan bir dizilimin izâfete çevrilmesiyle müfred yapıya dönüşmesi bir yandan ifadeye söyleyiş kolaylığı sağlarken bir yandan da dizilimin seslerindeki azaltmayla mesajın muhataba daha kısa yoldan ulaştırılmasına imkân tanımaktadır.

Lafzî izâfette söz dizilimine yansımayan öğelerden de tasarruf söz konusudur. Zira lafzî izâfete dönüştürülmeden önce cümle niteliği taşıyan bir dizilim ya mübtedaya haber ya da bir isme sıfat olmaktadır. Bu tür cümleler ana cümle içerisinde yer alan yan cümlelerdir.⁶⁶ Yan cümlelerin temel niteliklerinden birisi, çoğunlukla yan cümledeki zamir olan ve bağlandığı isme uygun olan bir râbıt (bağlayıcı unsur) taşıma zorunluluğudur. Büyük ve küçük cümle içeren سَلِيمٌ يَرْعُ حَقْلَهُ “Selim tarlasını ekiyor” cümlesinde haber cümlesi olarak yer alan يَرْعُ حَقْلَهُ cümlesindeki هـ zamiri ana cümlelerin mübtedasıyla bu cümlelerin bağıntı kuran râbıt zamirdir. Bu cümlede olduğu gibi zamir açık olabileceği gibi müstetir de olabilmektedir. Örneğin سَلِيمٌ يَقُودُ السَّيَّارَةَ “Selim otomobili sürüyor” cümlesinde mübtedaya dönen zamir, يَقُودُ fiilinin müstetir olan fâilidir. Bu cümlelerdeki fiilden fiil görevi gören bir isim türetilip bu cümleler سَلِيمٌ سَلِيمٌ قَائِدُ السَّيَّارَةِ ve زَارِعٌ حَقْلَهُ biçiminde de ifade edilebilmektedir. Bu biçimiyle de cümle niteliği taşıyan bu dizilimler, mübtedanın haberi olan cümle niteliğine haiz olduklarından mübtedaya dönen zamirler değişmemektedir. Ancak bu

64 Yakup Kızılkaya, “Arapça Söz Dizimi ve Terkiḥ: Kavramsal Bir Analiz”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/1 (Mayıs 2024), 357.

65 Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/445.

66 Yakup Kızılkaya, “Arapçada Mürekkep Cümlelerin Kapsamı”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2019), 132.

dizilimlerin *سليم قائد السيارة* ve *سليم زارع الحقل* biçiminde lafzî izâfet yapısına dönüştürülmesiyle cümleler müfred yapıya dönüştüklerinden haber cümlesi formundaki yapının mübtedayla bağını kuracak zamirlere ihtiyaç kalmamaktadır. Neticede lafzî izâfet yapısıyla gerek açık gerek müstetir olsun zamirlerden de bir tasarruf söz konusu olmakta ve ifade daha veciz bir hal almaktadır. Nitekim lafzî izâfetle birlikte zamir kullanımı mümkün olmamakla beraber zaminin kullanımındaki bir ısrar, ifadenin bozulmasına yol açmakta ve bu durum ifadede bozukluk ve çirkinlik olarak kabul edilmektedir.⁶⁷

3.3. İfadeyi Daraltma ve Sınırlandırma

İzâfet Türkçede isim tamlamasına karşılık gelmektedir. Tamlamalar iki isimden biriyle diğerrinin daha belirgin hale getirilmesi ve sözün sınırlandırılarak muhatabın zihninin bir noktada odaklanmasını sağlamak için kurulan dizilimlerdir. Gerek isim gerek sıfat tamlamalarında bu özellik söz konusudur. Örneğin tamlama yapılmadan bir cümle kurularak *فتح الباب* “kapıyı açtım” denildiğinde cümledeki “kapı” kelimesi herhangi bir kayıtlı sınırlandırılmadığından açılanın hangi kapı olduğu hususunda bir genelleme söz konusu olmaktadır. Bu cümle *فتح باب بيت* “Bir evin kapısını açtım” biçiminde kurulduğunda “kapı” daha öncesine göre belirli bir hal almakta ancak izâfet belirtisiz isim tamlaması formunda olduğundan kapı tam olarak sınırlandırılmamaktadır. Cümle *فتح باب البيت* “Evin kapısını açtım” biçiminde kurulduğunda izâfet belirtili isim tamlaması formunda ifade edildiğinden “kapı” daha belirgin bir hal almaktadır. Dolayısıyla izâfet ifadenin kayıtlanıp sınırlandırılması yollarından biridir. Nitekim izâfetin tamlayanı olan muzâfün ileyh gramerde tekmile veya kayıt adı verilen cümle sınırlayıcılarından biridir.⁶⁸

4. İzâfet Dışındaki Kullanımların Anlamsal Gerekçeleri

İzâfet yapısının değiştirilmesiyle elde edilen yeni ifade biçimlerinin pekiştirme, açıklama, vurgulama, muhatabın dikkat ve ilgisini çekme, anlamı daraltarak cümleyi daha anlaşılır hale getirme gibi birçok anlamsal gerekçesi bulunmaktadır.

4.1. Pekiştirme ve Dikkat Çekme

Konuşan veya muhatabın durumuna göre söz basit biçimde veya pekiştirilmiş olarak ifade edilebilmektedir. Sözün pekiştirilmesinin, cümle çeşitlerinden birinin tercih edilmesi, pekiştirme edatı tercihi veya fazladan bir cümle

⁶⁷ Fadlî, *Muhtasaru'n-nahv*, 232.

⁶⁸ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/1-3.

ögesinin kullanımı gibi birçok yolu vardır.⁶⁹ Çoğu te'kîd ifadesi de cümleye katılan yeni bir unsur sayesinde olmaktadır. Bu çalışmada ele alınan konulardan biri olan te'kîd, söze ilave olarak getirilen unsurlardan biridir. Te'kîd kullanılmadaki amaçlardan birisi de ifadenin pekiştirilmesidir. İzâfetle kurulabilecek bir cümlemin yakın anlam ifade eder biçimde pekiştirilmesi en bariz biçimiyle te'kîd kullanımıyla ortaya çıkmaktadır. Te'kîd yapısında önceden ifade edilen söz, aynı lafız veya onunla ilişkili başka lafızlarla tekrarlanarak pekiştirilmekte ve sözün muhatap üzerinde daha etkili olması amaçlanmaktadır.⁷⁰

Sözün pekiştirilmiş biçimde ifadesi, lafzî izâfetin bozulmasında da söz konusudur. İzâfet bir düşüncenin kısa yoldan ifadesidir. İzâfet yapısı her ne kadar iki isimden oluşsa da bu iki isim tek bir unsur gibidir. Bir fikrin kısa ve veciz biçimde muhataba iletilmesi lafzî izâfet oluşturmakla mümkün iken söz pekiştirilmek istendiğinde izâfetin açılmasına ihtiyaç duyulabilir. Örneğin bir arkadaşın tavsiyesinde samimi olduğunu ifade etmek için izâfetle kurulabilen *الصَّادِقُ خَالِصُ النَّصِيحِ* dizilimi yerine izâfetin bozularak kelimelerin birbirinden ayrıldığı *الصَّادِقُ خَالِصُ النَّصِيحِ* biçimini tercih etmenin pekiştirmeye yönelik tarafı bulunduğu ifade edilebilir. Zira te'kîd yapısına benzer biçimde ikinci kelimenin öncekinden ayrılması ifadeye katılan yeni bir bilgi mesabesindedir. Ayrıca son dizilimde haber konumundaki kelimenin mef'ûlünde amel ederek fiilimsi özelliğinin öncekine göre daha belirgin biçimde ortaya çıkması ve böylece bu ifadenin fiil cümlesine daha yakın bir görüntü vermesi, ifadenin pekiştirilme yollarından biri olan anlamca fâil olan müsnedün ileyhin öne alınması ve ardından gelen fiilin bu musnedün ileyhe dönen bir zamire isnâd edilmesi biçimindeki pekiştirmeye benzer bir görüntü vermektedir. Nitekim bir âmil olan fiil, ma'mûlünü ref ve nasb edebilmekte ancak hiçbir durumda cerr edememektedir.⁷¹

Söze çeşitli gerekçelerle birtakım ilaveler katılabilmektedir. Söze katılan bu ilaveler yeni bir bilgi vermek, bir açıklama yapmak veya ifadeyi pekiştirmek kastıyla olabilir. Bazı ilaveler ise bazen cümlede dikkat çekmek amacıyla yer alır. Sözün dikkat çekici tarzda ifade edilmesinin birçok yolu bulunmakla birlikte bu yollardan birisi de bu çalışmanın konularından birisini teşkil eden te'kîddir. Çalışmada te'kîd için verilen örneklerde görüleceği üzere te'kîd kullanımının bir amacı da gaflet veya dalgınlığın sebep olabileceği yanlış anlamaya

69 Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/185-193.

70 Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 184.

71 Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/34. İfadenin pekiştirilmesi ile ilgili olarak bk. Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/185.

ihtimal doğurabilecek durumlarda muhatabın dikkatini bir noktada toplamak ve bu vesileyle kastedilen anlamın dinleyenin zihninde etkili biçimde yer almasını sağlayarak ondaki şüpheyi ortadan kaldırmaktır.⁷²

4.2. Açıklama

Sözün daha açık hale getirilmesi ve muhatabın zihninde oluşabilecek ihtimallerin ortadan kaldırılması bedel veya temyîz kullanımıyla mümkün olabilmektedir. Bir sözde bedel kullanımının temel gerekçelerinden biri, önceki ifadenin daha açık hale getirilmesidir.⁷³ İzâfetle kurulabilecek bir cümle bedel kullanımıyla ifadesindeki asıl amacın açıklamak olduğu ifade edilebilir. Bu vesileyle bir yandan konuşanın maksadı daha açık hale gelirken bir yandan da muhatabın zihninin kastedilen noktaya odaklanması sağlanmış olmaktadır. Zira bedel kullanımıyla bedel kullanmadan da bitirilebilecek bir cümleye ilave bir bilgi katılmaktadır. Örneğin أَكَلْتُ الْخُبْزَ “Ekmeği yedim” biçiminde oluşturulup sonlandırılacak bir cümleden sonra bedel getirilerek cümle bedel kullanımıyla ifadesindeki asıl amacın açıklamak olduğu ifade edilebilir. Bu vesileyle bir yandan konuşanın maksadı daha açık hale gelirken bir yandan da muhatabın zihninin kastedilen noktaya odaklanması sağlanmış olmaktadır. Zira bedel kullanımıyla bedel kullanmadan da bitirilebilecek bir cümleye ilave bir bilgi katılmaktadır. Örneğin أَكَلْتُ الْخُبْزَ “Ekmeğin yarısını yedim” biçiminde kurulması ifadeye yeni bir bilgi katmakta ve ifadenin daha veciz biçimde ifadesine olanak veren أَكَلْتُ نِصْفَ الْخُبْزِ biçimindeki izâfetli yapısından daha açıklayıcı bir anlam vermektedir.

İfadeyi daha açık ve anlaşılır hale getirmenin yollarından biri de temyîz kullanımıdır. Temyîz kullanılarak muhatabın zihninde oluşabilecek kapalılığın ortadan kaldırılması, muhatabın ifadeden anlaşılacak ifadenin çağrıştıracılabileceği diğer anlamlara yönelmemesi ve bu vesileyle sözün muhtemel anlamlarının azaltılması amaçlanmaktadır. Zira temyîz açıklama ve yorumlama kastıyla ifadeye eklenmektedir.⁷⁴ Temyîz olarak kullanılan çoğu ifadenin isim tamlaması olarak ifadesi de mümkün olmakla birlikte izâfetin bozulup temyîz kullanımına gidilmesi de sözün daha açık biçimde ifade edilmesi olduğu söylenebilir. Örneğin Zeyd’in ahlakça iyi olduğunu ifade etmek için isim tamlaması kullanımıyla kurulan خُلُقُ زَيْدٍ طَابَ cümlesi tamlama bozularak temyîz kullanımıyla kurulan طَابَ زَيْدٌ خُلُقًا biçiminde kurulduğunda ikisi tek kelime hükmünde olan isim tamlaması yapısındaki kelimeler birbirinden ayrılarak bağımsız iki ayrı öge ortaya çıkmaktadır. Öte yandan temyîz kullanımında temyîzden önce tam bir cümle bulunmaktadır. Nitekim temyîz olmadan da bu cümle kurulumu gerçekleştirebildiğinden bu cümleyi kuran konuşmacı, bir nevi tam olarak açıklamadığı bir ifadeyi bitirerek muhatabın zihnini temyîze yönlendirmekte ve daha sonra kullandığı temyîzle ifadeyi öncekinden daha açık hale getirmektedir.

72 Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 152; Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/465.

73 Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 123.

74 Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 83.

4.3. Eylemsel Yönü Ortaya Çıkarma

Gramerde kelimeler tanımlanırken kelime türlerinden olan isim ve fiiller eylem özelliği gösterip göstermemesi bakımından birbirinden ayrılmaktadır. İsim formundaki bir kelimenin temel özelliği zamandan bağımsız olarak bir şeyin varlığını ortaya koymaktır. Fiil ise zamanla ilişkili olup eylemin oluşumunu ifade etmektedir.⁷⁵ İsim ve fiilin ayrımında bu temel ölçüt bulunmakla birlikte fiil ve isimlerden buna ilave olarak birbirinden farklı özellik taşıyanları bulunmaktadır. Nitekim isim ve fiiller kendi içerisinde değerlendirildiğinde ortak bir özellikte birleşmelerine karşın yapıları veya anlamları gereği kendilerine has birtakım ayrıntılara sahip olabilmektedirler. Örneğin gramerde tām ve nākıs olarak ayrılan fiillerden tām fiilin genellikle eylemin aktifliğini ve hareket halinde oluşunu, nakıs fiilin ise eylemsellikten çok oluşu ifade ettiği görülmektedir. İsimler de kendi içerisinde benzer ayrıntılara sahiptir. Örneğin isimlerin kökleri açısından ayrımında öne çıkan terimler, cāmīd ve müştak terimleridir. Cāmīd terimi, başka bir kelimeden türememiş bir ismi, müştak terimi ise başka kelimeden türeyen bir ismi nitelemek için kullanılmaktadır.

Müştak kelimeler ismin temel niteliklerine sahip olmalarıyla birlikte kökleri itibarıyla fiile ait bir takım özellikleri taşır. Bu kelimelerden cümlede fiil işlevi görüp fiile benzerliğinden dolayı fâil, nâib-i fâil, mefûlun bih gibi öge alabilenleri vardır.⁷⁶ Örneğin خلیلٌ يَكْتُبُ الدَّرْسَ “Halil dersi yazıyor” cümlesinde الدَّرْسَ kelimesi يَكْتُبُ fiilinin mefûlun bihidir. Bu cümle fiilden isim türetilerek خلیلٌ يَكْتُبُ الدَّرْسَ biçiminde kurulduğunda الدَّرْسَ kelimesi yine mefûlun bih olmaktadır. Ancak bu defa fiilin değil fiilden türeyen bir isim olan كَاتِبٌ fiilimsinin mefûlun bihidir. Cümlede fiil görevi üstlenen bu kelime formları, şibih fiil (fiilimsi) olarak adlandırılmaktadır.⁷⁷ Kelimenin bir fiilimsi olduğunun göstergesi yerine fiil formunun konulduğunda cümledeki anlamın sağlanabilmesidir.⁷⁸

Bu çalışmanın bir konusu olan lafzî izâfet, isim olmalarıyla birlikte fiile ait bazı özellikleri de taşıyan fiilimsilerle alakalıdır. Nitekim lafzî izâfet bir fiilimsinin aslında kendi ögesi olan kelimeye muzâf olması durumudur.⁷⁹ Buna göre yukarıdaki cümlede fiilimsi olan كَاتِبٌ kelimesi, anlamca mefûlun bihi

75 Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâidu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1354), 13, 17.

76 Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Curcânî, *el-Cumel*, thk. Ali Haydar (Dimeşk: Mektebetu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1392/1972), 28.

77 Hâşimî, *el-Kavâidu'l-esâsiyye*, 301.

78 Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/34.

79 Abdulkâhîr el-Curcânî, *el-Muktesid*, 2/883.

olan kelimeye muzâf yapılarak cümle خلیلٌ كاتبٌ الدُّرسِ biçiminde kurulabilmektedir. Bu dizilimler “Halil’in dersi yazması” bakımından ortak bir anlama sahip olmalarıyla beraber cümle kuruluşları yönüyle anlamsal nüanslar içermektedir. Nitekim cümlelerin izâfetle veya izâfetin bozulmasıyla ifadesi, eylemsel yönüyle ilişkilidir. Kelimenin kendi mefûlünü alarak nasb etmesi fiil tarafını ön plana çıkarmakta ve ifadenin eyleme yönelik boyutu daha belirgin hale gelmektedir. İsim tamlaması biçiminde ifadesinde ise kelimenin türemiş olması sebebiyle eylemsel boyutu da hissedilmekle beraber eylemden çok olguyu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

4.4. İfadeyi Daraltma ve Sınırlandırma

Cümlede ifadeyi sınırlayan ve daraltan bir isim tamlaması kullanılmadığında ifadenin daraltılıp sınırlandırılması te’kîd veya bedelle de yapılabilmektedir. Örneğin الْقَمَرُ “Ay” kelimesini izâfetle sınırlamadan الْقَمَرُ إِلَى الْعُلَمَاءِ “Bilginlerden biri Ay’a ulaştı” cümlesinin kurulumunda muhatabın zihni birçok ihtimali değerlendirebilmektedir. Bu ihtimallerden bazıları الْقَمَرُ إِلَى قُرْبِ الْقَمَرِ “Ay’ın yakınına ulaştı”, الْقَمَرُ إِلَى مَدَارِ الْقَمَرِ “Ay’ın yörüngesine ulaştı” veya الْقَمَرُ إِلَى أَسْرَارِهِ الْعِلْمِيَّةِ “Onun bilimsel sırlarına ulaştı” biçiminde olabilmekte ve bu tür kullanımlarla anlam kapalılığı azaltılabilmektedir. İlk cümledeki gibi bu ihtimalleri izale edebilecek bir muzâfın kullanılmaması, kasti olarak muhatabın zihnini farklı açılara yönlendirme amacıyla olabileceği gibi konuşmacının unutmaması veya hatasından da kaynaklanmış olabilir. Cümlede ifadeyi sınırlandırıcı bir muzâf olmadığından isim tamlamasında yapılabildiği gibi te’kîd vasıtasıyla da bu ihtimaller ortadan kaldırılabilmektedir. Nitekim cümlelerin anlamı te’kîdle sınırlandırılarak الْقَمَرُ إِلَى الْقَمَرِ نَفْسِهِ “Bilginlerden biri Ay’ın kendisine ulaştı” biçiminde ifade edildiğinde bu ihtimaller ortadan kalkmakta ve alimin Ay’ın kendisine ulaştığı anlaşılmaktadır.⁸⁰ İfadeedeki daraltma ve sınırlandırma yapısal olarak te’kîddeki kullanıma benzer biçimde bedel kullanımıyla da ifade edilebilmektedir. Yukarıda verilen örnekler bu bağlamda değerlendirildiğinde bu husus anlaşıldığından bedele ayrıca örnek verilmemiştir.

Sonuç

Arapçada sürekli birlikte kullanılan ve birbirlerinden ayrılmayan, istisnâî bazı durumlar hariç aralarına başka bir kelamın girmediği, belli bir sıralamaya sahip birtakım dizilimler bulunmaktadır. Mutat dil kullanımında bu dizilimler yer değiştirmeyip belli bir sıra üzerinde gelmekte ve kelamın anlamsal olarak karışmasına sebep olacak bir durum meydana geleceği için dizilişin yerlerinde bir değişikliğin yapılmasından kaçınılmaktadır. Ancak bazen

80 Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/501.

cümle kurulumunda bir genişlik sağlamak veya anlamsal ve edebî birtakım gayelerle birbirlerinden ayrılmazlık ilişkisi gösteren yapılarda yer değişikliği veya kelimelerin formlarının değiştirilmesiyle farklı ifade biçimlerine gidilebilmektedir. Bu tür yapılardan biri olan izâfet yapısında da izâfetin kendine has asli bir dizilimi söz konusu olmakla birlikte izâfetin tarafları yer değiştirebilmekte veya muzâf olan kelimenin formu değişerek yeni ifade biçimleri ortaya çıkabilmektedir.

Tek kelime gibi bir özelliğe sahip olan izâfet terkibi, öğelerinin ayrılmazlık ilişkisi göstermesi bakımından bütünleşik bir yapı arz ettiği için istisnâî durumlar hariç bu ifadelerin aralarının açılması veya öğeler arasında bir yer değişimi söz konusu olmamaktadır. Ancak gramerin bazı konularında bu kurulumla aynı veya yakın anlam sağlayacak biçimde izâfetin unsurlarının yer değiştirdiği ve yeni ifade biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. İzâfet yapısının dönüşümüyle elde edilen bu ifade biçimleri konuşan ve muhatabın ihtiyacına göre ifadenin teşekkülü noktasında Arap dilinin zengin bir yapıya sahip olduğuna işaret etmekte ve bu vesileyle bazı nüanslara sahip aynı anlamın birkaç farklı biçimlerde ifade edilebileceğini göstermektedir. Nitekim bu çalışmayla elde edilen sonuçlardan birisi, aynı ifadelerin bazı ayrıntılarıyla farklı formlarda dile getirmesine imkan veren bu kullanımların konuşmacıya ifadenin teşekkülü noktasında bir genişlik ve birçok olanak sağlamasıdır.

Çalışma neticesinde izâfet yapısındaki tarafların yer değiştirmesi veya muzâfın formunun değişmesi suretiyle elde edilen yeni ifade biçimlerinin birçok konuda meydana geldiği görülmüş olmakla beraber izâfetin daha kısa ve veciz olması sebebiyle asıl olduğu, izâfetin unsurlarının yer değişimiyle oluşturulan yapıların ise ifadeler arasındaki bağın kopmaması veya fiilimsinin müstetir fâili olan zamirin açığa çıkma zorunluluğundan kaynaklanan fazladan bir zamir kullanılması sebebiyle ikincil olduğu söylenebilir.

İzâfet yapısı veciz olması sebebiyle tercih edilmesiyle birlikte her bir kullanımın edebî veya anlamsal tercih sebepleri bulunmaktadır. Nitekim izâfet, ifadeye belirlilik veya hususiyet kazandırması, ifadeyi kısa ve özlü biçimde sunması, telaffuz kolaylığı sağlaması ve ifadeyi sınırlandırarak daha anlaşılır hale getirmesi gibi sebeplerle tercih edilirken diğer ifade biçimleri ifadeyi pekiştirme, vurgulama, muhatabın dikkat ve ilgisini çekme, açıklama ve ifadeyi daraltma gibi sebeplerle tercih edilmektedir.

İzâfetle ilişkisi bulunan temyîz, bedel ve te'kid yapıları, gramerde kendi konu başlıklarına sahipken izâfetin cümle formuna dönüşen biçimleri müstakil bir başlığa sahip olmayıp izâfet ve sıfat konularının ayrıntısında yer almaktadır. Bu çalışmada izâfet ve izâfet yapısıyla ilintili bu ve daha başka hususlar bir arada sunulduğundan ilgili konuların öğretiminde bu verilerinden yararlanılabileceği düşünülmektedir. Zira ilgili konuların işlenişinde bu çalışmada ele alınan biçimiyle izâfetle bağlantılarının açıkça kurulması hem izâfetin hem diğer yapıların öğretimini daha nitelikli bir hale getirebilecektir.

Kaynakça

- Abbâs, Fâdıl Hasan. *el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ -İlmu'l-meânî-*. Ürdün: Dâru'l-Furkân, 4. Basım, 1997.
- Abdulkâhir el-Curcânî, Ebû Bekr b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilu'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1375.
- Abdulkâhir el-Curcânî, Ebû Bekr b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cumel*. thk. Ali Haydar. Dimeşk: Mektebetu Mecma'î'l-Lugati'l-Arabiyye, 1392/1972.
- Abdulkâhir el-Curcânî, Ebû Bekr b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muktesid fî şerhi'l-İdâh*. thk. Kazım Bahr el-Mecân. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1982.
- Abdunnâfi' İffet Efendi. *en-Nefu'l-mu'awvel*, çev. Mustafa Irmak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023.
- Akbaş, Yaşar Fatih. "Gerekçeleri ve Kıymeti Açısından Arap Belâgatinde İcâzlı Anlatım". *Eskiye*ni 48 (Mart 2023), 135-153. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1220555>.
- Akbaş, Yaşar Fatih. "Müsnedün İleyh ve Müsned Bağlamında Lafzî Mutâbakat ve Udûl". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 59-79. <https://doi.org/10.33415/daad.1208148>.
- Akbaş, Yaşar Fatih. *Arapça Belâgat Meanî- Beyân- Bedî*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2021.
- Akyüz, Yusuf. "Arap Dilinde Muktezây-ı Hâl ve Önvarsayım İlişkisi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 59 (Haziran 2023), 98-109. <https://doi.org/10.5152/ilted.2023.23313>.
- Cârim, Ali - Emîn, Mustafa. *en-Nahvu'l-vâdih*. 3 Cilt Mısır: Dâru'l-Mearif, 1964,
- Ebû Hayyân el-Endelûsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 14. Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Kunûz, 2014.
- Ebu'l-Fidâ', İmâduddîn İsmâîl b. el-Fadl 'Alî el-Eyyûbî. *Kitâbu'l-Kunnâş fî fenneyi's-sarf ve'n-nahv*. thk. Riyâz b. Hasan el-Havvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2004.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Esrâru'l-'Arabiyye*. thk. Muhammet Huseyin Şemsuddin. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Es'ad, Halîl. *Hulâsatu's-şurûh*. İstanbul: Muhammed Bey Matbaası, 1305.
- Fadlî, Abdulhâdî. *Muhtasaru'n-nahv*. Suudi Arabistan: Dâretu'l-Gariyyeyn li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 2017.
- Fidan, İbrahim. "Ögeleri Arasındaki Semantik İlişki Bakımından Arapçada İsim Tamamları". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 213-236. <https://doi.org/10.29288/ilted.630641>.
- Galâyînî, Mustafa. *Câmiu'd-durûsil-'Arabiyye*. Lübnan: Mektebetu's-Şurûk, 2008.
- Hârizmî. Kâsım b. Huseyin. *Şerhu'l-Mufaşşal fî şinâati'l-irâb*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfî*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif. 2008.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-belâga fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999.

- Hatîb el-Kazvîni, Celaledîdîn Muhammed b. Abdîrrahman b. 'Umar b. Ahmed b. Muhammed. *el-Îdâh fî ulûmî'l-belâga el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî*. thk. İbrahim Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullâh Cemaluddîn. *Evdâhu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullâh Cemaluddîn. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sedâ*. İstanbul: Enes Kitabevi, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullâh Cemaluddîn. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî marifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. Muhammed Ebû Fadl Aşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Burhânuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *İrşâdu's-sâlik ilâ halli Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed b. İvâd b. Muhammed es-Sehlî. Riyad: Mektebetu Edvâi's-Selef, 1422/2002.
- İbnu'l-Esîr, Mubârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Ebî's-Seâdât Mecduddîn. *el-Bedî' fî ilmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethi Ahmed Aliyyuddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmu'l-Kurâ, 1420.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Osmân. *Emâlî İbni'l-Hâcib*. thk. Fahr Sâlih Suleymân. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cil, ts.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. thk. Abdu'l-Huseyn el-Fetelî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2009.
- Kızılkaya, Yakup. "Arapça Söz Dizimi ve Terkîb: Kavramsal Bir Analiz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/11 (Mayıs 2024), 341-362. <https://doi.org/10.33227/auifd.1422159>.
- Kızılkaya, Yakup. "Arapçada Mürekkep Cümlelerin Kapsamı". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2019), 122-146. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.631921>.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *el-Belâgatu'l-'Arabiyye ususuha ve ulûmuha ve funûnuha*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Muberrred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdulhâlık Azîme. 4 Cilt. Kâhire: Metâbi'ul-Ehrâm et-Ticâriyye, 1415/1994.
- Nâzîru'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed. *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih. *Me'âni'n-nahv*. 4 Cilt. Amman: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşîrûn, 1996.
- Uralgiray, Yusuf. *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi*. 2 Cilt. Riyad: Tebliğ yayınları, 1986.
- Vahdî, İbrahim b. Mustafa b. Muhammed b. Dursun er-Rûmî. *el-İtisâm fî şerhi ebyâtî'l-İsâm*. thk. Mehmet Hayri Acat. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *el-Cumel fî'n-nahv*. thk. Ali Tefvik el-Hamed. Ürdün: Muessesetu'r-Risâle, 1984.
- Zeki, Coşkun. "Arap Dilinde İzâfet Terkibinin Mürekkep Sifat Oluşumunda Rolü". *1. International Silk Road Conference*, ed. Hacıfakhreddin Seferli. 669-676. Azerbaijan: Nakhchivan University, 2023.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. 'Umar. *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabiyye*. thk.
Fahr Salih Kadâre. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 2004.



Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı İfade Biçimleri ve Anlam Boyutu

Yakup Kızılkaya

Atatürk Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Ana
Bilim Dalı
yakup.kizilkaya@ata-
uni.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7930-3300>

Yaşar Fatih Akbaş

Kafkas Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Ana
Bilim Dalı
yfatihakbas@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8570-3917>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makaleye her iki yazar da %50 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı İfade Biçimleri ve Anlam Boyutu” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin
Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar**

*Factors Influencing the Career Tendencies of Imam Hatip High School
Students According to Administrators' Insights*

Kübra Cevherli

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı –
Dr., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Religious Education.
kcevherli@sakarya.edu.tr - <https://orcid.org/0000-0002-2592-3325>

Kevser Altındağ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Din Eğitimi Ana Bilim Dalı – Master's Student, Sakarya University, Institute of Social
Sciences, Department of Religious Education.
kevser.altindag1@ogr.sakarya.edu.tr - <https://orcid.org/0009-0000-4226-7916>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 04/12/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Cevherli, Kübra – Altındağ, Kevser. “Yönetici Görüşlerine Göre
İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar”. *Sakarya
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 703-746. <https://doi.org/10.17335/sa-kaifd.1526304>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Meslekî yönelim, bireyin ilgi, yetenek, değer ve beklentilerine dayalı olarak kendisi için en uygun meslekleri belirleme sürecidir. Bu kavram, bireyin meslek seçimine giden yolda gösterdiği eğilim, karar verme süreci ve gelecekteki kariyer hedeflerini oluşturma çabalarını ifade etmektedir. Ortaöğretim dönemi, öğrencilerin meslek seçimlerinin belirginleşmeye başladığı bir kademe olması açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerine etki eden unsurları yönetici görüşlerine göre ortaya koymaktır. Kuruluş amacı din alanına eleman yetiştirmek olan İmam Hatip Liseleri zaman içinde farklı meslek alanlarına da öğrenci yetiştiren fonksiyona kavuşmuştur. İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin hangi mesleklere yöneldiği ve bu tercihlerine etki eden unsurların ne olduğu sorusu bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim desenine göre tasarlanmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak görüşme tekniği kullanılmıştır. Çalışma grubunu Sakarya'daki maksimum çeşitlilik örnekleme tekniğiyle belirlenen İmam Hatip Liselerindeki yöneticiler ve bir rehber öğretmen oluşturmaktadır. Elde edilen veriler betimsel analiz tekniğiyle analiz edilmiş ve belirlenen temalar altına yerleştirilmiştir. Araştırmamız sonucunda literatürdeki bulgulara uygun olarak İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerine etki eden unsurlar arasında aile ve çevrenin; eğitim ve rehberlik hizmetlerinin; kişisel özelliklerin; maddi gelir ve iş bulma imkanlarının; toplumsal ve kültürel faktörlerin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Meslekî Yönelim, Meslek Tercihi, İmam Hatip Liseleri.

Abstract

Introduction

Career tendency is the process of determining the most suitable occupations for the individual based on his/her interests, abilities, values and expectations. This concept refers to the tendency of the individual on the way to choosing a profession, the decision-making process and the efforts to form future career goals. Secondary education period is important in terms of being a stage where students' career choices start to become clearer. It is important for the students of Imam Hatip high schools, which educate students in various fields and professions, to prefer professions that are suitable for them and to determine what factors influence these preferences. For this reason, the object of this study is to investigate the career preferences and tendencies of the current students of Imam Hatip high schools, which were established to train civil servants in the field of religion but have a format that trains students in many different fields throughout history, and the factors that influence these preferences. The study aims to reveal the factors affecting the career preferences of Imam Hatip High School students through the eyes of administrators working at Imam Hatip High School. In this context, the study was conducted under the research question "What are the opinions of administrators working at Imam Hatip High School in Sakarya province about the factors affecting students' choice of profession?". In this context, it was planned to interview the administrative staff of Imam Hatip High School in Sakarya. However, the scope of the study was expanded to include a career counselor, as one of the administrators at Imam Hatip High School referred us to the career counselor, who has a great deal of knowledge about the career aspirations of students. The study is limited to the opinions of administrators working at Imam Hatip High Schools in Sakarya in the academic year 2023-2024.

Methodology

A qualitative research method was used in this study. In the first phase of the study, the theoretical basis of the study was established through a literature review. In the second phase, the interview method, one of the tools for qualitative data collection, was used. The interviews were conducted in the form of individual discussions. The interview technique used was the semi-structured interview technique.

The population of the study consists of administrators and counselors working in Imam Hatip High Schools in Sakarya province in the academic year 2023-2024. The sample consists of 10 administrators and counselors working in 10 different Imam Hatip high schools in Sakarya. The sample was selected from the population using the 'purposive sampling method. As a result of the literature review, the semi-structured interview form we used in this study was prepared.

The interviews were conducted face-to-face between January 3, 2024 and February 15, 2024. In order to avoid data loss during the interviews, audio recordings were made with the consent

of the participants, which were then transcribed. A declaration of consent was obtained from each participant during the interview. The descriptive analysis technique was used to analyze the data obtained in the study.

Results and Conclusions

In this study, which was conducted to investigate the factors that influence the choices of professions of Imam Hatip High School students according to the teachers, the factors that influence the career choices of Imam Hatip High School students were categorized into five main topics. These main topics are family and environmental influences, the influence of educational and counseling services, the role of personal interests and abilities, the importance of financial income and job opportunities, and the influence of social and cultural factors. Based on the data obtained in the study, various sub-categories were formed under each main heading, and the following conclusions were drawn:

In the family and environmental influences section, it was found that the social environment plays an important role in students' choice of profession. It was also found that there is an influence of friends on career choice and that this influence is in the direction of encouragement from friends, competition among friends, and social relationships with friends.

In the category of educational and guidance services, career development activities were found to have a positive impact on students making more informed decisions, increasing their motivation, and supporting their career planning.

Under the heading role of personal interests and abilities, it was found that gender is a decisive factor in students' choice of profession. In addition to personal interests, the environment, periodic trends, social expectations, financial factors, and special skills are also important. In addition, financial income and employment opportunities of occupations were found to be a determining factor in students' choice of profession. Another finding of the study is that students orient themselves towards popular professions and that social media plays an important role in this. In summary, the results of this study support the information in the literature.

Keywords: Religious Education, Career Tendency, Choice of Profession, Imam Hatip High Schools.

Giriş*

Meslek, sözlükte "bir kimsenin geçimini sağlamak için yaptığı sürekli iş ya da uğraş" şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Başka bir tanıma göre meslek, insanların geçimlerini sağlamak için enerjilerini mal ve hizmet üretmenin çeşitli alanlarından birinde özel becerilere dönüştürmesi anlamına gelir.² Literatürde bir uğraşın meslek sayılabilmesi için bazı kriterleri taşıması gerektiğine işaret edilmiştir. Meslekler, kamu yararı açısından bir sorumluluk taşımaktadır. Ayrıca meslek sahibi olmak o meslekte bulunan kişilere maddi ve manevi kazanımlar sağlamalıdır. Meslekler, karmaşık ve sürekli değişen bir karaktere ve bilgi birikimine sahiptir. Çeşitli yollarla kuşaktan kuşağa aktarılan bu bilgi birikimi, zamanla mesleğe özgü yeni becerilerin geliştirilmesini sağlar. Meslek olarak kabul edilecek tüm uğraş alanlarının kendine has değerleri, ahlâkî

* Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A programı tarafından desteklenen 1919B012307392 numaralı "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslek Tercihleri ve Bu Tercihlerine Etki Eden Faktörler" isimli projeden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1 İsmail Parlatur vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), "Meslek", 2523.

2 Hüseyin Akay, "Muhasebe Mesleğinde Etik", *Öneri* 5/17 (2002), 77.

ilkeleri vardır ve meslek üyelerinin bunlara uygun davranması beklenmektedir.³

Meslekî yönelim, bireylerin kendi yeteneklerini, ilgilerini ve değerlerini göz önünde bulundurarak gelecekteki meslek seçimlerini ve kariyer hedeflerini belirleme sürecinde gösterdikleri ilgi, eğilim, tutum ve davranışların toplamıdır. Meslek tercihi ise kişinin kendisine açık olan farklı meslekleri keşfetmesi ile ihtiyaç ve beklentilerine göre istenirlik açısından en çok arzu edilen ve edilmeyen gibi özellikleriyle meslekleri sıraya koyma süreçlerini içermektedir.⁴ Bu bakımdan meslek tercihi ya da tercih etmeyi düşündükleri mesleklerle yönelim, bireylerin hayatlarında önemli bir dönüm noktasıdır. Bireylerin gelecekteki kariyer yolunu belirleyen bu yönelim, bireyin sadece ne tür bir işte çalışmak istediğiyle ilgili olmayıp nasıl bir yaşam standardı hedeflediğiyle de ilgili önemli bir karardır.⁵ Özellikle günümüzde meslek çeşitliliğinin fazla olması ve uzmanlık gerektirmesi nedeniyle meslek tercihi aşaması karmaşık bir hale gelmiştir. Bu tercih aşamasında öğrencilerin kararlarını etkileyen farklı unsurların varlığı da söz konusu olmaktadır.

Meslek tercihinin önemi dikkate alınarak henüz lise öğrenimi sürecinde iken öğretmenler, aileler ve çevresindeki diğer bireyler öğrencileri doğru mesleklere yönlendirme konusunda rol almaktadırlar. Meslekî yönelimlerle ilgili kararlar verme bakımından ortaöğretim dönemi önemli bir konuma sahiptir. Zira öğrenciler ortaöğretim döneminde alanlarını seçmekte ve bu alanda yönelecekleri meslekleri belirlemektedirler.⁶ Günümüzde İmam Hatip Liseleri, kendi alanlarındaki mesleklerle birlikte farklı alanlardaki mesleklere de öğrenci yetiştiren bir okul olma özelliği ile eğitim öğretime devam etmektedir. Nitekim İmam Hatip Liselerinden mezun olan öğrenciler genel olarak kendi alanları doğrultusunda İmam-Hatiplik, Kur'an Kursu Öğreticiliği, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Öğretmenliği gibi mesleklere yönelmekle birlikte diğer yükseköğretim kurumlarında öğrenimlerini tamamladıktan sonra farklı meslek kollarında da çalışmaktadırlar. Literatürde İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin kendi meslek alanları ile birlikte farklı meslek alanlarına yöneleceklerini gösteren çeşitli çalışmalar da bulunmaktadır.⁷

3 Oya İnci Bolat, “İş Etiği Olgusu Üzerine Ayrıntılı Bir Kavramsal Değerlendirme: İş Etiği ve Verimlilik İlişkisi”, *Verimlilik Dergisi* 2 (2006), 10-11.

4 Yıldız Kuzgun, *Meslek Danışmanlığı Kuramlar Uygulamalar* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2000), 5.

5 Zeynep Hamamcı - Aysel Esen Çoban, “Mesleki Olgunluk ve Mesleki Kararsızlığın Akılcı Olmayan İnançlarla İlişkisi”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 3/27 (2007), 31.

6 Ayten Aydın Orhan - Emel Ültanır, “Lise Öğrencilerinin Mesleki Olgunluk Düzeyleri ile Karar Verme Düzeyleri”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/5 (2014), 44.

7 Mahmut Zengin - Davut Karaman, “Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini Tercih Nedenleri ve Mesleki Eğilimleri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020), 403-431; Nevzat Gencer, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Okul Aidiyet Duygusu (Çorum Örneği)”, *Sakarya*

Çalışmamızda, İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerine etki eden unsurlar incelenecektir. İmam Hatip okullarının meslek tercihlerinde bulunabilmesi, kendilerine tanınmış olan imkanların bir uzantısıdır. Bu çalışma günümüzde söz konusu imkanların öğrencilere tanınıyor olmasından hareketle yapılmıştır. Ancak geçmiş tarihlerde bu imkanların yer yer sınırlandırıldığı ya da tamamen kaldırıldığı dönemler olmuştur. Bu çalışma İmam Hatip Liseleri öğrencilerinin meslekî yönelimleri üzerine yapıldığı için meslek tercihlerini derinden etkilemesi açısından bu okulların tarihsel arka planına kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının hemen ardından çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu⁸ ile kendilerine din hizmetlerinde çalışacak kişiler yetiştirme görevi verilen İmam Hatiplerin, zaman içerisinde fonksiyonları genişletilmiş ve din alanı dışında farklı alanlarda da hizmet verebilecek kişiler yetiştirmiştir. Tarihsel serüvenine bakıldığında 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile din görevlisi yetiştirmek üzere açılan İmam Hatipler, 1930 yılına gelindiğinde tamamen kapatılmıştır. Ortaokul seviyesinde tutulan ve lise kısımları açılmayan bu okulların o tarihlerde yükseköğrenime devam etme imkanları olmamıştır. Uzun yıllar eğitim sistemi içerisinde İmam Hatip Okullarına yer verilmemesinin ardından 1951 tarihinde yedi yıllık İmam Hatip Okulları eğitim sistemi içerisinde yerini almıştır. 1959 yılından itibaren ise Yüksek İslam Enstitüleri açılmaya başlamış; Yüksek İslam Enstitülerinin açılmasıyla İmam Hatip Okullarının yükseköğrenim görebilmeleri ve mezun olmaları halinde kendi alanlarında öğretmenlik yapabilme imkanına sahip olmaları söz konusu olmuştur. Tarih içinde fonksiyonları pek çok defa daraltılsa da 1973 tarihinde çıkartılan 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun⁹ "İmam-Hatip Liseleri İmamlık, Hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe, hem yükseköğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır..." şeklindeki 32. maddesi ile İmam Hatipler sadece kendi alanlarında mesleğe eleman yetiştiren kurumlar olmaktan çıkarılarak farklı yükseköğretim kurumlarına da öğrenci gönderebilme hakkını elde etmiştir. Bu kanun İmam

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21/39 (2019), 149-172; Ömer Faruk Çelik, *Katsayı Uygulamasının Kaldırılması Sonrasında İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Davranış, Tutum ve Özellikleri (Gaziantep Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mehmet Korkmaz, "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Süreçleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2013), 7-40.

8 Tevhid-i Tedrisat Kanunu Madde 4: "Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematî diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir." Tevhid-i Tedrisat Kanunu (TTK), *Resmî Gazete* 63 (06 Mart 1340), Kanun No. 430, md. 4.

9 Milli Eğitim Temel Kanunu (METK), *Resmî Gazete* 14574 (24 Haziran 1973), Kanun No. 1739, md. 32.

Hatipler için yeni bir hukukî dayanak oluşturmuştur. Bahsi geçen kanunda hiçbir okulun tanımı yapılmamasına rağmen, İmam Hatip Liseleri için mevcut tanımın yapıldığı görülmektedir. Bu kanun 1973 yılında kabul edilmiş ve halen yürürlüktedir. Milli Eğitim Temel Kanunu ile İmam Hatip Okulları liseye dönüştürülerek, bu okullardan mezun olan öğrenciler için Yüksek İslam Enstitülerinin yanında üniversitelere giriş kapısı da aralanmıştır. Kanunun çıkarılmasının ardından İmam Hatip mezunları öncelikle üniversitelerin yalnızca lise edebiyat koluyla yerleşilebilecek programlarını tercih edebilirken sonrasında yapılan düzenlemelerle tüm alanları tercih edebilme hakkı elde edebilmişlerdir. Ancak bu durum 28 Şubat 1997 tarihinde toplanan Milli Güvenlik Kurulunun Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan on sekiz maddelik bir bildiriye kabul etmesine kadar devam edebilmiştir. 28 Şubat süreciyle birlikte İmam Hatip Liseleri meslek liseleriyle birlikte tekrar haksız katsayı uygulamasına tabi tutulmuştur. Bu süreçle birlikte İmam Hatiplerin farklı alanlardaki üniversitelere giriş hakları yeniden ellerinden alınmıştır. Aradan geçen uzun yılların ardından 2011 yılında katsayı uygulaması kaldırılmış, İmam Hatip Lisesi mezunları diğer lise mezunları gibi eşit şartlarda üniversite sınavına girme ve aldığı puan doğrultusunda istediği fakültede eğitim görme hakkına sahip olmuştur.¹⁰

2014 yılında ise İmam Hatip Liselerinde öğrencilerin tercihte bulundukları bir alanda kendilerini geliştirmelerine imkan sağlamak amacıyla “program çeşitliliği” uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulama ile öğrencilerin fen bilimleri, sosyal bilimler, ilahiyat, hafızlık, yabancı dil, sanat veya spor alanlarında daha yoğun eğitim alarak hem kendilerini geliştirmeleri hem de üniversiteye hazırlanmaları hedeflenmiştir.¹¹

Türkiye’de tarihi süreç içinde halkın teveccühünü kazanan İmam Hatip Liselerinde¹², güncel durumda dini ilimlerle ilgili derslerin yanı sıra fen ve kültür dersleri de eş zamanlı olarak yer almaktadır. Netice itibarıyla günümüzde İmam Hatip Liselerinin üniversitelerin farklı bölümlerine geçişlerinin önündeki engellemeler kaldırılmış olup İmam Hatip Liseleri, bünyelerinde farklı program türleri uygulanan ve farklı alanlardaki mesleklere öğrenci yetiştiren bir okul olma özelliği ile eğitim öğretime devam etmektedir.

10 Mustafa Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 221-302; Adem Korukcu, “İmam Hatip Liseleri”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 181-214; Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri* (İstanbul: Önder Yayınları, 1995), 65-210.

11 Millî Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Anadolu İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği (Proje Okulları)”, 2018.

12 Millî Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Türk Eğitim Sisteminde Din Öğretimi -İmam Hatip Okulları-”, 2021.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, doğrudan İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerini ortaya koyan güncel çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Genel olarak lise öğrencilerinin meslek tercihleri konulu çalışmaların Anadolu ve meslek liseleri çerçevesinde ele alındığı görülmektedir.¹³ Konumuzla ilgili ise Aslan'ın "Üsküdar Anadolu İmam Hatip Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Meslekî İlgileri" isimli çalışması¹⁴ karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada öğrencilerin seçmek istedikleri meslekler ve bunların özellikleri ile öğrencilerin hangi özelliklere göre meslek seçtikleri araştırılmıştır. Erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre daha bağımsız çalışabilecekleri meslekleri seçtikleri, öğrencilerin sosyal bilimlerle eğitim bilimleri alanlarında mesleklerinin olmasını istedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu konuda Naboğlu'nun "Kız Anadolu İmam Hatip Liselerindeki Öğrencilerin Meslek Seçimi ve Kariyer Yönelimleri Üzerine Bir Olgubilim Çalışması" başlıklı çalışması da¹⁵ karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmanın bulgularında kız öğrencilerin meslek seçimi ve kariyer hakkındaki düşüncelerinin küçük yaşlardan itibaren başladığı, zamanla kişilik özelliklerini keşfettikçe mesleklerle olan bakış açılarının değiştiği, meslek ve kariyer fikirlerinin ortaya çıkmasında en etkili faktörlerin bireysel faktörler olduğu görülmektedir. Karaman ve Zengin'in gerçekleştirdiği bir çalışmada da¹⁶ öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini tercih nedenleri ve meslekî eğilimleri incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen verilere göre öğrencilerin meslekî eğilimlerinin tıp, eczacılık, diş hekimliği, sağlık alanları ile mühendislik ve mimarlık gibi daha çok sayısal alana dair mesleklerde yoğunlaştığı görülmektedir.

-
- 13 Furkan Şahin vd., "Öğrencilerin Meslek Seçimlerini Etkileyen Nedenlerin Öğrenci Görüşleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Uluslararası Eğitime Özgün Bakış Dergisi* 1 (2024), 63-76; Arzu Demir, *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti "İstanbul İli Avrupa Yakası Uygulaması"* (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Volkan Fidan - Selçuk Nas, "Denizcilik Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçim Yeterliliği ve Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi* 11/2 (2019), 271-296; Cem Işık vd., "Turizm Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi", *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)* 6/1 (2017), 16-26; Hakan Çelik, *Anadolu Liselerinde Son Sınıfta Okuyan Öğrencilerin Meslek Tercihlerine Etki Eden Faktörler* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Selma Başaran, *Endüstri Meslek Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Lise Meslek Dalları ile Yüksek Öğretimde Seçmek İstedikleri Meslekler Arasındaki İlişki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991).
- 14 Arif Aslan, *Üsküdar Anadolu İmam Hatip Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Meslekî İlgileri* (İstanbul: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).
- 15 Gülsu Naboğlu, *Kız Anadolu İmam Hatip Liselerindeki Öğrencilerin Meslek Seçimi ve Kariyer Yönelimleri Üzerine Bir Olgubilim Çalışması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).
- 16 Zengin - Karaman, "Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini Tercih Nedenleri ve Meslekî Eğilimleri".

İmam Hatip Lisesi öğrencileri ile ilgili yapılan güncel çalışmalarda öğrencilerin meslekî yönelimlerine doğrudan olmasa da kısmi olarak değinen çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Buna Tarhan ve Karateke,¹⁷ Gencer,¹⁸ Yiğit,¹⁹ Aşlamacı ve Eker,²⁰ Çelik,²¹ Altıntaş,²² Kula'nın²³ yapmış olduğu çalışmalar örnek olarak verilebilir. Tarhan ve Karateke'nin çalışmasında öğrenci görüşlerine göre Proje İmam Hatip Liseleri değerlendirilmiş, öğrencilerin meslek tercihleriyle ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Araştırmanın bulgularında ise öğrencilerin yükseköğretimde daha çok tıp fakültesi ve mühendislik fakültesinde okumak istedikleri görülmekte olup, ilahiyat fakültesinde okumak isteyen öğrencilerin ise daha az olduğu tespit edilmiştir. Gencer'in çalışmasında ise İmam Hatip Lisesi öğrencilerinde okul aidiyet duygusunun incelenmesine odaklanılmış, öğrencilerin üniversitede okumak istedikleri alanlara da değinilmiştir. Çalışmada tıp, eczacılık, diş hekimliği gibi sağlık alanı (%13,4) ile ilahiyat alanının (%12,3), öğrencilerin en çok yönelim gösterdiği alanlar olduğu görülmektedir. Bu alanları %11,6 oranla öğretmenlik alanı, %11,2 ile mühendislik-mimarlık gibi tercihler takip etmektedir.²⁴ Yiğit'in çalışmasında ise İmam Hatip Lisesi öğrencilerin yüksek din öğretimi hakkındaki algıları değerlendirilmiş, öğrencilerin yükseköğretimde okumak istedikleri alanlara değinilmiştir. Öğrencilerin üniversitede en fazla okumak istedikleri alanın %19,7 oranla mühendislik-mimarlık bölümleri olduğu belirtilmiştir. Bu bölümleri %18,3 ile tıp, eczacılık gibi sağlık bilimleri alanları, %11,3 ile hukuk, siyasal ve idari bilimler alanı, %10,3 ile ilahiyat alanları gibi meslek alanlarının takip ettiği görülmektedir.²⁵ Aşlamacı ve Eker'in çalışmasında İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin dinî tutum ve okul aidiyet düzeyleri çeşitli değişkenler bakımından incelenmiş, öğrencilerin okumak istedikleri alanlara da değinilmiştir. Öğrencilerin %23,4'ü ilahiyat alanı, %15,7'si tıp, eczacılık, diş hekimliği gibi sağlık alanı, %13'ü eğitim/öğretmenlik alanı, %11,3'ü hukuk,

17 Hümeyra Tarhan - Tuncay Karateke, "Proje Anadolu İmam Hatip Liselerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2021), 481-516.

18 Gencer, "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Okul Aidiyet Duygusu (Çorum Örneği)".

19 Hulusi Yiğit, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Yüksek Din Öğretimi Algısı (İstanbul Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

20 İbrahim Aşlamacı - Emrah Eker, "İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Okul Aidiyet ve Dinî Tutum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 14/32 (2016), 7-38.

21 Çelik, *Katsayı Uygulamasının Kaldırılması Sonrasında İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Davranış, Tutum ve Özellikleri (Gaziantep Örneği)*.

22 Erkan Altıntaş, *Öğrencilerde İmam-Hatip Lisesi Algısı (Batman Örneği)* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

23 Tahsin Kula, "Diyarbakır'da Bulunan İmam Hatip Lisesinde Okumakta Olan Öğrencilerin Hedef Yönelimleri Nelerdir?", 100. Yılında *İmam Hatip Liseleri Sempozyumu* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 602-615.

24 Gencer, "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Okul Aidiyet Duygusu (Çorum Örneği)", 164.

25 Yiğit, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Yüksek Din Öğretimi Algısı (İstanbul Örneği)*, 56.

iktisadi-idari bilimler, siyasal bilimler alanı ve %10,8'i mühendislik-mimarlık alanını üniversitede okumak istedikleri alan olarak belirtmiştir.²⁶ Çelik'in çalışmasında İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin davranış, tutum ve özellikleri incelenmiş, öğrencilerin seçmek istediği bölüm/fakülte/meslek durumu da tespit edilmiştir. Çalışmada öğrencilerin %19,8'inin kendi alanları olan meslek ve bölümleri tercih ettiği, %23, 9'luk bir oranla en çok tercih edilen bölümün "tıp fakültesi" olduğu görülmektedir. %14,3'lük oranla "öğretmenlik" ise öğrencilerin en çok tercih ettiği üçüncü meslek olarak ifade edilmiştir.²⁷ Altıntaş'ın çalışmasında öğrencilerin İmam Hatip Lisesi algısı ve buna etki eden faktörler incelenmiş, öğrencilerin yükseköğretimdeki bölüm tercihlerine değinilmiştir. Öğrencilerin bölüm tercihlerinin ilahiyat fakültesi (%45,3), eğitim fakültesi (%11,8), hukuk fakültesi (%11,0), tıp fakültesi (%10,3), mühendislik fakültesi (%5,5) gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir.²⁸ Kula'nın araştırmasında ise İmam Hatip Okullarındaki öğrencilerin hedef yönelimleri ve beklentileri tespit edilmeye çalışılmış, öğrencilerin üniversite bölüm tercihlerine de yer verilmiştir. Çalışmada öğrencilerin yönelimlerinin İlahiyat-Din Kültürü (%36,6), tıp veya sağlık (%29,8), hukuk (%7,9), eğitim (%6,3) alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.²⁹ Dolayısıyla İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî/alan/bölüm yönelimleriyle ilgili çeşitli örneklemelerde yürütülen yakın tarihli araştırmalarda ulaşılan sonuçlara bakıldığında, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ilahiyat alanının yanı sıra sağlık, mühendislik, eğitim, hukuk gibi alanlara da yönelimlerinin arttığı görülmektedir.

Çalışmamızda ise kendi alanlarındaki mesleklerle birlikte farklı alanlardaki mesleklere de yönelim gösteren İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin mesleki yönelimlerine etki eden unsurlar incelenenektir. Nitekim bu çalışma hem İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin mesleki yönelimlerine etki eden unsurlar hakkında fikir edinmek hem de kritik bir karar olan meslek tercihi kararına yönelik öğrencilere rehberlik konusunda katkı sağlaması açısından araştırmaya değer görülmüştür. Güncel olarak Türkiye'de 2023-2024 eğitim-öğretim yılı verilerine göre 12506 ortaöğretim kurumu bulunmakta olup, bu kurumların 1723'ünü İmam Hatip Liseleri oluşturmaktadır. Toplam 525389 öğrenci, bahsi geçen İmam Hatip Liselerinde öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin 220640'ını erkek, 304749'unu kız öğrenciler oluşturmaktadır. İmam Hatip Liselerinin toplam ortaöğretim kurumlarına oranı %13,78 iken, İmam Hatip Li-

26 Aşlamacı - Eker, "İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Okul Aidiyet ve Dinî Tutum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", 19.

27 Çelik, *Katsayı Uygulamasının Kaldırılması Sonrasında İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Davranış, Tutum ve Özellikleri (Gaziantep Örneği)*, 132.

28 Altıntaş, *Öğrencilerde İmam-Hatip Lisesi Algısı (Batman Örneği)*, 82-83.

29 Kula, "Diyarbakır'da Bulunan İmam Hatip Lisesinde Okumakta Olan Öğrencilerin Hedef Yönelimleri Nelerdir?", 608-609.

sesi öğrencilerinin toplam ortaöğretim öğrencilerine oranı %9,06 şeklindedir.³⁰ Dolayısıyla İmam Hatip Liseleri üzerine yapılan çalışmalarla bu durumun desteklenebileceği, bu doğrultuda İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerini etkileyen unsurların tespitinin de önemli görüldüğü söylenilebilir. Bunun gibi çalışmalarla birlikte oldukça önemli bir karar olan öğrencilerin meslekî yönelim kararlarıyla ilgili okullarda sunulan rehberlik hizmetlerinin daha etkili olmasına yönelik uygulamaların gözden geçirilmesi ve yeni bakış açılarının ortaya konulması imkanı oluşacaktır.

Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği'ne göre öğrencileri ortaöğretim düzeyinde ortak bir genel kültür vererek yükseköğretime, mesleğe, hayata ve iş alanlarına hazırlamak ortaöğretim kurumlarının amaçları arasında bulunmaktadır. Okul idarecileri ise okulun amaçlarını gerçekleştirmek üzere bütün kaynakların etkili ve verimli şekilde kullanımından, ekip ruhu anlayışıyla yönetiminden birinci derecede sorumludur.³¹ Dolayısıyla öğrencileri mesleğe ve iş hayatına hazırlama şeklindeki hedeflere ulaşabilmek için tüm kaynakların etkili kullanımından sorumlu olan idarecilerin öğrencilerin mesleki yönelimleriyle ilgili malumatının fazla olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda, kuruluş amacı din alanına görevli yetiştirmek olan ancak tarihi seyir içinde çok farklı alanlara da öğrenci yetiştiren formata sahip olan İmam Hatip Liselerinin mevcut öğrencilerinin meslekî yönelimlerini, İmam Hatip Lisesinde görev yapan yöneticiler gözüyle ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Araştırmanın okul yöneticilerinin görüşlerine dayalı gerçekleştirilmesinde okul yöneticilerinin vizyon sahibi olması, iş görenleri güdülemesi, programlanmamış konularda geçerli, güvenilir kararlar vermesi ve problem çözme yeteneğine sahip kişiler olma özellikleriyle okullarda eğitim-öğretime ilişkin amaçların gerçekleştirilebilmesi için iş görenleri etkileyen, yönlendiren, koordine eden ve denetleyen bununla birlikte “okulların yönetiminden ve başarısından birinci derecede sorumlu” olan kişilerin okul yöneticileri olarak görülmesinin etkili olduğu ifade edilebilir.³² Okul yöneticileri, bir okuldaki tüm uygulamalardan olduğu gibi mesleki rehberlik faaliyetlerinden de birinci derece sorumludur. Yöneticilerin anlayışları, okuldaki uygulamaları şekillendirmektedir.³³ Nitekim, öğrencilerin meslek tercihleri ve kendilerine uygun mesleklere yönlendirilmeleri gibi sorumlulukları olan okulların, yöneticileri mesleki rehberlik süreçlerine aktif olarak katılmazlarsa

30 Millî Eğitim Bakanlığı, “Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2023/2024”, 2024, 132-222.

31 Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği (MEBOKY), *Resmî Gazete* 28758 (7 Eylül 2013), md. 7, 78.

32 Mustafa Çelikten, “Okul Yöneticilerinin Problem Çözme Becerileri”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 27 (2001), 297-309.

33 Günseli Girgin, “Çağdaş Eğitim Sistemlerinde Öğrenci Kişilik Hizmetleri ve Rehberlik”, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, ed. Alim Kaya (Ankara: Anı Yayıncılık, 2020), 14-15.

Milli Eğitim Bakanlığı rehberlik hizmetleri işleyişini desteklese bile bu hizmetlerin başarıya ulaşması mümkün görünmemektedir.³⁴ Bunların yanı sıra okul müdürlerinin öğrencileri koruyan, onların güçlü ve zayıf yönleri hakkında bilgi sahibi olan ihtiyaçları olduğunda öğrencilere yardımcı olan ve rehberlik eden kişiler olarak görüldüğü söylenebilir.³⁵ Ayrıca okul yöneticileri nitelikli insan gücünün yetiştirilmesinde ve bir üst öğrenime donanımlı kişilerin yetişmesinde de önemli sorumluluklar üstlenmektedir.³⁶ İmam Hatip Lisesi müdürlerinin ise diğer ortaöğretim müdürlerinin sorumluluklarının yanında okuldaki eğitim, öğretimle ve işleyişle bağlantılı olarak okulun çevreyle ilişki kurmasını sağlamak hedefiyle mesleki konularda uygulamaya yönelik faaliyetlerde meslek dersleri öğretmenlerinin sorumluluğunda sosyal etkinlikler bağlamında hutbe, vaaz ve benzeri programlar düzenlediği ve bu konularda müftülük, il veya ilçe millî eğitim müdürlükleri, yükseköğretim kurumları ve diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaptığı belirtilmektedir.³⁷ Aynı zamanda İmam Hatip Lisesi yöneticisi İmam-hatip lisesinin var olan imkanlarını geliştirmek hedefiyle okul içindeki paydaşlarla birlikte “okul gelişim planı” hazırlayarak öğrencilerin din öğretim programında belirtilen gelişimlerini izlemekte ve okul içi ile dışında olanları da denetlemektedir.³⁸ Netice itibarıyla bahsi geçen hususlardan dolayı okul yöneticilerinin öğrencilerle iletişim ve etkileşim halinde olduğu söylenilebilir.

Bu kapsamda öğrencilerin meslekî yönelimlerine etki eden unsurlar, öğrencilerin mesleki yönelimleriyle ilgili güvenilir bilgi sahibi olmaları nedeniyle uzun yıllar yöneticilik tecrübesine sahip idarecilerin gözünden detaylı şekilde incelenmiş ve meslek tercihi kararıyla ilgili bireye, aileye, topluma rehberlik açısından katkı sağlayabileceği düşünülen bulgulara ulaşılmıştır.

Bu çerçevede bu çalışma, “Sakarya ilindeki İmam Hatip Lisesinde görev yapan yöneticilerin öğrencilerin meslekî yönelimlerini etkileyen unsurlara dair görüşleri nelerdir?” problemi üzerinden yürütülmüştür. Bu kapsamda Sakarya’da eğitim-öğretime devam eden İmam Hatip Liselerindeki yöneticilerle görüşme yapılması planlanmış; ancak bir İmam Hatip Lisesinde yöneticiler tarafından görüşme yapmamız için öğrencilerin meslek tercihleri konusunda yöneticiler kadar bilgi sahibi olduğu düşünülen rehber öğretmene yönlendirmemiz sonucu çalışma kapsamına bir rehber öğretmen ilave edilmiştir.

34 Filiz Meşeci vd., “Öğretmen ve Müdürlerin Okul Psikolojik Danışma ve Rehberlik Servisine Yönelik Algıları”, *HAYEF Journal of Education* 4/1 (2007), 158-159.

35 Yusuf Cerit, “Öğrenci, Öğretmen ve Yöneticilerin Müdür Kavramı ile İlgili Metaforlara İlişkin Görüşleri”, *Eğitim ve Bilim* 33/147 (2008), 8-12.

36 Şefika Şule Erçetin vd., “İmam Hatip Okulu Yöneticilerinin Liderlik Yeterlikleri”, *Eskişen* 45 (2021), 824.

37 MEBOKY, md. 78/7.

38 Ali Baltacı, “Okul Yöneticilerine Göre İmam-Hatip Liselerinde Karşılaşılan Sorunlar”, *Bilim-name* 40 (2019), 379.

Çalışma 2023-2024 eğitim öğretim yılında Sakarya ilinde İmam Hatip Lisele-
rinde görev yapan yöneticilerin görüşleriyle sınırlıdır.

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri benimsenmiştir. Nitel araştırmalar, olgu ve olayların kendi doğal ortamlarında bütüncül şekilde ortaya konulmasına yönelik nitel süreçlerin takip edildiği araştırmalardır. Araştırmaya katılan bireylerin algı ve deneyimlerinin ortaya konulması nitel araştırmalarda en önemli hedeflerden biridir.³⁹ Bu bağlamda çalışmada yöneticilerin algı ve deneyimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitel araştırmaların diğer bir özelliği, tümevarımcı analiz ile araştırmacının topladığı verilerin anlamlandırılmasında ve bu verilerden yola çıkarak kuram oluşturulmasına imkan vermesidir. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim (fenomenolojik) deseninde tasarlanmıştır. Olgubilim desenindeki araştırmalar, araştırmacının kısmî bilgiye ve kanaate sahip olduğu konularda ilgililerin görüş ve kanaatlerine başvurularak verilerin toplandığı ve elde edilen verilerin sistematik şekilde raporlaştırıldığı araştırmalardır.⁴⁰ Bu çalışmada okul yöneticilerinin öğrencilerin meslek tercihleriyle ilgili görüş ve deneyimlerinin bir olguya (öğrencilerin meslekî yönelimlerine) dair anlamlarına odaklanıldığından, araştırmanın hedeflerini gerçekleştirmek için en uygun metot olduğu düşünülen bu metot tercih edilmiştir. Bu desenle, yöneticilerin görüşlerini detaylı bir şekilde analiz ederek, meslekî yönelimlere etki eden unsurların daha derin bir şekilde ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışmanın ilk aşamasında literatür taraması yapılarak çalışmanın teorik zemini oluşturulmuştur. İkinci aşamada ise veri toplama aracı olarak görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşmelerde birebir görüşme yaklaşımı benimsenmiştir. Görüşme tekniği olarak ise araştırmanın amacına en uygun olduğu düşünülen yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, araştırmacının bir konu üzerindeki ana soruları belirlediği ancak istemeleri halinde katılımcılara konu hakkında daha detaylı bilgi verme ve düşüncelerini ifade etme fırsatı sunan bir tekniktir.⁴¹ Ayrıca hem sabit seçenekli cevaplamaya hem de ilgili alanda derinlemesine gidebilmeye imkan verdiğinden görüşme sürecinde belirli bir esneklik sağlar.⁴²

39 Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 37-41.

40 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 66.

41 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 130.

42 Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2017).

Yöneticilerin görüş ve deneyimlerini detaylı bir şekilde ifade etmelerine esneklik sağlaması ve derinlemesine bilgi toplanmasına imkan veren yapısı nedeniyle yarı-yapılandırılmış görüşme tercih edilmiştir.

1.2. Çalışma Grubu

Bu araştırma 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Sakarya ilinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Sakarya ilinin maksimum çeşitlilik örnekleme tekniğiyle belirlenen 10 farklı İmam Hatip Lisesi'ndeki yöneticiler ve bir rehber öğretmenden oluşan 10 kişi oluşturmaktadır. Okul yöneticileri, bir okuldaki rehberlik programının etkililiği ve başarısında önemli bir rol oynamaktadır.⁴³ Çalışma grubunun 10 kişiden oluşması çalışmanın sınırlılığı olarak görülse de nitel araştırmalarda çalışma grubunun büyüklüğünün nasıl belirleneceği konusunda kabul gören bir yaklaşım, verilerin doygunluğa ulaşması düşüncesidir.⁴⁴ Sakarya'da 24 İmam Hatip Lisesi bulunmaktadır.⁴⁵ Çalışmanın başında 24 İmam Hatip Lisesinin maksimum çeşitlilik örnekleme tekniğiyle belirlenen 15 tanesinin yöneticileriyle görüşme yapılması tasarlanmış⁴⁶ ancak veri doygunluğuna ulaşıldığında görüşmeler sonlandırılmıştır. Bu nedenle 10 farklı İmam Hatip Lisesi'nden çalışma grubu oluşturulmuştur. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, maksimum çeşitliliğin İmam Hatip Liselerinin seçiminde kriter olarak alınmasıdır. Farklı tür ve başarı düzeyindeki İmam Hatip Liselerinin belirlenmesiyle konuya ilişkin farklı görüş, deneyim ve özellikler ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Araştırmamıza katılan katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubunun Demografik Özellikleri

Kod	Görev	Meslekî Kıdem
K1	Müdür	20 yıl
K2	Müdür	35 yıl
K3	Müdür	29 yıl
K4	Rehber Öğretmeni	4 yıl
K5	Müdür Yardımcısı	21 yıl
K6	Müdür	40 yıl
K7	Müdür	33 yıl

43 Yıldız Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma* (Ankara: ÖSYM Yayınları, 1995), 189-190; İbrahim Ethem Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik* (Ankara: Pdrem Yayınları, 2007), 52-53.

44 Fedayi Yağar, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi: Veri Doygunluğu", *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2023), 138; Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 123.

45 Millî Eğitim Bakanlığı, "Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2023/2024", 218.

46 Bertaux çalışmada 15 sayısının kabul edilebilir olduğuna vurgu yapmaktadır. Bk. Daniel Bertaux, "From the life-history approach to the transformation of sociological practice", *Biography and society: The life history approach in the social sciences*, (1981).

K8	Müdür	24 yıl
K9	Müdür Yardımcısı	23 yıl
K10	Müdür Yardımcısı	15 yıl

1.3. Veri Toplama Süreci

İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerini etkileyen unsurların neler olduğunu tespit etmeye yönelik araştırmacılar tarafından hazırlanmış yarı yapılandırılmış görüşme formu öncesinde konuyla ilgili literatür incelenmiştir. Literatür taraması sonucunda bu araştırmada kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formları, alanda uzman iki akademisyene inceletilmiş; onların önerileriyle formlara son hali verilmiştir. Son hali verilen görüşme formları için etik kurul izni, Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 15/11/2023 tarih ve 63 sayılı toplantısında “17” no’lu karar ile alınmıştır. Ardından Sakarya Valiliği’nden İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ne yapılan başvuruya istinaden 28/12/2023 tarihinde uygulama izni için olur çıkmıştır. Gerekli onaylar alındıktan sonra görüşmeler 03/01/2024-15/02/2024 tarihleri arasında yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler esnasında veri kaybı yaşanmaması için katılımcıların izinleri alınarak ses kaydı alınmış, sonrasında ses kayıtları deşifre edilmiştir. Her bir katılımcıdan görüşme esnasında onam formu alınmıştır.

1.4. Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analizde amaç, görüşme ve gözlem sonucunda elde edilen bulguların düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunulmasıdır. Bahsi geçen analiz türünde görüşülen veya gözlenen bireylerin görüşlerini çarpıcı şekilde yansıtmak için doğrudan alıntılara sıklıkla yer verilmektedir.⁴⁷ Bu doğrultuda katılımcıların görüşlerinin analizindeki ifadeler benzerliğine göre sınıflandırılmış ve doğrudan alıntılara sıklıkla yer verilmiştir. Kodlamalar esnasında araştırmacılar uzman görüşlere başvurmuş ve belirlenen kodlar uygun temalar etrafında birleştirilmiştir. Görüşme yapılan kişilerin gizliliğini korumak amacıyla katılımcılar K1, K2, K3... şeklindeki kısaltmalarla isimlendirilmiştir. Belirlenen temalar altında ilgili kişi kodlarına ve görüşlerine yer verilmiştir.

2. Bulgular ve Yorumlar

Araştırma bulguları incelendiğinde İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerini etkileyen pek çok unsurun olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda

47 Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 243-244.

ana başlıklar ve ilgili alt başlıklarda bu bulgulara ayrıntılı şekilde yer verilecektir. Ayrıca bulgular, literatüre atıflarla yorumlanacaktır.

2.1. Aile ve Çevresel Etkiler

Bu başlıkta öğrencilerin aile bireylerinin meslekleri, öğrenim durumları, ailenin beklentileri ve arkadaş çevresinin gençlerin meslekî yönelimlerini nasıl etkilediği üzerindeki ana noktalara temas edilecektir.

2.1.1. Öğrencilerin Meslekî Yönelimlerinde Ailenin Etkisi

Öğrencilerin meslek tercihinde ailenin çok yönlü etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çocuğa en yakın bireylerin anne-babası olması, bu durumun oluşmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Ayrıca literatüre bakıldığında anne-baba mesleğinin de çocuklarının meslekî yönelimlerinde etkili olduğu görülmektedir.⁴⁸ Bunun yanı sıra anne-babanın istek ve beklentilerinin çocuklarının meslek seçiminde oldukça önemli bir etkisinin olduğu da göz ardı edilmemelidir. Öğrencilerin ailelerinin taşıdığı özellikler, öğrencinin alacağı eğitimin türünü, düzeyini ve hatta ileride seçeceği mesleği belirlemede de önemli bir etkindir.⁴⁹ Bu araştırma kapsamında öğrencilerin meslekî yönelimlerinde ailelerinin etkisinin önemli ölçüde olduğu ve bu etkinin çeşitli şekillerde ortaya çıkabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Meslek tercihlerinde ailelerinin etkili olduğunu ifade eden katılımcılardan K3, aile beklentilerinin meslek tercihlerini şekillendirmede önemli rol oynadığını vurgulamıştır:

“Öğrencilerin meslek tercihlerinde ailelerinin beklentilerinin etkili olduğunu ve önemli bir rol aldığını düşünüyorum.” (K3)

Katılımcılardan K4 ise ailelerin eğitim seviyelerinin öğrencilerin meslek tercihlerinde etkili olduğunu ifade etmiştir. K4, ebeveynlerin eğitim seviyesinin bilgi aktarımı ve doğru yönlendirme noktasında etkili olduğunu vurgulamıştır.

“(Ebeveynlerin eğitim seviyesinin) etkisi olduğunu düşünüyorum çünkü biz okullarda rehberlik servisleri olarak risk haritaları oluşturuyoruz dönem başında. Bu risklerden biri de anne babanın öğrenim durumudur...olası bilgi aktarımı, doğru yönlendirme çünkü okumak öğrenim durumu yalnızca bir meslek sahibi olmak demek değildir...yani bilgi aktarımı yönünde etkilediğini düşünüyorum öğrenim durumunun.” (K4)

48 Türkan Sarıkaya - Leyla Khorshid, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Etmenlerin İncelenmesi: Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/2 (2009), 393-423.

49 Ümran Turan - Kemal Kayıkçı, “Lise Son Sınıf Öğrencilerin Meslek Seçiminde Ailenin Rolü”, *Journal of Turkish Studies* 14/4 (2019), 2799.

Katılımcılardan K7, anne-babanın meslekî yaşanmışlıklarının çocuklarının meslek tercihiine yansıdığını belirtmiştir. Katılımcılardan K8 ise öğrencilerin meslek tercihi noktasında ailelerin rolünün büyük olduğunu belirterek meslekî yönlendirme noktasında özellikle aile eğitim seviyesinin yüksek olmasını önemli gördüğünü ifade etmiştir.

“(Ebeveynlerin mesleklerinin etkisi) vardır diye düşünüyorum. Tabii bu aile ve çocuğa göre değişiyor. Bazen ters yönde olabiliyor ve ailenin bu noktadaki yaşanmışlıkları çocuğu ters yönde etkileyebiliyor. Bazen de olumlu bir şekilde yansması görülebiliyor.” (K7)

“...Şöyle olduğunu düşünüyorum. Eğer ebeveynlerin eğitim düzeyi üniversite mezunu, yüksek lisans, doktora mezunuysa çocuğu mesleki anlamda yönlendirme noktasında biraz daha çocuk özgür olabiliyor. Biraz daha bilinçli davranabiliyor diye düşünüyorum. Yani anne baba ne kadar eğitimliyse çocuklarına etkisi var. Mesela lise mezunu olan bir kişinin bakış açısıyla üniversite mezunu olanın aynı olmuyor.” (K8)

Ayrıca katılımcıların görüşlerinden öğrencilerin anne-baba mesleklerine dair diğer mesleklerden daha fazla malumat sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum öğrencileri bazen o mesleğe yönlendirirken bazen de o meslekten uzaklaştırmaktadır. Aynı zamanda ailelerin etkisinin gerek bilgi aktarımı gerek bilinçli yönlendirme noktasında ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Netice itibariyle aileler öğrencilerin meslekî yönelimlerinde önemli rol oynayan ve öğrencilerin kariyer seçimlerinde etkili bir faktör olarak görülmüştür. Literatür incelendiğinde meslek tercihiyle ilgili yapılan bazı araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Nitekim lise öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada öğrencilerin meslek seçimini etkileyen faktörlerden temelde çevresel koşullardan aile ve özellikle ailenin ekonomik durumu ve eğitim düzeyi gibi etkenlerin belirleyici olduğu görülmektedir.⁵⁰ Meslek tercihleriyle ilgili gerçekleştirilen başka bir çalışmada da öğrencilerin meslek seçiminde özellikle ailelerinin etkili olduğu görülmektedir.⁵¹ Ayrıca meslek lisesi öğrencilerinin meslek seçimi yeterliliği ve mesleki yönelimlerini etkileyen faktörleri konu edinen bir çalışmada da aile, öğrencilerin meslek tercihlerine etki eden faktörlerden biri olarak zikredilmektedir.⁵² Kılıç'ın araştırmasında da benzer şekilde meslek seçiminde aile etkisinin (kısmen de olsa)

50 Arif Aytekin, *Meslek Seçimini Etkileyen Sosyo-ekonomik ve Kültürel Faktörler (Isparta Örneği)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 108-192

51 Ayşenur Büyükgöze Kavas, “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Aldıkları Mesleki Rehberlik Hizmetleri ve Mesleklerini Değiştirmek İsteme Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 21 (2005), 111.

52 Fuat Vurucu, *Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yeterliliği ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 98-100.

bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵³ Yapılan bu çalışmalar araştırmamızda tespit edilen ailenin meslekî yönelimlerde etkili olduğu bulgusunu destekler niteliktedir.

2.1.2. Meslekî Yönelimde Arkadaşların Etkisi

Araştırmamızda öğrencilerin meslekî yönelimlerinde arkadaşlarının etkisinin olduğu ve bu etkinin çeşitli şekillerde ortaya çıkabileceği belirlenmiştir. Yapılan görüşmelerde öğrenciler üzerinde arkadaşlarının etkisinin aşağıdaki başlıklarda belirtildiği gibi çeşitli şekillerde olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

1. *Arkadaşların Kamçılayıcı Etkisi:* Katılımcılar tarafından arkadaş konusunda işaret edilen noktalardan biri arkadaşların teşviki üzerine olmuştur. Bu bağlamda arkadaşların meslekî yönelimde kamçılayıcı bir etkiye sahip olabileceği ve bu etkinin olumlu sonuçlar verebileceği ifade edilmiştir.

“...Yani arkadaşlar ergenliğe girmiş çocukların anne babadan daha öne koydukları bir olgu. O yüzden etkili. İşte o da iyi bir rehberlik çalışması yapıldığı zaman çocuk arkadaşları ne istiyorsa onu yapıyor, onu istiyor...” (K9)

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığına göre, öğrencilerin hem ailelerinden hem de arkadaşlarından aldıkları destek ve öneriler, meslekî yönelimlerini etkileyebilmektedir.

2. *Rekabet Unsuru:* Arkadaşların etkisinde ön plana çıkan diğer bir husus rekabet olmuştur. Katılımcılar, arkadaşlar arasındaki rekabetin meslekî yönelimlerde etkili olabileceğini belirtmiştir. Bu perspektiften bakıldığında rekabet ortamının öğrencileri daha iyi bir meslek seçmeye veya belirli bir alanda başarılı olmaya yönlendirici bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

“Arkadaşlarının şu şekilde bir etkisi olabilir: Kamçılayıcı bir unsur olarak etkisi olabilir ya da aralarında rekabet unsuru olduğunda bu rekabet olumlu sonuçlar verebilir.” (K3)

3. *Sosyal İlişkilerin Rolü:* Arkadaşlar başlığında dikkat çeken diğer bir noktanın sosyal ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Arkadaşların meslekî yönelimde etkisinin, sosyal ilişkiler ve grup dinamikleriyle ilişkili olduğu bazı katılımcılar tarafından vurgulanan bir husus olmuştur. Bu durum, arkadaşların meslekî yönelimlerinin, öğrencilerin kendi yönelimlerini şekillendirebileceğini göstermektedir.

“Arkadaşların etkisi çok yüksek çünkü kişilik gelişiminde şu anda akran(larından etkilenme) dönemindeler.... Bir arkadaş grubunda biri onu tercih ediyorsa ayrılmamak için aynı üniversitede aynı bölüme gitme eğiliminde oluyorlar.” (K4)

53 Elçin Kılıç, *Meslek Seçiminde Ailenin Etkisine Yönelik Bir Araştırma* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 45-74.

“Öğrencilerde sürü psikolojisi denen çok önemli bir psikolojik etkenin var olduğunu düşünüyorum...Arkadaşım gidiyor ben de gideyim diye düşünenler var.” (K6)

Bunların dışında katılımcılardan yalnızca bir tanesi (K8), arkadaşların meslekî yönelimde etkisi olmadığını, öğrencilerin aynı üniversiteye gitmek için hayaller kurduğunu fakat bunun meslek boyutuna yansımadığını ifade etmiştir. Ancak toplumsal hayatın meslekî yönelimde etkili olduğunu belirtmiştir.

Katılımcıların ifadeleri, arkadaşların genellikle meslekî yönelimde önemli bir etkiye sahip olduğu ve öğrencilerin kariyer tercihlerinde sosyal çevrenin rolünün önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim benzer şekilde literatürde yer alan meslek seçimini etkileyen faktörlerle ilgili bir çalışmada öğrencilerin %47’si meslek tercihinde arkadaşların ve çevrenin etkili olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁴

2.2. Eğitim ve Rehberlik Hizmetlerinin Etkisi

Çalışmamızda eğitim ve rehberlik hizmetleri kapsamında değerlendirilebilecek öğrencilerin okuldaki eğitim süreci, öğretmenlerin rehberlik hizmetleri ve meslek tanıtım faaliyetlerinin gençlerin meslekî yönelimlerine etkisinin ne olduğu farklı sorularla irdelenmiştir. Bu kapsamda katılımcılara farklı sorular yöneltilmiş ve alınan cevaplar aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir.

2.2.1. Meslekî Yönelimde Okul Türünün Etkisi

Okul türleri, öğrencilerin lise türüne göre farklı mesleklerle tanışmalarını ve bu meslekler hakkında daha fazla bilgi edinmelerini sağlar. İmam Hatip Liselerinde mevcut olan farklı program türleri; içerdiği programlar ve dersler aracılığıyla öğrencilerin meslek tercihlerinin belirlenmesinde etkili olabilir. Öğrencilerin meslek tercihlerinde öğrenim gördükleri okul türünün etkisine dair sorduğumuz soruya katılımcıların verdikleri cevaplarda şu hususlar ön plana çıkmıştır:

Katılımcılardan bir kısmı öğrencilerin İlahiyat Fakültesi’ni tercih etme durumlarının dikkate değer olduğunu belirtmiştir:

“Fen ve sosyal bilimler programı uygulayan bir okul ama aslında proje okulu değiliz... Tabii ki geçmiş yıllardaki mezun durumlarına da bakarsak, mezunların seçtikleri üniversitelere bakarsak, oran olarak İlahiyat’ı ve İlahiyat ile ilgili okulları seçme oranı %30’un altında değil. Bu da öğrencilerin kendi bir üst basamağına doğru yönlendiğini gösteriyor...” (K2)

54 Vurucu, *Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yeterliliği ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler*, 78.

Diğer bir kısmı ise öğrencilerin kendi alanları doğrultusunda mesleğe ve bölüme yönelmelerinin yanında farklı alanlara da yöneldiklerini belirtmiştir:

“Ne yönde etkisi olabilir? Ya kendi alanına gitmek isteyenler de var farklı alanlarda, farklı meslek gruplarından üniversite tercih yapacak öğrenciler de var.” (K5)

“Tabii burası bir İmam Hatip Lisesi olduğu için çocukların burayı bitirdikten sonra yapacakları işler İlahiyat Fakültesi’ne gitmek, daha sonrasında imam olmak, kız öğrenci ise Kuran Kursu Öğreticisi olmak veya İlahiyat Fakültesi’nde kalıp akademik çalışma yapmak gibi bulundukları okul etkili olabiliyor. Ama burada ben son yıllarda farklı türde okullara giden öğrenciler de görmeye başladım.” (K9)

Katılımcılardan bazıları ise okul türünün meslek tercihlerinde çok fazla etkili olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda K8’e göre öğrencilerin İmam Hatip Lisesi’nden kaynaklı dini içerikli meslekleri daha fazla tercih etmesi söz konusu değildir. Bu durum, öğrencilerin İmam Hatip Liselerinde okumalarının, meslek tercihlerini aynı alanda devam ettirmede belirgin bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

“Öğrencilerin meslek tercihlerinde okul türünün çok fazla etkili olduğunu düşünmüyorum. Çünkü çocuk İmam Hatip Lisesinde okuyor diye ben daha çok dini içerikli meslekleri tercih edeyim diye bir şey söz konusu değil. Yani Diyanet ile ilgili Kuran Kursu öğreticiliği, Din Kültürü Öğretmenliği okuyacağım diye düşünmüyorum.” (K8)

Katılımcılardan bir kısmı Proje İmam Hatip Okullarında öğrencilerin diğer okul türlerine göre daha az İlahiyat Fakültesi’ni tercih etme eğiliminde olduklarını ve farklı alanlara yöneldiklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, proje okullarının öğrencilerin meslek tercihlerini belirlemede önemli bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir.

“Okul türlerinin etkisi şöyle: Mesela burası Proje İmam Hatip Lisesi ama çocukların çoğu buradan çıktıkları zaman farklı alanları düşünüyorlar. Mesela iyi bir İlahiyat Fakültesi’ne gidecek öğrencinin sayısı çok az.” (K1)

“Burası bir Proje İmam Hatip olduğu için, İmam Hatip’e geldi İlahiyat’a gidecek mi kısmı anlamında çok olumlu etkilemiyor. Çünkü buraya gelen öğrenci ben buraya puanımla geldim İlahiyat’a gitmek zorunda değilim diyor. Burası fen lisesi formatında, dolayısıyla bizim fen bölümlerimizde İlahiyat’a gitmek isteyen kişi sayısı çok az.” (K10)

Katılımcıların çoğunun ifadelerinden öğrencilerin meslek tercihlerinde öğrenim gördükleri okul türünün etkisinin, özellikle İmam Hatip Liseleri ve Proje İmam Hatip Liseleri arasında farklılık gösterdiği ve bu faktörün öğrencilerin tercihlerini belirlemede önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Bu farklılık, Proje İmam Hatip Liselerinde okuyanların diğer İmam Hatip Lisesi türlerine göre İlahiyat dışındaki alanları ve meslekleri daha fazla tercih etme

noktasında belirginleşmiştir. Ancak Proje İmam Hatip dışındaki İmam Hatip-lerde öğrenim gören öğrencilerden de İlahiyat'ı tercih etmeyecek öğrencilerin sayısı az değildir. Nitekim literatürde de İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin İlahiyat ve İlahiyat dışı alanlarda mesleki yönelim gösterdiğine dair çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.⁵⁵

2.2.2. Meslek Tanıtım Faaliyetleri ve Öğrencilere Etkisi

Öğrencilere meslek tanıtımı yapılması, onların farklı meslekler hakkında bilgi sahibi olmalarını ve kendilerine uygun meslekleri daha iyi tanımlarını sağlar. Bu tür faaliyetler, öğrencilerin meslek tercihlerini daha bilinçli bir şekilde yapmalarına ve gelecekteki kariyer planlamalarına yardımcı olur. Ayrıca, öğrencilere çeşitli mesleklerin tanıtılması, mesleki hedeflerini belirleme sürecinde rehberlik etme ve motivasyonlarını artırma noktasında önemli rol oynamaktadır.

Araştırmamız kapsamındaki katılımcılar, rehber öğretmenlerin öğrencilere meslek tanıtımı yaptığını, okullarda öğrenciler için meslek tanıtımına yönelik faaliyetlerin düzenlendiğini ve bu faaliyetlerin öğrencilere olumlu etkileri olduğunu belirtmiştir. Bunların dışında, kariyer günleri ve mesleklerle dair seminerler düzenlenmesi gibi faaliyetlerin öğrencilerin bakış açılarını genişlettiği ve motivasyonlarını artırdığı belirtilmiştir.

Derinlemesine analizlerde öğrencilere yönelik meslek tanıtım faaliyetlerine dair ön plana çıkan bazı hususlar şu şekildedir:

1- Meslek Tanıtım Faaliyetlerinin Varlığı: Katılımcıların tümü okullarında öğrencilere yönelik meslek tanıtım faaliyetlerinin düzenlendiğini belirtmişlerdir. Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu faaliyetler genellikle rehberlik servisleri, öğrenci kulüpleri ya da öğretmenler tarafından organize edilmektedir.

“Rehber öğretmenimiz bu konuda gerçekten çalışıyor... 11. sınıftan itibaren üniversitelere götürüyoruz, oradaki mesleklerin bölümlerini gezdiriyoruz.” (K1)

“Şu anda hemen önümde rehber öğretmenimizin kariyer günleri çerçevesinde (hazırladığı etkinlik var)... Yaklaşık olarak 15 tane meslek dalında... Meslekleri tanıtıyoruz ve bunun da mutlaka etkisi vardır.” (K2)

“Okulumuzda diğer üniversitelerden gelen arkadaşlarla beraber konferans ve seminerler şeklinde öğrencilerimize meslek seçimleriyle ilgili bilgi veriyoruz.” (K7)

55 Zengin - Karaman, “Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini Tercih Nedenleri Ve Mesleki Eğilimleri”; Korkmaz, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Süreçleri”.

2- Tanıtım Faaliyetlerinin Olumlu Etkileri: Katılımcılar, meslek tanıtım faaliyetlerinin öğrencilere olumlu etkileri olduğunu düşünmektedir. Bu faaliyetlerin öğrencilerin meslek tercihlerini daha bilinçli bir şekilde yapmalarına yardımcı olduğu, motivasyonlarını artırdığı ve kariyer planlamalarına destek sağladığı belirtilmiştir:

“Rehber öğretmenimiz bu noktada öğrencilere 9. sınıftan itibaren meslek tanıtımı yapıyorlar zaten. Tabii öğrenciler henüz daha meslekleri tanımadığı için bu tarz eğitimlerin faydası oluyor.” (K5)

“Mesela doktor, kimyager gibi çeşitli meslek erbablarından kişileri getiriyoruz. Bunların olumlu etkilerinin olduğunu düşünüyoruz...” (K8)

“Rehber öğretmenimiz yapıyor. Bunların çok etkisi var. Yani bu yönlendirmeler olmasa zaten çocuk sudan çıkmış balık gibi ne yapacağını bilmiyor. Her şeye atılmaya çalışıyor...Kaliteli bir rehberlik yapıldığı zaman çocuğa düzgün bir şekilde ne istediğini biliyorsa bu alanda yönlendirme yapılıyor.” (K9)

3- Rehberlik ve Destek: Meslek tanıtım faaliyetlerinde ön plana çıkan diğer bir husus okullardaki rehberlik servisleri olmuştur. Rehberlik servisleri ve öğretmenlerin, öğrencilere meslek tanıtımı yapma konusunda önemli bir rol oynadığı katılımcılar tarafından vurgulanmıştır. Bu kişilerin öğrencilere meslekler hakkında bilgi vererek, ilgi ve yeteneklerine uygun kariyer seçimlerinde rehberlik ettikleri ifade edilmiştir (K1, K4, K8, K10). Yukarıda bir kısmı yer alan katılımcı görüşlerinde de bu hususun en çok vurgulanan kısım olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, okullarda düzenlenen meslek tanıtım faaliyetlerinin öğrencilere olumlu etkileri olduğu ve bu etkinliklerin öğrencilerin kariyer gelişimlerine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde de meslek tanıtımına yönelik faaliyetlerin etkisine yönelik bulgulara rastlanmaktadır. Nitekim ortaöğretim öğrencileri ile ilgili yapılan bir araştırmada öğrencilerin meslek ve üniversite seçimleri konusunda kendilerini kısmen bilgili gördüklerini belirtilmiş ve öğrencilerin meslek seçimi konusunda rehberlik birimleri tarafından bilgilendirilmeleri gerektiği önerisini sunulmuştur.⁵⁶ Araştırma bulgularımızla uyumlu şekilde lise öğrencilerinin meslek seçimi yaparken temel aldığı faktörleri konu alan başka bir çalışmada da öğrencilerin büyük bir kısmı (%80) meslek seçimi için yapılan tanıtımların meslek tercihlerini etkileyebileceğini belirtmişlerdir.⁵⁷ Bu hususlar meslek tanıtım faaliyetlerinin önemini ve öğrencilerin meslekî yönelimlerine etkisini açıkça göstermektedir.

56 Hüseyin Anılan, “Ortaöğretim Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Üniversite Tercihlerine İlişkin Görüşleri (Eskişehir Örneği)”, *Education Sciences* 3/2 (2008), 248.

57 Serhat Kıyak, *Genel Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yaparken Temel Aldığı Kriterler* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 37.

2.2.3. Öğretmenlerin Meslekî Yönelimlere Etkisi

Öğretmenlerin öğrencilerinin meslekî yönelimlerinde önemli bir etkisi olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur.⁵⁸ Araştırmamız kapsamında da literatürdeki sonuçlara uygun olarak öğretmenlerin öğrencilerin meslekî yönelimlerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Öğretmenler öğrencilerin meslekî yönelimlerinde önemli rol oynayan ve öğrencilerin kariyer seçimlerinde etkili bir faktör olarak görülmüştür. Katılımcıların işaret ettiği noktalardan yola çıkarak meslekî yönelimlerinde öğretmenlerin etkisini farklı başlıklarda kategorize etmek mümkündür:

1. *Öğretmenlerin Rehberlik Rolü*: Öğrencilerin meslek tercihlerinde okuldaki öğretmenlerin etkisinin temeli rehberlik rolüdür. Öğretmenlerin öğrencilere meslekler hakkında bilgi vererek, kariyer seçimlerinde rehberlik etmeleri katılımcılar tarafından belirtilen hususlardan olmuştur (K4, K5, K8, K9, K10). Katılımcılara göre öğretmenlerin; öğrencileri hangi alanda ilerleyebileceklerine dair bilgilendirerek iyi bir rehberlik çalışması yapması, öğrencilerin meslek tercihlerinde etkili olmaktadır.

“Liselerde özellikle iyi bir rehberlik çalışması yapılırsa bu alanda çocuklarda mesleki tercihlerini doğru yapabiliyorlar. Öğretmenin de bu anlamda tabii istekli olması lazım. Bizim mesela kendi listemizden örnek verirsek çok iyi rehberlik yapan birkaç öğretmenimiz var. Bu konuda buradaki öğrenciler de çok şanslı.” (K9)

“Bu konulara değinen, öğrenciye bu konuda rehberlik yapmak isteyen öğretmenler etkili olabilirler.” (K10)

2. *Öğretmenlerin Yetenekleri Destekleme ve İlham Verme Yetisi*: Katılımcılardan bir kısmı öğrencilerin meslek tercihlerinde öğretmenlerin etkisinin; öğrencilerin yeteneklerini ve ilgi alanlarını destekleme, onları motive etme ve ilham verme yetisine dayandığını vurgulamıştır. Öğretmenlerin öğrencilerin potansiyellerini görmesi, onları meslekler konusunda bilgilendirmesi, mesleklere karşı ilgi duymalarını sağlaması ve onları desteklemesi, öğrencilerin belirli meslekleri tercih etmelerinde önemli bir etken olarak görülmüştür (K5, K8, K9).

“Okuldaki öğretmenlerin elbette etkisi oluyor çünkü bazı öğretmenler öğrencilerin hislerine dokunabiliyorlar. Hislerine dokunduğunda da öğretmenlerle

58 Abdullah Atli - Sertan Hamza Gür, “Lise Öğrencilerinin Meslek Tercihleri ve Bu Tercihlerine Etki Eden Faktörler”, *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi* 2/1 (2019), 41-44; Nermin Çelik - Umut Üzmez, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi: Çağrı Merkezi Hizmetleri Örneği”, *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi (EJOİR)* 2/1 (2014), 101-103; Yezdan Boz - Nihat Boz, “Kimya ve Matematik Öğretmen Adaylarının Öğretmen Olma Nedenleri”, *Kastamonu Education Journal* 16/1 (2008), 140-143; Murat Ateş - Yusuf Kılınç, “Üniversite Öğrencilerinin Coğrafya Bölümelerini Tercih Etmelerinde Lise Coğrafya Öğretmenlerinin Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi* 28 (2013), 52-53.

çocuk hangi mesleklerde daha başarılı olacağı noktasında onlara rehberlik yapabiliyoruz.” (K5)

“Öğretmen arkadaşlar zaman zaman meslekler noktasında çocuğu gözlemliyor. Mesela sen bu alanda ilerleyebilirsin diyor. Bunu rehber öğretmenlerimiz de söylüyor veya çocuğun durumu neyse merak ettiği meslek hakkında bilgilendiriyor. Çocuğun, gencin kafasında o oturuyor.” (K8)

3. **Öğretmenlerin Rol Model Olmaları:** Öğrencilerin meslek tercihlerinde okuldaki öğretmenlerin etkisinin bir diğer boyutu, öğretmenlerin rol model olma özelliğidir. Öğrencilerin öğretmenlerini beğenmeleri ve onlar gibi olmak istemeleri durumunda, öğrencilerin belirli meslekleri tercih edebileceği ifade edilmiştir (K1, K3, K4, K8). Katılımcılara göre öğrenciler, rol model olarak gördükleri öğretmenlerden meslek seçimi noktasında etkilenmekte, onların yönlendirmelerini dikkate almakta ve bu doğrultuda karar vermektedirler.

“Öğrenciler öğretmenleri rol model olarak görüyorlar. Mesela bizim burada bazı öğretmenlerimiz var. Öğrenciler üzerinde çok ciddi etkisi var. Mesela biyoloji öğretmenimiz, edebiyat öğretmenimiz var. Çocuklarla çok iyi diyalog kurdukları için bunlar üzerinde yönlendirmede etkili. Mesela çocuklar soruyorlar: Hocam mesela şu bölümü seçsem nasıl olur? Onlar da gerekli bilgilendirme ve rehberliği yapıyorlar. Bunlardan da ciddi şekilde etkileniyorlar.” (K1)

“Var tabii. Öğretmeninden çok etkilenerek İngilizce bölümünü okuyan çok öğrencimiz. Bizim okulumuzda da İngilizce bölümü var hocalarından çok etkilenenler oluyor. Meslek dersleri öğretmenlerinden de etkilenenler var, mutlaka olur.” (K2)

4. **Öğretmenlerin Deneyim Paylaşımı:** Öğrencilerin meslek tercihlerinde okuldaki öğretmenlerin etkisinin, öğretmenlerin kendi meslek deneyimlerini paylaşmaları ve öğrencilere gerçek hayattan örnekler sunmalarıyla ilişkili olduğu da katılımcılar tarafından belirtilen diğer bir husus olmuştur. Bu deneyim paylaşımının öğrencilerin meslek tercihlerini etkileyebileceği vurgulanmıştır (K2, K3, K7).

“Öğrenciler kendilerine rol model olarak benimsedikleri, tanıdıkları, akademik olarak duruş olarak, mesleğin temsiliyet gücü olarak beğendikleri, örnek rol model aldıkları hocalarını, icra ettiği mesleği kendilerine örnek alıp tabii ki bir bağlantı kurar. Yani evet öğretmenlerin etkisi vardır. Öğretmen eğer bir temsil gücü var ise yapmış olduğu mesleği güzelce temsil ediyor ise ya da kendi branşı çok iyi temsil ediyor ise öğrenciler de bu öğretmenlerimizden etkilenip o mesleği tercih edebilir. Bunların örneklerini de hayatımızda görüyoruz.” (K3)

Daha genel bir çerçeveden bakıldığında öğrencilerin meslek tercihlerinde okuldaki öğretmenlerin etkisinin çeşitli şekillerde ortaya çıktığı ve öğretmenlerin öğrencilerin kariyer seçimlerinde önemli bir rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim araştırmamızın bulgularını destekler nitelikte lise öğrencilerinin meslek tercihleri üzerine yapılan bir çalışmada da öğrencilerin

meslek tercihlerini etkileyen en güçlü belirleyiciler arasında okuldaki öğretmenlerin olduğu tespit edilmiştir.⁵⁹ Öğrencilerin ailelerinden sonra en çok vakit geçirdikleri ortamların okullar olduğu düşünüldüğünde, öğretmenlerin ise öğrencilerin eğitim süreçlerinde hem akademik hem de kişisel gelişimlerinde önemli bir role sahip olmaları bu durumu anlaşılır kılmaktadır.

2.3. Kişisel Özelliklerin Rolü

Bireyin tercih edeceği meslekle kişisel özelliklerinin uyumlu olmasına dikkat edilmelidir. Kendilerine uygun olan mesleği icra eden bireyler toplumda işlerini istekle yapar, mesleğinde ilerler, mutlu ve verimli bir şekilde hayatlarını devam ettirirler.⁶⁰ Bu sebeple bireylerin kendi kişisel özelliklerini dikkate alarak meslek tercihi kararlarını vermeleri oldukça önemlidir. Bu başlıkta öğrencilerin cinsiyetlerinin, kişisel ilgi ve yeteneklerinin meslekî yönelimleri üzerinde etkisine dair değerlendirmeler yapılacaktır.

2.3.1. Cinsiyetin Meslekî Yönelimlere Etkisi

Cinsiyet, tarihsel, kültürel, toplumsal ve ekonomik faktörlerin etkisiyle kişilerin meslek tercihlerini çok boyutlu şekilde etkileyebilir. Bu etkiler, toplumsal cinsiyet rolleri ve beklentileri, eğitimdeki yönlendirmeler, işgücü piyasasındaki fırsatlar ve engeller, kariyer ve aile dengesi gibi çeşitli dinamiklerle şekillenir. Cinsiyetin meslekî yönelimleri hangi açılardan etkilediğine aşağıda sırasıyla yer verilmiştir.

Katılımcıların çoğu cinsiyetin öğrencilerin meslek tercihlerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Bu katılımcılardan K1 ve K9, erkek öğrencilerin genellikle mühendislik gibi alanlara yönelirken, kız öğrencilerin daha çok sağlık veya eğitim gibi alanlara ilgi gösterdiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde K2, kız öğrencilerin daha çok el ve konuşma becerisi gerektiren meslekleri tercih ettiğini; ancak bedenlen yorulmayı gerektiren mesleklere yönelmediklerini belirtmiştir. K3 ise kız öğrencilerin ağır işleri tercih etmeme eğiliminde olabileceğine; bunun yanı sıra bireysel farklılıkların da meslek tercihinde etkili olduğuna değinmiştir.

“Cinsiyetlerinin etkisi olduğunu düşünüyorum ben. Erkek öğrenciler biraz daha makine mühendisliği, inşaat mühendisliği gibi alanlara yönelirken; kız öğrenciler biraz daha doktorluk, eczacılık, öğretmenlik gibi biraz daha rahat edebilecekleri, çalışma ortamlarının ağır olmayan bölümlere yöneldiklerini görüyoruz öğrenciler arasında. Cinsiyetin etkisi var.” (K1)

59 Atli - Gür, “Lise Öğrencilerinin Meslek Tercihleri ve Bu Tercihlerine Etki Eden Faktörler”.

60 Türkan Sarıkaya - Leyla Khorshid, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Etmenlerin İncelenmesi: Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/2 (2009), 393.

“...kız öğrencilerin daha el becerisine yönelik meslekleri veya konuşmaya yönelik masa başı tarzı meslekleri tercih ettiklerini görüyoruz. Mesela daha eğitim üzerine, yani bedenlen değil de daha çok el becerisiyle, konuşma becerisiyle yapılacak meslekleri tercih ediyorlar. Yorulmayı, bedenlen yorulmayı gerektirmeyen meslekler diyelim.” (K2)

“Misal bayan öğrencilerimizin...çok ağır işleri tercih veyahut ağır meslekleri tercih etmeme gibi bir durum olabilir. Bireysel farklılıklar da öğrencilerimizi meslek tercihinde etkileyebilir...” (K3)

K5 erkek öğrencilerin İlahiyat veya teknik meslekleri tercih etme eğiliminde olduğuna; K6 da kız öğrencilerin mesleki hedeflerinin erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğuna dikkat çekmiştir. K8 ise cinsiyetin meslek tercihlerinde etkisinin bulunduğunu ancak eskiye nazaran bu etkinin nispeten azaldığını ifade etmiştir.

Cevaplardan anlaşılabileceği üzere, katılımcıların çoğu cinsiyetin meslek tercihlerinde belirleyici olduğunu, erkek ve kız öğrencilerin meslekî yönelimlerinde farklılıklar olabildiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, geleneksel cinsiyet rolleri ve toplumsal beklentilerin meslek seçimlerini etkileyebileceğini göstermektedir. Literatür incelendiğinde de çalışmamızda ortaya çıkan sonuca uygun olarak meslekî yönelimlerde cinsiyetin belirleyici olduğunu ortaya koyan çalışmaların olduğu görülmektedir. Nitekim araştırmamızdaki bulgularla benzer şekilde ortaöğretim öğrencilerinin meslek tercihleriyle ilgili gerçekleştirilen bir çalışmada da cinsiyet faktörünün meslek seçimleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir.⁶¹ Lise öğrencilerinin meslek tercihleriyle ilgili yapılan başka bir çalışmada da eğitim mesleklerinin daha çok kızlar tarafından; mühendisliğin ise daha çok erkekler tarafından seçildiği ortaya konulmuştur.⁶² Benzer düşüncelerin İmam Hatip öğrencileri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Cinsiyetin bireylerin meslekî yönelimlerini etkileyen önemli faktörlerden biri olduğu; bu durumun, toplumsal roller, kültürel beklentiler, biyolojik farklılıklar ve hatta iş piyasasındaki fırsatlar gibi pek çok etkene dayandığı söylenebilir.

2.3.2. Kişisel İlgi ve Yeteneklerin Rolü

Kişisel ilgi ve yetenekler, meslek tercihlerinde bireylerin yönelimlerini ve kararlarını doğrudan etkileyen temel faktörlerdendir. Doğru mesleğe yönelmek ve tercih etmek, işten alınan doyumun ve genel yaşam memnuniyetinin artmasına, iş hayatında daha başarılı olunmasına, dolaylı olarak iş imkanlarının

61 Kamil Yelken, *Orta Öğretim Son Sınıf Öğrencilerinin Üniversite Tercihlerini ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler “Sakarya İl Merkezi Örneği”* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 82-86.

62 Fulya Damla Kentli, “Perceived influences in vocational preference of Turkish high school students”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2014), 119-132.

artmasına katkıda bulunur. Bu nedenle, kişilerin ilgi ve yeteneklerini göz önünde bulundurarak bir mesleğe yönelmeleri oldukça önemlidir. Literatür incelendiğinde meslek tercihlerinde ilgi ve isteklerin etkili olduğunu vurgulayan çalışmalara rastlanmaktadır.⁶³

Araştırmamızda da katılımcıların çoğu öğrencilerin meslekî yönelimlerinin ilgi ve istekleri doğrultusunda şekillendiğini ifade etmiştir:

“Öğrencilerin ilgi ve isteklerinin meslek tercihinde etkisi vardır.” (K3)

“Zaten meslek seçiminde önce ilgi ve alaka olması lazım ki o meslekte başarılı olunsun.” (K5)

“Öğrencilerin ilgi ve istekleri tabii etkili oluyor. Az önce söylediğim gibi bir grup bunu dikkatle takip ediyor, araştırıyor soruşturuyor diyor ki ben şu alana gitmeliyim. Benim gerçeğim bu.” (K6)

“Popüler mesleğe yönelen de oluyor ama istek ve ilgisinin farkında olanlar da oluyor.” (K10)

Katılımcılardan K1’in öğrencilerin istek ve ilgileriyle akademik geçmişleri arasındaki dengeyi sağlamalarının önemini vurguladığı görülmektedir:

“İstek ve ilgileri var öğrencilerin ama bazen bu istekle ilgilerini akademik geçmişleri karşılamıyor. Mesela öğrenciler çok büyük mesleklere ilgi duyuyorlar ama alt yapıları zayıf olduğu için bu meslekleri de kazanma oranları düşük olduğu için bu ilgi ve istekleri bir noktada sınırlanıyor ama hepsinin yönlenedikleri her dönemin popüler mesleği oluyor...” (K1)

Katılımcılardan K8, öğrencilerin ilgilerinin yanı sıra yetenek ve kapasitelerinin meslekî yönelimlerine etki ettiğini belirtmiş, hatta kişinin kapasitesinin ilgilerini şekillendirdiğine vurgu yapmıştır.

“...Mesela kaymakam olmak istiyorum diyelim, iyi tamam güzel ama kaymakam olmanın gerektirdiği çalışmayı yapabiliyor muyum, kapasitem var mı? Yok. O zaman burada ne yapıyorum? Benim ilgim, isteğimi değiştiriyor. Kendi durumuma göre tercihte bulunuyorum...Orada da ben kapasitenin olması gerektiğini düşünüyorum...İlginin o alanda etkisi var.” (K8)

Katılımcılardan bazıları ilgi ve isteklerinin farkında olmayan öğrencilerin popüler mesleklere yöneldiğine dair yorumlarda bulunmuşlardır.

“İlgi ve isteklere yönelmek aslında bir öz disiplin gerektiriyor yani öz disiplin de akademik başarıyla doğru orantılı ama bir noktada popüler mesleklere yönelim daha fazla oluyor. Çocuk kendini tanımadıkça popüler mesleklere yönelme eğiliminde oluyor.” (K4)

63 Seyhan Karahan, *Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki Tercihlerini Etkileyen Faktörler (Kocaeli İli Örneği)* (Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 70; Veysi Çurçatay, *Üniversite Sınavına Girecek Öğrencilerin Meslek Seçimini Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler (Malatya’daki Son Sınıf Öğrencileri Uygulaması)* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 75-135.

Bu bağlamda katılımcıların bir kısmı öğrencilerin özellikle sosyal medyanın ön planda tuttuğu, yüksek maddi kazanç sağlayan popüler mesleklerden etkilenebildiklerini belirtmişlerdir (K5, K9).

“...Popüler meslekler sosyal medya etkisiyle elbette oluyor hani daha çok para kazandıran mesleklere öğrenciler daha çok yöneliyorlar.” (K5)

Netice itibarıyla öğrencilerin meslekî yönelimlerinde ilgi, istek ve yeteneklerin önemli olduğu literatürle uyumlu şekilde tespit edilmiştir. Çünkü bu faktörler, bireyin kendine uygun mesleği seçmesi, mesleki tatmin sağlaması ve başarıya ulaşması için temel teşkil etmektedir. Nitekim lise öğrencilerinin meslek seçimini etkileyen faktörleri konu edinen bir çalışmada ilgi ve yeteneklerin öğrencilerin meslek tercihlerinde birinci etken olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴ Benzer şekilde lise öğrencileri meslek seçimini etkileyen sosyo-kültürel faktörlerin incelendiği bir çalışmada da öğrencilerin meslek tercihlerinde ilgi ve yeteneklere uygunluk faktörünün belirleyici faktör olarak en fazla oranda etkili olduğu gözlenmiştir.⁶⁵ Bu çalışmalar araştırmamızdaki bulguları destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra bu çalışmayla dönemsel trendler, toplumsal beklentiler, maddi faktörler ve özel yeteneklerin de öğrencilerin meslekî yönelimleri etkileyen unsurlar olduğu görülmektedir. Burada önemli olan bir husus eğitimcilerin, ailelerin ve rehberlik uzmanlarının, öğrencilerin bu faktörleri tanımasına ve doğru mesleklere yönelmesinde destek olmaları gerektiğidir.

2.4. Maddi Gelir ve İş Bulma İmkanlarının Önemi

Mesleklerin iş olanakları ve maddi geliri, meslekî yönelimde oldukça etkili faktörlerdendir. Bu faktörlerin etkisinin, bireyin önceliklerine ve koşullarına göre değişmekle birlikte önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Literatürde de kişilerin meslek tercihlerinde bulunurken ilgi alanları, yetenekleri, aileleri ve eğitimdeki rehberlik hizmetlerinin etkisi olduğu kadar mutlu ve tatmin edici bir iş hayatı için, iş olanakları ve mesleğin maddi getirisinin de etkisi olduğunu belirten çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.⁶⁶ Bu başlıkta mesleklerin

64 Karahan, *Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki Tercihlerini Etkileyen Faktörler (Kocaeli İli Örneği)*, 70.

65 Çurğatay, *Üniversite Sınavına Girecek Öğrencilerin Meslek Seçimini Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler (Malatya'daki Son Sınıf Öğrencileri Uygulaması)*, 135.

66 Arzu Demir, *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti “İstanbul İli Avrupa Yakası Uygulaması”* (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 39-54; Muhterem Şebnem Ensari - Hazal Koray Alay, “Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Demografik Değişkenler ile İlişkinin Araştırılması: İstanbul İlinde Bir Uygulama”, *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/10 (2017), 416-420; Veysel Kars vd., “Lise son sınıf öğrencilerinin meslek seçiminde karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların anksiyete ve depresyonla ilişkisi”, *Dicle Tıp Dergisi* 41/1 (2014), 188-189; Mehmet Pekkaya - Nurdan Çolak, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek

maddi gelirleri ve iş bulma imkanlarının öğrenciler üzerindeki etkisine dair değerlendirmeler yapılacaktır.

2.4.1. Maddi Gelirin Meslekî Yönelime Etkisi

Maddi gelir gerek bireyin hayatını idame ettirmesi gerekse yaşam koşullarının belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Tercih edilen mesleğin ekonomik olarak getirisinin yüksek olması birçok kişinin o mesleği tercih etmesini etkileyen bir unsurdur.⁶⁷ Gençlerin meslek seçimi yaparken veya iş ararken sorudukları ilk sorulardan biri mesleğin maddi getirisinin ne olduğudur. Meslek, gelir elde etmek sebebiyle yapılan bir eylem olduğundan bu soruyu olağan karşılamak yerinde bir durumdur.⁶⁸ Çalışmamızda da katılımcılar genel olarak mesleklerin maddi gelirlerinin öğrencilerin hangi mesleklere yöneleceklerinde oldukça etkili olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir.

“Maddi etkisi çok önemli. Şimdi öğrenci araştırıyor, gelir getirici mesleklere yöneliyor...Şu an mesleklerin saygınlığı getirisine göre değişiyor. Devlet memuruysa veya özel sektörde çalışacaksa ne kadar getirisi var bunlara bakarak mutlaka geleceklerini ve tercih ettikleri üniversiteleri şekillendiriyorlar.” (K1)
“%100 bulunmaktadır...Herkes gelir seviyesine göre, kaç para alıyorsun ona göre o mesleği seçiyor yani şu an.” (K10)

Ayrıca K3’ün ifade ettiğine göre özellikle geçim sıkıntısı bulunan ve zor şartlarda yaşam süren öğrencilerin tercihlerinde mesleklerin maddi gelirlerinin oldukça etkili olduğu gözlemlenmiştir.

“Öğrencilerin maddi kaygıları meslek tercihlerinde etkilidir. Geçim sıkıntısı çeken ya da zor şartlarda yaşayan öğrencilerin daha garanti meslekler, gelir elde edebilecekleri mesleklere yönelebileceklerine şahit oluyoruz.” (K3)

K5 ise bir hedefi olmayan öğrencilerin maddi getirisi çok olan meslekleri tercih ettiğini ve bu durumda sosyal medyanın, sosyal medyadaki fenomenlerin etkisinin fazla olduğunu belirtmiştir.

“Özellikle günümüzde bir ideali olmayan veya bir hedefi olmayan öğrenciler maddi getirisi çok olan meslekleri tercih ediyorlar. Özellikle bunda dediğim gibi sosyal medyanın, sosyal medyadaki fenomenlerin çok büyük etkisi var.” (K5)

Seçimini Etkileyen Faktörlerin Önem Derecelerinin AHP ile Belirlenmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 808-812.

67 Duygu Sav, *Bireysel Kariyer Planlamada Etkili Olan Faktörler ve Üniversitelerin Etkisi Üzerine Bir Araştırma* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 94-114; Kars vd., “Lise son sınıf öğrencilerinin meslek seçiminde karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların anksiyete ve depresyonla ilişkisi”, 188-189; Demir, *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti* “İstanbul İli Avrupa Yakası Uygulaması”, 39-54.

68 Yıldız Kuzgun, “Çağdaş İnsanın En Önemli Kararı Meslek Seçimi”, *Bilim ve Teknik* 325 (1994), 50-54.

Bunların dışında katılımcılardan yalnızca bir tanesi (K6), maddi gelirlerinden öte mesleklerin sosyal medyada yer almalarının tercihlerde etkili olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak yine de mesleğin maddi gelirinin meslek seçiminde etkili olduğunu belirtmiştir.

Dolayısıyla öğrencilerin meslekî yönelimlerinde mesleklerin maddi gelirlerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatür incelendiğinde bu bulguyu destekler nitelikte olan çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencilerinin meslek seçimlerini etkileyen faktörlerin tespitine yönelik gerçekleştirilen bir çalışmada meslek seçimi konusunda öğrencilerin büyük çoğunluğu mesleğin ekonomik getirisinin önemli bir etken olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Benzer şekilde lise öğrencilerin meslek tercihleri üzerine yapılmış başka bir çalışmada da mesleğin ekonomik getirisinin öğrencilerin meslek tercihlerini etkileyen ilk üç etmenden biri olduğu tespit edilmiştir.⁷⁰ Öğrencilerin meslekî yönelimlerinde maddi gelirin önemli bir faktör olmasında, maddi gelirin gelecekteki yaşam standartlarını belirleme, ekonomik güvence sağlama ve sosyal statü elde etme gibi nedenlerle ön plana çıktığı söylenebilir.

2.4.2. İş Bulma İmkanlarının Meslekî Yönelimlere Etkisi

Maddi gelirle birlikte mesleklerin iş bulma imkanları da bireyin meslek tercihini etkileyen faktörlerden biri olmaktadır. Yapılan araştırmalar iş bulma imkanlarının, kolaylığının ve güvencesinin öğrencilerinin meslek tercihlerine önemli bir etkisi olduğunu kanıtlamaktadır.⁷¹ Araştırmamız kapsamında literatürdeki sonuçlara uygun olarak mesleklerin iş bulma imkanlarının öğrencilerin meslekî yönelimlerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

69 Demir, *Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti "İstanbul İli Avrupa Yakası Uygulaması"*, 53-56.

70 Kars vd., "Lise son sınıf öğrencilerinin meslek seçiminde karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların anksiyete ve depresyonla ilişkisi", 188-189.

71 Funda Nalbantoğlu Yılmaz, "Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörlerin İkili Karşılaştırmalar Yöntemiyle İncelenmesi", *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi* 8/2 (2017), 231-232; Kıyak, *Genel Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yaparken Temel Aldığı Kriterler*, 12-38; Nurhan Çingöl vd., "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi", *SBÜ Hemşirelik Dergisi* 2/1 (2020), 19-25; Fidan Korkut-Owen vd., "Üniversite Öğrencilerinin Bölüm Seçme Nedenleri", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 83 (2013), 136-147; Pekkaya - Çolak, "Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Önem Derecelerinin AHP ile Belirlenmesi", 808-812; Ahsen Şirin vd., "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Mesleği Uygulamaya Yönelik Görüşleri", *Dirim Tıp Gazetesi* 83 (2008), 71-75; Afıtap Özdelikara vd., "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Etkileyen Faktörler", *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 2 (2016), 85-87; İpek Köse Tosunöz vd., "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörler", *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/2 (2019), 93-96; Gürcan Şeker - Burhan Çapri, "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Meslek Seçiminde Etkili Olan Faktörler", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/3 (2020), 655-658.

Çalışmamızda öğrencilerin iş bulma imkanlarında dikkat çeken noktalar aşağıda verilmiştir:

İş imkanlarının meslek tercihlerinde etkili olduğunu düşünen katılımcılardan K1, iş bulma imkanlarının meslek tercihlerinde çok etkili olduğunu belirtmiş ve öğrencilerin en rahat ve kolay yoldan iş bulabileceği meslekleri araştırıp bu mesleklere yöneldiklerini ifade etmiştir. K2, öğrencilerin daha çok iş garantisi olan mesleklere yöneldiklerini belirtmiştir. Benzer şekilde K7, iş bulma imkanlarının meslek seçiminde doğrudan etkili olduğuna işaret ederek öğrencilerin şu anda en kolay nereden iş sahibi olabileceklerini araştırdıklarına dikkat çekmiştir.

“Çok etkiliyor. Şu an öğrenci bakıyor en rahat iş bulabileceğim meslek hangisidir diye. (Bunu) düşünerek onları tercih etme noktasında düşünceleri var. Özellikle mezun olduktan sonra hiçbir öğrenci boşta kalmak istemiyor. Hem ailelerin beklentileri hem kendi gelecekteki düşündükleri ortamların bir gerçekliği olarak en kolay yoldan hangi meslek, çabuk iş bulabilirim bunları araştırıyorlar ve bunlara ciddi şekilde yöneliyorlar.” (K1)

“Direkt etkiliyor iş garantisi. Mesela özellikle devlette iş bulacağımı bildiği mesleklere daha rahat yöneliyorlar, devlette iş bulamayacağı kesinse veya tercih ettiği şey, bu sefer de daha çok iş garantisi olan mesleklere yöneliyorlar.” (K2)

“En çabuk nereden işe girebilirim (ona) bakılıyor şu anki konjonktürde. Yani iş bulma imkanları doğrudan etkiliyor muhakkak.” (K7)

İş bulma imkanlarının çeşitli açılardan etkisini gözlemleyen katılımcılardan K6, öğrencilerin bilgisayar programcılığı gibi daha rahat edebilecekleri geleceğin mesleklerini tercih etme eğilimlerinde olduğuna ve tercihlerinde buna dikkat ettiklerine vurgu yapmıştır. K10 ise, öğretmenlik örneğinden yola çıkarak öğrencilerin olaya pratik yönden baktıklarını belirtmiştir. Bu doğrultuda öğrencilerin özel olarak ilgilerinin olup olmadığına bakmaksızın iş imkanı fazla olduğundan okul öncesi öğretmenliğine yönelebildiklerine dikkat çekmiştir.

“...Yani ben yüzdeler söyleyemeyeceğim ama buna dikkat ediyorlar... Tercihini buna göre yapıyorlar. Yani çok rahat işte ilk 5 bine girmiş bir öğrenci tıpa gidebilecekken dediğim gibi ben tıpa gitmeyeceğim diyor. Ben genetik mühendisliği okuyacağım, burada daha çok para var veya işte bilgisayar programcılığına gideceğim, geleceğin mesleği daha rahat edeceğim. Evet böyle düşünüyorlar.” (K6)

“...Yani eğer mesela öğretmen olmak istiyor illa özel bir yeteneği ya da özel bir ilgisi yoksa mesela işte tarih öğretmeni, felsefe öğretmenin çok az atandığını biliyorsa ona göre tercihi oluyor. Ama mesela bugün İngilizce öğretmeni atanıyor. Bugün çok özel bir ilgisi yoksa ama öğretmen olayım, kolaydan atanayım hemen diyorsa mesela ne yapması gerekiyor? İşte okul öncesi okursan

atanma şansı çok fazla diye düşünüyor. Dolayısıyla ne yapıyor? Pratik bakıyor.” (K10)

Araştırmamızdaki katılımcılar iş imkanlarının meslekî yönelimlerde belirleyici bir etken olduğunu vurgulamış, öğrencilerin bu durumu dikkate alarak tercihte bulunduklarını ifade etmiştir. Literatür incelendiğinde lise son sınıf öğrencilerinin meslek tercihlerini etkileyen faktörler üzerine yapılan bir çalışmada öğrencilerin meslek tercihlerinde etkilendiği faktörler arasında iş güvencesinin etkili olduğu sonucuna yer verilmiştir.⁷² Öğrencilerin meslek tercihleri üzerine gerçekleştirilen başka bir çalışmada da iş güvencesi öğrencilerin en çok önem verdiği kriter olarak zikredilmektedir.⁷³ Bu çalışmalar araştırmamızda elde edilen bulguları destekler niteliktedir. Dolayısıyla bu başlıktaki katılımcı görüşleri, iş imkanlarının ve mesleklerin maddi gelirlerinin öğrencilerin meslekî yönelimlerini önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. İş bulma imkanları, bir mesleğin cazibesini ve uygulanabilirliğini etkilediğinden öğrencilerin meslekî yönelimlerinde önemli bir belirleyicidir. Fakat öğrencilerin meslekî yönelimlerini yalnızca iş bulma imkanlarına dayanarak yapmasının, uzun vadede tatminsizlik oluşturabilme ihtimali olabileceği düşünülmektedir öğrencilerin ilgi, yetenek ve kişisel değerlerini iş imkanlarıyla denge tutarak bilinçli kararlar alması önem arz etmektedir.

2.5. Toplumsal ve Kültürel Faktörlerin Etkisi

Her birey, içinde yaşadığı toplumda bir meslek edinme, iş sahibi olma ihtiyacı hissetmektedir. Çünkü icra edilen iş, insan ile hayat arasındaki en kuvvetli bağlardan birini oluşturmaktadır.⁷⁴ Bireyin iş sahibi olma veya meslek seçimi kararını, içinde bulunduğu toplumdaki çeşitli unsurlardan etkilenecek vermesi oldukça olağan kabul edilmektedir. Nitekim Gökgez ve Zeytin’in yapmış olduğu bir çalışmada en önemli faktörlerden birinin mesleğin saygın bir statü sunması olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁷⁵ Benzer şekilde meslek tercihin-

72 Çelik, *Anadolu Liselerinde Son Sınıfta Okuyan Öğrencilerin Meslek Tercihlerine Etki Eden Faktörler*.

73 Pekkaya - Çolak, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Önem Derecelerinin AHP ile Belirlenmesi”, 798.

74 Muharrem Vedat Eryetiş, “Meslek Seçimi ve Mesleki Rehberlik”, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 44 (2016).

75 Ahmet Gökgez - Mustafa Zeytin, “Muhasebe Mesleğinin Seçilmesini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi: Yalova ve Bilecik İlleri Örneği”, *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi* 8 (2015), 75-77.

etki eden faktörlerden mesleğin toplumsal saygınlığına vurgu yapan çalışmalar da bulunmaktadır.⁷⁶ Ayrıca mesleklerin üyelerine toplumsal yapı içerisinde sosyal saygınlık kazandırdığı da ön plana çıkan hususlardan biri olmuştur.⁷⁷

Araştırmamız kapsamında katılımcılar büyük ölçüde toplumsal ve kültürel faktörlerin meslekî yönelimlerde etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim K3 bu konu hakkında “...öğrencilerin içinde bulundukları toplumun, mesleklerini tercih etmede ve mesleklerini daha sonra icra etmede de etkisi vardır.” şeklinde görüş belirtmiş ve toplumun etkisine vurgu yapmıştır. Ayrıca katılımcılar meslek tercihindeki toplumsal etkiyi farklı açılardan ele almışlardır. Bu farklı açılar aşağıda ayrı başlıklarda ele alınmıştır:

2.5.1. Toplumsal Algı ve Beklentiler

Toplumsal algı, bireyin içinde bulunduğu toplumun etkisiyle nesne veya durumları algılayıp tutumlar oluşturması anlamına gelmektedir.⁷⁸ Toplumsal algı ve beklentilere göre dönemselsel olarak mesleklere yüklenen anlamların değişebilmesi söz konusu olabilmektedir. Ayrıca içinde yaşanan toplumun öğrencilerin meslek tercihine etkisinin kültürel beklentiler etrafında şekillendiğini, bununla birlikte toplumun mesleklere bakış açısının bireyin meslek tercihini etkilediği düşünülmektedir.

Katılımcılardan bazıları toplumun beklentilerinin ve bakış açılarının meslekî yönelimlerde etkili olduğunu, özellikle kültürel değişimlerin ve bakış açılarındaki değişimlerin öğrencilerin mesleklere bakışına da yansıdığını belirtmişlerdir.

“...İçinde bulundukları toplum tabii ki etkiler. Toplumun beklentileri, bakış açıları özellikle bu alanda mahalle baskısı dediğimiz alanların etkisi oluyor.” (K1)

“Şimdi toplumdaki özellikle dönemselsel kültürel değişimler, öğrencilerin seçtiği mesleklere de yansıyor. Tamam kadim bir kökümüz var ama değişen bakış açıları da öğrencilerin mesleklere olan bakış açısını değiştiriyor...” (K2)

Katılımcılardan bir kısmı ise toplum içinde yaşadığı ortam ve çevresi küçük olan kimselerin meslekî yönelimlerinin de bu yönde olduğunu ifade etmişlerdir.

“...Meşhur bir laf var hani kişinin doğduğu yer kaderidir diye. O yüzden küçük yerde veya küçük alanda, çevresi küçük olan insanlar mesleklerini daha

76 Nalbantoğlu Yılmaz, “Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörlerin İkili Karşılaştırmalar Yöntemiyle İncelenmesi”, 231-233.

77 Samed Arı, “Birey veya Meslek Grupları İçin Toplumsal Statü Bağlamında Amaç Yönelimli Mesleki Farkındalık Eğitiminin Önemi”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum 10/29 (2021), 415.

78 Zeynep Pişkin - Hanifi Parlar, “Toplumsal Statü ve Algı Açısından Öğretmenlik Mesleğinin İncelenmesi”, Academic Platform Journal of Education and Change 4/1 (2021), 4.

küçük seçiyorlar. Büyük olan, etkisi büyük olan da daha fazla değişik meslekler seçebiliyorlar. Yani tabii ki toplumun bu noktada etkisi var.” (K5)

“Kesinlikle var. O öğrenci bence yaşadığı ortamda küçük de olabilir büyük de olabilir o perspektiften baktığı zaman etkileniyor.” (K7)

Ayrıca toplumsal etki bağlamında öğrencilerin toplumun rağbet gösterdiği, revaçta olan mesleklere yöneldikleri şeklinde de katılımcıların değerlendirmeleri bulunmaktadır.

“Toplumsal hayat çocuğun tercihinde etkili. Mesela şu an çok revaçta olan meslekler var. Yazılım mühendisliği, insan kaynakları bölümü var mesela...Dolayısıyla toplumsal hayatın etkisinin meslek seçiminde kesinlikle ilk 3 etkenden biri olduğunu düşünüyorum. Çünkü çocuk toplumun rağbet ettiği meslek neyse onu tercih ediyor. Çünkü orası daha popüler, daha çok para kazandırıyor. Mesela doktorluk artık eskisi kadar revaçta değil çocuklarda. Neler revaçta? Mühendislikler. Neye göre değişiyor? Toplumsal duruma göre...Yani toplumun meylettiği mesleklerin çocuğun tercihinde etkisi var.” (K8)

Bu yoruma göre öğrencilerin meslekî yönelimleri toplumda revaçta olan meslekler etrafında şekillenmekte ve toplumsal hayatın etkisi en önemli unsurlardan biri kabul edilmektedir.

Ayrıca katılımcılardan biri içinde yaşadığımız toplum açısından sayısal alandaki mesleklerin daha ön planda tutulduğu görüşünü belirtmiş ve bu durumun diğer ihtiyaç duyulan alanlardaki mesleklerin önünü kapadığı şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.

“Bir kere hala şu anlayış vardır. Türk toplumu açısından değerlendiriyorum. İşte matematik bilen daha zekidir. Eşit ağırlığı, sayısalı yapamadığı için seçti gibi...Halen böyle bir anlayış var. Bu durumun mesela hukuk, psikoloji, PDR gibi eşit ağırlık bölümlerinde ya da sözel bölümlerde, dil bölümlerinde gerçekten nitelikli insana ihtiyaç duyduğumuz bölümlerin önünü kapattığını düşünüyorum.” (K4)

Nitece itibariyle katılımcılar öğrencilerin meslek tercihlerini; toplumda revaçta olan mesleklerin, içinde yaşanan ortamın ve çevrenin, toplumun beklenti ve bakış açılarının şekillendirdiğine yönelik yorumda bulunmuşlardır. Dolayısıyla öğrencilerin meslekî yönelimlerinde toplumsal ve kültürel faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim lise öğrencilerinin meslek tercihlerine ilişkin gerçekleştirilen bir çalışma sonucunda meslek seçiminde toplumsal statü, toplumsal yaşam standartları gibi faktörlerin etkili olduğu tespit edilmiştir.⁷⁹ Öğrencilerin meslek tercihlerini belirleyen faktörler üzerine yapılan başka bir çalışmanın bulgularında da öğrencilerin büyük çoğunluğunun

79 Semra Şahin, *Lise öğrencilerinin meslek seçimi ve tercihlerine ilişkin bir inceleme: İstanbul Kadıköy ve Üsküdar ilçeleri örneği* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

toplumsal saygınlığı olan meslekleri seçme eğiliminde olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Bahsi geçen çalışmalar araştırmamızın bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Toplumsal değerler ve beklentiler, bireyin kendine olan bakış açısını, kariyer hedeflerini ve hatta meslekle ilgili uzun vadeli planlarını şekillendirdiğinden bireyin meslek tercihlerine yön veren güçlü sosyal ve psikolojik faktörler olarak kabul edilmektedir.

2.5.2. Popüler Kültürün Etkisi

Toplumda her dönemde belli başlı mesleklerin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Araştırmamız kapsamında popüler mesleklerin öğrencilerin mesleki yönelimlerine etki ettiği tespit edilmiştir. Öğrencilerin popüler meslekleri tercihleri hakkında katılımcılardan K1, her dönemin popüler mesleğinin olduğunu, son zamanlarda ise yazılım, bilgisayar, elektronik mühendisliği gibi mesleklerin tıp alanındaki mesleklerden daha popüler hale geldiğini, öğrencilerin bu mesleklere yöneldiğini ifade etmiştir. Buna benzer bir görüş belirten K2, popüler mesleklerin dönemsel olarak değişikliğe uğradığını da belirtmiştir. K2, önceden en popüler mesleğin doktorluk olduğunu ancak özellikle sosyal medyada uzun süreli eğitim süresi, uzmanlık için çalışma dönemi, çalışma şartlarının yoğunluğu vs. gibi mesleğin getirdiği özelliklerin aktarılmasıyla bu özelliğini yitirdiğini ifade etmiştir. Bunun yerine öğrencilerin meslek tercihlerinin şu anda popüler olan bilgisayar, bilişim teknolojileri etrafında şekillendiğine vurgu yapmıştır.

“...her dönemin popüler mesleği oluyor. Hepsinin de (hedefi) popüler mesleklerdeki üniversitelere gitmek oluyor. Özellikle son zamanlarda yazılım mühendisliği, elektronik mühendisliği, bilgisayar mühendisliği şu an gençler arasında popüler bir meslek, hatta tıp fakültesini de geçmiş durumda. Bunlara yöneliyorlar. Şimdiki gençlerin biraz daha algısı belki bizim zamanımızdaki gençlerden çok daha farklı ulaşabiliyor.” (K1)

Ayrıca katılımcılardan K3, popüler meslekler açısından düşünüldüğünde sosyal medyayla ilgili mesleklere yönelen öğrencilerin bulunduğunu ifade etmiştir. Popüler mesleklerin öğrencilerin gündeminde olduğunu ve etkili olduğunu belirten başka katılımcılar da bulunmaktadır (K4, K7, K9).

“Popüler meslekler son zamanlarda kısa yoldan para kazanma arzusuna dönüşmeye başladı...İşte bunu yapan da ilgi ve isteklerinin aslında farkında olmayan çocuklar. Aslında çok iyi bir doktor olabilir, çok iyi bir mühendis olabilir ama onun farkında değil ve toplumdaki yanlış yönlendirmeler, hemen kısa yoldan para kazanayım düşünceleri bence çocukların bu ilgilerinin önüne geçmiştir oluyor.” (K9)

80 Leyla Aydemir, “Üniversite Öğrencilerinin Meslek Tercihlerini Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir İnceleme”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/5 (2018), 721-722.

Bunun yanı sıra ilgi ve isteklerinin farkında olup sırf popüler olduğu için meslekî yönelimlerini bu yönde belirlemeyen öğrencilerin olduğu da belirtilmektedir. Literatür incelendiğinde de araştırmamızın bulgularına benzer şekilde toplumda geniş halk kitlelerince benimsenen ve sosyal saygınlık, statü, imaj gibi öğelere sahip olan popüler kültürün meslek seçiminde etkisinin olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya koyulmuştur.⁸¹

Genel olarak popüler mesleklerin etkisi ile ilgili katılımcıların verdiği cevaplardan anlaşıldığı üzere öğrencilerin popüler olan mesleklere yönelimlerinin yüksek olduğunu ve bunda toplumsal algı ile birlikte özellikle sosyal medyanın öne çıkardığı unsurların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Popüler kültür, öğrencilerin meslekî yönelimlerinde güçlü bir etkiye sahiptir ve öğrencileri çeşitli yollarla etkilemektedir. Özellikle medya, ünlüler ve eğlence dünyası aracılığıyla belirli meslekleri cazip, prestijli veya idealize edilmiş şekilde sunmaktadır. Bu da meslekî yönelimlerini belirleme aşamasında olan öğrencilerin meslek algısına, kariyer hedeflerine ve toplumdaki başarı anlayışına doğrudan etki etmektedir. Bu sürecin dengeli bir şekilde yürütülmesi, bireylerin toplumsal ve kültürel beklentilerle birlikte kendi yetenek, ilgi ve isteklerini de göz önünde bulundurması oldukça önemli görülmektedir.

Sonuç

Meslekî yönelim, bireylerin gelecekteki meslek seçimlerini ve kariyer hedeflerini belirleme sürecinde gösterdikleri ilgi, eğilim, tutum ve davranışların toplamıdır. Bu yönelim, bireyin kendi yeteneklerini, ilgilerini ve değerlerini göz önünde bulundurarak yaşayacağı hayat tarzını, yaşam kalitesini, sosyal çevresini ve hangi işlerde çalışmak istediklerini belirlemektedir. Meslekî yönelim sonucunda doğru yapılan meslek tercihi; kişinin iş hayatında mutlu olmasına, kişisel gelişimine, yeteneklerini geliştirmesine imkan sağlamakla birlikte topluma olan katkısını da arttırmaktadır.

Meslek sayılarının gittikçe artış gösterdiği günümüz koşulları düşünüldüğünde meslek tercihinin zor bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Bu tercih sürecinin en iyi şekilde değerlendirilmesi ve sonucunda doğru bir karar verilmesi önemli bir husustur. Ayrıca meslek tercih sürecinde bireyin kararına etki eden birçok faktör bulunmaktadır. Bireysel ve toplumsal açıdan düşünüldüğünde bu faktörler ilgi, istek ve yetenekler, aile, arkadaş, cinsiyet, mesleğin getirdiği maddi gelir, toplumsal saygınlık, iş imkanı gibi birçok şekilde açıklanabilir.

81 Özlem Ebru Güven vd., "Popüler Kültürün Meslek Seçimi Üzerindeki Etkisi: Vakıf ve Devlet Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Öğrencilerine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *1.Ulusal Meslek Yüksekokulları Sempozyumu*, ed. Osman Akandere vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009), 2786-2795; Ali Bozgedik, *Eğitimde Yeni Bir Model Olan Temel Lise Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 67-70.

Bireyin hayatındaki birçok ayrıntıya etki eden meslekî yönelimin genellikle ortaöğretim döneminde gerçekleştiği düşünüldüğünde, öğrencilerin bu kararlarına etki eden unsurların belirlenmesi ve değerlendirilmesi önem arz etmektedir. İmam Hatip Liseleri, kuruluş amacı din alanına eleman yetiştirmek olan okullar olmalarına rağmen zaman içinde farklı meslek alanlarına da öğrenci yetiştiren bir fonksiyona sahip olmuşlardır. Bu bağlamda, İmam Hatip Liseleri öğrencilerinin meslekî yönelimlerini belirleyen unsurların anlaşılması ve değerlendirilmesi bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur. Yöneticilerin bakış açıları ve deneyimlerinin, öğrencilerin meslekî yönelimlerini anlamak ve değerlendirmek için önemli bir kaynak olabileceği düşünce-sinden hareketle çalışma yönetici görüşlerine göre tasarlanmıştır. Nitekim öğrencileri mesleğe ve iş hayatına hazırlama şeklindeki okulun amaçlarına ulaşabilmek için tüm kaynakların etkili kullanımından sorumlu olan idarecilerin öğrencilerin mesleki yönelimleriyle ilgili malumatının fazla olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın bulguları, öğrencilerin meslekî yönelimlerinde çeşitli faktörlerin rol oynadığını ortaya koymaktadır. Elde edilen verilerden hareketle İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerine etki eden faktörler beş ana başlık etrafında incelenmiştir. Bu ana başlıklar; aile ve çevresel etkiler, eğitim ve rehberlik hizmetlerinin etkisi, kişisel özelliklerin rolü, maddi gelir ve iş bulma imkanlarının önemi, toplumsal ve kültürel faktörlerin etkisi şeklindedir. Her bir ana başlık, çeşitli alt başlıklar çerçevesinde incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerini etkileyen unsurların ne olduğunu ortaya çıkarmayı amaçlayan bu araştırmada; aile ve çevresel etkilerde meslek yönelimlerinde sosyal çevrenin rolünün önemli olduğu, özellikle ailelerin öğrencilerin meslekî yönelimlerini şekillendirmede aktif rol oynadığı, ayrıca arkadaşların teşvik, rekabet ya da kurdukları yakın ilişkiler aracılığıyla öğrencilerin meslekî yönelimlerini etkilediği tespit edilmiştir.

Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri kategorisinde öğrencilerin meslekî yönelimlerinin İmam Hatip Liseleri ve Proje İmam Hatip Liseleri arasında özellikle İlahiyat ve İlahiyat dışı alanları tercih etmede farklılık gösterdiği anlaşılmıştır. Ayrıca meslek tanıtım faaliyetlerinin öğrencilerin daha bilinçli tercih yapmalarında, motivasyonlarını arttırmada ve kariyer planlamalarına destek sağlamada olumlu etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Genellikle okullarda meslek tanıtım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği ve bu konuda rehberlik servisleri ve öğretmenlerin ön planda olduğu görülmüştür. Meslek tanıtım faaliyetleri, bireylerin meslekî yönelimlerini olumlu yönde etkileyerek daha bilinçli ve kendilerine uygun seçimler yapmalarına katkı sağlamaktadır. Ancak, bu tür faaliyetlerin etkili olabilmesi için mesleklerin tarafsız ve gerçekçi bir şekilde tanıtılması, bireylerin ilgi ve yeteneklerini anlamalarına olanak sağlanması önemlidir. Öğretmenlerin meslekler hakkında rehberlik etme, ilham

verme, rol model olma, kendi mesleklerindeki deneyimlerini paylaşma ve öğrencilerin yetenek ve ilgilerini destekleme yönünde öğrencileri meslekî yönelimleri konusunda etkilediği anlaşılmaktadır.

Kişisel ilgi ve yeteneklerin öğrencilerin meslekî yönelimlerini etkileyen diğer bir unsur olduğu tespitlerimiz arasındadır. Cinsiyet, öğrencilerin meslekî yönelimlerinde belirleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda katılımcıların büyük bir kısmının görüşleri göz önünde bulundurulduğunda, erkek öğrencilerin daha çok fiziki çabayı da gerektiren mühendislik gibi mesleklere yönelirken, kız öğrencilerin daha çok eğitim ve sağlık alanlarına yöneldikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ancak son dönemlerde gerçekleştirilen cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların etkisiyle bu etkinin azalmaya başlayacağı öngörülmektedir. Öğrencilerin istek ve ilgilerinin yanı sıra dönemsel trendler, toplumsal beklentiler, maddi faktörler ve özel yeteneklerin de meslekî yönelimleri etkilediği belirlenmiştir. Bu durum, meslek seçimlerinin yalnızca bireysel eğilimler ve içsel motivasyonlarla değil, aynı zamanda çevresel, kültürel ve ekonomik faktörlerin oluşturduğu karmaşık bir etkileşim ağıyla şekillendiğini göstermektedir. Bu nedenle, bireylerin meslekî yönelimlerini anlamlandırmak için sadece kişisel ilgi ve yetenekleri değil, aynı zamanda içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik bağlamı da dikkate almak gerekmektedir.

Mesleklerin maddi gelirlerinin ve iş imkanlarının da öğrencilerin meslekî yönelimleri üzerinde önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin iş bulma kolaylığı bulunan ve iş garantisi olan meslekler doğrultusunda tercih yapmayı düşündükleri ifade edilmiştir. Fakat öğrencilerin meslekî yönelimlerini yalnızca maddi gelir ve iş bulma imkanlarına dayanarak yapmasının, uzun vadede tatminsizlik oluşturabilme ihtimali göz önünde bulundurulmalı ve doğru rehberlik hizmetleriyle öğrencilerin dengeli ve bilinçli kararlar vermesine destek olunmalıdır.

Toplumsal ve kültürel faktörlerin meslek tercihlerini belirlemede önemli bir rol oynadığı dikkat çekmektedir. Mesleğin getirdiği toplumsal saygınlık ve statünün, bireyin tercihlerini etkilediği gözlemlenmiştir. Ayrıca kültürel değişimlerin ve bakış açılarındaki değişimlerin öğrencilerin mesleklere bakışına da yansıdığı vurgulanmıştır. Özellikle, popüler kültürün tercihler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ve toplumsal algı ile sosyal medyanın da meslek tercihlerini şekillendirmede etkili olduğu görülmüştür. Bu durum, bireylerin kendi yetenek, ilgi ve isteklerini göz ardı ederek toplumun taleplerine göre seçim yapmalarına neden olabilir. Ancak bireylerin mutlu ve başarılı olabilmeleri için, toplumsal beklentilerle kendi bireysel özelliklerini denge tutarak karar vermeleri önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmayla İmam Hatip Liseleri öğrencilerinin meslekî yönelimlerini etkileyen unsurların detaylı bir şekilde incelenmesi ve anlaşılma-

sına katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, literatürdeki bulguları destekler nitelikte İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin meslekî yönelimlerine etki eden unsurlar arasında aile ve çevrenin; eğitim ve rehberlik hizmetlerinin, kişisel özelliklerin; maddi gelir ve iş bulma imkanlarının; toplumsal ve kültürel faktörlerin olduğu tespit edilmiştir. İmam Hatip Liseleri öğrencilerinin meslekî yönelimlerini belirleyen unsurların çeşitliliği ve karmaşıklığı göz önünde bulundurulmalıdır. Öğrencilerin meslekî yönelimlerini anlamak ve değerlendirmek, eğitim sistemi ve kariyer danışmanlığı programları açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan yola çıkarak öğrencilerin ilgi ve isteklerine yönelik bir meslek tercihi yapmalarının daha fazla ön plana çıkarılmasının anlamlı olduğu düşünülmektedir. Bu süreçte hem bireyin kendini tanıması hem de mesleklerin gerektirdiği beceriler ve çalışma koşulları hakkında doğru bilgiye ulaşması oldukça önemlidir. Dolayısıyla yöneticilerin, okul rehberlik servislerinin, öğretmenlerin ve ailelerin ilgi ve istekleri ön plana alarak meslekî rehberlik ve yönlendirme faaliyetlerini yürütmeleri önerilebilir. Bu şekilde, gençlerin gelecekteki kariyer yolculuklarında daha bilinçli ve doğru tercihler yapmalarına katkı sağlanmış olunacaktır. Gelecekteki çalışmalar için öğrencilerin meslekî yönelimlerini şekillendiren faktörlerin farklı çalışma grupları üzerinde ve daha derinlemesine araştırılarak bu alanda daha kapsamlı bir anlayış geliştirmeye odaklanılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Akay, Hüseyin. "Muhasebe Mesleğinde Etik", *Öneri* 5/17 (2002), 77-92.
- Altıntaş, Erkan. *Öğrencilerde İmam-Hatip Lisesi Algısı (Batman Örneği)*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Anılan, Hüseyin. "Ortaöğretim Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Üniversite Tercihlerine İlişkin Görüşleri (Eskişehir Örneği)". *Education Sciences* 3/2 (2008), 238-249. <https://doi.org/10.12739/10.12739>
- Arı, Samed. "Birey veya Meslek Grupları İçin Toplumsal Statü Bağlamında Amaç Yönelimli Mesleki Farkındalık Eğitiminin Önemi". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 10/29 (2021), 405-427.
- Aslan, Arif. *Üsküdar Anadolu İmam Hatip Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki İlgileri*. İstanbul: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Aşlamacı, İbrahim - Eker, Emrah. "İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Okul Aidiyet ve Dinî Tutum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 14/32 (2016), 7-38.
- Ateş, Murat - Kılınç, Yusuf. "Üniversite Öğrencilerinin Coğrafya Bölümlerini Tercih Etmelerinde Lise Coğrafya Öğretmenlerinin Etkisi". *Marmara Coğrafya Dergisi* 28 (2013), 47-63.

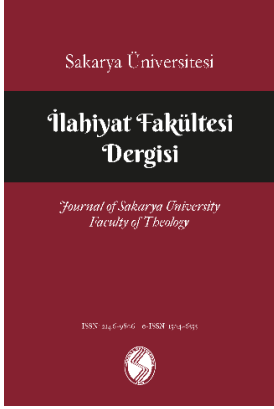
- Atli, Abdullah - Gür, Sertan Hamza. "Lise Öğrencilerinin Meslek Tercihleri ve Bu Tercihlerine Etki Eden Faktörler". *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi* 2/1 (2019), 32-53.
- Aydemir, Leyla. "Üniversite Öğrencilerinin Meslek Tercihlerini Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir İnceleme". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/5 (2018), 713-723. <https://doi.org/10.18506/anemon.378084>
- Aydın Orhan, Ayten - Ültanır, Emel. "Lise Öğrencilerinin Mesleki Olgunluk Düzeyleri ile Karar Verme Düzeyleri". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/5 (2014), 43-55.
- Aytekin, Arif. *Meslek Seçimini Etkileyen Sosyo-ekonomik ve Kültürel Faktörler (Isparta Örneği)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Baltacı, Ali. "Okul Yöneticilerine Göre İmam-Hatip Liselerinde Karşılaşılan Sorunlar". *Bilimname* 40 (2019), 375-406.
- Başaran, Selma. *Endüstri Meslek Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Lise Meslek Dalları ile Yüksek Öğretimde Seçmek İstedikleri Meslekler Arasındaki İlişki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Bertaux, Daniel. "From the life-history approach to the transformation of sociological practice". *Biography and society: The life history approach in the social sciences*.
- Bolat, Oya İnci. "İş Etiği Olgusu Üzerine Ayrıntılı Bir Kavramsal Değerlendirme: İş Etiği ve Verimlilik İlişkisi". *Verimlilik Dergisi* 2 (2006).
- Boz, Yezdan - Boz, Nihat. "Kimya ve Matematik Öğretmen Adaylarının Öğretmen Olma Nedenleri". *Kastamonu Education Journal* 16/1 (2008), 137-144.
- Bozgedik, Ali. *Eğitimde Yeni Bir Model Olan Temel Lise Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Büyükgöze Kavas, Ayşenur. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Aldıkları Mesleki Rehberlik Hizmetleri ve Mesleklerini Değiştirmek İsteme Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 21 (2005), 111-122.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Cerit, Yusuf. "Öğrenci, Öğretmen ve Yöneticilerin Müdür Kavramı ile İlgili Metaforlara İlişkin Görüşleri". *Eğitim ve Bilim* 33/147 (2008), 3-13.
- Çelik, Hakan. *Anadolu Liselerinde Son Sınıfta Okuyan Öğrencilerin Meslek Tercihlerine Etki Eden Faktörler*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çelik, Nermin - Üzmez, Umut. "Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi: Çağrı Merkezi Hizmetleri Örneği". *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi (EJOİR)* 2/1 (2014), 94-105.
- Çelik, Ömer Faruk. *Katsayı Uygulamasının Kaldırılması Sonrasında İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Davranış, Tutum ve Özellikleri (Gaziantep Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Çeliktan, Mustafa. "Okul Yöneticilerinin Problem Çözme Becerileri". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 27 (2001), 297-309.
- Çingöl, Nurhan vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi". *SBÜ Hemşirelik Dergisi* 2/1 (2020), 17-26.

- Çurğatay, Veysi. *Üniversite Sınavına Girecek Öğrencilerin Meslek Seçimini Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler (Malatya'daki Son Sınıf Öğrencileri Uygulaması)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Demir, Arzu. *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti "İstanbul İli Avrupa Yakası Uygulaması"*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ensari, Muhterem Şebnem - Alay, Hazal Koray. "Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Demografik Değişkenler ile İlişisinin Araştırılması: İstanbul İlinde Bir Uygulama". *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2017), 409-422. <https://doi.org/10.20304/humanitas.358378>
- Erçetin, Şefika Şule vd. "İmam Hatip Okulu Yöneticilerinin Liderlik Yeterlikleri". *Es-kinyeni* 45 (2021), 819-841.
- Eryetiş, Muharrem Vedat. "Meslek Seçimi ve Mesleki Rehberlik". *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 44 (2016).
- Fidan, Volkan - Nas, Selçuk. "Denizcilik Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçim Yeterliliği ve Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörler". *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi* 11/2 (2019), 271-296.
- Gencer, Nevzat. "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Okul Aidiyet Duygusu (Çorum Örneği)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 149-172.
- Girgin, Günseli. "Çağdaş Eğitim Sistemlerinde Öğrenci Kişilik Hizmetleri ve Rehberlik". *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. ed. Alim Kaya. 2-34. Ankara: Anı Yayıncılık, 13. Basım, 2020.
- Gökgöz, Ahmet - Zeytin, Mustafa. "Muhasebe Mesleğinin Seçilmesini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi: Yalova ve Bilecik İlleri Örneği". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 8 (2015), 68-85. <https://doi.org/10.18092/ijeas.92985>
- Güven, Özlem Ebru vd. "Popüler Kültürün Meslek Seçimi Üzerindeki Etkisi: Vakıf ve Devlet Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Öğrencilerine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *1.Uluslararası 5.Ulusal Meslek Yüksekokulları Sempozyumu*. ed. Osman Akandere vd. 2786-2795. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Hamamcı, Zeynep - Çoban, Aysel Esen. "Mesleki Olgunluk ve Mesleki Kararsızlığın Akılcı Olmayan İnançlarla İlişkisi". *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 3/27 (2007).
- Işık, Cem vd. "Turizm Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi". *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)* 6/1 (2017), 16-26.
- Karahan, Seyhan. *Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki Tercihlerini Etkileyen Faktörler (Kocaeli İli Örneği)*. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kars, Veysel vd. "Lise son sınıf öğrencilerinin meslek seçiminde karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların anksiyete ve depresyonla ilişkisi". *Dicle Tıp Dergisi* 41/1 (2014), 187-190. <https://doi.org/10.5798/diclemedj.0921.2014.01.0396>
- Kentli, Fulya Damla. "Perceived influences in vocational preference of Turkish high school students". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2014), 119-132.
- Kılıç, Elçin. *Meslek Seçiminde Ailenin Etkisine Yönelik Bir Araştırma*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Kıyak, Serhat. *Genel Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yaparken Temel Aldığı Kriterler*. İstanbul: Yeditepe Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Korkmaz, Mehmet. "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Süreçleri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2013), 7-40.
- Korkut-Owen, Fidan vd. "Üniversite Öğrencilerinin Bölüm Seçme Nedenleri". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 83 (2013), 135-151. <https://doi.org/10.17860/efd.87701>
- Korukcu, Adem. "İmam Hatip Liseleri". *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 181-214. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Köse Tosunöz, İpek vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörler". *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/2 (2019), 91-97. <https://doi.org/10.30934/kusbed.532097>
- Kula, Tahsin. "Diyarbakır'da Bulunan İmam Hatip Lisesinde Okumakta Olan Öğrencilerin Hedef Yönelimleri Nelerdir?" 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Sempozyumu. 602-615. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- Kuzgun, Yıldız. "Çağdaş İnsanın En Önemli Kararı Meslek Seçimi". *Bilim ve Teknik* 325 (1994), 50-54.
- Kuzgun, Yıldız. *Meslek Danışmanlığı Kuramlar Uygulamalar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2000.
- Kuzgun, Yıldız. *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. Ankara: ÖSYM Yayınları, 1995.
- MEBOKY, Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği, Resmî Gazete 28758 (7 Eylül 2013). Erişim 8 Aralık 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=18812&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Meşeci, Filiz vd. "Öğretmen ve Müdürlerin Okul Psikolojik Danışma ve Rehberlik Servisine Yönelik Algıları". *HAYEF Journal of Education* 4/1 (2007), 157-171.
- METK, Milli Eğitim Temel Kanunu (Kanun No. 1739). Resmî Gazete 14574 (24 Haziran 1973). Erişim 8 Aralık 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf>
- Millî Eğitim Bakanlığı. "Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2023/2024", 2024. https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_10/11230736_meb_istatistikleri_organ_egitim_2023_2024.pdf
- Millî Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. "Anadolu İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği (Proje Okulları)", 2018. https://dogm.meb.gov.tr/pdf/AIHL_Program_Cesitliliği.pdf
- Millî Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. "Türk Eğitim Sisteminde Din Öğretimi -İmam Hatip Okulları-", 2021. https://dogm.meb.gov.tr/pdf/Tanitim_Kitapçığı_EN.pdf
- Naiboğlu, Gülsu. *Kız Anadolu İmam Hatip Liselerindeki Öğrencilerin Meslek Seçimi ve Kariyer Yönelimleri Üzerine Bir Olgubilim Çalışması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Nalbantoğlu Yılmaz, Funda. "Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörlerin İkili Karşılaştırmalar Yöntemiyle İncelenmesi". *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi* 8/2 (2017), 224-236. <https://doi.org/10.21031/epod.303882>

- Öcal, Mustafa. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Özdelikara, Afitap vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Etkileyen Faktörler". *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 2 (2016), 83-88.
- Özgüven, İbrahim Ethem. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. Ankara: Pdrem Yayınları, 2007.
- Parlatır, İsmail vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Pekkaya, Mehmet - Çolak, Nurdan. "Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Önem Derecelerinin AHP ile Belirlenmesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 797-818. https://doi.org/10.9761/jasss_643
- Pişkin, Zeynep - Parlar, Hanifi. "Toplumsal Statü ve Algı Açısından Öğretmenlik Mesleğinin İncelenmesi". *Academic Platform Journal of Education and Change* 4/1 (2021), 1-28.
- Sarıkaya, Türkan - Khorshid, Leyla. "Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Etmenlerin İncelenmesi: Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimi". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/2 (2009), 393-423.
- Sav, Duygu. *Bireysel Kariyer Planlamada Etkili Olan Faktörler ve Üniversitelerin Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şahin, Furkan vd. "Öğrencilerin Meslek Seçimlerini Etkileyen Nedenlerin Öğrenci Görüşleri Bağlamında Değerlendirilmesi". *Uluslararası Eğitime Özgün Bakış Dergisi* 1 (2024), 63-76.
- Şahin, Semra. *Lise öğrencilerinin meslek seçimi ve tercihlerine ilişkin bir inceleme: İstanbul Kadıköy ve Üsküdar ilçeleri örneği*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Şeker, Gürcan - Çapri, Burhan. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Meslek Seçiminde Etkili Olan Faktörler". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/3 (2020), 651-663. <https://doi.org/10.17860/mersinefd.746789>
- Şirin, Ahsen vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Mesleği Uygulamaya Yönelik Görüşleri". *Dirim Tıp Gazetesi* 83 (2008), 69-75.
- Tarhan, Hümeysra - Karateke, Tuncay. "Proje Anadolu İmam Hatip Liselerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2021), 481-516.
- TTK, Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Kanun No. 430). Resmî Gazete 63 (06 Mart 1340). Erişim 08 Aralık 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>
- Turan, Ümran - Kayıkçı, Kemal. "Lise Son Sınıf Öğrencilerin Meslek Seçiminde Ailenin Rolü". *Journal of Turkish Studies* 14/4 (2019), 2797-2816. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.22984>
- Ünsür, Ahmet. *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri*. İstanbul: Önder Yayınları, 1995.
- Vurucu, Fuat. *Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yeterliliği ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yağar, Fedayi. "Nitel Araştırmalarda Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi: Veri Doygunluğu". *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2023), 138-152.

- Yelken, Kamil. *Orta Öğretim Son Sınıf Öğrencilerinin Üniversite Tercihlerini ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler "Sakarya İl Merkezi Örneği"*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Yiğit, Hulusi. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Yüksek Din Öğretimi Algısı (İstanbul Örneği)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zengin, Mahmut - Karaman, Davut. "Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselelerini Tercih Nedenleri ve Mesleki Eğilimleri". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020), 403-431.



Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar

Makale Bilgi Formu

Kübra Cevherli

Sakarya Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Din Eğitimi Ana Bilim Dalı
kcevherli@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-2592-3325>

Kevser Altındağ

Sakarya Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Din Eğitimi Ana Bilim Dalı
kevser.altindag1@ogr.sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0009-0000-4226-7916>

Yazarların Katkıları

Makaleye Kübra Cevherli %50, Kevser Altındağ %50 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A programı tarafından desteklenen 1919B012307392 numaralı “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslek Tercihleri ve Bu Tercihlerine Etki Eden Faktörler” isimli projeden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

Makale için gereken etik onay Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 15.11.2023 tarihinde verilmiştir. İzin no: E-61923333-050.99-306558. “Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Addiction: An Examination Within the Framework of Religious
Culture and Moral Knowledge Textbooks**

*Bağımlılık: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları
Çerçevesinde Bir İnceleme*

Fatma Kurttekin

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Eğitimi Ana Bilim Dalı – Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of
Theology, Department of Religious Education.
fatma.kurttekin@beun.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5083-4746>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 05/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 26/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

Atıf/Citation: Kurttekin, Fatma. "Addiction: An Examination Within the Framework of Religious Culture and Moral Knowledge Textbooks". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 747-778. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1528586>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Abstract

This qualitative study, using content analysis, examines to what extent addiction, its causes, consequences, and prevention methods are covered and which types of addiction are discussed in Religious Culture and Moral Knowledge courses. The study focuses on how these topics are presented in RCMK textbooks, which primarily address substance addictions such as drugs, alcohol, and tobacco, while briefly mentioning behavioural addictions like overeating, gambling, and technology use. Addiction is portrayed as a moral issue affecting mental, physical, and spiritual health, as well as an individual's self-control and sense of responsibility. Substance addictions receive greater emphasis, reflecting their association with religious texts and state anti-addiction policies, whereas behavioural addictions are given less consideration. The study concludes that addiction should be approached in a comprehensive and progressively deepening manner as students advance through grade levels in RCMK textbooks. In its current form, the information does not appear to effectively develop skills or serve a preventive function that encourages healthier choices.

Anahtar Kelimeler: Religious education, Religious Culture and Moral Knowledge, Addiction, Harmful habits, Textbooks.

Öz

Son yıllarda sağlık ve sağlık eğitimi, bireylerin yaşam şekilleri ve alışkanlıklarının sağlık üzerindeki etkisini gündeme taşımıştır. Sağlıklı bir toplumun temeli, bireylerin sağlıklarını koruma ve geliştirme konusundaki bilgi, motivasyon ve becerilerine dayanmaktadır. Bu bağlamda devletlerin vatandaşlarını bilinçlendirme, koruma ve geliştirme yönündeki sorumlulukları, Çocuk Hakları Sözleşmesi ve Birleşmiş Milletler'in ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla ilgili sözleşmelerinde açıkça belirtilmiştir. Bu uluslararası sözleşmeler, özellikle gençlerin korunmasını devletlerin öncelikli görevleri arasında saymaktadır. Türkiye'de bu görev, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından üstlenilmiştir. MEB, bireylerin sağlıklı yaşam becerileri kazanmalarını sağlayarak toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesine katkıda bulunmayı hedeflemiştir. MEB, 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 2. Maddesinde bireylerin sağlıklı bir toplumda sağlıklı hayat yönelimlerinde bulunma, sürdürme ve geliştirme bilgi, kabiliyet ve becerisiyle donatılarak hayata hazırlanması hedeflemiştir. Bu kapsamda, bağımlılıkla mücadele ve bireylerin bağımlılıktan korunması eğitim sisteminin temel unsurlarından biri haline gelmiştir. Eğitim sistemi, özellikle bağımlılığın risklerini anlamayı ve bağımlılıktan korunma yollarını öğrenmeyi sağlamak adına önemli bir araçtır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersleri, bağımlılıkla mücadelede gençlerin bilinçlendirilmesinde etkin bir rol oynayabilir. Ancak, bu derslerde bağımlılığın nasıl ele alındığı ve içeriklerin öğrencilere ne ölçüde rehberlik ettiği üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. DKAB ders kitapları, özellikle 4. sınıftan itibaren öğrencilerin temel ahlaki değerleri öğrenmeleri ve yaşamlarına uyarlamaları için kullanılan önemli kaynaklardan biridir. Ancak, bu kitapların bağımlılık konusunu nasıl ele aldığına yönelik bir boşluk bulunmaktadır. Bu çalışmada, DKAB ders kitaplarında bağımlılık konusunun nasıl tanımlandığı, bağımlılıkla ilgili verilen bilgilerin kapsamı ve bu bilgilerin öğrencilere aktarılma biçimi incelenmiştir. Çalışmada, "bağımlılık, zararlı alışkanlıklar, sigara, kumar, madde kullanımı, teknoloji, helal ve haram" gibi anahtar kavramlar analiz birimi olarak kullanılmıştır. Ders dokümanları olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi'ne ait 9 ders kitabı Millî Eğitim Bakanlığı'nın Eğitim Bilişim Ağı uygulamasından temin edilmiştir. Ders kitaplarının 8'i Millî Eğitim Bakanlığı'nın kendi yayınları, 11. Sınıfa ait kitap ise Talim Terbiye Kurulu'nun 2019 tarihli kararı ile kabul edilen Gezegem yayınlarına aittir. Ders kitaplarında bağımlılık kavramının ele alınışı detaylı şekilde analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda "bağımlılık, zararlı alışkanlıklar, sigara, kumar, madde kullanımı, teknoloji, helal ve haram" kelimeleri analiz birimi olarak kullanılmıştır. Araştırmacı tarafından analiz birimleri kullanılarak ders kitaplarında doğrudan ve dolaylı şekilde bağımlılık ile ilgili üniteler tespit edilmiştir. İlgili üniteler baştan sona okunarak bağımlılık konusunun ne boyutta ele alındığına dair notlar tutulmuştur. Araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliğini sağlamak için alanda uzman iki akademisyenin görüşüne başvurulmuştur. Uzmanlar ile araştırmacı arasında görüş birliği sağlanmıştır. Elde edilen veriler gözden geçirilerek düzenlenmiş, yorumlanmış makale formatına uygun olarak yazıya dökülmüştür. Nihayetinde bağımlılık kavramı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında doğrudan ilköğretim 6.sınıfta müstakil ünite ve ortaöğretim 12.sınıfta ünite içinde alt başlık olarak işlendiği tespit edilmiştir. Diğer sınıf seviyelerinde ise farklı ünitelerde bağımlılığa

kısa, doğrudan ve/veya dolaylı atıflara rastlanmaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde "Zararlı Alışkanlıklar" ve "Güncel Dini Meseleler" ünitelerinde dikkat çekilen bağımlılık ile ilgili doğrudan uyuşturucu, alkol ve sigara gibi davranış bağımlılığı türlerine ek olarak yeme, kumar ve teknoloji bağımlılığına değinilmiştir. Bulgulara göre, bağımlılık DKAB ders kitaplarında kişinin bedeni, akıl ve ruh sağlığını etkilemesi, iradeyi sınırlaması ve zayıflatması açısından irdelenmiştir. Bu bağlamda sağlık problemlerine neden olan bağımlılığın ilgili ünitelerde sağlıklı ve temiz beslenme ile eylemlerinde temiz ve dengeli olması yani iyi insan olma ekseninde işlendiği saptanmıştır. Bu bulgular bağımlılık konusunun ahlak eğitimiyle ilişkilendirildiğini ve bu ilişkilendirmenin ders içeriklerinde açıkça yansıtıldığını ortaya koymaktadır. DKAB ders kitaplarının sunduğu korunma yolları ve bağımlılığa dair anlatımlarda farkındalığın artırılması, duygu ve ahlak eğitimi, aile yapısı ve ilişkilerinin güçlendirilmesi, ibadet etme ve dua, iletişim ve sosyal (arkadaş) etki(s)i'nin öne çıktığı söylenebilir. Sağlıklı bir muhakeme gelişimi, bireyin bağımlılıkla mücadelede vazgeçilmez olan özgüven ve öz-yeterlik algısı için temel bir zemin oluşturur. Bireyin kendi yeteneklerine ve potansiyeline olan güvenini artırır. Böylece bağımlılıktan korunmak için gerekli olan iradeyi ve kararlılığı güçlendirir. Bu açıdan bağımlılık, DKAB derslerinde tümleşik bir modelle bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Fakat ders kitaplarında bağımlılığın etiolojisine dair psikolojik ve sosyal unsurlar ön plana çıkarken genetik/nörolojik etkenlerden hiç bahsedilmemiştir. Davranışsal bağımlılık türlerinin DKAB ders kitaplarında sınırlı bir şekilde ele alınmasının, bu tür konuların öğrencilere özendirme veya merak uyandırma riskinden ve bazı davranışların (örneğin cinsellikle ilgili konular) toplumda tabu olarak görülmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak, bağımlılıkla mücadelede etkili olmak için yalnızca bilgi ve kavrama düzeyinde kalınmama, öğrencilerin bu bilgileri hayata geçirmelerini sağlayacak davranış gelişimi hedefli öğrenme etkinliklerine daha fazla yer verilmelidir. Çünkü farklı sınıf seviyelerinde konu ile ilgili "Paylaşalım, Yazalım, Biliyor musunuz?, Okuma parçası" gibi farklı etkinlikler bilginin anlaşılması, kavranması, paylaşılması ve kısmen tartışılması aşamasını geçememiştir. Öğrencilerin bağımlılık konusunu içselleştirmelerine yönelik öğrenci merkezli çalışmaların, beklenen değişime ivme kazandıracığı söylenebilir. Ayrıca bağımlılıkla mücadele kapsamında bir süredir ülkemizde uygulanan "Dumansız hava sahası", "Değerlisin sağlıklı kal" gibi projelerden bahsedilebilmesi de etkili olabilir.

Keywords: Din eğitimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Bağımlılık, Zararlı alışkanlıklar, Ders kitapları.

Introduction

The developments that have occurred in recent years have brought health and health education to life's agenda. Although many factors have an impact on protecting mental, physical and spiritual health, the first of these factors that comes to mind is the individual's lifestyle, that is, his/her habits. Since a healthy society is built on healthy individuals, it is among the duties of states towards their citizens that individuals should be equipped with knowledge, motivation and skills with regard to protecting and improving their health. As a matter of fact, in Article 33 of the UN Convention on the Rights of the Child and Article 10 of the UN International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the protection of young people is listed among the state's duties. Education systems are among the most important channels through which states educate their citizens about healthy lifestyles, dietary habits, hygiene, and disease prevention. UNICEF's definition of schools as "the largest global channel for disseminating information."¹ and the fact that textbooks

1 Cited in R. Kazemian et al., "Health Education in Primary School Textbooks in Iran in School Year 2010–2011", *Journal of Dentistry* 11/5 (2014), 536.

are a means of delivering educational content and guiding teachers by shaping classroom activities have played a role in the focus on school-based programmes in this study.² In this respect, Article 2 of the Fundamental Law No. 1739 on National Education in Türkiye aims to prepare individuals for life by equipping them with the knowledge, ability, and skills to find, maintain and develop healthy life orientations in a healthy society. Therefore, in line with this goal, it is expected that the education system will help individuals understand the risks of addiction, which has become a serious global problem,³ to help them learn how to protect themselves from addiction, and to contribute to society's construction of a healthier and more stable future. One of the mandatory subjects taught from the fourth grade onwards within the education system is the Religious Culture and Moral Knowledge (RCMK) course. The Ministry of National Education (MoNE) can utilise RCMK textbooks as educational materials to inform and protect students regarding addiction. These textbooks cover topics related to faith and values, serving as a guide by defining concepts of right and wrong, thereby providing spiritual support and shaping individuals' lives. The content of these textbooks is prepared in accordance with unit topics and learning outcomes that reflect the objectives of the curriculum. Focusing on these textbooks, which are the most widely used and easily accessible educational resources for the target group of students, enables the effective dissemination of knowledge and values that can help prevent addiction. Despite various studies on RCMK textbooks, there appears to be a notable gap in research specifically examining the topic of addiction within this context.⁴ Addressing this gap underscores the significance of the present study. Additionally, the following points highlight the strong relationship between addiction, religion, and religious education:

- The Islamic faith and religious education play a crucial role in defining the concepts of right and wrong in an individual's life.
- Religion provides spiritual guidance and support during challenging times.
- Since human life is regarded as a trust, any actions that jeopardise this trust may be perceived as a betrayal.

-
- 2 WHO, *Improving Health Through Schools: National and International Strategies* (Geneva: World Health Organization, 1999).
 - 3 *World Drug Report 2023* (UN Office on Drugs and Crime, 2023.); *Global Status Report on Alcohol and Health 2018* (WHO, 2018); *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması* (TÜİK, 2024); *2024 Türkiye Uyuşturucu Raporu Eğilimler ve Gelişmeler* (Ankara: EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2024); *Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırma Raporu* (Ankara: EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2018).
 - 4 T. Ceylan - E. Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Ders Kitaplarında Aile" (*Değişen Dünyada Aile XII. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu*, Konya: Mehir Vakfı Yay., 2023), 41-60.

- Religious teachings help strengthen individuals' willpower and foster self-control while also emphasising the importance of maintaining psychological well-being and social cohesion

From this perspective, MoNE assumes a vital responsibility in combating addiction by educating and protecting the younger generations, with the RCMK course being one of the most important avenues for this initiative. In this regard, the study examines how addiction is defined, what its framework is, and the information provided on the prevention of addiction in the RCMK textbooks. This study seeks to answer the question, "To what extent do the RCMK textbooks address addiction, its causes and associated harms, and preventive methods?"

1. Method

The study employed a qualitative research approach, utilising the content analysis method. This analysis focussed on the RCMK textbooks, a mandatory course spanning from the 4th to the 12th-grade. The comprehensive content analysis encompassed these chosen textbooks published directly by the MoNE. For the 11th-grade, where MoNE did not have its publication, the study included a textbook published by Gezen Yayınları. This specific textbook received approval from MoNE's Board of Education and Discipline on April 18, 2019, under decision number 8/91. In total, we acquired nine textbooks about the RCMK course from the MoNE's Education Information Network application.⁵ This method allows for the scrutiny of explicit and implicit expressions of particular vocabularies, themes, or concepts within textual materials. Consequently, it yields substantial insights into conveyed meanings and representations.⁶ For analysis, we considered various analysis units, including addiction, harmful habits, smoking, gambling, substance use, food, technology and the concepts of halal and haram. These thematic units served as the focal points for our document analysis.

The study utilised a PDF reader search tool to extract relevant information from digital textbooks, utilising the Turkish keywords translated into English as "bağımlılık" (addiction), "zararlı alışkanlıklar" (harmful habits), "sigara" (smoking), "kumar" (gambling), "madde kullanımı" (substance use), "teknoloji" (technology) and "helal ve haram" (halal and haram). In accordance with the units of analysis, they were determined by considering the DSM-5 criteria, the Türkiye Addiction Prevention Programme, and relevant

5 MEB, "Ders Kitapları", *Eğitim Bilişim Ağı (EBA)* (2012).

6 M. D. White - Emily E. Marsh, "Content Analysis: A Flexible Methodology", *Library Trends* 55/1 (2006), 22-45.

religious terminology related to the topic. Coolican,⁷ ensuring reliability involves analysing data by another researcher and comparing results, while validity hinges on the consistency of interpretations drawn by researchers from the data. To address these criteria, two independent researchers meticulously reviewed the documents, aiming to ensure precision and minimize personal biases and errors. Each researcher compiled their respective lists of units, topics and activities related to addiction in RCMK textbooks. Subsequently, the findings were cross-referenced and compared, revealing no discrepancies in learning outcomes, activities, or teaching methods related to the addiction. Following this, the obtained data underwent analysis, interpretation, and transcription in line with evaluation results, recommendations, and article formatting guidelines. The findings related to addiction in the programmes and RCMK textbooks are presented with specific page references, supplemented by direct quotations from pertinent sections of the books.

2. Literature review

Upon reviewing the literature, various studies have explored how addiction and strategies for addressing it are incorporated into textbooks. In Iran, Mirzamohammadi et al.⁸ found that high school textbooks discussed addiction primarily from a biological perspective, with content limited to Biological and Health Sciences and Persian Literature. Similarly, Park and Cho⁹ revealed that Korean secondary school textbooks predominantly addressed substance addiction (77.8%), with less focus on behavioural addiction (22.2%), emphasising understanding addiction, resisting peer pressure, and enhancing self-control. Saito et al.,¹⁰ examining textbooks in nine developing countries, assessed the inclusion of WHO's core components for preventing tobacco use. They discovered that while 30 of 41 textbooks discussed the consequences of tobacco use and 19 addressed social norms, other essential elements—such as reasons for tobacco use, social influences, and life skills—were included in less than 20% of the textbooks. Studies focusing on school-based prevention

7 H. Coolican, *Research Methods and Statistics in Psychology* (London: Routledge, 2019).

8 M. H. Mirzamohammadi et al., "Content Analysis of the Concept of Addiction in High School Textbooks of Iran", *Addiction & Health* 9/1 (2017), 48-58.

9 H. J. Park - H. Cho, "Contents Analysis of Addiction Prevention in Middle School Textbooks", *Child Health Nursing Research* 23/1 (2017), 19-27.

10 J. Saito et al., "Limited Potential of School Textbooks to Prevent Tobacco Use Among Students Grade 1–9 Across Multiple Developing Countries: A Content Analysis Study", *BMJ Open* 3/2 (2013), e002340.

programmes also highlight their potential in addressing addiction. For instance, Isensee et al.¹¹ demonstrated that students participating in such programmes gained a deeper understanding of the risks associated with smoking. Similarly, research by Bruno & Csiernik,¹² Midford & Cahill,¹³ and Devine et al.¹⁴ affirmed that education programmes significantly enhanced students' awareness of substance abuse dangers, helping them avoid harmful behaviours. Kornilaki et al.'s¹⁵ study on game-based learning activities showed improved knowledge about healthy living and sustainability among children who adopted healthier food choices and increased their physical activity levels after three months. Furthermore, Botvin et al.¹⁶ revealed that "Life Skills Training" (LST) programmes reduced alcohol and cigarette use among students in suburban primary schools, though other studies questioned the programme's effectiveness¹⁷ or preventive capabilities.¹⁸ In terms of addiction prevention strategies, Botvin¹⁹ proposed that school-based programmes should integrate four key components: information dissemination, emotional education, addressing social impacts, and life skills training. Supporting this,

-
- 11 B. Isensee et al., "Effects of a School-Based Prevention Programme on Smoking in Early Adolescence: A 6-Month Follow-Up of the 'Eigenständig Werden' cluster Randomised Trial", *BMJ Open* 4/1 (2014), e004422.
 - 12 T. L. Bruno - R. Csiernik, "An Examination of Universal Drug Education Programming in Ontario, Canada's Elementary School System", *International Journal of Mental Health and Addiction* 18 (2020), 707-719.
 - 13 R. Midford - H. Cahill, "Taking a Skills Focused, Harm Reduction Approach to School Drug Education", *Health and Education Interdependence: Thriving from Birth to Adulthood*, ed. R. Midford et al. (Singapore: Springer, 2020), 269-288.
 - 14 E. K. Devine et al., "Updated Systematic Review of Australian School-Based Prevention Programmes for Alcohol and Other Drugs: A Review Protocol", *BMJ Open* Nov 7; 12/11 (2022), e059795.
 - 15 E. N. Kornilaki et al., "Developing Connections Between Healthy Living and Environmental Sustainability Concepts in Cretan Preschool Children: A Randomized Trial", *Early Child Development and Care* 192/11 (2022), 1685-1698.
 - 16 G. J. Botvin et al., "Preventing Tobacco and Alcohol Use Among Elementary School Students through Life Skills Training", *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse* 12/4 (2003), 1-17.
 - 17 D. M. Gorman et al., "The Creation of Evidence in 'Evidence-Based' Drug Prevention: A Critique of the Strengthening Families Program Plus Life Skills Training Evaluation", *Drug and Alcohol Review* 26/6 (2007), 585-593; Lev L. Mandel et al., "Avoiding 'Truth': Tobacco Industry Promotion of Life Skills Training", *Journal of Adolescent Health* 39/6 (2006), 868-879.
 - 18 K. W. Johnson et al., "Preventing Youths' Use of Inhalants and Other Harmful Legal Products in Frontier Alaskan Communities: A Randomized Trial", *Prevention Science* 10 (2009), 298-312; M. Luna-Adame et al., "Evaluation of the Effectiveness of a Smoking Prevention Program Based on the 'Life Skills Training' Approach", *Health Education Research* 28/4 (2013), 673-682.
 - 19 G. J. Botvin, "Drug Abuse Prevention in School Settings", *Drug Abuse Prevention With Multi-ethnic Youth*, ed. G. J. Botvin et al. (CA: Sage Publications, 1995), 169-192; Botvin et al., "Preventing".

Litt et al.²⁰ highlighted that enhancing self-control and coping skills is one of the most effective methods for combating substance abuse. Additionally, the role of religion and spirituality in addiction prevention has gained attention.²¹ Studies conducted in different countries and meta-synthesis studies in the literature²² have revealed that there is a negative relationship between religiosity and smoking, alcohol and substance addiction.²³ However, most studies emphasise religion's "social control" function, with less focus on its preventive, motivational, and developmental aspects. Gambling, tobacco use, and drug abuse are often grouped under the category of risky behaviours in such analyses.²⁴ While addiction is addressed in the content of RCMK courses in Türkiye, these discussions often frame it within the broader concept of harmful habits rather than explicitly focusing on addiction as a standalone issue.

In Türkiye, efforts to combat addiction have gained momentum, particularly after the establishment of the Turkish Monitoring Centre for Drugs (2002) and the High Council for Combating Addiction (2017), alongside the implementation of the 2018-2023 National Strategy Document and Action Plan. The MoNE holds primary responsibility for preventive education.²⁵ Studies examining the topic of addiction in textbooks shed light on various aspects of educational content. Eroğlu's²⁶ study on middle school textbooks found a focus on "healthy living" and "technology addiction," with content often framed as warning messages, though tobacco addiction—despite its relevance—was underrepresented. A similar study was conducted by Koç and

-
- 20 Mark D. Litt et al., "Coping Skills Training and Contingency Management Treatments for Marijuana Dependence: Exploring Mechanisms of Behavior Change", *Addiction* 103/4 (2008), 638-648.
 - 21 J. A. Ford - T. D. Hill, "Religiosity and Adolescent Substance Use: Evidence from the National Survey on Drug Use and Health", *Substance Use & Misuse* 47/7 (2012), 787-798; J. S. Tonigan et al., "Spirituality as a Change Mechanism in 12-Step Programs: A Replication, Extension, and Refinement", *Substance Use & Misuse* 48/12 (2013), 1161-1173.
 - 22 A. M. Russell et al., "Assessing the Relationship Between Youth Religiosity and Their Alcohol Use: A Meta-analysis from 2008 to 2018", *Addictive Behaviors* 106 (2020), 106361.
 - 23 C. L. Park et al., "Advancing Our Understanding of Religion and Spirituality in the Context of Behavioral Medicine", *Journal of Behavioral Medicine* 40 (2017), 39-51; Z. Wang et al., "Religious Involvement and Tobacco Use in Mainland China: A Preliminary Study", *BMC Public Health* 15 (2015), 155.
 - 24 K. E. Hyde, *Religion in Childhood and Adolescence: A Comprehensive Review of the Research* (AL: Religious Education Press, 1990).
 - 25 N. İşbilen, *Maneviyat Temelli Bağımlılık Danışmanlığı: Alkol ve Madde Bağımlılığının Rehabilitasyon Sürecinde Bir Model Önerisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).
 - 26 M. Eroğlu, *Ders Kitaplarında Bağımlılık: Ortaokul Ders Kitapları Üzerine Bir İçerik Analizi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

Karaman Kepenekçi.²⁷ In their analysis of textbooks for Physical Education and Sports, it was concluded that there is a need to enhance the educational resources aimed at raising awareness regarding the rights related to protecting youth from crime and negative habits, as well as promoting their engagement in sports. Çınar's²⁸ research revealed increasing internet use and early exposure to tobacco and alcohol among adolescents, emphasising the need for broader value-oriented interventions. Turan's²⁹ analysis of the secondary education RCMK curriculum used in 2013 highlighted insufficient learning outcomes addressing addiction, particularly in the affective domain linked to self-control. The study called for updated and holistic content to better integrate moral and values education into addiction prevention.

3. Findings and interpretation

The concept of addiction in the RCMK textbooks is addressed directly as an independent unit in the 6th-grade of primary education and as a subheading within a unit in the 12th-grade of secondary education. At other grade levels, brief, direct and/or indirect references to addiction can be found in different units.

In the 6th-grade, attention is drawn to the issue in the introduction to the "Harmful Habits" unit with the question, "What comes to your mind when you hear the term harmful habits?"³⁰ These behaviours are discussed under subheadings and are exemplified by drinking alcohol, using drugs, smoking and gambling. Under each heading, first of all, the ruling on these types of addiction in terms of Islamic law (haram, halal, or makruh) is explained by discussing the reason with verses and hadiths, and then the individual and social effects of harmful habits and the means of prevention are covered in line with the unit learning outcomes. In addition to alcohol, drug, tobacco and gambling addiction, in the "Do you know?" activity in the 6th-grade,³¹ and in the 9th-grade, it is very briefly mentioned that technology addiction has become an increasingly serious problem in terms of its effect on personality development.³² Although food addiction is not explicitly stated as such, the 6th-

27 Y. Koç - Y. Karaman Kepenekçi, "Ortaokul Ders Kitaplarında Gençliğin Korunması ve Spora Yönlendirilmesi Haklarına Yer Verilme Düzeyi", *E-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 37-52.

28 F. Çınar, "Gençlik Değerler ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 164-186.

29 İ. Turan, "Gençlik Döneminde Görülen Ahlak Sorunları Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 271-293.

30 S. Kırmancı et al., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf* (Ankara: MEB Yay., 2018), 66.

31 Kırmancı et al., *DKAB 6*, 71.

32 A. Bektaş et al., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yay., 2018), 89.

grade “Harmful Habits” unit³³ and the 12th-grade “Foods and addiction-related issues” subheading focus on the subject of nutrition.³⁴ In terms of its impact on quality of life and human health, the goal is for the Prophet’s hadith about eating in moderation to be adopted as a principle.³⁵

From this point onwards, the collected data were analysed under several subheadings: *the Islamic perspective on addiction in the RCMK textbooks* explored the religious rulings and causes of addiction; *Understanding the Cycle of Addiction* examined how individuals become addicted and the factors contributing to the initiation of harmful habits; and *Preventing Addiction: Strategies* discussed strategies for protection and prevention, including the exemplary character of the Prophet.

Islamic perspective on Addiction in the RCMK textbooks

The religious ruling on addiction, within the framework of halal-haram-makruh, is discussed in the 8th and 12th-grades. This discussion is justified by the principles of preserving the mind, life, property, progeny and religion, which are protected by Islam and are known as al-daruriyyat al-khams (the five necessities). Halal and haram are explained as the limits that are set by Allah³⁶ and that guide human actions/life.³⁷

In the 12th-grade, the basic criteria for halal and haram are presented with following the principles, “Foods that are clean and beneficial to mental and physical health can be eaten. Foods that are dirty and harmful to mental and physical health must not be eaten.” Moreover, alcohol and drugs are considered in the category of herbal foods that are considered haram.³⁸ It is emphasised that the consumption of non-halal foods has a negative effect on individual and social life in many ways, and it is stated that Islam is a religion of convenience, not of prohibitions and constraints. It is mentioned that compared to halal acts and foods, haram and questionable ones have better and cleaner alternatives on limited and legitimate grounds. It is stated that religion’s complication of human life would be incompatible with Allah’s attributes of Ar-Raḥmān, Ar-Raḥīm, Ar-Ra’uf, Al-'Afu, Al-Wadud, and Al-Ghafur,

33 Kırman et al., *DKAB* 6, 65-84.

34 F. Yılmaz et al., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12* (Ankara: MEB Yay., 2022), 107-113.

35 N. Konaklı et al., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10* (Ankara: MEB Yay., 2022), 106.

36 Kırman et al., *DKAB* 6, 68.

37 Kırman et al., *DKAB* 6, 82.

38 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 109.

which indicate Allah's justice and mercy,³⁹ and it is explained that the prohibitions are imposed to "ensure people's happiness in both worlds"⁴⁰ and "to pay regard to people's benefit"⁴¹

... excessive tendencies and behaviours such as alcohol, drugs and prostitution prevent you from seeing the truth; they prevent you from behaving correctly and appropriately. These behaviours cause hearts to fade and consciences to darken. Those who make these bad behaviours a habit will damage their relationship both with Allah and with people and other creatures.⁴²

We can make two inferences from the explanations and information given above. Firstly, in terms of mental and physical health, we must choose what is halal and clean and stay away from what is haram. Information on the assessment, criteria and limits of halal, haram and makruh is presented systematically and holistically in the 6th, 8th and 12th-grade textbooks. It is stated that people's ideas of entertainment and their leisure activities should not include behaviours unbecoming of human honour and dignity.⁴³ Well-intentioned purposes do not legitimise elements and actions whose lack or excess in terms of behaviour or substance is haram in a religious sense.⁴⁴ The only exception here is when a situation that is haram becomes permissible when no other option remains in life-threatening situations, which is one of the issues that fatwa authorities frequently encounter.⁴⁵ The second inference is that the trust in Allah's mercy and justice (tawakkul) by a person who knows that the world is a place of trial and who believes in the afterlife, where he/she will be held accountable for his/her actions, has a preventive function against addiction.⁴⁶ The reason why humans encounter various difficulties is the fact that the world is a place of trial from the very beginning.⁴⁷ The reason why man is subjected to a trial is explained in the 7th-grade textbook with the 2nd verse of surah Al-Mulk as stated: "*He is the One who created death and life in order to test which of you is best in deeds. And He is the Almighty, All-Forgiving*".⁴⁸ The 7th verse of Surah Al-Kahf is reinforced in the context of the 11th-grade.⁴⁹ As is

39 Bektaş et al., *DKAB* 9, 50.

40 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 120.

41 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 113.

42 Bektaş et al., *DKAB* 9, 74; S. Nayir et al., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8. Sınıf* (Ankara: MEB Yay., 2018), 73.

43 Kırman et al., *DKAB* 6, 68.

44 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 10; Nayir et al., *DKAB* 8, 25-26.

45 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 116.

46 A. Macit et al., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf* (Ankara: MEB Yay., 2018), 20; Bektaş et al., *DKAB* 9, 50.

47 Macit et al., *DKAB* 7, 31.

48 "al-Qur'an al-Kareem", *Quran.com* (Accessed 14 Ağustos 2023); Macit et al., *DKAB* 7, 20.

49 R. Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11. Sınıf Ders Kitabı* (Ankara: Gezeggen Yay., 2023), 13.

highlighted in the verses, belief in the afterlife, which will follow the phenomenon of death, always keeps alive the awareness that man is responsible for his actions and will be held accountable for them.⁵⁰ It is explained that the justice and conscience accompanying awareness will encourage people to live the life Allah wants.⁵¹

In parallel with these explanations, researchers such as Ford also stated in their studies that knowing that everything happens for a reason and that there is a blessing and goodness in all events strengthens the sense of fortitude and gratitude.⁵² Another concept that comes to the fore within the scope of addiction, and in relation to belief in Allah, worldly life and belief in the afterlife, is the concept of tawakkul, which means that after striving to do his/her best, a person leaves the consequences to Allah. We can say that the concept of tawakkul is an internal strength that helps protect the individual from addiction. A person's belief that they are not alone in this world, that there is a Creator whom he/she can seek refuge in and ask for help, and whose justice he/she trusts,⁵³ enables him/her to adapt to reality by accepting his/her own weakness and helplessness. Secondly, an individual who has increased awareness and faith can direct him/herself to live in accordance with the values and principles he/she believes in, that is, to strengthen his/her willpower, face up to problems and increase his/her skills in coping with difficulties, since "faith according to Islam is a dynamic force that directs a person to moral decency and prevents him/her from doing evil. The principles of faith not only cleanse the human soul but also create fear and consciousness of Allah in people."⁵⁴ This fear and consciousness can reduce the tendencies that lead to addiction.

To better understand the answer to the question of why the actions and elements that cause addiction are prohibited, their effects on individual and social life in the biological, sociological and psychological aspects, as well as the religious dimension, are mentioned as follows:

Alcohol and drugs prevent the mind from functioning healthily. By affecting the brain and nervous system, they make the individual weak-willed. Harmful substances make people addicted. Addiction increases people's anxiety and stress. People who use these substances harm both themselves and society. The harms of alcohol abuse include causing traffic accidents, disrupting family relationships, and causing serious unrest within the family.⁵⁵

50 Macit et al., *DKAB* 7, 20; Nayir et al., *DKAB* 8, 25.

51 Nayir et al., *DKAB* 8, 72; Macit et al., *DKAB* 7, 32; R. Doğan, *DKAB* 11, 15.

52 D. Ford, *The Dark Side of the Light Chasers: Reclaiming Your Power, Creativity, Brilliance, and Dreams* (NY: Riverhead Books, 2010).

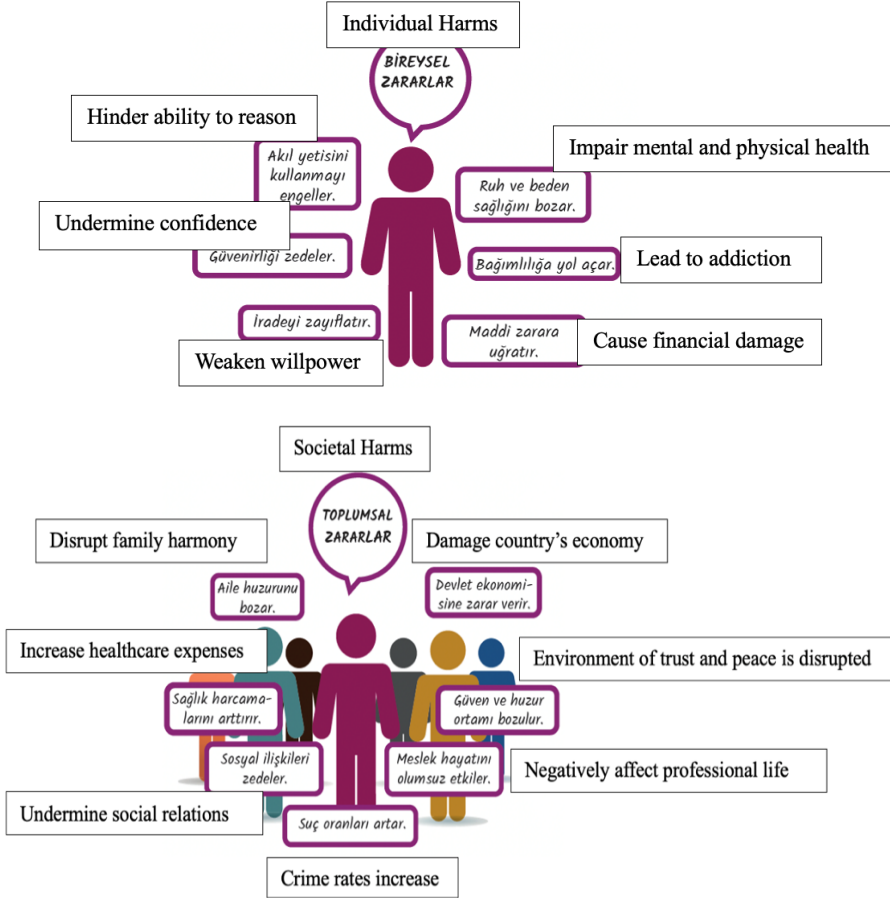
53 Bektaş et al., *DKAB* 9, 44.

54 Konaklı et al., *DKAB* 10, 95.

55 Nayir et al., *DKAB* 8, 78; Kirman et al., *DKAB* 6, 75.

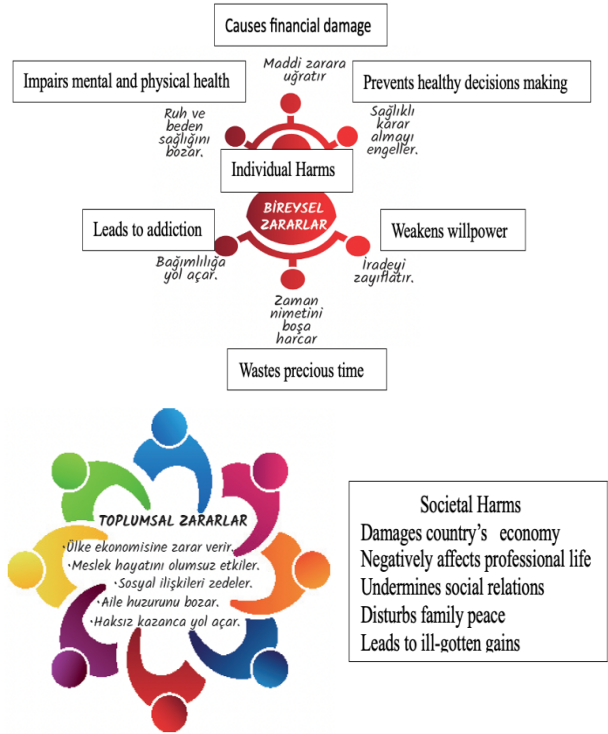
As can be understood from the explanations given above, the reason why harmful habits are defined as a social problem is that they not only negatively affect the life and the physical, mental and spiritual health of the individual but also cause various problems on a social level. Some of these problems are as follows:

Figure 1: Individual and social harms of alcohol and drugs⁵⁶



⁵⁶ Kırman et al., *DKAB* 6, 67.

Figure 2: Individual and social harms of gambling⁵⁷



In the 6th and 12th-grade textbooks, the individual and social harms of alcohol consumption, drug abuse and the gambling habit are evaluated in terms of the disruption and unrest they cause in the fields of economy, productivity, health and security, and in human and social relations. It is also emphasised that the harms of smoking are underestimated.⁵⁸ It is highlighted that addiction harms not only the users but also society and future generations by damaging people's mental health, character and behaviours (morality). Campbell et al.⁵⁹ also found that children who witness excessive alcohol consumption, substance abuse and tobacco abuse, which are described as risky behaviours, have a high risk of being harmed and even of death. In their study, Patterson

⁵⁷ Kırman et al., *DKAB* 6, 69.

⁵⁸ Kırman et al., *DKAB* 6, 67.

⁵⁹ J. A. Campbell et al., "Associations Between Adverse Childhood Experiences, High-Risk Behaviors, and Morbidity in Adulthood", *American Journal of Preventive Medicine* 50/3 (2016), 344-352.

et al.,⁶⁰ Wardle & McManus,⁶¹ Etuk et al.⁶² found that problematic gambling behaviour increases the risk of suicidal ideation, suicide attempts and depression. It is stated that harmful habits also play a role in domestic violence, which is one of the serious problems that Turkish society has to struggle with. Alcohol and drug addiction are considered to be a risk factor that disrupts the dynamics of the family, weaken the family structure, problematise the relationships between family members, and can lead to violence.⁶³ In this respect, the harm that a person can cause to himself and to others/society in any dimension is explained within the scope of human rights, which is a concept of Islamic law. It is underlined that the harm that an addict may cause to others and the remorse that may later arise from violating the rights of others may prevent him/her from making peace with him/herself and beginning his/her personal transformation. In addition to rights violations, it is mentioned that addiction reduces work productivity, holds back the country's economy and development due to the treatment costs of diseases caused by addiction, and causes waste.⁶⁴

Understanding the Cycle of Addiction in RCMK textbooks

After answering the questions of what addiction is and why it is prohibited, an attempt is made to answer the question of how a person becomes addicted (see Figure 3).

Figure 3: The cycle of addiction⁶⁵



60 D. A. Patterson Silver Wolf et al., "Performance-Based Practice: Clinical Dashboards for Addiction Treatment Retention", *Research on Social Work Practice* 31/2 (2021), 205-211.

61 H. Wardle - S. McManus, "Suicidality and Gambling among Young Adults in Great Britain: Results from A Cross-Sectional Online Survey", *The Lancet Public Health* 6/1 (2021), e39-e49.

62 R. Etuk et al., "Gambling Problems in US Military Veterans", *Current Addiction Reports* 7 (2020), 210-228.

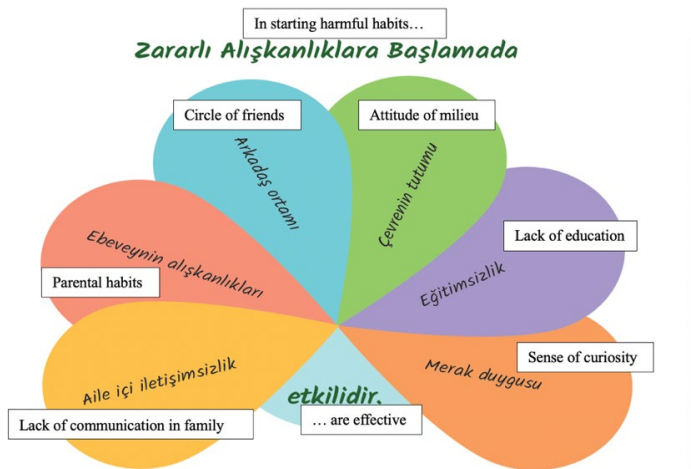
63 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 113.

64 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 113.

65 Kırman et al., *DKAB* 6, 70.

It was observed that the “Cycle of addiction” (Figure 3) concept map in the 6th-grade textbook is related to the reading passage presented to 12th-grade students. In this passage, it is emphasised that addictive substances such as cigarettes and alcohol are initially tried out of curiosity but that with continued use, this curiosity turns into addiction. Particular emphasis is placed on the difficulty of giving up addiction, and it is stated that the most effective solution is not to use such substances at all, not to long for them, and to stay away from them in the first place. This approach is evaluated as protecting the individual’s own life and afterlife, as well as the future of the country. It is stated that turning to prayer will help one find peace in overcoming the spiritual distress and problems that are felt.⁶⁶ The factors that are effective in acquiring harmful habits are listed under the heading “Reasons for starting harmful habits” (Figure 4) as follows:

Figure 4: Factors that are effective in starting harmful habits⁶⁷



The “problems considered unsolvable” factor has been added to the text content of the above diagram. It is emphasised that a person may wish to numb his/her mind in the face of the pain he/she experiences, but instead of solving the problem, bad habits prolong and enhance it and prevent him/her from facing the facts.⁶⁸ Although the prevention and treatment of harmful habits and, thus, addiction can be complex and diverse, the first step is to identify the underlying causes since fighting addiction involves the process of understanding individuals’ own inner worlds, identifying the underlying causes of bad habits, and finding healthier ways to deal with these problems.

⁶⁶ Yılmaz et al., *DKAB* 12, 113.

⁶⁷ Kırman et al., *DKAB* 6, 70.

⁶⁸ Kırman et al., *DKAB* 6, 71.

Preventing Addiction: Strategies in the RCMK textbooks

Another crucial aspect of understanding addiction is exploring strategies for prevention and how to guard against it. This is the point that is given the most direct and indirect coverage in the RCMK textbooks. Under the 6th-grade heading of “Ways to protect against harmful habits”, it is mentioned that the individual, family, society and state all have responsibilities and duties in combat and prevention activities.⁶⁹ The individual’s duty is listed as “valuing and knowing oneself, being able to say ‘no’ to an undesired situation no matter who it is, expressing one’s feelings and thoughts in an appropriate language, paying attention to choosing friends and the environment in which one spends time, making use of free time with sporting and artistic activities, and sharing one’s troubles with the family.” (See Figure 5). In the fight against addiction in the field of duty and responsibility of the individual, acquiring the ability to say “no” and acting with awareness for human rights come to the fore.⁷⁰ In fact, in the “Let’s share” (Figure 5) activity presented below, the student who is confronted with the offer of a harmful habit is asked to share with his friends how he would reject it and examples of saying “no” are presented. In addition, they are asked to share their views on the question, “if you were a community volunteer, what would you do to protect individuals and society from harmful habits?” with their friends.⁷¹ Through these activities, the aim is to motivate the individual to use the knowledge he/she has acquired and to take responsibility by showing awareness, as Lilja & Osbeck⁷² pointed out. As highlighted by Leahy,⁷³ the ability to say no emerges as the most effective preventive method against addiction as part of health and moral education. We can say that within the scope of addiction, these activities are the only activity studies that support high-order cognitive, affective and behavioural skills.

69 Kırman et al., *DKAB* 6, 72-75.

70 Kırman et al., *DKAB* 6, 74-75.

71 Kırman et al., *DKAB* 6, 74.

72 A. Lilja - C. Osbeck, “Understanding, Acting, Verbalizing and Persevering–Swedish Teachers’ Perspectives on Important Ethical Competences for Students”, *Journal of Moral Education* 49/4 (2020), 512-528.

73 D. Leahy, “Assembling a Health[y] Subject: Risky and Shameful Pedagogies in Health Education”, *Critical Public Health* 24/2 (2014), 171-181.

Figure 5: Let's share⁷⁴

PAYLAŞALIM

"HAYIR" DEME BECERİSİ

Zararlı alışkanlıkların teklif edilmesi durumunda sizin reddetme şekliniz ne olurdu? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

"HAYIR" DEMENİN ÇEŞİTLİ YOLLARI	
Doğrudan Hayır	Hayır, istemiyorum.
Nedenini Açıklamak	Hayır teşekkürler, bu zararlı olduğu için yapmak istemiyorum.
Konuyu Değiştirme	Hayır olmaz. Dünkü maçı kim kazandı?
Duymazlıktan Gelmek	Dün akşam dizi nasıl bitti? (Duymamış gibi davranma)
Ortamdan Uzaklaşmak	Hayır (ortamı terk etme)
Geçiştirmek	Hayır, zamanım yok.
Hayır Tekrar	Hayır! Hayır! İstemiyorum.



Görsel 26

LET'S SHARE	
THE ABILITY TO SAY "NO"	
If harmful habits were offered to you, how would you refuse? Share your ideas with your friends	
VARIOUS WAYS OF SAYING "NO"	
Direct refusal	No, I don't want to.
Explaining the reason	No thanks, I don't want to do it, because it's harmful.
Changing the subject	No, no way. Who won the match yesterday?
Pretending not to hear	How did the serial end last night? (Acting as if you didn't hear)
Walking away	No (leaving the scene).
Evading the issue	No, I don't have time.
Repeated refusal	No! No! I don't want to

The second point that stands out after the ability to say "no" is the choice of friends. The religion of Islam provides a deep moral framework that covers every aspect of human life. As part of this framework, Islam's understanding and teachings regarding friendship are also discussed in the RCMK textbooks as a protective factor in preventing addiction. In the 4th and 9th-grades, the focus is on the effect of deepening friendship relationships on the character and morals of the individual.⁷⁵ The aim of the activity, "Think of appropriate and inappropriate behaviours (4 each) in relationships between friends and

⁷⁴ Kırman et al., *DKAB* 6, 74.

⁷⁵ H. Yiğit et al., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4* (Ankara: MEB Yay., 2022), 67; Bektaş et al., *DKAB* 9, 89-90.

write them in the relevant spaces” is to determine the criteria that 4th-grade students should consider when making friends.⁷⁶ Clearly, one’s peers and circle of friends play a critical role in identity development, character formation and social adaptation. In studies in the literature, peer influence is among the factors that play a key role in the acquisition of and struggle with addiction.⁷⁷ In a study that aimed to create appropriate content for the addiction prevention curriculum, high school teachers and students were interviewed. In order of importance in the struggle against addiction, the ability to say “no” to the unreasonable demands of others, awareness of the way friends can influence the desire to turn to addiction or avoid addiction, and the acquisition of decision-making and social interaction skills were expressed.⁷⁸ - As highlighted in Farrugia’s studies⁷⁹, teaching rational thinking and decision-making skills, and strengthening self-regulation against peer influence/pressure in RCMK are listed as strategies for combating addiction. DiClemente⁸⁰ also drew attention to the immediate and distant environment with which the individual interacts, which drives the individual to addiction and which paves the way for the development of addiction, as well as peer influence and pressure. These areas of influence can sometimes emerge as protective factors and sometimes as risk factors.

In addition to the role of friendships, the state also has responsibilities in addressing addiction. Its duties include implementing necessary measures to protect citizens through relevant legal regulations and establishing health units for addiction treatment. For example, the smoking ban imposed in public outdoor and indoor spaces is mentioned. In addition, the Green Crescent, the Alcohol and Drug Addiction Treatment and Research Centres, and the Child and Adolescent Substance Addiction Treatment Centres, which are the main institutions/organisations fighting addiction in our country, are mentioned in the “Do you know?” activity. In the text, organisations such as the Green Crescent are described as NGOs that relieve the burden of the state in

76 Yigit et al., *DKAB* 4, 68.

77 P. K. Shanmugam, “The Influence of Social Factors in Drug Addiction—a Mini Review of Work by Miller & Carroll (2006)”, *Journal of Alcoholism & Drug Dependence* 5/4 (2017), 1-3.

78 S. Z. Mousavi et al., “Teachers and Students’ Perspectives of the Contents of an Addiction-Prevention Curriculum”, *Archives of Rehabilitation* 14/Special Issue: Addiction Researches (2014), 100-107.

79 A. Farrugia, “The Ontological Politics of Partying: Drug Education, Young Men and Drug Consumption”, *Social Theory and Health Education: Forging New Insights in Research*, ed. Deana Leahy et al. (London: Routledge, 2020), 33-43; A. Farrugia, “Under Pressure: The Paradox of Autonomy and Social Norms in Drug Education”, *International Journal of Drug Policy* 122 (2023), 104194.

80 C. C. DiClemente, *Addiction and Change, How Addictions Develop and Addicted People Recover* (NY: Guilford Publications, 2018).

this struggle.⁸¹ Addiction can be a problem that the individual cannot overcome alone. Therefore, guidance on how to access the appropriate professional help and social support networks can play a vital role. In the literature, Griffin & Botvin⁸² emphasised that community-based prevention programmes should focus on the coordination of stakeholders (such as family, public and non-governmental institutions and organisations).

As well as those listed above, other ways to protect against addiction included in the textbooks are encouraging prayer, dhikr (remembrance of Allah) and worship and presenting every aspect of the Prophet's life and teaching values for developing a character befitting the moral understanding of Islam. Briefly, the information provided on these two points is as follows:

People seek different ways to cope with the difficulties they encounter in their lives. These difficulties may be personal, professional or emotional, and each of us may experience a feeling of inner emptiness or uneasiness at such times. Although substance use, alcohol use or other harmful behaviours may appear to fill this inner void momentarily, they can lead to further unease and problems in the long term. Emphasising that this gap can be filled in a healthy way with remembrance of Allah and worship, the RCMK courses explain that dhikr, prayer and worship are a shield that helps to alleviate the emotional and mental distress leading to addiction and that beautifies a person's morality.⁸³

Among the results of numerous studies in the literature, it is stated that deepening spiritual experiences during prayer and worship reduces stress, contributes to inner peace, and increases resilience in the fight against addiction.⁸⁴ Worship not only strengthens the sense of responsibility and willpower, but it also functions as a part of social support systems. Belonging to a worship community offers the individual the opportunity to establish social bonds.⁸⁵ As stated by George et al.,⁸⁶ reference groups and group supervision have a deterrent and preventive effect on addiction, because addiction can arise as a result of individual isolation, loneliness and inner emptiness. The collective prayers and sense of ummah (bonds of brotherhood) encouraged by Islam provide people with a positive purpose and social identity. The identity that individuals begin to acquire when they begin to see themselves as a

81 Kirman et al., *DKAB* 6, 73.

82 K. W. Griffin - G. J. Botvin, "Evidence-Based Interventions for Preventing Substance Use Disorders in Adolescents", *Child and Adolescent Psychiatric Clinics* 19/3 (2010), 505-526.

83 Bektaş et al., *DKAB* 9, 73-74; Konaklı et al., *DKAB* 10, 95-98.

84 B. Çoruh et al., "Does Religious Activity Improve Health Outcomes? A Critical Review of the Recent Literature", *Explore* 1/3 (2005), 186-191; R. W. Blum et al., "Adolescent Health in the Caribbean: Risk and Protective Factors", *American Journal of Public Health* 93/3 (2003), 456-460.

85 Bektaş et al., *DKAB* 9, 74.

86 L. K. George et al., "Target Article: Explaining the Relationships Between Religious Involvement and Health", *Psychological inquiry* 13/3 (2002), 190-200.

part of the community reminds them that they are not alone and that they have a place in society. This bond that develops helps them to find emotional stability and become open to receiving and giving help.

Units aimed at familiarisation with the Prophet at different grade levels provide guidance on healthy individual and social lifestyles by referring to the Prophet's personal and family life, morality, and recommendations for child education. Various aspects of the Prophet's life are given as examples in the presented course contents. It is related that he grew up both fatherless and as an orphan from an early age, that he first lost his grandfather, who was charged with his care, and then his paternal uncle, and that he encountered various difficulties and struggles. It is reported that despite these difficulties, he stayed away from traditions of ignorance and bad behaviour, such as drinking and gambling, throughout his life. It is even mentioned that by joining the "Union of Virtuous People", he stood by and helped people who were subjected to injustice and oppression, no matter who they were.⁸⁷ It is explained that the Prophet's morality, which was shaped by his faith and the strength he gained from worship, is the best example of Islam's understanding of morality. It is stated that in this respect, Islam's understanding of morality guides humanity regarding how they should live their lives by explaining what is good and what is bad.⁸⁸ The term "justly balanced ummah", based on the surah Al-Baqarah verse 143, "*We have made you believers an upright (moderate, balanced) community*" is used in the 10th-grade textbook for a society that possesses such a morality, and the concept is defined as "a prudent, moderate, just, harmonious generation and society that succeeds in staying on the path of righteousness, honesty and justice in its beliefs, morals, and all kinds of attitudes and behaviours."⁸⁹ In addition to the Prophet's personality and morality, his family relationships as a husband, father and grandfather are also closely examined. In the Prophet's family structure and relationships, individuals' esteem for each other, openness to listening and understanding, sharing their ideas and feelings, and consulting and supporting each other played a key role.⁹⁰ It is also stated that the Prophet recommended that parents encourage their children to engage in sporting activities such as "swimming and archery", which would increase their sense of responsibility⁹¹ and self-confidence and support their development, because sport is considered to be a healthy alternative in the chemical reward system. It can be stated that

87 Yiğit et al., *DKAB 4*, 84-89; Konaklı et al., *DKAB 10*, 42-43.

88 Konaklı et al., *DKAB 10*, 93-94.

89 Konaklı et al., *DKAB 10*, 104.

90 H. Yiğit et al., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 5.sınıf* (Ankara: MEB Yay., no date.), 80-84.

91 Bektaş et al., *DKAB 9*, 90.

the mood of individuals who do regular sports improves due to the dopamine secreted, while their sense of self is also enhanced.

It can be understood from the example of the Prophet those values such as respect, love, tolerance, trust, justice, honesty, self-control, responsibility, patience, forgiveness,⁹² penitence,⁹³ sense of shame⁹⁴ and benevolence, on which character education is based,⁹⁵ support abstinence from harmful habits that can trigger addiction. It is understood that moral values strengthen personal motivation and support systems in fighting addiction. In the study conducted on combating addiction, it has been determined that the idea of developing young people's life skills and value perceptions and including their families in these prevention programmes comes to the fore.⁹⁶ As highlighted by various researchers, religion, which regulates the individual's life and social relations, can inhibit behaviours and attitudes in the individual that will harm him/herself and society.⁹⁷ Among these researchers, Gilbert⁹⁸ stated that people with a high degree of religiosity have better adaptation, a greater sense of well-being, and stronger problem-solving and coping skills. Galanter et al.⁹⁹ stated that religion contributes to the grounding of a person's self-perception on a sound basis and to the realisation of the self-assessment process in a realistic and fair manner. In his meta-synthesis study, Cheung & Yeung¹⁰⁰ found that a positive relationship between religion and constructive behaviours was reflected in the studies in the literature. Based on this, we can say that the individual can then more easily manage and direct the internal and external factors that are said to lead to addiction. This idea is supported by studies¹⁰¹

92 Konaklı et al., *DKAB* 10, 55.

93 Bektaş et al., *DKAB* 9, 73.

94 Konaklı et al., *DKAB* 10, 93.

95 Macit et al., *DKAB* 7, 83-93.

96 P. W. Choate, "Adolescent Alcoholism and Drug Addiction: The Experience of Parents", *Behavioral Sciences* 5/4 (2015), 461-476.

97 M. L. Hatzenbuehler et al., "Religious Climate and Health Risk Behaviors in Sexual Minority Youths: A Population-Based Study", *American Journal of Public Health* 102/4 (2012), 657-663; J. E. Yonker et al., "The Relationship Between Spirituality and Religiosity on Psychological Outcomes in Adolescents and Emerging Adults: A Meta-Analytic Review", *Journal of Adolescence* 35/2 (2012), 299-314.

98 S. S. Gilbert, "The Influence of Islam on AIDS Prevention among Senegalese University Students", *AIDS Education & Prevention* 20/5 (2008), 399-407.

99 M. Galanter et al., "Assessment of Spirituality and its Relevance to Addiction Treatment", *Journal of Substance Abuse Treatment* 33/3 (2007), 257-264.

100 C. Cheung - J. W. Yeung, "Meta-Analysis of Relationships Between Religiosity and Constructive and Destructive Behaviors among Adolescents", *Children and Youth Services Review* 33/2 (2011), 376-385.

101 H. W. Halford, *Reducing the Potential for Physical Harm in Student Nurses Caring for Clients Who Are Under the Influence* (Abilene: Abilene Christian University School of Nursing, PhD Thesis, 2021); H. G. Koenig et al., *Handbook of Religion and Health* (NY: Oxford University Press, 2012).

finding that the level of depression, suicide, alcohol use and addiction risks increase in people deprived of religious education.

Discussion and Conclusion

In this study, the coverage given to addiction in the RCMK courses and the messages intended to be conveyed have been examined through content analysis. In the “Harmful Habits” and “Current Religious Issues” units in the RCMK courses, drug, alcohol and tobacco addictions, as well as behavioural addictions such as eating and gambling and negligibly, technology addiction, are directly mentioned. The prominence of substance addiction in the content of the RCMK courses may be due to the fact that it is discussed within the framework of Al-Ma'idah verses 90-91 and that anti-addiction efforts in state policies focus on substance addiction, as can be understood from the HCfFA's definition. In fact, among the statistics collected on the extent of the addiction problem in Türkiye and the data that constitute the main source of prevention studies, only tobacco and alcohol use, alcohol consumption, and obesity rates for individuals aged 15 and over can be found. It has been observed that in the Turkish literature on addiction, studies have focussed on cigarettes, alcohol and drugs and that studies on food, social media, internet, and technology addiction have only recently become more visible.

In line with the data we have obtained, addiction has come to the fore in the religious dimension and perspective in the RCMK textbooks in terms of affecting the life and the bodily, mental and spiritual health entrusted to a person,¹⁰² and limiting and weakening the will, which is the basis of being a responsible being. A person's dispositions and actions on his body are discussed in the context of Islamic law. Therefore, it would not be wrong to say that addiction, which leads to health problems, is regarded as a part of moral education. Indeed, the fact that addiction is discussed in the relevant units in terms of a healthy and clean diet and clean and balanced actions, that is, from the centre of well-being, supports our idea. An attempt is made to address addiction with a holistic approach and an integrated model in the RCMK courses. However, while psychological and social factors regarding the etiology of addiction are given prominence in the textbooks, genetic/neurological factors are not mentioned at all. Research has shown that variations in genes, such as those affecting the dopamine receptor (DRD2) and dopamine transporter (DAT1) genes, can increase susceptibility to addiction by influencing

102 Yılmaz et al., *DKAB* 12, 116.

how the brain processes rewards, leading to a heightened craving for substances like alcohol or nicotine.¹⁰³ Additionally, neurological factors, including imbalances in neurotransmitters like serotonin and dopamine, are well-documented in addiction literature. For example, dopamine dysregulation can lead to increased reward-seeking behaviour, while serotonin imbalances can affect mood and impulse control, both of which contribute to addictive behaviours.¹⁰⁴ By recognising these aspects, the curriculum emphasises the need for a compassionate and comprehensive approach to addressing addiction, combining spiritual, psychological, and medical support.

The fact that behavioural addiction types are given so little coverage may be due to the concern about encouraging students and creating curiosity for experimentation, the concern that the explanations may be perceived as encouragement, and the fact that some topics (e.g., sexuality) are regarded as taboo in society. In fact, during our investigations, the following sentence in the “Angels and belief in the afterlife” unit in the textbook can be cited as an example of possible misunderstanding: “When a person dies, he/she is freed from troubles, from difficulties, from evil and cruelty that he/she cannot cope with.”¹⁰⁵ However, obesity and cyber-sexual violence/crimes, which have increased at alarming rates in recent years, reveal the need to give more coverage to health literacy and digital literacy in order to improve nutritional habits and quality, and to prevent sexual education from being a taboo subject.

It can be said that in discussing the problem of addiction, in the first stage, the focus is on understanding addiction and increasing awareness and on Islam’s view of addiction, as emphasised in the studies of Bruno & Csiernik,¹⁰⁶ and Isensee et al.¹⁰⁷ After the concept is defined and the framework is drawn, a process including the underlying causes of addiction, its effects on individual and social life, and ways to protect against addiction is followed. In this regard, we can state that unlike the nine developing countries examined by Saito et al.,¹⁰⁸ the RCMK textbooks, though focusing on the consequences of addiction, also discuss social norms, the causes of addiction, its social effects, and ways to protect against addiction in a more balanced manner. In order to find a solution, it is necessary to first determine what the problem is and the

103 N. D. Volkow et al., “Neurobiologic Advances from the Brain Disease Model of Addiction”, *New England Journal of Medicine* 374/4 (2016), 363-371.

104 G. F. Knob - N. D. Volkow, “Neurobiology of Addiction: A Neurocircuitry Analysis”, *The Lancet* 3/8 (2016), 760-773; N. D. Volkow - M. Morales, “The Brain on Drugs: From Reward to Addiction”, *Cell* 162/4 (2015), 712-725.

105 Macit et al., *DKAB* 7, 24.

106 Bruno - Csiernik, “Drug”.

107 Isensee et al., “Early”.

108 Saito et al., “Limited”.

underlying reasons for it. It can be roughly said that in line with the information on the causes of addiction, addiction is evaluated under internal factors such as psychological reasons and external factors arising from the distant and immediate (online or offline) environment. Among these factors, particular emphasis is placed on the individual's character and psychology, as well as on his family and circle of friends. According to the "TÜİK Türkiye Health Survey" data for 2022, published in 2023, peer influence is ranked first among the reasons why individuals aged 15 and over start using tobacco with a rate of 31.3%, and second among their reasons for starting to use alcohol with a rate of 13.3% (TÜİK, 2023). In the reports of the Narkolog 2022, it is revealed that people who are addicted to drugs become addicted due to curiosity (33.8%), admiration (18.2%), personal problems (16.5%) and the insistence of friends (13.4%).¹⁰⁹ In the face of this situation, among the ways of protection evaluated under two headings, namely the duties of the individual and the duties of the state, emphasis is placed on understanding addiction, rejecting offers that may come from people around, especially friends, and strengthening self-control/willpower, in line with the findings of Park and Cho.¹¹⁰ In support of Litt et al.'s¹¹¹ findings, the positive effect of moral maturity based on faith, worship and values on strengthening self-control/willpower and problem-solving/coping skills is included. It can be understood that faith, especially belief in Allah and the afterlife, and worship respond to the individual's quest for purpose and meaning and contribute to calming inner turmoil and unrest. Within the scope of school-based prevention studies in the literature, it can be said that raising awareness, emotional and moral education, strengthening family structure and relationships, worship and prayer, communication and social (peer) influence come to the fore in the explanations about the methods of preventing addiction provided in the RCMK textbooks. The development of a sound reasoning process forms a solid basis for the individual's self-confidence and self-efficacy perception, which are indispensable in the fight against addiction. It increases the individual's confidence in his/her own abilities and potential. In this way, it strengthens the willpower and determination necessary to protect against addiction. However, in RCMK courses, there is a need for learning activities targeting behavioural development that will ensure that coping/problem-solving skills do not remain at the level of knowledge and understanding but are transferred and applied to life, since activities related to the subject in different grade levels,

109 EGM, "Madde Kullanıcıları Profil Analizi 2021 Yılı Narkolog Raporu", *EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Başkanlığı* (2022).

110 Park - Cho, "Middle".

111 Litt et al., "Skills".

such as “Let’s Share”, “Let’s Write”, “Do You Know?” and “Reading Passage”, do not go beyond understanding, comprehending, sharing and briefly discussing the information. It can be said that student-centered studies aimed at internalisation and behavioural development will accelerate the expected change, as Kornilika¹¹² discovered. Here, as a suggestion, we can also add that projects such as “Smoke-free air space” and “You are valuable, stay healthy”, which have been implemented in Türkiye for some time within the scope of the fight against addiction, and which we observed to be missing from the textbooks, can be mentioned. Therefore, students’ active participation in developing projects for combating addiction and taking such activities out of the classroom can contribute to demand reduction and behavioural development. Designing such activities as a part of peer education can contribute to reducing the negative peer influences that lead to addiction and to making the circle of friends a protective factor against addiction rather than a risk.¹¹³ Indeed, Arevian & Khasholian¹¹⁴ revealed that peer-led activities aimed at fighting addiction are more effective than adult leadership.

112 Kornilaki et al., “Trial”.

113 C. Layzer et al., “A Peer Education Program: Delivering Highly Reliable Sexual Health Promotion Messages in Schools”, *Journal of Adolescent Health* 54/3 (2014), S70-S77.

114 M. B. Arevian - T. K. Khasholian, “Impact of a Peer-led Educational Program on Knowledge and Attitudes about Prevention of Substance Abuse among Lebanese/Armenian Adolescents: A Pilot Study”, *Journal of Community Medicine and Health Education* 4/5 (2014), 1-6.

Kaynakça

- Arevian, M. B. - Khasholian, T. K. "Impact of a Peer-led Educational Program on Knowledge and Attitudes about Prevention of Substance Abuse among Lebanese/Armenian Adolescents: A Pilot Study". *Journal of Community Medicine and Health Education* 4/5 (2014), 1-6. <http://dx.doi.org/10.4172/2161-0711.1000326>
- Bektaş, A. et al. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yay., 2018.
- Blum, R. W. et al. "Adolescent Health in the Caribbean: Risk and Protective Factors". *American Journal of Public Health* 93/3 (2003), 456-460. <https://doi.org/10.2105/AJPH.93.3.456>
- Botvin, G. J. "Drug Abuse Prevention in School Settings". *Drug Abuse Prevention With Multiethnic Youth*. ed. G. J. Botvin et al. 169-192. CA: Sage Publications, 1995.
- Botvin, G. J. et al. "Preventing Tobacco and Alcohol Use Among Elementary School Students through Life Skills Training". *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse* 12/4 (2003), 1-17. https://doi.org/10.1300/J029v12n04_01
- Bruno, T. L. - Csiernik, R. "An Examination of Universal Drug Education Programming in Ontario, Canada's Elementary School System". *International Journal of Mental Health and Addiction* 18 (2020), 707-719. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9977-6>
- Campbell, J. A. et al. "Associations Between Adverse Childhood Experiences, High-Risk Behaviors, and Morbidity in Adulthood". *American Journal of Preventive Medicine* 50/3 (2016), 344-352. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2015.07.022>
- Ceylan, T. - Şimşek, E. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Ders Kitaplarında Aile". 41-60. Konya: Mehir Vakfı Yay., 2023. <https://www.mehir.org/storage/publications/1tUOeJlK2DCBGjXr1W1ZuM7MLeA1QbXrKacDooke.pdf#page=41>
- Cheung, C. - Yeung, J. W. "Meta-Analysis of Relationships Between Religiosity and Constructive and Destructive Behaviors among Adolescents". *Children and Youth Services Review* 33/2 (2011), 376-385. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.10.004>
- Choate, P. W. "Adolescent Alcoholism and Drug Addiction: The Experience of Parents". *Behavioral Sciences* 5/4 (2015), 461-476. <https://doi.org/10.3390/bs5040461>
- Coolican, H. *Research Methods and Statistics in Psychology*. London: Routledge, 7th ed., 2019.
- Çınar, F. "Gençlik Değerler ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 164-186.
- Çoruh, B. et al. "Does Religious Activity Improve Health Outcomes? A Critical Review of the Recent Literature". *Explore* 1/3 (2005), 186-191. <https://doi.org/10.1016/j.explore.2005.02.001>
- Devine, E. K. et al. "Updated Systematic Review of Australian School-Based Prevention Programmes for Alcohol and Other Drugs: A Review Protocol". *BMJ Open* Nov 7; 12/11 (2022), e059795. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-059795>
- DiClemente, C. C. *Addiction and Change, How Addictions Develop and Addicted People Recover*. NY: Guilford Publications, 2nd Ed., 2018.
- Doğan, R. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Gezegen Yay., 2023.

- EGM. "Madde Kullanıcıları Profil Analizi 2021 Yılı Narkolog Raporu". *EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Başkanlığı*. 2022. Erişim 15 Ekim 2023. <https://www.narkotik.pol.tr/ku-rumlar/narkotik.pol.tr/TUBİM/Ulusal%20Yayınlar/NARKOLOG-2022-MADDE-KULLANICILARI-PROFIL-ANALIZI.pdf>
- Eroğlu, M. *Ders Kitaplarında Bağımlılık: Ortaokul Ders Kitapları Üzerine Bir İçerik Analizi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Etuk, R. et al. "Gambling Problems in US Military Veterans". *Current Addiction Reports* 7 (2020), 210-228. <https://doi.org/10.1007/s40429-020-00310-2>
- Farrugia, A. "The Ontological Politics of Partying: Drug Education, Young Men and Drug Consumption". *Social Theory and Health Education: Forging New Insights in Research*. ed. Deana Leahy et al. 33-43. London: Routledge, 2020.
- Farrugia, A. "Under Pressure: The Paradox of Autonomy and Social Norms in Drug Education". *International Journal of Drug Policy* 122 (2023), 104194. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2023.104194>
- Ford, D. *The Dark Side of the Light Chasers: Reclaiming Your Power, Creativity, Brilliance, and Dreams*. NY: Riverhead Books, Updated Edition., 2010.
- Ford, J. A. - Hill, T. D. "Religiosity and Adolescent Substance Use: Evidence from the National Survey on Drug Use and Health". *Substance Use & Misuse* 47/7 (2012), 787-798. <https://doi.org/10.3109/10826084.2012.667489>
- Galanter, M. et al. "Assessment of Spirituality and its Relevance to Addiction Treatment". *Journal of Substance Abuse Treatment* 33/3 (2007), 257-264. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2006.06.014>
- Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırma Raporu. Ankara: EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2018.
- George, L. K. et al. "Target Article: Explaining the Relationships Between Religious Involvement and Health". *Psychological inquiry* 13/3 (2002), 190-200. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1303_04
- Gilbert, S. S. "The Influence of Islam on AIDS Prevention among Senegalese University Students". *AIDS Education & Prevention* 20/5 (2008), 399-407. <https://doi.org/10.1521/aeap.2008.20.5.399>
- Global Status Report on Alcohol and Health 2018. WHO, 2018. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/274603/9789241565639-eng.pdf?sequence=1>
- Gorman, D. M. et al. "The Creation of Evidence in 'Evidence-Based' Drug Prevention: A Critique of the Strengthening Families Program Plus Life Skills Training Evaluation". *Drug and Alcohol Review* 26/6 (2007), 585-593. <https://doi.org/10.1080/09595230701613544>
- Griffin, K. W. - Botvin, G. J. "Evidence-Based Interventions for Preventing Substance Use Disorders in Adolescents". *Child and Adolescent Psychiatric Clinics* 19/3 (2010), 505-526. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2010.03.005>
- Halford, H. W. *Reducing the Potential for Physical Harm in Student Nurses Caring for Clients Who Are Under the Influence*. Abilene: Abilene Christian University School of Nursing, PhD Thesis, 2021.

- Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması. TÜİK, 2024. Accessed 28.11.2024. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492)
- Hatzenbuehler, M. L. et al. "Religious Climate and Health Risk Behaviors in Sexual Minority Youths: A Population-Based Study". *American Journal of Public Health* 102/4 (2012), 657-663. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300517>
- Hyde, K. E. *Religion in Childhood and Adolescence: A Comprehensive Review of the Research*. AL: Religious Education Press, 1990.
- Isensee, B. et al. "Effects of a School-Based Prevention Programme on Smoking in Early Adolescence: A 6-Month Follow-Up of the 'Eigenständig Werden' cluster Randomised Trial". *BMJ Open* 4/1 (2014), e004422. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2013-004422>
- İşbilen, N. *Maneviyat Temelli Bağımlılık Danışmanlığı: Alkol ve Madde Bağımlılığının Rehabilitasyon Sürecinde Bir Model Önerisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Johnson, K. W. et al. "Preventing Youths' Use of Inhalants and Other Harmful Legal Products in Frontier Alaskan Communities: A Randomized Trial". *Prevention Science* 10 (2009), 298-312. <https://doi.org/10.1007/s11121-009-0132-2>
- Kazemian, R. et al. "Health Education in Primary School Textbooks in Iran in School Year 2010–2011". *Journal of Dentistry (Tehran, Iran)* 11/5 (2014), 536.
- Kırman, S. et al. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6.sınıf*. Ankara: MEB Yay., 2018.
- Knoob, G. F. - Volkow, N. D. "Neurobiology of Addiction: A Neurocircuitry Analysis". *The Lancet* 3/8 (2016), 760-773.
- Koç, Y. - Karaman Kepenekci, Y. "Ortaokul Ders Kitaplarında Gençliğin Korunması ve Spora Yönlendirilmesi Haklarına Yer Verilme Düzeyi". *E-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 37-52.
- Koenig, H. G. et al. *Handbook of Religion and Health*. NY: Oxford University Press, 2nd ed., 2012.
- Konaklı, N. et al. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10*. Ankara: MEB Yay., 2022.
- Kornilaki, E. N. et al. "Developing Connections Between Healthy Living and Environmental Sustainability Concepts in Cretan Preschool Children: A Randomized Trial". *Early Child Development and Care* 192/11 (2022), 1685-1698. <https://doi.org/10.1080/03004430.2021.1925664>
- Layzer, C. et al. "A Peer Education Program: Delivering Highly Reliable Sexual Health Promotion Messages in Schools". *Journal of Adolescent Health* 54/3 (2014), S70-S77. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.12.023>
- Leahy, D. "Assembling a Health[y] Subject: Risky and Shameful Pedagogies in Health Education". *Critical Public Health* 24/2 (2014), 171-181. <https://doi.org/10.1080/09581596.2013.871504>
- Lilja, A. - Osbeck, C. "Understanding, Acting, Verbalizing and Persevering–Swedish Teachers' Perspectives on Important Ethical Competences for Students". *Journal of Moral Education* 49/4 (2020), 512-528. <https://doi.org/10.1080/03057240.2019.1678462>

- Litt, Mark D. et al. "Coping Skills Training and Contingency Management Treatments for Marijuana Dependence: Exploring Mechanisms of Behavior Change". *Addiction* 103/4 (2008), 638-648. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2008.02137.x>
- Luna-Adame, M. et al. "Evaluation of the Effectiveness of a Smoking Prevention Program Based on the 'Life Skills Training' Approach". *Health Education Research* 28/4 (2013), 673-682. <https://doi.org/10.1093/her/cyt061>
- Macit, A. et al. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf*. Ankara: MEB Yay., 2018.
- Mandel, Lev L. et al. "Avoiding 'Truth': Tobacco Industry Promotion of Life Skills Training". *Journal of Adolescent Health* 39/6 (2006), 868-879. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.06.010>
- MEB. "Ders Kitapları". *Eğitim Bilişim Ağı (EBA)*. 2012. Erişim 31 Temmuz 2023. <https://www.eba.gov.tr>
- Midford, R. - Cahill, H. "Taking a Skills Focused, Harm Reduction Approach to School Drug Education". *Health and Education Interdependence: Thriving from Birth to Adulthood*. ed. R. Midford et al. 269-288. Singapore: Springer, 2020.
- Mirzamohammadi, M. H. et al. "Content Analysis of the Concept of Addiction in High School Textbooks of Iran". *Addiction & Health* 9/1 (2017), 48-58.
- Mousavi, S. Z. et al. "Teachers and Students' Perspectives of the Contents of an Addiction-Prevention Curriculum". *Archives of Rehabilitation* 14/Special Issue: Addiction Researches (2014), 100-107.
- Nayir, S. et al. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8. Sınıf*. Ankara: MEB Yay., 2018.
- Quran.com. "al-Qur'an al-Kareem". Accessed 14 Ağustos 2023. <https://quran.com>
- Park, C. L. et al. "Advancing Our Understanding of Religion and Spirituality in the Context of Behavioral Medicine". *Journal of Behavioral Medicine* 40 (2017), 39-51. <https://doi.org/10.1007/s10865-016-9755-5>
- Park, H. J. - Cho, H. "Contents Analysis of Addiction Prevention in Middle School Textbooks". *Child Health Nursing Research* 23/1 (2017), 19-27. <https://doi.org/10.4094/chnr.2017.23.1.19>
- Patterson Silver Wolf, D. A. et al. "Performance-Based Practice: Clinical Dashboards for Addiction Treatment Retention". *Research on Social Work Practice* 31/2 (2021), 205-211. <https://doi.org/10.1177/1049731520972798>
- Russell, A. M. et al. "Assessing the Relationship Between Youth Religiosity and Their Alcohol Use: A Meta-analysis from 2008 to 2018". *Addictive Behaviors* 106 (2020), 106361. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106361>
- Saito, J. et al. "Limited Potential of School Textbooks to Prevent Tobacco Use Among Students Grade 1-9 Across Multiple Developing Countries: A Content Analysis Study". *BMJ Open* 3/2 (2013), e002340. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2012-002340>
- Shanmugam, P. K. "The Influence of Social Factors in Drug Addiction-A Mini Review of Work by Miller & Carroll (2006)". *Journal of Alcoholism & Drug Dependence* 5/4 (2017), 1-3. <https://doi.org/10.4172/2329-6488.1000272>
- Tonigan, J. S. et al. "Spirituality as a Change Mechanism in 12-Step Programs: A Replication, Extension, and Refinement". *Substance Use & Misuse* 48/12 (2013), 1161-1173. <https://doi.org/10.3109/10826084.2013.808540>

- Turan, İ. "Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 271-293.
- TÜİK Türkiye İstatik Kurumu. "Türkiye Sağlık Araştırması 2022 [Türkiye Health Survey, 2020]". *TÜİK Türkiye İstatik Kurumu*. 2023. Erişim 15 Ekim 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Saglik-Arastirmasi-2022-49747>
- Volkow, N. D. et al. "Neurobiologic Advances from the Brain Disease Model of Addiction". *New England Journal of Medicine* 374/4 (2016), 363-371. <https://doi.org/10.1056/NEJMra1511480>
- Volkow, N. D. - Morales, M. "The Brain on Drugs: From Reward to Addiction". *Cell* 162/4 (2015), 712-725. [https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674\(15\)00962-9](https://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674(15)00962-9)
- Wang, Z. et al. "Religious Involvement and Tobacco Use in Mainland China: A Preliminary Study". *BMC Public Health* 15 (2015), 155. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1478-y>
- Wardle, H. - McManus, S. "Suicidality and Gambling among Young Adults in Great Britain: Results from A Cross-Sectional Online Survey". *The Lancet Public Health* 6/1 (2021), e39-e49. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30232-2](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30232-2)
- White, M. D. - Marsh, Emily E. "Content analysis: A flexible methodology". *Library Trends* 55/1 (2006), 22-45. <https://doi.org/10.1353/lib.2006.0053>
- WHO. *Improving Health Through Schools: National and International Strategies*. Geneva: World Health Organization, 1999.
- World Drug Report 2023*. UN Office on Drugs and Crime, 2023.
- Yılmaz, F. et al. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*. Ankara: MEB Yay., 2022.
- Yiğit, H. et al. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*. Ankara: MEB Yay., 2022.
- Yiğit, H. et al. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 5.sınıf*. Ankara: MEB Yay., no date.
- Yonker, J. E. et al. "The Relationship Between Spirituality and Religiosity on Psychological Outcomes in Adolescents and Emerging Adults: A Meta-Analytic Review". *Journal of Adolescence* 35/2 (2012), 299-314. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2011.08.010>
- 2024 Türkiye Uyuşturucu Raporu Eğilimler ve Gelişmeler. Ankara: EGM Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, 2024. Accesssed 28.11.2024 <https://www.narkotik.pol.tr/2024-turkiye-uyusturucu-raporu-yayinlanmistir>



Addiction: An Examination Within the Framework of Religious Culture and Moral Knowledge Textbooks

Fatma Kurttekin

Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
Din Eğitimi Ana Bilim Dalı

fatma.kurttekin@beun.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5083-4746>

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Addiction: An Examination Within the Framework of Religious Culture and Moral Knowledge Textbooks” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Christopher Craig Brittain. *Adorno ve Teoloji*. çev. Arda Bilgin.
İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022, 272 s.**

Değerlendiren/Reviewed by

Tamer Yıldırım

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı –
Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of
History of Philosophy.

tyildirim@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0033-0539>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 02/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Frankfurt Okulu felsefe ve sosyolojinin arasında yer alan bir düşünce hareketini oluşturur. Hareketin en tanınmış üyeleri Theodor W. Adorno, Max Horkheimer ve Herbert Marcuse'tur. Adorno gibi diğerlerinin de düşünceleri Aydınlanma eleştirisi, estetik, kültür teorisi ve genel olarak çağdaş toplumun değerlendirilmesi gibi oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Karl Marx ve Sigmund Freud Frankfurt Okulu düşünürlerinin düşüncelerinin şekillenmesindeki en önemli iki figürü oluşturmaktadır. *Adorno ve Teoloji* adlı bu eser, Adorno'nun eserlerinden hareketle teoloji, metafizik ve genel olarak din konusuna taalluk eden konuları ele alıp incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Adorno, Teoloji, Frankfurt Okulu.

Abstract

The Frankfurt School is a movement of thought that is partly both philosophical and sociological. The most well-known members of the movement are Theodor W. Adorno, Max Horkheimer and Herbert Marcuse. Others, like Adorno, have ideas that range over a wide range of areas, including Enlightenment critique, aesthetics, cultural theory, and an evaluation of contemporary society in general. Karl Marx and Sigmund Freud are the two most important figures in shaping the thoughts of the Frankfurt School thinkers. This work, *Adorno and Theology*, examines issues related to theology, metaphysics and religion in general, based on Adorno's works.

Keywords: Philosophy, Adorno, Theology, Frankfurt School.

Eleştirel düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olan Theodor W. Adorno'nun düşüncesi, karmaşık ve çoğu zaman derinden kafa karıştırıcı şekillerde teolojiden derin biçimde etkilenmiştir. Genel olarak bakıldığında eleştirel teori teoloji ve teoloji ile ilgili konulara ana hatlarıyla da olsa değinmek zorundadır. Bu kitap, Adorno'nun düşüncesinin teolojik yönlerine ilişkin anlaşılır ve kapsamlı bir şekilde oluşturulmuş çalışmalardan biridir. Modern çağda Tanrı'nın ölümü ilan edildikten sonra, dinin devam eden felsefi değerine ve geçerliliğine değinilmektedir. Kitap konuyu ana hatlarıyla özetleyen bir giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır.

Adorno'nun düşüncesi temelde üç unsuru kendisinde bulundurur. Bunlar: Aydınlanmanın diyalektiği kavramı, negatif diyalektik ve Auschwitz üzerine olan değinilerdir. Kitabın tamamında bu unsurlar dağıtılmıştır. Fakat giriş bölümünde belirttiğimiz hususların yanlış anlaşıldığı ve Adorno felsefesinin öte dünyalı bir teolojik kaçışta karamsar bir umutsuzlukla sonuçlandığı şeklindeki yanlış anlaşılmayı düzeltmek gibi bir amacı vardır. Temelde Adorno var olan toplumsal durumlar içindeki önemli içgörülerini açığa vurduğunu düşündüğünden teoloji ile ilgilenmiştir. Yani teoloji ile bir anlamda tarihsel ve güncel olayları sosyolojik olarak açıklamada işine yaradığı için ilgilenmiştir. Fakat Adorno'nun teolojiye ilgisi sadece insan rasyonalitesine ve moderniteye olan güvenini kaybettiği II. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu bir umutsuzluğun ürünüdür.¹ Ateist, materyalist bir tavra sahip biri olan Adorno'nun teoloji ile ilgilenmesinin temel nedenleri bunlardır.

Görüşlerinin en önemlilerinden biri olan Auschwitz yalnızca Yahudiler için bir felaketin sembolü değildir aynı zamanda moderniteyi lanetleyici bir

1 Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, çev. Frederick G. Lawrence (Cambridge: The MIT Press, 1987), 117.

kınamayı da temsil etmektedir. Bununla ilintili olarak Adorno'nun şiire karşı olma durumu Hitler çağının korkularıyla sarsılmanın umut ya da yeni yaşam olasılığına izin vermeyi reddettiğini ifade eder: "Seve seve kabul ederim ki, tıpkı Auschwitz'den sonra kimse şiir yazamaz dediğim gibi, diğer taraftan da aynı ölçüde denilebilir ki insanlar arasında acının bir farkındalığı olduğu sürece şiir yazılmalı ayrıca bu farkındalığın nesnel formu olarak sanat da olmalı"² diyerek felsefî ve ahlakî problemlerin çözümünde sanatın oynayacağı rolü ifade etmiştir.

Adorno düşüncesi kısmen kapalı ve karışık bir yapıya sahiptir. Bunda yazma tarzı etkilidir. Yazıları sürdürülen organik ciltler halinde değil odaklanılmış denemeler biçimindedir. Adorno *Felsefenin Aktüalitesi* adlı konuşmasında felsefî aklın gerçeğin bütünlüğünü kavrayacak yeterlikte olmadığını daha ziyade felsefenin okumak zorunda olduğu metnin tamamlanmamış, çelişkili ve fragmanlar halinde bulunduğunu söylemiştir.³

Yazarın belirttiği gibi Adorno'nun din terimini kullanımı genellikle, Batı Avrupa içerisinde öne çıkan Yahudilik ve Hristiyanlığa ilişkindir. Eserlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.⁴ Yani İslamiyet ile ilgili bilgisi olmadığından bu yöne değinilmemiştir. Fakat Adorno'nun Hristiyanlık ve Yahudilikle muğlak bir ilişkisi vardı. Zaten babası din değiştirmiş bir Yahudi, annesi İtalyan, Katolik kökenden gelen bir opera sanatçısı ve üzerinde yoğun bir etkisi olan teyzesi de piyanist idi. Onun biyografisinden bahseden hiçbir eserde dinî uygulamalara yönelik herhangi bir olaydan bahsedilmemiştir. Din görüşü, dinî özlemin güvenlik hissine ve tatmine dönük ruhsal ihtiyacın sonucu olduğunu düşünen Freud'unkinden farklı değildir.⁵ Dolayısıyla değerlendirdiğimiz kitap, Adorno'nun felsefeye yaklaşımının ruhuna göre ayarlanmış, bu yüzden de bir din felsefesi ya da sistematik bir teoloji amacıyla, Adorno'nun düşüncesinin bütüncül ve sistematik bir analizini oluşturmaya çalışmamıştır. Adorno'nun genel anlamda Tanrı ve din hakkındaki tavrı insanın Tanrı konusunda sessiz kalması ve aynı zamanda dünyanın başka türlü olabileme olasılığını araştırmaya devam etmesi gerektiği şeklindedir.

Kitabın birinci bölümünde Adorno'nun Karl Marx'ın din eleştirisinin bütün eleştirilerin önkoşulu olduğu fikrini benimsediği belirtilmiştir. Fakat Marx'ın düşündüğünün aksine bu eleştiri henüz tamamlanmamıştır. Çünkü dinî hakikat iddialarının yerini bilimsel teoriye bırakmasına rağmen, dogmatizm ve gizemlileştirmenin hala sürdüğünü düşünmüştür. Düşüncelerindeki

2 Theodor W. Adorno, *Metaphysics: Concepts and Problems*, çev. Edmund Jephcott (Stanford: Stanford University Press, 2000), 110.

3 Theodor W. Adorno, "The Actually of Philosophy", *Telos* 31 (Spring 1977), 126.

4 Christopher Craig Brittain, *Adorno ve Teoloji*, çev. Arda Bilgin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 23, 31.

5 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 112.

Marksist temelden dolayı yazar, Adorno tarafından dile getirilen Marksçı materyalizmin genel eleştirilerinin bazılarını John Milbank'ın çalışmaları aksettirdiği için onun açıklamalarına genişçe yer vermiştir. Bu bölümde Adorno'nun Karl Manheim'ı hakikat ve gerçekdışılık arasındaki ayrımı tutarlı şekilde kuramadığı için yaptığı eleştirilere de yer verilmiştir.

Yazar, ikinci bölümde Adorno'nun eleştirel felsefesinin kurmayı hedeflediği dengenin taslağını çizmeye çalışmış ayrıca Adorno'nun Milbank ve Al-manya'da iken yanında tez çalışmasını yaptığı hocası Paul Tillich'in düşünceleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Fakat ikinci bölümde daha ziyade Adorno'nun Immanuel Kant'tan aldığı etkiler yine Milbank'ın değerlendirmeleri çerçevesinde tartışılmıştır. Adorno'nun materyalist kaygıları destekleyen, teoloji için geliştirdiği alternatif bir rolün felsefi çerçevesi, özellikle Kant'ın düşüncelerinden çıkarılması konusu irdelenmiştir. Yazar, Adorno düşüncesinden hareketle araçsal rasyonalite, pragmatizm ve doğa bilimlerinin yöntembilimleri tarafından hükmedilen bir dünyada, metafizik hakikatlerle ilgili kaygıların akademik söylemin kenarına itildiğini belirtmiştir ki günümüzde dünyanın hemen her yerinde bunu yoğun bir şekilde gözlemlemek mümkündür.⁶

Üçüncü bölümde Adorno'nun modern bilim görüşü ile ilgili olarak, hakikat ve bilgi arasındaki ilişkiye yaklaşımının bir değerlendirmesi yapılmış, Karl Popper ile olan tartışmaları temelinde Adorno'nun düşüncesinin kriptoteoloji olarak değerlendirilip nasıl dışarıda bırakıldığı ifade edilmiştir. Adorno, Manheim ve Popper'ı pozitivist olmakla suçlamıştır fakat aslında görünüşe göre hepsi benzer bir durum içerisinde. Adorno'ya göre Aydınlanmanın diyalektiğinin çıkarımlarından biri, onun bilimsel ve entelektüel bilgi konusundaki varsayımlara nasıl meydan okuduğudur ve bununla ilintili olarak bilimsel yöntem görüşünün nasıl etkilendiği detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yazar ayrıca Adorno'nun, toplumsal yaşamdaki gerilimlerin çözümlememiş çelişkilere tanıklık etmesini, acı çekmenin özneye ağır basan nesnellik olduğunu ve böylece acılara bir ses verme ihtiyacının tüm hakikatin koşulunu oluşturduğunu nasıl öne sürdüğünün altını çizmiş ve rasyonalite anlayışını savunmak için Max Weber'in değer ve maksatlı toplumsal eylem arasındaki ayrımlardan nasıl yararlandığını göstermeye çalışmıştır.⁷

Dördüncü bölüm doğrudan Adorno'nun teoloji anlayışına odaklanmıştır. Walter Benjamin ve Franz Kafka'nın etkileri bağlamında oluşan *Bilderverbolt* kavramının temellerini oluşturduğunu ters teoloji anlayışıyla ilişkisini vermektedir. Yazar özellikle Adorno'nun Yahudi ve Hristiyan teoloji gelenekleri ile diyalogunun, felsefi projesinde nasıl merkezi bir rol oynadığını incelemiştir. Adorno'nun eserlerine neden bir ters teoloji olarak referans yaptığının ve

6 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 55.

7 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 116, 194.

bunun ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bölüm, Adorno'nun teoloji ile karşı-kültürel toplumsal eylemi sürdüren bir eleştirel düşünme formunu nasıl bağdaştırdığını inceler. Burada kullanılan ters teoloji kavramı ne pozitif ne de negatif bir teolojidir bu da toplumsal varoluş içerisindeki çelişkilerin negatif ve diyalektik bir analizini sağlar.⁸

Beşinci bölümde ters teoloji bakış açısının politik eylem üzerindeki etkileri nelerdir? Toplumsal yaşamdaki dinin akademik çalışmasına nasıl şekil verebilir? Teolojik gelenekler ve bu tür söylemlerin ortaya çıktığı topluluklarla ilgili daha fazla ne söylenebilir? sorularının cevapları verilmeye çalışılırken Katolik ve Marksist bir oluşum olarak özellikle Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıkan Kurtuluş Teolojisi'ne Adorno düşüncelerinin etkisi tartışılmıştır. Adorno'nun ters teolojisinin politik eylem tasarlamaya olan etkileri incelenir ve devamında onun Frankfurt Okulu ile ilişkilendirilen Hristiyan teolojisinin bir formuyla karşılaştırılan teori ve pratik arasındaki ilişkiyle ilgili görüşü değerlendirilir. Latin Amerika Kurtuluş teolojisi, G. Gutierrez, J. L. Segundo'nun düşüncesinin içkin bir eleştirisi, kurtuluş teolojisinin ne ölçüde teolojinin tümünden çözünmesi anlamına geldiği sorusunu gündeme getiren, Hristiyan teolojisine ve sosyolojiyi bir araya getirme girişimlerindeki çelişiklere değinilir. Adorno'nun düşüncesinin bu soruyla meşgul olma tarzı mesihçilik kavramını kullanımının değerlendirilmesi yoluyla incelenir. Gutierrez, *Bir Kurtuluş Teolojisi* adlı eserinde kurtuluş teolojisinin ilkesel programının taslağını çizer. Marx'ın insanın kendi yazgısından sorumlu olan, tarihin bir faili olduğunu gösterdiğini öne sürer. Dinin vesayetinden kurtulan seküler modern dünyada, teoloji insanlığın ve onun Tanrı ile ilişkisinin yeni bir anlayışını kabul edilmesinin gerekliliği belirtilir. Gutierrez, teolojinin sadece dünya dışı varoluşla ya da yalnızca cennette deneyimlenecek bir kurtuluş formuyla ilgili olmadığını ileri sürer. Eğer kurtuluşun ve insanlığın Tanrı ile karşılaşması tarihsel eylem içerisindeki baskıdan kurtulma deneyiminde bulunuyorsa, Gutierrez Hristiyan toplulukların eyleminin teolojik öncüllerden türetilmek durumunda olmadığı çıkarımını yapar: "Teoloji kırsal etkinlik üretmez, bunun yerine onun üzerinde kafa yorar". Kurtuluş teolojisinin birincil kaygısının insanın esenliği olduğu anlamına gelen bu düşüncelerin Adorno ile ilişkisi değerlendirilir.⁹

Altıncı bölüm Rodney Stark ve Laurance Iannaccone'nın fikirleri temele alınarak oluşturulmuştur. Bu bölümde yazar, Adorno'nun Benjamin'e eleştirileri detaylı bir şekilde değerlendirirken ayrıca onun ters teolojisinin, teolojinin post-seküler teorisinin iki genel konuşlandırmasıyla nasıl çeliştiğini inceler. İlk yaklaşım tinsellik konusunda artan ilginin dinin yaşamın önemli bir tarafı olduğunu gösterdiğini vurgulayarak sekülerleşme tezinin eleştirilerine

8 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 112.

9 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 150, 159.

yanıt verir. İkinci bir eğilim, din sosyolojisindeki rasyonel seçim yaklaşımına dönük olarak gelişir. Adorno'nun kültür endüstrisi teorisi ideolojinin teoloji ve din de dâhil olmak üzere kültürel ifade ya da ortamlar yoluyla işleyebileceği konusunda nasıl kullanılabileceği incelenir.¹⁰ Adorno'nun dediği gibi "Tüketici kral değildir, kültür endüstrisinin bizi inandırdığı gibi onun öznesi değildir. Nesnesidir."¹¹ Yedinci ve son bölüm Adorno'nun estetik düşüncelerini temele alarak estetik ile teolojinin karşılıklı ilişkilerini değerlendirir. Auschwitz gibi modern kötülük probleminin düğümlendiği bir durumu estetik bir içerikle ifade etmesi söz konusudur. Adorno'nun en eleştiriye açık yönlerinden biri bu, yani bütün eserlerini Auschwitz kavramına dayandırıp ifade etmesidir. Bundan dolayı kendisinin filozof olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği bile tartışma konusu haline gelmiştir. Çünkü Auschwitz'e karşı verilen tepkiler duygusal bir temele dayanmaktadır. Yaşamın getirdiği felaketlere verilen duygusal tepkiler felsefe alanının değil belki sosyolojik kısmen psikolojik bir durumun ifadesidir.

Adorno modern dönemin önemli pek çok sosyolog ve bilim felsefecisinin görüşlerini, eleştirmiştir. Örneğin; açlığın önlenebileceği bir toplumda hala açlık varsa o zaman bu, üretim ilişkilerindeki bir değişim yoluyla açlığın yok edilmesini gerektirir. Adorno'nun gözünde Popper'ın sosyolojiye yaklaşımı böyle bir talebe engel olur. Meydana gelen toplumsal etkilerin yanında, açlığın var olduğu olgusunun farkına varabilir fakat bu koşulları ya da toplumun kendisini eleştirmek için, Popper'ın bilimsel yöntemin üzerinde direttiği değer özgürlüğünü çığır. Popper toplum çalışmasındaki değer özgürlüğü idealinin bilim anlaşmazlıklarını çözebilecek tek rasyonel tutum olduğunu öne sürer. Yazar da bununla ilintili olarak günümüzde Richard Dawkins ve diğer Yeni Ateistler'in görüşünü öngörerek eleştirel aklın, şiddetin şimdiye kadar keşfedilen tek alternatifi olduğunu belirtir. Kendisini mantıksal akıl yürütmenin kurallarıyla sınırlayan bir argüman, çatışan değer sistemleri arasında aracılık etmek için elverişli, tek araç olarak sunulmuştur. Bilimsel yöntem içerisindeki, bilimsel olarak kanıtlanamaz ya da yanlışlanamaz değer ifadelerine izin vermek için, projesiyle çelişen bir durum içine düşer. Yine çağdaş sosyologlardan Hans Albert, bilimi yalnızca, bilişsel ilginin kendisini temel ihtiyaçlardan kurtardığı toplumsal katmanların olduğu yerde mümkündür diye öne sürerek bu görüşü yansıtır. Hem Popper hem de Albert fikirlerini "bilim insanı ne zaman kişisel değer yargısını ortaya koyarsa, olguların eksiksiz anlaşılması son bulur" diye öne süren Max Weber'e atıfta bulunarak desteklemeye çalışırlar. Adorno'yu sosyolojinin bir toplum eleştirisi içermesi gerektiğini iddia ederek normatif yönlendirme ve teknik doğrultuları birleştirmeye

¹⁰ Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 182.

¹¹ Theodor W. Adorno, *The Culture Industry*, ed. J. M. Bernstein (Londra: Routledge, 1991), 85.

çaladığı için kısıtlı bir rasyonalite savunuyor olmakla suçlarlar.¹² Yazar, bu konuda yapılan Adorno eleştirileriyle ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Fakat kanaatimizce bu eleştiriler haklı bir yerde bulunmaktadır.

Adorno, dinsel gelenek ve topluluklar içerisinde bulunan şeylerin çoğuna karşı dışlayıcı olsa da ve akademik bir girişim olarak bazı teoloji eleştirileri dile getirirse de hem dinsel geleneklerde hem de teolojik söyleminde, insanın hala toplumun var olan koşullarına itiraz eden unsurlar bulabilmesini takdir etmeye devam eder. Zaten Ulf Liedke, Hauke Brunkhorst, J. A. Colombo, Adorno'nun negatif bir teoloji dile getirdiğini ileri sürer. Burada negatif olma durumu şuna dayanır; Adorno'nun din eleştirisi pozitif vahyi reddeder ve insan dikkatini tarihsel gerçekliğinin incelenmesine yöneltir.¹³ Bundan dolayı Georg Lukacs, Adorno'nun felsefesinin karamsar negatif bir teoloji olduğunu belirtir.¹⁴

Kitapta dikkat çekilen ve doğrudan Adorno ile ilişkili olmayan bir değerlendirme de vardır. Rodney Stark, sekülerleşmeyi basitleştirerek devlet destekli ruhban sınıfının daha az çalıştığını ve kiliselerinin düşüşte olmasının sebebinin bu olduğunu ileri sürer. Başka bir deyişle, girişimciler başarıyla devlet memurları tembelidir. Yani din profesyonelleri, diğer herkes gibi, gerekmedikçe kendilerini zorlamaz. Bu nedenle gayretli rakiplerin yokluğunda dinsel örgütler gevşek ve verimsiz olacaktır. Stark tüm insanların yalnızca tehdit ve rekabetle motive olduğunu öne sürer. Bu değerlendirme misyoner mantığı olmayan bütün din çalışmalarına ve çalışanlarına hamledilebilir. Türkiye'deki uygulama buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁵

Adorno'nun düşüncelerini ortaya koyduğu eserlerinin temelindeki ilke şudur: Her şey Auschwitz'den sonra olumsuzlaştırılır. Filozof olmasının temelinde yerleştirilen eser *Negatif Diyalektik* de bu olumsuzlaştırmanın bir ifadesidir. Fakat bu söylem bir felsefe değil duygusal tepkinin bir ifadesi olabilir. Bu bir kötümserlik felsefesi olarak da değerlendirilemez. İnsanın içinde bulunduğu kötümser ruh halinin ifadesi olabilir. Adorno zaten tamamlamadığı ve büyük önem verdiği son eseri *Aesthetic Theory*'de felsefeden sanata yönelmiştir. Sanatın görünümünü ön plana çıkarmıştır.

Sonuçta Adorno felsefesi birtakım sınırlamalar ve paradokslar içerir. Kitapta teoloji konusunun genel içeriğine uymayan alıntı ve değerlendirmeler de vardır. Adorno'nun özellikle bu konuda dini ve onunla ilintili şeyleri düşüncesinin herhangi bir yerine yerleştirme konusundaki eksikliği etkili ol-

12 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 96-97.

13 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 115, 120, 122, 148.

14 Georg Lukacs, *The Theory of the Novel*, çev. Anna Bostock (Cambridge: MIT Press, 1971), 22.

15 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 200-201.

muştur. Tanrı'dan dolayı olarak bahseder. Hatta Marks'ın görüşlerinin uygulanmaması ve Auschwitz nedeniyle felsefenin kaçırıldığını belirtir. Bu retorik ifadeyi doğru olarak alırsak Adorno'nun içine yerleştirildiği felsefi durumu nasıl anlayacağız? Bu yaklaşım tarzı bizi felsefi söylemden sürekli uzaklaştırmaktadır. "Felsefe ısrarla ve hakikat iddiasıyla, izah edici şekilde elinde izahın kesin bir anahtarı olmadan ilerlemelidir. Felsefeye var olan şeylerin bilmece figürlerin ve şaşırtıcı örüntülerinin içerisindeki geçişi, kaybolan ipuçlarından fazlası verili değildir".¹⁶ Adorno'nun bu şekilde ifade ettiği felsefenin görevi boş bir niteliği içermektedir. Ayrıca Adorno klasik anlamda dinin özüne taalluk eden konuları ele almamaktadır. Yazarın yaptığı kısmen bir takım zorlamalara başvurarak konuyu ifade etmeye çalışmaktır. Bundan dolayı her bölüm Adorno dışındaki isimlerin görüşleri ekseninde oluşturulmuştur. Yazar aslında eserinde teolojiyi Aydınlanma'nın din eleştirisinden kurtarma isteğinin süreç içinde sorunlu hale gelebileceğini göstermek istemiştir. Bunun için Adorno'yu eserin temeline yerleştirmiş gibi durmaktadır. Çünkü yazar, benzer bir düşünceyi *The Weight of Objectivity: Critical Social Theory and Theology* adlı eserinde Milbank, Luce Irigaray ve Helen Cixous'un sosyal teori ve teoloji ile ilgili görüşlerini değerlendirirken ele almış ve Adorno'yu da kaynak olarak kullanmıştır. Bu eser aslında yazarın *The Weight of Objectivity* çalışmasında Adorno özelinde söyleyemediklerinin bir toplamını içeriyor gibi durmaktadır.

Kaynakça

- Adorno, Theodor W. *Metaphysics: Concepts and Problems*. çev. Edmund Jephcott. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Adorno, Theodor W. *The Culture Industry*. ed. J. M. Bernstein. Londra: Routledge, 1991.
- Adorno, Theodor W. "The Actually of Philosophy", *Telos* 31 (Spring 1977), 120-133.
- Brittain, Christopher Craig. *Adorno ve Teoloji*. çev. Arda Bilgin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Habermas, Jürgen. *The Philosophical Discourse of Modernity*. çev. Frederick G. Lawrence. Cambridge: The MIT Press, 1987.
- Lukacs, Georg. *The Theory of the Novel*. çev. Anna Bostock. Cambridge: MIT Press, 1971.

16 Adorno, "The Actually of Philosophy", 126.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Ercan Çelik. *Çocuk, Suç ve Din İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023, 208 s.

Değerlendiren/Reviewed by

Murat Kaya

Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı – Res. Asst., Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History and Religions.

muratkaya@karatekin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2230-5193>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 02/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Ercan Çelik, *Çocuk, Suç ve Din İlişkisi* isimli kitabında sosyolojik bir olgu olarak tanımladığı “suç olgusu” ile toplumun bir parçası olan çocuk ögesi arasındaki ilişkiyi incelerken dinin muhtemel fonksiyonlarına odaklanmaktadır. Yazar bunu gerçekleştirirken “suç” ve “suçluluk” kavramlarının muhtevasına değindikten sonra “suç ve suç olgusuna dair muhtelif teorileri okuyucunun bilgisine sunmaktadır. Ardından, suç olgusunun toplumsal çerçevesini irdelleyip özellikle “çocuk suçlular” veya “suça sürüklenen çocuklar” özelinde çocukların “suçlu mu” yoksa “suça itilmiş/sürüklenmiş mi” oldukları sorgulanmaktadır. Cezaevinde çocuk suçlular ile yapmış olduğu mülakatlara yer vererek, çocukların dindarlık düzeyleri ile suç arasındaki korelasyona dikkat çekerek suçun oluşumunda dinin caydırıcı rolüne dair bulgular paylaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Suç, Çocuk Suçlular.

Abstract

In his book titled *Çocuk, Suç ve Din*, Ercan Çelik focuses on the functions of religion between the “crime phenomenon”, which he defines as a sociological phenomenon, and the child as a part of society. The author presents the content of the concepts of “crime” and “criminality” and then presents various theories on crime and the phenomenon of crime. Then, he examines the social framework of the phenomenon of crime and questions whether children are “criminals” or “pushed/driven to crime”, especially in the case of “juvenile offenders” or “children driven to crime”. By revealing the interviews he conducted with juvenile offenders in prison, he draws attention to the correlation between the level of religiosity of children and crime and shares findings on the deterrent role of religion in the formation of crime.

Keywords: Sociology of Religion, Crime, Juvenile Offenders.

Çocuklar, toplumların gelecekleri olduğundan bütün toplumlar tarafından ihtimam gösterilmişlerdir. Ülkemizde de çocuklar, Uluslararası antlaşmalara paralel olarak yasalarla koruma altına alınmışlardır. Bütün bunlara rağmen çocuklar suistimale ve suça karşı gereğince korunamamaktadır. Bunun elbette birçok sebebi olabilir. Ancak bundaki en büyük faktör parçalanmış aile yapısıdır. Çocuk suçluluğu, geçiş döneminde bocalayan çocuklara özgü dönemsel bir olgudur. Dolayısıyla suça sürüklenmiş bir çocuğu ömür boyu taşımak zorunda kalacağı bir damgalamadan uzak tutmak gerekir. Çocuğun kaybedilmemesi ve topluma kazandırılmasında aile, toplumsal kurumlar işbirliği içinde olmalıdırlar. Bu bağlamda yazar, eserinde, din olgusunun çocuk suçluluğu ile mücadelede elverişli bir unsur olarak kullanılabileceğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Yazar, Din Sosyolojisi alanında akademisyen olarak görev yapmaktadır.

Bu eser Giriş, “Kavramsal Çerçeve”, “Suçun Toplumsal Çerçevesi” ve “Araştırmanın Bulguları ve Değerlendirilmesi” başlıklı üç ana bölüm ve Sonuç’tan oluşmaktadır. Eserin başına Kısaltmalar ve Önsöz, sonuna Kaynakça eklenmiştir. Ayrıca istifade edilen internet kaynaklarının erişim linkleri “İnternet Kaynakları” başlığı adı altında paylaşılmıştır.

Din ve suç arasındaki korelasyona dikkat çekerek özellikle suçun önlenmesi ve dahası bu çalışma özelinde çocukların suça sürüklenmesinin önlenmesinde dinin işlevselliğinin irdelendiği belirtildikten sonra (Önsöz) Giriş bölümü (s. 11-22) karşımıza çıkmaktadır. Giriş bölümünün okuyucunun zihnini

ısrındırmak maksadıyla yazıldığını söylemek doğru olacaktır. Zira bu bölümde, din olgusu, suç olgusu, Din Sosyolojisi ve suçu engellemek hususunda dinin caydırıcı işlevlerine dair kısa ve genel tanımlar üzerinden okuyucunun temel kavramlar konusunda fikir sahibi olması sağlanmıştır. Ayrıca giriş bölümünde bahsedilen bir başka mesele de modernleşme ile suç olgusu arasındaki yatay ilişkidir. Yazar, modernleşmenin toplum üzerindeki şok, anomi ya da travma şeklindeki yansımalarını vurgulayarak kültürel yozlaşma, değer yargılarında çözülme ve kopuş, kuşaklar arası çatışma gibi durumların ortaya çıktığı görüşünü destekler bir duruş sergilemektedir. İlerleyen bölümlerde zaman zaman bu mesele üzerinde daha detaylı anlatımlara ve açıklamalara yer verilecektir. Bu noktada modernleşmenin yanı sıra sanayileşme, hızlı kentleşme, göç hareketleri ve tüm bunların doğurduğu sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunlar suça iten faktörler olarak görülmektedir. Girizgâh bağlamında üzerinde durulan suç etmenleri karşısında, suçun engellenmesinde dinin caydırıcılığı dışında dinin toplumu koruyucu ve birleştirici birçok fonksiyonundan bahsedilmiştir. Yazar, suçun minimize edilmesi noktasında dinin etkinliği konusundaki görüşlerini başka çalışmalarında da ortaya koymuştur.¹ Son olarak Giriş bölümünde yazarın kendi din sosyoloğu formasyonundan kaynaklanan Din Sosyolojisi alanına dair ve dinin fonksiyonları üzerine yaptığı kişisel yorumları göze çarpmaktadır. Ayrıca kullanılan dipnotlara bakıldığında, Batı *academiasında* ülkemize kıyasla daha önde olduğunu söyleyebileceğimiz din sosyolojisi², kriminoloji, suç olgusu gibi alanların farkındalığıyla batı *akademiasından* önemli referanslar paylaşılarak alana ait batı literatürünün Türk *academiasında* tanıtılmasına da vesile olmuştur, denilebilir. Yine din sosyolojisi alanında uzmanlaşmış Türk araştırmacıların çalışmalarına da atıfta bulunulması özellikle bu alanda sayıları artan genç ve yeni araştırmacılara ve okurlara literatürü tanıma olanağı sunmuştur.

“Kavramsal Çerçeve” başlıklı birinci bölümün (s. 23-32) kendi içerisinde “Konu ve Amaç” ve “Yöntem” alt başlıklı iki kısımdan oluştuğu görülmektedir. Öncelikle Konu ve Amaç başlıklı kısımda “suç” ve “suçluluk” gibi kavramların anlaşılmasının amaçlandığı ve bu bağlamda suçun mahiyetine dair muhtelif görüşlere yer verildiği dikkat çekmektedir. Bu arada okur tarafında kafa karışıklığına neden olabilecek “suç” ve “suça sürüklenme” gibi kavramların tanımı yapılarak bu iki kavram arasındaki farka değinilmesi son derece yerinde bir hatırlatma olup, okuyucuda müstakil bir farkındalık oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, eserin muhtevasının suça sürüklenen çocuklar üzerine yoğunlaşması çocuk suçluluğu hakkında ayrı bir farkındalık uyandırmıştır.

1 Ercan Çelik vd., “Çocukların Suça Sürüklenmesinin Önlenmesinde Aile Kurumu ve Dinin Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/4 (2018).

2 Ercan Çelik, “Yüksek Eğitim Sisteminde Din Sosyolojisinin Yeri”, *Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında Türkiye’de Dini Eğitim*, ed. Seyfullah Kara - Salih Aybey (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 253-268.

Geleneksel toplum yapısındaki çözülme, aile yapıları ve dinî davranışlar/dinî yaşantı düzeyi, eğitim düzeyi gibi unsurların suça sürüklenmede bilhassa çocuklar üzerindeki muhtemel tesirlerinin eserin muhtevasını oluşturacağı zaman zaman hatırlatılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmı olan “Yöntem” ile araştırma yapılırken hangi araştırma ve analiz yöntemlerinin kullanıldığı hususunda okuyucuya bilgi verilmiştir. Nitekim sosyal bilimlerde kullanılan araştırma stratejileri ve kuramlarının (pozitivist, hermenötik veya yorumlayıcı, eleştirel, feminist, postmodern vb.) içinden bu çalışma özelinde hermenötik yöntem ile hareket edildiği belirtildikten sonra araştırmanın içeriğini oluşturan ölçekler hakkında da okuyucu aydınlatılmıştır. Son olarak uygulama sırasında mülakat tekniğine başvurulduğu ve objektifliği sağlamak ve korumak adına muhtelif mülakat tekniklerinden istifade edildiği söylenmiştir. Katılımcılara yöneltilen anket sorularının analizi ve sağlamalarının doğru yapılması ve sıhhatli sonuçlar elde edilmesi için analiz ve değerlendirme programına (SPSS) başvurulduğu ifade edilmiştir. Bu sayede okuyucu suça sürüklenen çocuklar örneklem grubunun dindarlık düzeylerine ilişkin araştırmada, kapsam ve yöntem hususunda yazarın izlediği adımları görebilmektedir. Yazar bu bölümün sonunda, suça sürüklenen çocukların ampirik yöntemle tespit edilmiş olan dine yönelik tutumlarının, yapılan mülakat sonucunda elde edilen verilerin hermenötik yöntemle yorumlandığını hatırlatmaktadır.

Kitabın “Suçun Toplumsal Çerçevesi” başlıklı ikinci bölümünün (s. 33-108) ise kendi içinde “Suç Teorilerine Sosyolojik Yaklaşımlar (Klasik Akım ve Pozitivist Akım)”, “Suç Olgusu”, “Sapma”, “Anomi ve Suç İlişkisi”, “Çocuk Suçluluğu”, “Cezaevi”, “Aile”: En Güvenli Sığınak” ve “Şiddet ve Çocuk Suçluluğu” başlıklı alt bölümlerden oluştuğu görülmektedir. Suç olgusunun tarihsel süreç içerisinde teorik bağlamlarda nasıl tanımlandığı, değerlendirildiği ve gelişmeler dahilinde teoriye evrilen “Klasik Akım” ve “Pozitivist Akım” yaklaşımları bu bölümde etraflıca açıklanmaktadır. Bu bölümde müstakil bir alt başlık ile “Suç Olgusu” detaylı bir şekilde açıklandığı gibi muhtelif perspektifler dahilinde suç ve toplum arasındaki ilişkiye dikkat çekilerek suçlu figürünün ortaya çıkmasında toplumun tesiri diğer bir deyişle toplumun muhtemel suç ve suçlunun oluşumundaki etkisi vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda suç olgusu sosyolojik açıdan değerlendirilirken bireyleri/grupları, kısaca toplumu, suça yöneltici bir unsur olarak görülen “sapma” ve “anomi” gibi hususlara değinilmesi sadece modernite ile suç (veya geleneğin çözülmesi ve suç) arasındaki yakın ilişkinin anlaşılmasına fayda sağlamakla kalmamış ayrıca, toplumda suçun sosyolojik bir hal alan dürtülerinin tanınmasına olanak sağlamıştır. Buradan hareketle suçun canlılığını/devamlılığını sağlayan toplum içinde “çocuk suçluluğu” konusunda çocukların suçlu mu yoksa suça itilmiş/sürüklenmiş mi oldukları sorgulanmıştır. Özellikle çocuk suçluluğu hususunda toplumun etkisini vurgulayarak böyle bir farkındalığın oluşmasına gayret edilmesi son derece yerinde olmuştur. Ayrıca toplumsal

çerçevelerin yanı sıra suç oluşumundaki bireysel unsurların (biyolojik, psikolojik, patolojik) etkisi de ihmal edilmemiştir.

İkinci bölümde dikkat çekilen bir başka mesele de “ceza” (s. 85-91) meselesidir. Nitekim suçun etraflica irdelendiği bu bölümde “ceza”dan bahsetmek yavan kalabilirdi. Zira yazar burada cezanın suçu önlemedeki başarı-sızlığı-na dikkat çekerek, bilhassa cezaevleri özelinde birtakım eleştiriler getirmektedir. Yazar bu konuda, tarihsel süreç içerisinde işkence ve idam gibi toplum nezdinde onur kırıcı infaz sistemlerinden günümüzde kişiyi özgürlüğünden alıkoyma ve rehabilitasyon gibi aşamalara gelindiği tezini destekleyip bunu bir kazanım olarak görmektedir. Öte yandan hapisanelerin her ne kadar eskiye nazaran daha elverişli koşullar ve imkânlarla sahip olsalar da suçu yaratma konusunda etkili/teşvik edici bir lokasyon olduğunu belirtmekten kaçınmamıştır. Örneğin erken yaşta özgürlüğü kısıtlayıcı ceza verilen çocukların diğer çocuklara oranla ileriki yaşlarda daha kolay cezaevine girmelerine dikkat çekmesi bu durumu açıklamaktadır.

Kitabın “Araştırmamızın Bulguları ve Değerlendirilmesi” başlıklı üçüncü bölümü (s. 109-193) ise yazarın yürüttüğü araştırma ve uyguladığı mülakattan elde ettiği verileri okuyucuya sunduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle din ile çocuk suçluluğu arasında anlamlı bir bağlantının olup olmadığını, suça sürüklenmiş çocukların iman konusundaki bilgi düzeyleri, dine bakış açıları, ibadet konusundaki tutum ve hassasiyetleri, bazı değişkenlere göre dindarlık düzeylerinin değişip değişmediği test edilmiştir. Suça sürüklenmiş çocuklara cezaevinde yönelttiği anketin katılımcılarının ile ailelerine ilişkin demografik bilgilerini, katılımcılarının sayılarını, anket sorularını ve cevapların frekans ve yüzdelik dağılımlarını görmek mümkündür. Örneğin, katılımcılara yöneltilen “Allah vardır ve tektir cümlesine katılıyor musunuz?” sorusuna katılımcıların %99.7 oranında neredeyse tamamının, Peygamberler Allah’ın kulu ve elçileridir cümlesine katılıyor musunuz?” sorusuna %85.8 civarında büyük çoğunluğunun ve “kişi bu dünyada yaptıklarının hesabını verecektir cümlesine katılıyor musunuz?” sorusuna ise %85.1 oranında inandıkları görülmektedir. Buradan hareketle iman konusundaki sorulara verilen cevaplara bakıldığında, katılımcıların %99.7’e ulaşan bir oranla inanç esaslarına çok yüksek düzeyde inandıkları görülmektedir. Ayrıca inanç esasları haricinde katılımcılara zararlı madde kullanımı ve hırsızlık hakkındaki görüşleri sorulduğunda katılımcıların büyük çoğunluğundan “alkol haramdır” (%82.6) ve “hırsızlık günahtır” (%84.5) yönünde cevap alındığı görülmektedir. O halde suça sürüklenen çocukların alkol ve zararlı madde kullanımını veya hırsızlık gibi eylemleri dinen sakıncalı olarak kabul ettikleri görülür. Ancak her ne kadar inançları açısından bu sakıncaların farkında olsalar da pratikte kendilerini bu eylemlerden uzak tutamadıkları görülmektedir. Bu noktada, dinin olumlu etkisinden istifade edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Benzer şekilde yaklaşık 49 tablo ile okuyucuya aktarılmaya çalışılan anketin

bulgularına ilişkin olarak hemen hemen her tablonun altında yeterince iza-hatta bulunulması oldukça faydalı olmuştur. Zira bu sayede alan dışı okurlar-ın bulguları idrak etmesi kolaylaşmıştır. Güvenlik ve özel hayatın gizli kap-samında katılımcılar ismen zikredilmek yerine K-1, K-2, şeklinde numaralan-dırılarak kodlandığı görülmektedir.

Çalışmanın “Sonuç” (s. 195-202) kısmında ise yazar elde ettiği tespitleri okuyucunun dikkatine sunmaktadır. Suça sürüklenen çocuklarda Allah ve peygambere imanın diğer inanç noktalarına nazaran daha güçlü çıkması, pey-gambere duyulan sevgi saygıda ihtimam göstermeleri ve şayet onun hayatı-nın yeterince öğretilmesi durumunda suça sürüklenen çocuklar için engelle-yici bir rol oynayacağı düşüncesi, suça sürüklenen çocuklardaki eğitim sevi-yelerinin ve dinî bilgi düzeyinin toplum ortalamasından düşük olması, ço-cukların dinî bilgilerinin şekillenmesinde ailenin (özellikle annenin) tesiri, ço-cukların işlediği suçların çoğunlukla mala karşı işlenen suçlardan hareketle suça sürüklenen çocukların önemli bir kısmının farklı gerekçelerle hırsızlığı meşru görmeleri ve sosyo-ekonomik bölüşümün dengesiz/adaletsiz olması-nın suç oranlarında artışa sebep olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgulardan ha-reketle; suça sürüklenmiş çocukların dindarlık düzeylerinin artmasının dinin başta caydırıcılık gibi birçok işlevinin tesiriyle suça yöneliminin azalmasında bir rol oynadığı sonucuna varılmaktadır.

Birkaç Tenkit:

Giriş bölümünde “çocuklarının treatmanlarının sağlandığı...” (s. 21) ifadesin-deki “treatman” [doğrusu tretman-sosyalleştirme] sözcüğünün Türk-çesi/Türkçeleştirilmiş hali okuyucu ile paylaşılması alana ve literatüre uzak okuyucu için daha anlaşılır olacaktır.

Kitabın birinci bölümünde çalışmanın bir araştırma ürünü olduğu ve araş-tırmanın katılımcıları, araştırma yaş grubu, araştırmanın yapıldığı zaman (1 Temmuz 2016-30 Aralık 2016) ve lokasyon (cezaevi) hakkında bilgi vermek-tedir. Oysa bu bilginin kitabın “Önsöz” veya en geç “Giriş” bölümünde oku-yucuyla paylaşılması daha doğru olabilirdi. Her ne kadar gerek “Önsöz”de yer alan “Adalet Bakanlığına Teşekkür” kısmında ve gerekse “Giriş” bölümü-nün sonunda “koşullardaki şartların eskiye nazaran daha iyi olduğu” ve bi-rinci bölümde “bu kitapta, çocuk suçlarının bazı bağımsız değişkenlere göre ... dindarlık arasında anlamlı bir ilişkisinin olup olmadığı ve bu ilişkinin dü-zeyi ele alınmıştır.” (s. 25) gibi ifadelerle yer verilmiş olsa da araştırmanın de-tayları okuyucu nazarında tam anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla şu haliyle okuyucu kitabın, yapılan bir araştırmadan müteşekkil olduğunu ancak (s. 28-29) öğrenmektedir.

Yine birinci bölümde “Yöntem” başlıklı alt bölümde (s. 29) yazar kullanı-lan araştırma yöntemlerinden bahsederken yorumlayıcı yöntemi ifade eder-ken parantez içinde “Hermenetik” kelimesini kullandığı görülmektedir. Fa-

kat sayfa 32’de ise “...elde edilen veriler hermenötik yöntemle yorumlanmış...” ibaresi mevcut. Burada hermenetik ve hermenötik gibi iki farklı yazıma başvurulması alan-dışı okuyucu nazarında kafa karışıklığına neden olabilir kanaatindeyim.

İkinci bölümde (s. 35) “bun ekollerin..” diye başlayan cümlede yazım yanlışlığı mevcuttur. Kitabın yeni baskılarında bu hatanın düzeltilmiş olması isabetli olacaktır. Ayrıca sayfa 39’da Türkçe “vücut tiplerine” karşılık gelen ve parantez içinde verilen İngilizce “somatotype” kelimesinin belki bir dipnot ile de olsa Yunanca “soma” (σῶμα) ve “typos” (τύπος) kelimelerinden müteşekkil olduğu ifade edilebilirdi. Böylece kelimenin menşei hakkında okuyucunun merakı giderilebilirdi. Sayfa 53’te ise “suçlu” kavramını tanımlarken “cite’nin yasalarına uymayı reddeden kişi...” der. Burada “cite” kelimesi yerine (veya devamında parantez içinde) Türkçe karşılığı, ortak bilinç, okuyucuyla paylaşılmalıydı.

Üçüncü bölümde okuyucuya tablolarla sunulan anket ve mülakatların birinci yarısı için yeterince izahatın verilmiş olduğu söylenebilir. Öte yandan, “Tablo-42” haricinde özellikle 25-49 arasındaki tablolara ilişkin izahat daha fazla olabilirdi.

O halde bu eser kimlere hitap etmektedir? Din sosyolojisine ilişkin Batı *academiasında* ülkemize nispetle daha fazla gelişmelerin yaşandığı gerçeği hatırlandığında, değerlendirmesini yaptığımız bu çalışmanın ülkemiz akademiasında din sosyolojisi alanına katkıda bulunacağı şüphesizdir. İçerik ve başvuru alanı hem batılı hem de Türk yazarların çeşitliliği açısından din sosyolojisi, suç, suç ve çocuk, din ve suç arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmacılara da alana ait genel bir okuma listesi sunması açısından yararlı olacaktır. Son olarak bu eserin, akademik meşguliyetlerden öte ve bilakis sözünü ettiğimiz meselelere meraklı okuyucuların merakını giderme konusunda etkili olabileceği kanısındayım.

Kaynakça

- Çelik, Ercan. *Çocuk, Suç ve Din İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Çelik, Ercan. “Yüksek Eğitim Sisteminde Din Sosyolojisinin Yeri”. *Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında Türkiye’de Dini Eğitim*. ed. Seyfullah Kara - Salih Aybey. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Çelik, Ercan vd. “Çocukların Suça Sürüklenmesinin Önlenmesinde Aile Kurumu ve Dinin Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/4 (2018), 1425-1432.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî. *Ravzatü'l-Mürîdîn*. nşr. Muhammed Sûrî - Nasrullah Pûrcevadî. Tahran: İntişârât-i Ferheng-i Muâsır, 1402/2023, 539s.

Değerlendiren/Reviewed by

Veysel Başçı

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı –
Dr., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism.

veysel.basci@batman.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1525-0355>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 22/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmada XI. yüzyılda yaşamış olup günümüz tasavvuf çevrelerinde adı ve makamı pek bilinmeyen ilk dönem sûfilerden İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî'nin, kendisi gibi tasavvuf tarihi kaynaklarında adına ve künyesine pek yer verilmemiş *Ravzatü'l-Mürîdîn* adlı eseri değerlendirilmiştir. Eserin tıpkı *Tehzibü'l-Esrâr* ve *Keşfü'l-mahcûb* gibi erken dönem tasavvuf kaynaklarından birisi olduğu görülmektedir. Eser, sûfilerin makam ve hâlleri açısından öncülü olan eserlere benzese de tasavvuf risalelerinde daha önce karşılaşılma-şımı kimi sûfî anlatılarına da sahiptir. Ayrıca Baba Tâhir-i Uryân, Baba Cafer-i Ebherî, Aynü'l-kudât-ı Hemedânî gibi sûfilerin başını çektiği Hemedân merkezli Cibâl tasavvuf anlayışı ile bu bölgede doğup gelişen tasavvufî düşüncenin özellikleri hakkında önemli bilgiler ihtivâ eder.

Anahtar Kelimeler: Hemedânî, İbn Yezdânyâr, *Ravzatü'l-Mürîdîn*.

Abstract

This study evaluates Ibn Yazdânyâr al-Hamadânî's work titled *Rawḍat al-Murîdîn*. Hamadânî was a Sufi who lived in the eleventh century. However, he is not well known in today's Sufi circles. His work is also not well known, and his name or identity is not mentioned in Sufi sources. In our evaluation, it was seen that his work is one of the early period Sufism sources, just like *Tahzib al-Asrâr* and *Kashf al-Mahcûb*. Although the work is similar to its predecessors in terms of the positions and states of the Sufis, it also contains some Sufi narratives that have not been encountered in Sufi treatises. The work provides important information about the understanding of Jibâl Sufism centered in Hamadân, led by sufis such as Baba Taher-i Uryan, Baba Jafari Abhari, and Ayn al-Qudât al-Hamadânî, and the structure of the Sufi orders born and developed in this region.

Keywords: Hamadânî, Ibn Yazdânyâr, *Rawḍat al-Murîdîn*.

Tam adı Ebû Cafer Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. İbrahim olan İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî 380/990 yılında Cibâl bölgesinin merkezi Hemedân şehrinin *Fûrcerd* köyünde dünyaya gelmiş ilk dönem sûfilerdendir. Cibâl'in Dinever, Nihâvend, Sührever, Kazvin, Burûcerd, Rey ve İsfahân gibi merkezlerinde dinî ve tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra *Zahid-i Saîd* ve *Kadî* künyeleriyle maruf olduğu köyüne dönerek sâlik ve müridlerin irşadî ile meşgul olmuş ve 472/1079 yılında da bu köyde vefat etmiştir. İbn Yezdânyâr, başta Baba Tâhir-i Uryân (ö. 447/1055-?-) ile Aynü'l-kudât-ı Hemedânî (ö. 525/1131)'nin şeyhlerinden olan Şeyh Bereket (ö. 490/1096-?-) ve Şeyh Fetha-i Sergûlî-i Hemedânî (ö. 490/1096) ile Baba Cafer-i Ebherî (ö. 428/1036) gibi sûfilerin dönemlerini derk etmiştir. Yine bu dönemin Hemedânlı diğer önemli sûfilerinden olan *İbn Zîrek* adıyla maruf Ebû Ali Ahmed-i Kumistânî'nin oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed b. Osman-ı Kumistânî (ö. 471/1078) ile Uryân'ın talebelerinden Ebû Müslim b. Azev gibi isimlerle de yakın dost olmuştur. Aynı şekilde hadis ve tasavvuf tarihinde önemli bir yeri olan Kîya b. Şîrûye b. Şehrdâr ed-Deylemî-i Hemedânî (ö. 509/1114), ile *Safvetü't-Tasavvuf*'un sahibi İbnü'l-Keyserânî-i Makdisî (ö. 507/1113) ve *İbn Ühtû't-Tevil* adıyla maruf Ebû Bekr Zaferâbadî-i Cebelî-i Hemedânî (ö. 542/1147) gibi isimlerin de üstadı ve hocasıdır. Dolayısıyla tüm bu ilişkiler, onun Cibâl bölgesinde doğup gelişen tasavvufî hayatın geçmişinde önemli bir yerde durduğunu gösterir.

Başta mezkûr Şîrûye olmak üzere Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), Rafîî-i Kazvinî (ö. 623/1226) ve Şemseddin-i Zehebî (ö. 748/1348) gibi tarihçilerin

eserlerinde ve dahi Ebû Abdullah Cûrkanî-i Hemedânî (ö. 543/1148)'nin *el-Ebâtîl vel-Menâkir* adlı eseri ile benzer hadis zincirlerini hâvi eserlerde adına rastlanılan İbn Yezdânyâr, Ebûbekir b. Ali Hemedânî-i Ferra' (ö. 405/1014), Ebû'l-Fettah Bezzâz-ı Hemadânî (ö. 406/1016), Ebû'l-Kasım Hemedânî-i Müeddeb (ö. 407/1017), İbn-i Şa'ranî-i Hemedânî (ö. 407/1017), Ebû Nasr Zeccâc-ı Hemedânî (ö. 413/1022), Ebû Abdîllah Mukrî-i Hemedânî (ö. 414/1023) gibi muhaddis hocalarından hadis dersleri almış ve hadis nakletmiştir. Bu sebeple tasavvuf menşeli hadis sened zincirleri içerisinde de önemli bir isim olduğu görülür.

İbn Yezdânyâr'dan geriye *Ravzatü'l-Mürîdîn* adlı yegâne eseri kalmıştır. Eser modern dönemde ilk olarak Carl Brockelmann (ö. 1956) tarafından tespit edilerek *Arap Geleneği Yazılı Literatürü* (Geschichte der Arabischen Litteratur) adlı mecmûada tanıtılmıştır. 1957 yılında John Alden Williams tarafından Princeton Üniversitesi'nde doktora tezi olarak çalışılmış, bazı bölümleri de İngilizceye tercüme edilmiş ancak yayınlanmamıştır. William'ın dört yazma nüsha üzerinden yaptığı söz konusu çalışmasından sonra eser, altısı Türkiye'deki yazma kütüphaneleri olmak üzere dokuz ayrı nüshası daha tespit edilerek 2023 yılında Muhammed Sûrî ve Nasrullah Pûrcevadî tarafından edisyon kritiği yapılmak suretiyle geniş bir önsözle Tahran'da neşredilmiştir.¹ Eserin İbn Yezdânyâr'a aidiyeti hususunda şüphe yoktur zira neşredilmiş mezkûr eserde, örnekleri verilmiş olan toplam on üç farklı yazmanın tamamından da anlaşılacağı üzere müellifin İbn Yezdânyâr olduğu açık ve net olarak belirtilmiştir.²

Eser Arapça kaleme alınmıştır ve uzun-kısa olmak üzere toplam kırk dört bölümden oluşur. Telif sebebine eserin kısa mukaddemesinde değinen müellif, eserini bir dostunun, sûfiler ve tasavvufla ilgili sorularına cevaben kaleme aldığını belirtir ve selef meşâyih'ten duyduklarını kısaca aktararak bunu yapacağını ifade eder.³ Müellif, eserin özellikle başında ve sonunda bu dostuna seslenir ancak ismini ya da künyesini anmaz. Eserin ilk on bölümü, tasavvuf isminin nereden geldiği, tanımı, temelleri ve sûfilerin erkânı ile hırka giyinme adâbına ayrılmıştır. Bu kısımda sûfliğin sünnete göre yaşamak olduğunu, sûfilerin de Hz. Peygamber'i ve ashabını örnek aldıklarını vurgulanan müellif, aynı bölümde selef mutasavvıfları naat etmeyi de ihmal etmez.⁴ On bir ila on altıncı bölümlerde sâlik-meşâyih, meşâyih-sâlik ilişkilerine, sûfilerin seferdeki hallerine değinir. On yedi ila on sekizinci bölümlerde fakrın hakikati ile

1 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, nşr. Muhammed Sûrî - Nasrullah Pûrcevadî (Tahran: İntişârât-i Ferheng-i Muâsır, 1402/2023), 7-52.

2 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 53-84.

3 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 87.

4 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 91.

sohbetin adâbına değinen müellif bu bölümlere özellikle önem verdiğini kayıtle ifade eder.⁵ Semâ/İsmâ' meselesine toplam yedi bölüm ayıran müellif, bu konu üzerinde de ısrarla durur. Sûfinin kendisine gelen vâridatı işiterek onu kalbine aktarması, dolayısıyla bu fiilin işitme, vahiy ya da nakille ilişkilendirilmesi anlamına gelen semâ konusunun eserde bu kadar geniş ele alınması eseri, emsali kitaplardan ayıran ve onu hadis ilmi içerisinde de önemli kılan en önemli yönlerden birisidir. Semâ usulünü *ezkâr*, *efkâr* ve *esrâr* şeklinde üçe ayıran müellif,⁶ sûflerin konuya yaklaşımını göstermesi bakımından hadis ve sünnet ulemasının resmi söylemine paralel tevhid ve nübüvvet ilkelere beyan ettikten sonra tasavvuf disiplininin, hadis ilmi ile sened zinciri ve rical gibi konulara bakışını, önceki bölümlerde olduğu gibi tasavvufî mefkûreyi savunarak ve sûflerin şeriata bağlılığını vurgulayarak dillendirir.⁷ Müellifin bu hususu ısrarla vurgulamasının esas nedeni ise eserin kaleme alındığı dönem olan XI. yüzyılın, tasavvufun tedvin dönemi olması hasebiyledir. Zira bu dönem, tasavvufa yöneltilen suçlamaların yoğun görüldüğü, dolayısıyla mutasavvıfların düşüncelerini savundukları, kendilerine yöneltilen iddialara sıklıkla cevap vermek durumunda kaldıkları bir dönem olarak tebellür etmiştir. Binaenaleyh müellifin eserinde de benzer bir savunma içerisinde olduğu görülür. Ayrıca hadis ve rivayetler üzerinde ısrarla durması da bu savunma dürtüsünden ileri gelmektedir. Lakin hadis ve semâ konusunun müellife has yorumları içermesi açısından eser, nevi-i şahsına münhasır olup tekrar hususlar barındırmaz. Müellif semâ konusundan sonra vecd, muhabbet, muhabbetin şartları, hakikati ve keyfiyeti, marifet, tevekkül, rıza, sabır, sükut, fütüvvet, mürüvvet, sehâvet, şefkat, mekârim-i ahlâk, kerahet-i sual ve vesâyâ gibi tasavvufî makamların her birini ayrı birer bölümle açıkladıktan sonra tasavvufun şartları adlı kırk dördüncü bölümle eserini sonlandırır.⁸ Neşredilen eser üç ana bölümden oluşur. Tahkîk dili Farsça olan eserin birinci bölümü geniş bir önsözü hâvidir. İkinci kısımda eserin orijinal metni, üçüncü kısımda ise yedi bölümden oluşan indeksler yer alır. Şahıs indeksleri kısmında verilmiş biyografilerin dili de Farsçadır.⁹

Eserde müellifin metodu; muhaddis sûflerin metoduyla aynıdır. Her bir bölümü ayet veya hadisle açan müellif, genel olarak önce konuyla ilgili varsa hulefâ ve ashaptan rivayetler nakleder. Ardından önde gelen mutasavvıfların yanı sıra Ebû Ali Mîhrdâd-ı Rûzbârî (ö. 322/934), Hüsâmeddin Çelebî (ö. 683/1284)'nin ceddi Ebû Bekr Yezdânyâr-ı Urmevî (ö. 334/945) ve Şeyh-i Cibâl İbrahim b. Şeyban-ı Kirmanşahî (ö. 337/948) gibi öncülü mutasavvıfların sözlerini nakl ve edâ eder. Ardından konuyla ilgili kendi görüşlerini belirtir. Selef

5 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 127-128.

6 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 142.

7 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 92.

8 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 87-202.

9 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 365-415.

mutasavvıflara ait şiirlerde nakilleri arasındadır. Özellikle de Şiblî, Rûzbârî, Mısırî ve Hallac'ın Arapça şiirlerinden fazlasıyla yararlanır ki bu şiirler arasında Arap şair Mütenebbî (ö. 354/965)'nin şiirleri de görülür. Muhabbetin keyfiyeti konusunda ise Farsça bir beyte yer vermiştir ki bu beytin kendisine ait olması muhtemeldir.¹⁰ Ayrıca Ebû Amr Beykendî ile Ebû Bekr-i Şaşî (ö. 357/967)'den fütüvvetle ilgili Farsça sözler nakleder.¹¹ Nakiller konusunda dikkat çeken bir husus da müellifin, Kisrâ Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd (531-579), onun akıllı veziri Bözörgmihr-i Bûhtigân (ö. 580), İbn Mukaffa (ö. 142/759), Abbasi Halifesi Harun Reşid (786-809)'in ünlü vezirlerinden Yahya b. Halid el-Bermekî (ö. 190/805), Rum Kayserleri ile Makedonyalı Büyük İskender gibi tarihi şahsiyetlerden de vecizeli sözler nakletmiş olmasıdır. Oysa bu durum tasavvuf eserlerinden ziyade *nesâyih* yani öğüt ve nasihat şeklinde kaleme alınmış eserlerde sıklıkla görülen bir durumdur. Aynı şekilde Cibâl'in önemli nücum ilmi âlimlerinden Abdurrahman es-Sûfî (ö. 376/986) gibi bilim adamlarından da çeşitli sözler nakletmiştir ki benzer sûfî kitaplarında bu duruma pek rastlanılmaz.¹² Ayrıca müellif, Kerrâmîye akımının kurucularından Muhammed b. Kerrâm-ı Secistânî'den de sözler nakletmiştir ki bu da onun çağdaşı olan diğer sûfiler gibi, antropomorfist düşüncelere sahip Kerrâmilere karşı olmadığına bir göstergesidir.¹³ Ayrıca Melâmetiyye'nin öncülerinden Hamdûn el-Kassâr'dan (ö. 271/884) da aynı şekilde söz nakletmekten çekinmemiştir. Müellif'in nakil metot sırası, genelde ayet, hadis ve rivayetlerden sonra meşâyihin sözleri şeklindedir. Bazı bölümlerde ise bu düzeni korumadığı görülmektedir. Nakledilen sözlerin kendisine mi yoksa öncülü şeyhlere mi ait olduğu bazen net olarak anlaşılmazsa da bunları ayırt edecek karineler söz konusudur. Her bölümün sonunda getirdiği sözlerin ise kendisine ait olduğunu hissettirir. Lakin bu sözleri naklederken kimi yerlerde "meşâyih buyurdu" diyerek isim vermekten kaçınır.¹⁴ Ayrıca bazı yerlerde de "şeyh buyurdu" ya da "şeyhimden duydum" şeklinde muğlak ifadeler de kullanır ki eserin muhakkikleri tarafından bu kişi ya da kişilerin Baba Tâhir-i Uryân ile Baba Cafer-i Ebherî gibi Cibâl bölgesinin kadim ve önemli sûfilerinin olma olasılığı yüksektir.¹⁵ Nitekim eserde Baba Tâhir-i Uryân'ın *Kelîmetü'l-Kısar* adlı eserinden pasaj ve vecizeler de mevcuttur ancak müellif eserinde Baba Tâhir'in adını açıkça anmamıştır. Bunun yerine "bazıları buyurur ki" şeklinde özel birini ya da birilerini işaret eden ifadeler kullanmıştır.¹⁶

10 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 157.

11 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 179.

12 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 176, 179, 192.

13 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 166.

14 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 119, 171, 177.

15 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 96, 144.

16 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 161.

Eserin başlıca kaynakları arasında, İmam Cafer-i Sadık'ın (ö. 148/765) *Misbahü's-Şeri'a*, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) *el-Mizân* adlı kayıp risalesi ile İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904)'ın *el-Mütevekkilîn*,¹⁷ Ebû Nâsr es-Serrac (ö. 378/988)'ın *el-Lüma'*, Abdirrahman es-Sülemî (ö. 412/1021)'nin *Hakâiku't-Tefsir*, *Kitabü'l-Fütüvve* ve *Nesimü'l-Ervâh*, Ebû Bekr-i Gülâbadî -Kelâbâzî- (ö. 380/990)'nin *et-Taarruf*, Ebü'l-Hasan Sircânî (ö. 470/1077)'nin *Kitâbü'l-Beyâze ve's-Sevâd*, Ebû Said Hargûşî (ö. 406/1016)'nin *Tehzibü'l-Esrâr*, Mansûr b. Hüseyin el-Âbî (ö. 431/1030)'nin *Min Nesri'd-Dûrer*, Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038)'nin *Hilletü'l-Evliya* ve Ebû Mansûr İsfahânî (ö. 418/1027)'nin *Nechü'l-Has* gibi eserleri ilk sırada yer alır. Ayrıca kime ait olduğu belli olmayan *Mensûrî'l-Hikem* adlı bir eserden de nakiller yaptığı görülür.¹⁸ Dolayısıyla eserin kaynakları arasında Hemedân ve Cibâl sûfilerinin kayıp ya da bilinmeyen risalelerinden alıntılar olduğunu söylemek de mümkündür.

Eseri önemli kılan yönlerden birisi de diğer sûfî eserlerinde yer almayan bir takım anlatı ve alıntılara sahip olmasıdır. Özellikle Hemedân ve Cibâl muntikasına has bu anlatılar, mezkûr bölgenin tasavvuf ve ilim tarihi açısından bir hayli önemlidir. Örneğin Ebû Bekr b. Börd-i Ebherî ile ilgili eserde yer alan anlatı, benzer sûfî kitaplarında olmayan bir anlatıdır ve bu sûfinin adına diğer sûfî kitaplarında da rastlanılmamıştır.¹⁹ Aynı şekilde Ali b. Abdürrahim el-Kannâd'ın 315/927 yılında Karkisiyâ'da (Pişhabur Bölgesi) Ebü'l-Ezher adında bir sûfî ile sohbetinde bulunduğu bilgisi de diğer sûfî kitaplarında daha önce eşine rastlanılmamış bir rivayettir. Keza Cibâl tasavvufunun önemli isimlerinden olan İbrahim b. Şeybanî-i Kirmanşahî'ye (ö. 337/948) ait nakillerde de bakir anlatılar söz konusudur. Ayrıca yine diğer sûfî kitaplarında ismine az rastlanılan Cibâlli sûfilerin adı ve sanı bu eserde daha fazla yer alır. Örneğin Mümşâd-i Dineverî (ö. 299/911), Ebü'l-Kasım Merdan el-Nihâvendî-i el-Sûfî (ö. 330/941), Ebü'l Abbas Müzeyyîn-i Dineverî (ö. 340/951), Ebü'l-Abbas Nihâvendî (ö. 394/1003), Şeyh Amû (ö. 441/1049) ve Şemseddin b. Muhammed ed-Deylemî-i Hemedânî (ö. 589-1193) gibi diğer sûfî kitaplarında adına az rastlanılan Cibâlli sûfilere nakil rivayet edilmiştir ki bu da eserin önemini gösteren hususlardan bir diğeridir. Bu yönleriyle eser, aslında Cibâl sûfilerini birbirine bağlayan bir eserdir de diyebiliriz. Zira kendinden önceki Cibâlli sûfilere nakil rivayet ettiği gibi kendinden sonraki Cibâlli sûfilere de kaynaklık etmiş bir eserdir. Mesela Şemseddin-i Deylemî'nin *Şerhi'l-Enfâsü'r-Ruhâniye* adlı eserinde *Ravzatü'l-Mürîdîn*'den pasajlar olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Aynülkudât'ın *Şekva'l-Garib*'inde de değerlendirmeye konu eserden anlatılar mevzubahistir. Örneğin Aynülkudât'ın Ömer b. Sinan-ı

17 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 106.

18 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 131.

19 İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 147-148.

Menbicî adlı sûfiden, “her kim üstat gibi davranmazsa onun sözleri de boş-tur” şeklinde yaptığı naklin, birebir *Ravzatü'l-Mürîdîn*'den alıntılama olduğu görülür²⁰ ki bu durumda Aynü'l-kudât'ın kaynakları arasında *Ravzatü'l-Mürîdîn*'in de olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Aynı şekilde Baba Ca-fer-i Ebherî'nin *Riyâzetü'n-Nefs* ile *Adâbü'l-Fukâra* adlı eserlerinde de *Rav-zatü'l-Mürîdîn*'den alıntı ve pasajlar mevcuttur. Dolayısıyla eserdeki kimi alıntı ve anlatılar müelliften sonra yaşamış olan diğer Cibâlli sûfiler tarafından da kullanılmıştır.

Dolayısıyla tüm bu bilgi ve veriler ışığında denilebilir ki; ilk dönem İslam tarih ve coğrafya kaynaklarında, *Mâheyn* ya da *Mâhü'l-Kufe* ile *Mâhü'l-Basra* gibi spesifik bölge ve şehir isimleri olarak da anılmış tarihi Cibâl/Kûhistan bölgesi, eski adı *Medyâ* olan bugünkü İran'ın güneybatı bölgesine verilmiş bir isimdir ve sonraki dönemlerde özellikle Arap tarihçileri tarafından *Irak-ı Acem* olarak da adlandırılmıştır. Hemedân, Dinever, Nihâvend, Sühreverd, Karmi-sin (Kirmanşah), Hulvân, Burucerd, Rey ve Kazvin gibi bilim tarihinde önemli şahsiyetler yetiştirmiş şehirleri içine alan bu bölge, başta Emevi ve Ab-basi olmak üzere İslami dönemde çeşitli iktidarlar tarafından uzun yıllar idarî ve ilmî olarak Hûzistan, Bağdat ve Kufe gibi şehirlere bağlı olarak varlığını sürdürmüş bir bölgedir. Bu bölgede doğup yetişmiş birçok mutasavvıf da do-ğal olarak Bağdat tasavvuf mektebiyle yakın ilişki içerisinde olmuştur. Adı geçen bölgenin çok eskilere dayanan gnostik düşünce yapısı içerisinde şekil-lenmiş olan tasavvuf mefkûresi de kendi özgüllüğü ve kimliğiyle bu kadim gelenekten beslenmiştir. Bu sebeptendir ki başta Baba Tâhîr-i Uryân olmak üzere Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) ve Aynülkudât Hemedânî gibi muta-savvıfların düşüncelerinde izleğini gördüğümüz, Sühreverdî-i Maktûl (ö. 587/1191) ile Şeyh Şehâbeddin-i Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi İshrakiyye belle-ğinde emarelerine rastladığımız bu özgül kimliğin bir yansıması olarak yetiş-miş ilk dönem sûfilerle bu bölgede şekillenmiş tasavvufî anlayış ve ekoller, halka halka genişleyerek Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'nun birçok yerine ulaşmıştır ki söz konusu bölge, bu açıdan bile olsa özel olarak, “Cibâl tasav-vufu veya Cibâl tasavvuf ekolü” kavramını ve bu kavram üzerinde düşünül-mesini ziyadesiyle hak etmektedir. Çünkü İslam tasavvufunun yapısal ma-nada şekillenmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren söz konusu bu bölge son derece önemli sûfiler çıkarmıştır. Öyle ki Bağdadî nisbesiyle anılan birçok mutasavvıf bu cümleden Cüneyd-i Bağdadî ile adı bu muhtasar çalışmaya sığmayacak daha nice sûfî, köken itibariyle bu bölgedendir. Ki değerlendirmeye konu eserin müellifi İbn Yezdanyâr'da mezkûr bölgenin ilk dönem sûfilerinden birisidir ve kendisinden geriye bıraktığı değerlendirmeye konu yegâne eseri de bu sebeple önemlidir. Çünkü XIII ila XI. yüzyıllarda kalem

20 İbn Yezdanyâr-ı Hemedânî, *Ravzatü'l-Mürîdîn*, 116.

alınmış başat tasavvufî eserlerin kahir ekseriyeti Bağdat, Basra, İsfahân Nişabur, Herat, Tus, Merv ve Rey gibi bölgelerde yazılmıştır. Tasavvuf tarihinde önemli sûfîlerin yetiştiği bir bölge olan Cibâl ve Hemedân gibi bölgelerde ise yazılmış tasavvufî eser sayısı ya bir hayli azdır ya da pek çoğu kayıptır.

Dolayısıyla değerlendirmeye konu *Ravzatü'l-Mürîdîn* adlı eser, işbu az sayıdaki ya da kayıp yazılı eserlerden birisidir. Ayrıca Cibâl tasavvufu diye bir olgunun varlığını gösteren önemli bir yazılı kaynaktır. Bu yazılı kaynak, Cibâl bölgesinin de tıpkı Horasan, Nişabur, Bağdat, İsfahân vb. tasavvufî ekoller gibi isimlendirilmeye layık ve üzerinde çalışılmaya değer bir konu olduğunu göstermesi bakımından da değer arz eder.

Kaynakça

İbn Yezdânyâr-ı Hemedânî. *Ravzatü'l-Mürîdîn*. nşr. Muhammed Sûrî - Nasrullah Pûrcevadî. Tahran: İntişârât-i Ferheng-i Muâsır, 1402/2023.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

Muhammed Abdülvehhâb el-Abbâsî. *el-Mu'cemü's-şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2023, 6 Cilt, 2203 s.*

Değerlendiren/Reviewed by

Abdulkerim Dik

Arş. Gör., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları
Ana Bilim Dalı – Res. Asst., Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of
Islamic History and Arts.

abdulkerimdikk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8309-5708>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 01/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Medine, Hz. Peygamber'in hicret ederek hayatının son yıllarını geçirdiği şehir olarak Müslümanlar için büyük bir öneme sahiptir. Şehrin her köşesi, Allah Resulünün hatıralarıyla doludur. Bu nedenle Medine hakkında yazılan eserler hem İslâm tarihi hem de Hz. Peygamber'in hayatı hakkında daha derinlemesine bilgi edinmek isteyenler için vazgeçilmez kaynaklardır. Muhammed Abdülvehhâb el-Abbâsî tarafından kaleme alınan *el-Mu'cemû's-sâmil li'l-Medineti'l-Münevvere* adlı eser, Medine hakkında yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olarak kabul edilebilir. Bu eser, sadece şehrin coğrafi ve tarihi özelliklerini değil, aynı zamanda Hz. Peygamber'in Medine'deki hayatı, ashâbı ve şehrin sosyal yapısı gibi birçok konuyu da detaylı bir şekilde ele almaktadır. Eserdeki haritalar, çizimler ve tablolar sayesinde okuyucular Medine'yi daha iyi anlayabilir ve zihinlerinde canlandırabilirler. Bu eser, hem İslâm tarihçileri hem de Medine ile ilgilenen herkes için önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserdeki bilgiler sayesinde Medine'nin sadece dini bir merkez değil aynı zamanda zengin bir kültürel ve tarihi mirasa sahip olduğunu daha iyi anlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Medine, Şehir tarihi, Hz. Peygamber.

Abstract

Madinah is important to Muslims as the city where the Prophet spent the last years of his life after migration. Every corner of the town is full of the memories of the Messenger of Allah. For this reason, works written about Medina are indispensable sources for those who want to learn more in-depth information about Islamic history and the life of the Prophet. Muhammad 'Abd al-Wahhâb al-'Abbâsî's *al-Mu'jam al-shâmil li al-Madīnah al-Munawwara* can be considered one of the most comprehensive works on Madinah. This work covers, in detail, not only the geographical and historical features of the city but also the life of the Prophet Muhammad in Madinah, his companions, and the city's social structure. The book's maps, drawings, and tables help readers a better understanding and visualizing of Medina. This work is essential for Islamic historians and anyone interested in Madinah. Thanks to the information in the book, we better understand that Madinah was not only a religious center but also had a rich cultural and historical heritage.

Keywords: Islamic history, Madinah, City History, Prophet Muhammad.

İsmi, Allah Resulünün hicret ettiği yurt olmasından alan Medine, Hz. Peygamber'in ömrünün son on bir yılını burada geçirmesi sebebiyle her sokağında Allah Resulü ve ashabının hatıralarını taşımaktadır. Bu sebeple Medine hakkında yazmak, bir şehrin tarihi hakkında bilgi vermenin yanı sıra, Hz. Peygamber'in hatıralarının bulunduğu mekânları anlatmak, siyere dair çok sayıda malumat sunmak anlamına gelmektedir. Bu nedenle, Medine hakkında yazılan eserler, Hz. Peygamber'in yaşadığı sosyo-kültürel ortam ile ilgili bilgi sahibi olmak isteyen kişiler için başucu eser mesabesindedir. İslâm âlimleri Medine'nin tarihini kayıt altına almaya büyük bir ihtimam göstermişler ve Medine şehir tarihi eserleri kaleme almışlardır. İlk Medine şehir tarihi eseri *Ahbâru'l-Medine*'nin müellifi olan İbn Zebâle (ö. 199/814), bu alanın genel üslup ve kurallarını belirlemiş ve kendisinden sonra yazılacak pek çok Medine şehir tarihine elverişli bir ortam hazırlamıştır. İbn Zebâle sonrası dönemde İbn Şebbe¹ (ö. 262/876), İbnü'n-Neccâr² (ö. 643/1245), Cemaleddîn el-

1 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, nşr. Muhammed Dendel - Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

2 Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne fî ahbâri'l-Medîne*, thk. Hüseyin Muhammed Ali eş-Şükrî (Kahire: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 2006).

Matarî³ (741/1340), Semhûdî⁴ (ö. 911/1506) gibi müellifler Medine şehir tarihi eserleri kaleme almışlardır.

Tanıtımını yapacağımız Muhammed Abdülvehhâb el-Abbâsî tarafından Arapça olarak kaleme alınan *el-Mu'cemü's-şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere* başlıklı eser, Medine-i Münevvere'yi bahis konusu eden modern bir eserdir. "Kapsamlı Medine Ansiklopedisi" şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz eser, Hz. Peygamber'in Medine'deki hayatını ve iz bıraktığı yerleri titiz bir şekilde ele almaktadır. Medine'de bulunan Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere'de⁵ çalışmalarını sürdüren ve *el-Mu'cemü's-şâmil* den başka kitabı bulunmayan el-Abbâsî, genel olarak siyer ve Medine tarihine dair çalışmalar yürütmektedir.

el-Mu'cemü's-şâmil harf sırasına göre tanzim edilmiş ansiklopedik bir eserdir. Yaklaşık 10 yıllık bir çalışmanın ürünü olan eser, sahasında günümüze kadar yapılan en kapsamlı çalışma olma özelliğini taşımaktadır. *el-Mu'cemü's-şâmil* 6 ciltten oluşmakta ve 3000 madde içermektedir. Eseri öne çıkaran hususiyetlerinden bir tanesi de Hz. Peygamber'in Medine'deki yaşamı sırasında temas ettiği ve hatırasının bulunduğu mekân ve nesneleri (mescidler, kuyular, bahçeler vb.) ele alırken resimler, grafikler, haritalar ile desteklemesidir. Bu bağlamda eserde 1417 adet görsel materyal kullanılması çalışmanın kıymetini artırmaktadır. Eser kaleme alınırken temel kaynaklar esas alınmış dil, tarih, biyografi, coğrafya, tefsir ve hadis alanlarındaki birincil kaynaklara başvurulmuştur. Özellikle Medine şehir tarihi eserlerinden faydalanan yazar, İbn Zebâle, İbn Şebbe, İbnü'n-Neccâr, Matarî, Mercânî (ö. 770/1369), Burhaneddîn b. Ferhûn (ö. 799/1397), Merâğî (ö. 816/1413), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve Semhûdî gibi Medine şehir tarihçilerinden çokça iktibaslarla bulunmuştur.

Medine üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar sonucu bir takım ansiklopedik eser ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden biri olan Suûd b. Umeyr es-Sâidî'nin *Mu'cemü meâlimi'l-eseriyye fi'l-Medîneti'l-Münevvere* adlı çalışması, Medine hakkında 160 maddelik detaylı bir inceleme sunmaktadır. Bu çalışmaya nazaran daha geniş ve görsel materyallerle desteklenmiş olan *el-Mu'cemü's-şâmil* ise Medine hakkındaki bilgileri daha kapsamlı bir şekilde sunmaktadır.

Eserde geçen hadislerin tahrîci, Cemîl Ahmed Hüseyin el-Mazâhirî tarafından gerçekleştirilmiştir. Eser ilk olarak 2022 yılında Medine'de basılmış, ardından 2023 yılı aralık ayında İstanbul'da Mektebetü'l-İrşâd tarafından

3 Cemaleddin Muhammed b. Ahmed es-Sa'dî el-Medenî el-Matarî, *et-Ta'rif bimâ enset el-hicre min me'âlimi dâri'l-hicre*, nşr. Süleymân er-Ruhaylî (Medine: Dârul-Melik 'Abdul'azîz, 2005).

4 Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998).

5 Medine-i Münevvere Araştırmaları ve Çalışmaları Merkezi, 1997 yılında Medine ve kültürel mirasına hizmet etme amacıyla kurulmuştur. Merkez bu anlamda Medine tarihine dair ilmi ve kültürel çalışmalar yapmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere (MRSC), "Men nahnü?" (Erişim 5 Eylül 2024).

2203 sayfa olarak basılmıştır. Bu çalışmada esas alınacak baskı, Mektebetü'l-İrşâd tarafından basılan mezkûr baskıdır.

Eserin birinci cildinde “Bâbü'l-Elif” (باب الألف) başlığı altında “elif” (إ) harfi ile başlayan maddeler bulunmaktadır. Yazar, (الآبار المأثورة) başlığı altında Hz. Peygamber’in sıkça ziyaret ettiği rivayet edilen yedi kuyu (Erîs Kuyusu, Bussa Kuyusu, Budâa Kuyusu, Hâ Kuyusu, Rûme Kuyusu, İhn Kuyusu ve Gars Kuyusu) hakkında detaylı bilgiler vermekte, klasik hadis kaynakları ve Medine şehir tarihlerindeki rivayetleri aktardıktan sonra kuyuların günümüzdeki durumları hakkında bilgi vermektedir. Yazar kuyuları anlatırken görsellerini de sunarak eserin kalitesini artırmaktadır. Yazar, bu babta Topkapı Sarayı’nda bulunan Kutsal Emanetleri (الأمانات المقدسة) de ele almış ve görsellerini sunmuştur. el-Abbâsî’nin bu babta ele aldığı konulardan birisi de Medine’nin kapılarıdır (أبواب المدينة). Yazar, Medine’nin dahili ve harici surlarında bulunan sekizer kapı hakkında özet bilgiler sunmakta ve haritalar üzerinde kapıların yerini göstermektedir. Bakî’ Kapısı, Kâsimiyye Kapısı, Musallâ Kapısı, Avâlî Kapısı bu başlık altında anlatılan kapılardan bazılarıdır. Yazar, bu ciltte Mescid-i Nebvî’nin kapılarını (أبواب المسجد النبوي) da işlemektedir. Bu bağlamda mescidin kapılarının, Hz. Peygamber, Hülefâ-i Raşidîn, Emevî, Abbâsî, Osmanlı ve Suûdî dönemlerindeki durumları hakkında bilgi vermektedir. Kapıların konumları, onarım faaliyetleri hakkında bilgi veren yazar, çok sayıda görselden faydalanmaktadır. Yazarın bu ciltte ele aldığı konulardan bir diğeri de Mescid-i Nebvî’nin Sütunları’dır (أسطوانات المسجد النبوي). Otuz üç sütun hakkında bilgi veren el-Abbâsî, sütunların mesciddeki konumları hakkında bilgi vermektedir. Medine’nin Utumları (أطام المدينة) bu ciltte ele alınan konulardan bir diğerridir. Utum Medine’de bulunan çok katlı müstahkem yapılaradır. Yazar, Medine’de bulunan yüz kadar utumu incelemekte, bu utumların sahabeden kimlere ait olduklarını bildirmektedir. Yazar, mezkûr utumların günümüze gelen kalıntılarının görsellerini de sunmaktadır.

Eserin ikinci cildi “bâ” (ب) harfinden “sâ” (ث) harfine kadar olan kısmı kapsamaktadır. Yazar, “bâ” harfine ayırdığı kısımda ilk olarak Medine’nin ve Mescid-i Nebvî’nin farklı zamanlarda inşa edilmiş yaklaşık doksan kadar kapısından bahsetmektedir. el-Abbâsî, aynı zamanda Medine’nin kuyularını ele almakta yaklaşık yüz kadar kuyu hakkında bilgi vermektedir. Yazar bu cildin devamında “tâ” (ت) ve “sâ” (ث) harfine geçmekte ilgili maddeleri sunmaktadır. Medine toprağı (تراب) ve Medine tepeleri (تنية) bu başlıklarda zikredilen konulardandır.

Eserin üçüncü cildi “cîm” (ج) harfinden “hâ” (خ) harfine kadar olan alanı kapsamaktadır. Yazar “cîm” başlığı altında Medine’nin Dağları’na (جبال المدينة)

değınmekte otuz kadar dağ hakkında bilgi vermektedir. Dağların konumlarını bildiren yazar ele aldığı dağlar hakkındaki siyer rivayetlerini ve Medine şehir tarihlerinde geçen bilgileri de sunmaktadır. “hâ” başlığı altında Hz. Peygamber’in Kabr-i şerîf’i (Hücre-i şerîfe) (الھجرة الشریفه) hakkında bilgi vermektedir. Allah Resulünün defni, kabrin mescid içerisindeki konumu, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in de aynı mekâna defnedilmeleri, kabirlerin birbirlerine göre konumları, çeşitli hükümdarlar tarafından yapılan genişletme ve yenileme faaliyetleri ve Kabr-i şerîf’in üzerindeki örtü yazarın bu başlık altında bilgi verdiği konulardır. Yazar, “hâ” başlığı altında Ümmehâtü'l-Mü'minîn'in Odacıları'nı (حجرات أمھات المؤمنین) ele almakta, odacıların Mescid-i Nebvî içerisindeki ve birbirlerine göre konumları hakkında bilgi vermektedir. el-Abbâsî odacıların günümüzde mescidin hangi bölümü içerisinde kaldığını da ayrıca zikretmektedir. Yazar bu başlığın devamında, Medine’de bulunan meşhur bahçeler (حدائق المدينة), Medine’nin harreleri (حارات المدينة) Medine’nin kale ve hisarları (حصون المدينة), Medine’nin korulukları (حمى المدينة) hakkında bilgi vermektedir. Yazar ardından “hâ” harfi ile ilgili maddeleri okuyuculara sunmaktadır. Bu başlık altında Mescid-i Nebvî’nin çevresindeki evlerin arasındaki koridorlardan mescide açılan kapılar (خوخة) hakkında bilgi vermektedir.

Dördüncü cilt “dâl” (د) harfinden “sîn” (س) harfine olan kısmı kapsamaktadır. Yazar, “dâl” başlığı altında ilk olarak Medine’deki Ashâb-ı Kirâm’a ait olduğu rivayet edilen evlere (دار) değınmekte, mezkûr evlerin kimlere ait olduğu, konumları ve günümüzdeki durumları hakkında bilgi vermektedir. el-Abbâsî, bu bağlamda 141 ev hakkında malumat vermektedir. Abbâs b. Abdülmuttalib, Ali b. Ebî Tâlib, Ammâr b. Yâsir, Ebû Eyyûb el-Ensârî evleri hakkında bilgi verilen sahabilerden bazılarıdır. Yazar ele aldığı evleri işlerken, Hz. Peygamber’in bir vesileyle uğradığı, ziyaret ettiği evlere dair siyerden bilgiler vermiştir. Ayrıca, evlerin konumlarını Medine haritası üzerinde göstermekle okuyucuların bütüncül bir gözleme ulaşmasını sağlamıştır. el-Abbâsî, ardından “zâl” (ذ) harfine geçmekte ilgili maddeleri sunmaktadır. Yazar “râ” (ر) harfi başlığında Medine’de bulunan Ribatlara (رباط) ve bahçelere (روضة) değınmektedir. “Zây” (ز) başlığı altında Medine’de bulunan zâviyeler (زواية) ve sokaklara (زقاق) değınmekte, 22 kadar sokak hakkında bilgi vermektedir. Sokakların Mescid-i Nebvî’ye göre konumlarını bildiren yazar ayrıca sokakların yerlerini harita üzerinde göstermektedir. Dördüncü cildin son başlığı “sîn” harfidir. Yazar bu başlık altında su bentlerine değınmekte (سد) 15 kadar su bendi hakkında bilgi vermektedir. el-Abbâsî’nin bu başlık altında ele aldığı bir diğer konu Medine’nin arşılarıdır (سوق). Yazar, bu bağlamda 20 arşı hakkında bilgi vermektedir.

Eserin beşinci cildi “şîn” (ش) harfinden “lâm” (ل) harfine kadar olan alanı kapsamaktadır. Yazar, bu ciltte Medine’de bulunan pınarlara (عين) değinmekte, 18 kadar pınar hakkında bilgi vermektedir. el-Abbâsî, Medine’de bulunan köşkleri (قصر) anlattığı “kaf” başlığı altında 25 kadar köşk hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda, köşklerin kimlere ait olduğu ve konumları hakkında malumat sunmaktadır. Yazarın bu ciltte ele aldığı konulardan birisi de Medine’nin kaleleridir (قلعة). 10 kadar kalenin anlatıldığı bu kısımda kalelerin büyüklüğü, konumları ve kimlere ait oldukları belirtilmektedir. Özellikle Osmanlı döneminde yapılan Sultaniye Kalesi (قلعة السلطانية) hakkında detaylı bilgi veren yazar, kalenin inşasına ne zaman başlandığı ve ne kadar sürdüğü, kalenin boyutları ve konumu hakkında detaylı malumat sunmaktadır.

Eserin altıncı ve sonuncu cildi “mîm” (م) harfinden “yâ” (ي) harfine kadar olan kısmı içermektedir. Yazar, “mîm” harfi başlığı altında Mescid-i Nebvî’nin mihraplarına (محراب) değinmekte 6 mihrap hakkında bilgi vermektedir. Mihrapların mescid içerisindeki konumu, hangi dönemlerde inşa edildikleri ve hangi onarım çalışmalarından geçtikleri hakkında okuyuculara bilgi verilmektedir. Bu başlık altında ele alınan konulardan birisi de aynı zamanda çalışmanın en hacimli bölümü olan Medine Mescitleri’dir (مسجد). Yazar bu bağlamda 107 mescit hakkında bilgi vermektedir. Mescitlerin konumları, ne zaman inşa edildiği, geçirdikleri onarım faaliyetleri, günümüzdeki durumları yazarın ele aldığı konulardır. Yazar günümüze ulaşan mescitlerin görsellerini de sunmaktadır. el-Abbâsî, mescitleri ele alırken Hz. Peygamber’in namaz kıldığı mescitlere ayrı bir önem vermekte, Allah Resulünün bu mekanlara hangi vesileyle geldiğini ve Hz. Peygamber’in bu yer ile ilgili hatıralarını siyer kaynaklarındaki rivayetlerden faydalanarak ele almaktadır. Yazarın bu ciltte ele aldığı konulardan birisi de “vâv” başlığı altında değindiği Medine’nin vadileridir (وادي). Bu bağlamda 25 vadi hakkında bilgi veren yazar aynı zamanda vadilerin yerlerini harita üzerinde göstermektedir.

Tanıtımını yaptığımız *el-Mu’cemü’s-şâmil li’l-Medîneti’l-Münevvere* (Kapsamlı Medine Ansiklopedisi) başlıklı eser Medine hakkında yazılmış en kapsamlı ansiklopedik eser olma özelliğini taşımaktadır. 6 ciltten oluşup yaklaşık 3000 madde barındıran çalışmanın hemen hemen her başlığında Medine şehir tarihi eserlerinden geniş ölçüde yararlanılmış ve ele alınan konular görsellerle desteklemiştir. Görsel materyallerin kullanılması okuma deneyimini zenginleştirmiş ve bilgilerin daha kalıcı olmasını sağlamıştır. Bazı konuların eserde birden fazla yerde geçmesi (Hz. Peygamber’in çokça ziyaret ettiği Bussa, Hâ, Erîs vb. kuyular hem birinci ciltte (آبار المدينة) başlığı altında geçmekte hem de ikinci ciltte (بئر) başlığı altında geçmektedir.) esere dair eleştirilebilecek konu-

lardandır. Ayrıca bu kadar kapsamlı bir eserde, detaylı bir indeks bulunmaması, istenen bilgiye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Alfabetik ve kronolojik olmak üzere farklı indekslerin eklenmesi, eserin kullanılabilirliğini artıracaktır. Sonuç olarak, Muhammed Abdülvehhâb el-Abbâsî tarafından yazılan *el-Mu'cemü's-şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere* adlı eser, gayet başarılı bir çalışma olması yanında Medine hakkında bilgi sahibi olmak ve bu alanda çalışma yapmak isteyenler için önemli bir başvuru eseri niteliğindedir.

Kaynakça

- Abbâsî, Muhammed Abdülvehhâb. *el-Mu'cemü's-şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2023.
- Matarî, Cemaleddin Muhammed b. Ahmed es-Sa'dî el-Medenî. *et-Ta'rîf bimâ enset el-hicre min me'âlimi dâri'l-hicre*. nşr. Süleymân er-Ruhaylî. Medine: Dâru'l-Melik 'Abdul'azîz, 2005.
- MRSC, Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere. "Men nahnü?". Erişim 5 Eylül 2024. <https://mrsc.mrsc.org.sa/من-نحن/>
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî. *ed-Dürretü's-semîne fî ahhbâri'l-Medîne*. thk. Hüseyin Muhammed Ali eş-Şükrî. Kahire: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 2006.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. nşr. Muhammed Dendel - Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İNDEKS

(Cilt: 26, Sayı: 49-50, Yıl: 2024)

- Aladağ, Mehmet Şirin. "Klasik Arap Şiirinde Özhiciv ve Kendini Hicveden Şairler / *Self-Satire and Self-Satirizing Poets in Classical Arabic Poetry*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 623-650.
- Aydın, Ahmet. Türkiye'de Hint Havzasını Konu Alan Fıkıh Çalışmaları: Bir Hasıla / *Fiqh Works in Turkey on the Indian Subcontinent: An Overview*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 431-463.
- Balkanlı, Cemil. "Katılım Bankacılığında Sorunlu Krediler, Varlık Yönetim Şirketleri ile İlişkileri ve Seçilmiş Ülke Örnekleri / *Non-Performing Loans in Participation Banking, Relations with Asset Management Companies and Selected Country Examples*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 213-244.
- Can, Seyithan. "Ayna Nöronlar ve Sosyal Öğrenme Kuramları Açısından İmanda Taklidin Mahiyeti / *The Nature of Imitation in Faith in terms of Mirror Neurons and Social Learning Theories*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 79-103.
- Cevherli, Kübra - Altındağ, Kevser. "Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslekî Yönelimlerine Etki Eden Unsurlar / *Factors Influencing the Career Tendencies of Imam Hatip High School Students According to Administrators' Insights*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 703-746.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısmında Başvurduğu Muhteva Tenkidi Kistasları ve Garâbet Tabirini Muhteva Tenkidi Bağlamında Kullanımı / *The Content Criticism Criteria of Ibn Kathîr in the Sîra Section of His Kitâb al-Bidāya wa al-nihāya and the Usage of the Term Gharîb in the Context of Content Criticism*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 27-52.
- Demirboğa, Selman. "Şâfiî'nin Zinanın Hürmet-i Musâhereyi Gerektirmediği Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi / *Justification of al-Shafi'i's View that Adultery Does Not Require Hurmat al-Musâheraha*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 245-274.
- Doğan, Mine. "Cinsiyet Gelişim Bozukluklarında İslam Hukukçularının Dayandıkları Etik İlkeler: Psikolojik Komplikasyonların Engellenmesinden Tıbbî Bakım Standartlarına / *The Ethical Principles Relied Upon by Islamic Jurists in Disorders of Sex Development: From Preventing Psychological Complications to Standards of Medical Care*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 465-493.
- Efendioğlu, Mehmet. "Hicrî Dördüncü Asırdan Unutulmuş Bir Muhaddis: İbnü's-Seken ve es-Sünenü's-sihâh el-me'sûra Adlı Eseri / *A Forgotten Muhaddis from the Fourth Century of Hijra: Ibn al-Sakan and His Work al-Sunan al-sihâh al-ma'sûra*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 591-621.
- Eliş, Veysel. "Câhız ve Antikite: Yunan Zoolojisinin Alımlanışı / *Al-Jâhiz and Antiquity: The Reception of Greek Zoology*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 183-211.
- Ençakar, Orhan. "Yazma Eserlerdeki Kuyûdât Işığında Geç Dönem (9-11. / 15-17.) Haneî Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserlerinin Bilgi ve Kaynak Değeri / *In Light of the Notes in Manuscripts: Information and Source Value of Late Period (9th-11th / 15th-*

- 17th centuries) Hanafî Jurisprudence and Principles of Jurisprudence Works". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 397-429.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımî Devlet Adamı Üstâz Cevzer es-Sıkkîlî (ö. 362/973) / Fâtîmid Statesman Ustâdh Jawdhar al-Şıkkîlî (d. 362/973)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 303-325.
- Gökmen, Ayşe - Sami, Said. "The Effects of Religious Rituals and Religious Coping Methods on the Grief Process and Posttraumatic Growth: A Qualitative Study / Dini Ritüeller ve Dini Başa Çıkma Yöntemlerinin, Yas Süreci ve Travma Sonrası Büyüme Üzerindeki Etkileri: Nitel Bir Araştırma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 105-132.
- İnan, Sait. "Hadis Rivâyet Etmekten Alıkoyan Unsurlar / Factors that Prevent from Narrating Hadith". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 53-78.
- İnce, Nazife Nihal - Akdoğan Anou, Zeynep Sevd. "Telkîbî Müsennânın Arapça Genel Sözlüklerdeki Varlığı: el-Mu'cemu'l-Vasît Örneği / The Presence of al-Mut-hannâ al-Talqîbî in General Arabic Dictionaries: The Case of al-Mu'jam al-wasît". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 651-674.
- İrk, Esra vd. "Üniversite Öğrencilerinin Tevbe Algısına Yönelik Metaforik Bir Araştırma / A Metaphorical Research on University Students' Perception of Tawbah". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 133-160.
- Kara, Rıdvan. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi / Chronology of the Presence of Sultan of Ottomans". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 275-302.
- Kılıç, Mehmet - Pilgir, Muhammed. "Hicri II-IV. Asır Kıraat İhticâcı Uygulamalarının Sonraki Dönem Kıraat İhticâcı Uygulamalarına Etkileri: Neşru'l-Kırââtî'l-'Aşr Özelinde Bir İnceleme / The Effects of the Qirâ'ât İhtijāj Practices of the II-IVth Century of Hijra on the Qirâ'ât İhtijāj Practices of the Later Period: A Study on Nashr Al-Qirâ'ât al-'Ashr". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 327-352.
- Kızılkaya, Yakup - Akbaş, Yaşar Fatih. "Arap Dilinde İzâfetin Dönüşebildiği Farklı İfade Biçimleri ve Anlam Boyutu / The Different Forms of Expression that İzâfa can Transform into and Their Meaning Dimensions in Arabic Language". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 675-702.
- Koçak, Muhammed Furkan - İnce, Abdullah. "Popüler Türk Dizilerinde Sunulan Aile İmajı: Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma / Family Image Portrayed in Popular Turkish Series: The Case of the High School Students". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 539-571.
- Kurttekin, Fatma. "Addiction: An Examination Within the Framework of Religious Culture and Moral Knowledge Textbooks / Bağımlılık: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları Çerçevesinde Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 747-778.
- Özben Dokak, Zübeyde. "Yahudilikten İhtidâ Etmiş Bir Sahâbî: Abdullah b. Selâm ve Hadis Rivayeti / A Companion who Converted from Judaism: Abdallah ibn Salâm and Hadith Narration". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 1-26.
- Özdemir, Mahmud Muhammed. "Mefhum-i Muhalefet Yönteminin Ayrık Şartlı Kıyasa Evrimindeki Devinim / The Dynamics of the Evolution of Argumentum a Contrario (Maḥkūm al-Mukhālaḥa) Method into Disjunctive Conditional Syllogism (Al-

- Sabr wa'l-Taqsım)*". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 495-516.
- Sandıkçı, Sümeýra Hatice. "Dil Felsefesi Açısından "Allah"ı Adlandırmak / Naming "Allah" from the Perspective of the Philosophy of Language". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 161-182.
- Sunar, Zeynep Elife. "Nationalizing a Nation by Vernacularizing its Religion: The Translation of the Azân from the Perspective of Rewriting and Norms / Bir Ulusu Millileştirmek İçin Dinini Yerlileştirmek: Yeniden Yazım ve Normlar Perspektifinden Ezanın Çevirisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 517-537.
- Yıldırım, Tamer. "Samuel Jonhson Ve Mutluluğu Aramak: Habeşistan Prensi Rasselas Bir Hikâye Üzerine Bir İnceleme / Samuel Jonhson and The Search for Happiness: A Study on The Prince of Abyssinia: Rasselas a Tale". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/50 (2024), 573-590.

Etik Kuralları

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Yazarlar, Yükseköğretim Kurulu'nca da belirtilen Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ni dikkate almalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul edilen veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yayın İlkeleri

1. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak ilahiyat ve sosyal bilimler alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
2. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanan çift taraflı kör hakemlik uygulayan bir dergidir.
3. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Ayrıca Arapça ve İngilizce bilimsel çalışmalar da yayımlanır. Diğer dillerdeki çalışmalara Yayın Kurulu karar verir.
4. Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Ayrıca bilimsel alana katkı niteliğindeki kitap tanıtımı, eleştiri ve değerlendirmeleri de kabul edilir.
5. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
6. Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
7. Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklanma hakkı mahfuzdur.
8. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. İki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir ve hangi sayıda yayımlanacağı çalışma sahibine bildirilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı hakkında karar, raporların içeriği dikkate alınarak Yayın Kurulu tarafından verilir.
9. Yayımlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmişse yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Yazar düzeltmeleri farklı bir renkle yapar. Düzeltmelerden sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı kontrol edilerek yazı yeniden değerlendirilir.
10. Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayınlanmayacağı konusunda en geç üç ay içerisinde karar verilir ve çalışma sahibi bilgilendirilir.
11. Bir sayıda aynı yazara ait en fazla bir çalışma yayımlanabilir.
12. Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
13. Yayımlanan çalışmanın bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazarına ya da yazarlarına aittir.

14. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu'na aittir.

Yazım İlke ve Kuralları

1. Çalışmalarda **TDV İslam Ansiklopedisi (DIA)** imlâ kaideleri esas alınır.
2. Dergimiz dipnotları ve kaynakçası **ISNAD Dipnotlu Atıf Sistemi** ile hazırlanan çalışmaları kabul etmektedir.
3. Her makalenin başına Türkçe ve İngilizce özetleri konulmalı, Türkçe özet 100-150 kelimeyi geçmemeli, İngilizce özet 750-1000 kelime aralığında olmalı ve 7 punto Verdana ile yazılmalı; makalenin ismi Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır. Ayrıca 5-6 kelimeyi geçmeyecek şekilde anahtar kelimeler verilmelidir.
4. Dergiye gönderilen yazıların hacmi kaynakça ve dipnotlarla birlikte **9000 kelimeyi** geçmemelidir.
5. Yazılar MS Word programında A4 boyutunda editöre ulaştırılır. Ana metin Palatino Linotype ile yazılmalı ve 10 punto; dipnotlar ise 8 punto olmalıdır.
6. Arapça metinlerde Traditional Arabic yazı tipi kullanılmalıdır.
7. Kitap tanıtım ve değerlendirmelerine kitap kapak resmi JPEG formatında eklenmelidir.
8. Kaynakça yazar soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.
9. Ayrıntılı bilgi için Dergipark sayfamıza bakınız.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/writing-rules>

Ethical Principles

Authors

It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

The works must be original and based on research.

Although the plagiarism scan will be carried out by SAUFD, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.

It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

Citations and bibliography should be complete and realistic.

Authors should take into account the Scientific Research and Publication Ethics Directive specified by the Higher Education Council.

Referees

Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

Editorial Board

Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.

Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.

It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.

Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

Journal of Sakarya University Faculty of Theology (SAUIFD) Editorial Principles

1. SAUIFD aims to contribute to the accumulation of knowledge in the field of theology and social sciences by publishing works with scientific qualities at national and international level.
2. SAUIFD that uses a double-blind peer-review is published twice a year, as June and December.
3. The publication language of the Journal is Turkish. Arabic and English scientific studies are also published. As for articles submitted in other languages, the Editorial Board decides on them.
4. The articles to be published in the Journal should be original and academic works prepared by using research methods suitable for their fields. In addition, book reviews, criticisms and evaluations as contributions to the scientific field are accepted.
5. Articles submitted to the Journal should be unpublished elsewhere or be unsent for publication.
6. Articles sent are first examined in terms of shape. Submissions that are found not to comply with the publication and editorial principles are returned to the author for necessary corrections without reviewing the content.
7. SAUIFD reserves the right to keep in the archive all unpublished articles.
8. The articles submitted to the Journal for publication will be sent to referees who are experts of the subject determined by the Editorial Board after the preliminary examination. With two positive referee reports, to publish the article is decided and the author is informed about when the article will be published. If the two referees express negative opinion, the article will not be published. When there are positive and negative referee reports for the same article, the final decision about the article is given by the Editorial Board considering the content of the reports.
9. If the expression "can be published after corrections" is chosen by referees, the article will be returned to the author for necessary corrections. The author makes corrections with a different color. After the corrections, the article is re-evaluated to check whether referees' warnings are taken into consideration.
10. At the latest within three months it is decided on whether the article will be published or not and the author is informed about the decision.
11. Only one work of the same author can be published in the same issue.
12. SAUIFD does not pay to authors for royalties.
13. All scientific and legal responsibilities of the published works belong to the author or authors.

14. The decision authority on matters not mentioned here is the Editorial Board of SAUIFD.

Submission Requirements

1. When preparing a work for submission, **TDV Islam Ansiklopedisi (DIA)** writing-spelling rules must be followed.
2. *SAUIFD* accepts only the works whose footnotes and bibliography are prepared according to **ISNAD Citation Style (with footnote)**.
3. Turkish and English abstracts should be added to each article, Turkish abstracts should be 100-150 words, English abstract should be 750-1000 words and written in 7 points Verdana. The name of articles should be written in Turkish and English. In addition, keywords should be specified without exceeding 5-6 words in both languages.
4. The articles that are sent to the Journal should not exceed **9000 words** including footnotes and bibliography.
5. The works should be submitted in A4 size format in MS Word program. The page size, font, line and paragraph spacing should be the following:
Top: 5.4 cm; Left: 4.5 cm; Bottom: 5,4 cm; Right: 4.5 cm.
Font: Palatino Linotype (Main text: 10; footnote: 8 points).
Line spacing: Exactly, Value: 14 nk; Paragraph spacing: before: 0 nk; After: 3 nk.
Traditional Arabic fonts should be used in Arabic texts.
6. If there are tables, graphics, and pictures in the article, the objects' size should not exceed 12 cm of width.
7. For the book introductions and assessments, the book cover image should be added in JPEG format.
8. The bibliography should be organized alphabetically by the surname of authors.
9. The footnotes should be under the page and arranged according to the sequential number system.
10. For detailed information please see
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/writing-rules>